گوناح و ئیمان
توێژینەوە لەبارەی گرووپە ئیتنییەکانی کوردستان

سمکۆ محەمەد

2024

ناوی کتێب: گوناح و ئیمان
بابەت: توێژینەوە لەبارەی گرووپە ئیتنییەکانی کوردستان
نووسەر: سمکۆ محەمەد
دیزاین :
تیراژ :
چاپ: چاپخانەی پەروەردە
ساڵی چاپ: 2024
لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی کتێب و بڵاوکردنەوەی وەزارەتی ڕۆشنبیری ژمارە (461) سپاردنی پێدراوە

پێرست

1 :پێشەکی
2 :ئێزیدی و ئێزدییاتی .. باوەڕ و گومان
3 :کاکەیی و یارسان
4 :سابیئەی مەندائی
5 :ئەرمەن لەنێوان نەتەوە و ئایندا
6 :هەققە و بزووتنەوەی هەققە
7 :قەرەج وەکو کوولتووری سەرەتایی
8 :فەرهەنگی زاراوە ئاینیەکان

پێشەکی

چیرۆکی سەرەتایی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ 24 ساڵ لەمەوبەر کە لەچاپی یەکەمدا ساڵی 2018 نووسیبووم 17 ساڵ لەمەوبەر، ئەوکات کە بیرم لەوەکردەوەوە توێژینەوە لەبارەی گرووپە ئیتنییەکانی کوردستان بکەم، وەکو بابەتێکی پەراوێزخراوی ڕۆژنامەوانی بوو. چونکە بیروڕام وابوو هێشتا نەک هەر خەڵکی کوردستان بەگشتی بەیەکتر ئاشنا نین، بگرە ڕۆشنبیر و توێژەرانی کۆمەڵناسی کوردیش ئاشنایی تەواوی ئەو گرووپە ئیتنیی و ئاین و ئاینزایانەی کوردستان نین، تائەو رادەیەی کە مامۆستای تایبەت بەم بوارە شارەزا نین لە هەندێک ژیانی پەنهانی ئەم پێکهاتە و ئاینانەی کوردستان، نەک هەر لە ڕێوڕەسم و تێکستەکانیان و مێژووەکانیان شارەزا نین، بگرە لەوەش تێنەگەیشتوون بۆچی جوگرافیای دانیشتوانی ئەم گرووپانە پچڕ پچڕن و هەر پارچەیەکیان لە شوێنێکن، لەکاتێکدا ئەمە پێویستی بە کۆمەڵناس هەیە توێژینەوەیان لەسەر بکەن، تاکو کورد و دانیشتوانی کوردستان خۆیان بناسن، بۆیە بە گرینگم زانی بۆ داهاتوو بیکەم بە کتێبێک هەم بۆ خوێنەر و هەم سوودی هەبێت بۆ پەروەردە و نەوەکانی داهاتوو لەژیانی ئەو پێکهاتانە شارەزاییان هەبێت .

دواتر بیرم لەوەکردەوە کورد پێویستی بە کتێبێکی وەکو کتێبەکەی کۆمەڵناسی عێراقی ناسراو (ڕەشید ئەلخەییون) هەیە، بەناوی (الادیان و المژاهب فی العراق) یان ناسینی ئەو شوێنەی ئینسان تێیدا دەژی و سەرقاڵی نووسین و لێکۆڵینەوەیە لەکۆمەڵگەکەی، بۆم دەرکەوت کە ناکرێ قسە لەسەر کولتوور، یان لێکۆڵینەوە لەژیانی پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی بکەین کە پێکەوە لەیەک جوگرافیا دەژین و بەتەواوەتی نایانناسین، چونکە ئەوەی لەئایندا چڕکراوەتەوە، ئەگەر بەشێکی ئاسودەیی دەروونی بێت، بەشێکی دیکەی فەلسەفەیەک بێت لەکاتی خۆیدا کاریگەری هەبووە لەسەر تاک و کۆمەڵگەو دووری خستونەتەوە لەخراپەکاری، بەشەکەی دیکەی ئەوەیە کە دامەزرێنەران و کارپێکردنی ئاین، لەژێر عینوانی هەبوویەکی ڕوحی، جوانی مرۆڤی وەکو موڵکێک لەمرۆڤی سەندۆتەوە، چونکە ڕوحێکی باڵا هەیە و نەبینراوە و لەپشت دیمەنەکانی جیهانی بینراوەوە کاردەکات، هەر ئەمەشە بۆتە گومان بۆ خوێنەری جددی لەبارەی ئاینەوە .

ئەرگۆمێنتی هزری و زانستی، لەپەنا ئاین و مەسەلە ڕوحانیەکاندا بەشێکی گەورەی کەرەستەکانی ژیان رایی دەکات، کەچی لەشوێنێکی دیکەدا فانتازیا و چاوەڕوانیکردنی هاتنەوەی سوپەرمانێک بۆ ڕزگارکردنی بەشەرییەت وەکو ئەوەی نیچە بڕوای پێی هەبوو، قەناعەتێکە لەگەڵ هەر وەچەیەکدا نوێدەبێتەوە و تاڕادەیەک بابەتێکی قایلکەریشە بۆ ئەوانەی تەنها بڕوایان بە ئاینی خۆیان هەیە، لەحاڵێکدا لەگەڵ سەرهەڵدانی هەر وەچەیەکدا زانست تەکانێک دەدات و گەشە دەکات، کەچی ئاین لەشوێنی خۆی کار دەکات و هەر دەمێنێتەوە، پرسیارە کۆنکرێتییەکە ئەوەیە. ئەمە بۆچی؟ لەبەر ئەوەی سیستمی جێگیر و جێکەوتە، بۆ ڕاگرتن و پتەوترکردنی پایەکانی خۆی کەڵکی لێوەردەگرێ، چونکە دەزانێ بەئاشکرابوونی ئەوەی کە ئاین مرۆڤ درووست ناکات، بەڵکو ئەوە مرۆڤ خۆیەتی ئاین درووست دەکات، ئیدی سیستم دەکەوێتە مەترسییەوە، بۆیە لەحاڵەتی سرووشتی خۆی ڕایدەگرێ و لەهەر شوێن بەنەفعی ئەو کاردانەوەی هەبوو، هاوکاریشی دەکات هەروەک ئەوەی دەبینین لەسەرتاسەری جیهاندا بەبارتەقای کایەکانی وەکو ئابوری و نەتەوە و سیاسەت گرنگی خۆی هەیە و تاڕادەیەک بەشداریشە لەدرووستکردنی سیستمی سیاسی .

وەکو پێشتر گوتم کۆمەڵگای کوردی بەشی زۆری بەخوێنەری ئاسایی و ڕۆشنبیر و نووسەرەکانیشیەوە، شارەزاییەکی تەواویان نییە لەسەر ئەو ئاین و ئاینزایانەی لە کوردستاندا هەن کە ئەمە بەشێکی بۆ نەبوونی کۆمەڵناسی کوردی دەگەڕێتەوە، ئەگەر ڕۆشنبیریشیان هەبێ زۆر کەمووکورتی تێدایە و داتای تەواویان لەلانییە، بۆیە زۆرجار هەڵەدەکەن لەباسکردن و ڕەخنەگرتن لەئایندا، ئەو ئاین و گرووپە ئێتنییە چۆن و لەکوێوە سەرچاوەیان گرتووە، ئەمە جگەلەوەی کەمینەکانی وەکو قەرەج و دۆم، هەمیشە لەژێر هەڕەشە و تەشیری نەتەوە و ئاینە سەردەستەکان بوونە و لەکاتی خۆیدا جۆرێک لەڕۆشنبیری یان فەرهەنگ بووە بۆ کۆمەڵگە، بۆیە هەمیشە ئەو بڕوادارانە پەرشوبڵاوبوون، یان لەترسان بەئازادی سرووت و کولتووری خۆیان موماەرەسە نەکردووە کە ئەمە کێشەی هەم بۆ لێکۆڵینەوەی سیاسی و هەم بۆ لێکۆڵینەوەی فکری درووستکردووە .

ئاین و ئەفسانە

بەشێکی ئەم کتێبە پەیوەندیی بەو ئەفسانانەوە هەیە کە لەنێو تێکستی ئەم گرووپانەدا فەزایەکی گەورەیان داگیر کردووە، چونکە زۆربەی ئەو شتانەی لەپیاوە ڕوحانی، یان ڕۆشنبیرەکانم بیستوون، یان لە سەرچاوەکان خوێندومنەتەوە سەبارەت بەئاین، بەشێکی زۆری ئەو دیمەنە ئەفسانەییانە بوون کە قەناعەتی بڕوادارانی ئاینەکانی ڕاگرتووە، ئەفسانە هاوکاری ژیانی خوداوەندەکانی سەرزەمینی کردووە، وێنەی کێشاوە، هەروەها پەیوەندیی خوداوەندەکانی ڕابردووی بەوەچەکانەوە گرێدراوە، هەروەک ئەوەی دەبینین سەجەلە یان شەجەرەی ئاینەکان و پلەکانیان لەڕێگەی وەچەکانەوە درێژەی پێدراوە، بەڵام ئەو داتا کەمەی دەستم کەوت بۆ توێژینەوە ناکامڵ بوو، بۆیە ناچاری کردم کار بەسەرچاوە بکەم بۆ زیاتر دەوڵەمەندکردنی کتێبەکە.

ئەم ئاین و پێکهاتانەی لێردا باسمان کردوون ئەگەرچی بەشێکیان لەدەوڵەتانی دراوسێی عێراق و کوردستان هەن، بەڵام سەرەنجام هیچیان سنووری لۆکاڵیان وەکو پێویست نەبڕیوە، وەکو چۆن کریستیانی یان ئیسلام بڕیویانە، ئەگەرچی خورافە گرێدراوی ئاین نییە، بەو پێیەی بەر لەئەفسانە ئاین هەبووە و ناشتوانین کێشەی ئاین و شێوازی جۆراوجۆری خوداپەرستی لەسنوورێکدا رابگرین، لەحاڵێکدا من پێموایە ئەم گروپانە ئاینزان، ئاین نین، تەنها شتێکیان هەیە بریتییە لەکۆد، بۆیە پڕن لە ئەفسانە و خورافیات و هیچ کاریگەرییەکیان نەبووە بەسەر ئەوانی ترەوە .

لەڕوویەکی ترەوە ئەوەم تێبینی دەکرد کە لەگەڵ هەر پیاوێکی ڕوحانی سەر بەئاینەکانی کوردستان گفتوگۆم کردووە، وابەستەیە بەقسە یان ئەو چیرۆکانەی کە کاهینەکانی پێش خۆیان درووستیان کردوون، ئەمەش بۆ سەروەختی خۆی جۆرێک ڕۆشنبیری بووە کە توانیویەتی خەڵک قەناعەت پێبهێنێ لەسەر چاکەکاری، ئەگەر زێدەڕۆیی نەبێ هێندێکجار خودا لەپیاوێکی ڕوحانیدا کۆکراوەتەوە، هەروەک ئەوەی باوەڕدارەکانیان ئەوەندەی باس لەپیاوە ڕوحانیەکانیان دەکەن، ئەوەندە باس لە خودای یەکتا ناکەن. بۆیە گومانەکە هێشتا نەڕەویوەتەوە لە فەلسەفەی ئاینەکان، ئەمە بۆمن جێگەی سەرنج بوو.

یەکتاپەرستی .. کۆکردنەوەی هەموو

چەمکی یەکتاپەرستی وەکو بڵێی ڕێکەوتنێکە لەنێوان تەواوی ئەو ئاینانەی کە لەکوردستان هەن، ئەمەش ئەوکاتە باشتر دەبینرێ کە هەموو ئاینەکان بڕوایان بەخودایەک هەیە کە تاک و تەنهایە، سابا ئەو خودایە هەر وێنەیەکی هەبێت و بەهەر شێوەیەک مامەڵەی لەگەڵ سفری تەکوین و یەکەمین مەلائیکە و بەشەردا کردبێت کە دواتر جیهانی درووستکردووە، هەر بۆیە شەیتان کراوە بەدژی خوا، جگە لەئاینی ئێزدییاتی کە بیانووی خۆیان هەیە و بە وشەی شەیتان قەڵس دەبن و لەبری ئەوە تاوس مەلەکیان هەیە کە مانایەکی تری هەیە، چونکە هیچ ئاینێک ناتوانێ بەبێ

چەمکی خودا وەکو لایەنی خێر و شەیتانیش وەکو دژەکەی کەلایەنی شەڕە، درێژە بەتەمەنی خۆی بدات، مەبەستم ئەوەیە کە ئاینەکانی هەموو دونیا لەسەر دوالیزم وابەستە کراوە، واتە خێر و شەڕ، خوا خێرە و شەیتانیش شەڕ. بەدەر لەمە کە خوا کاریگەری خێر دەخاتە سەر ئینسان و شەیتانیش کاریگەری شەڕ، بەو پێیە شەیتان یاخیگەرێکە بۆ بەدەستهێنانی ئازادی، بۆیە نەفرەتی لێدەکرێ و ئینسان بۆ سەر ژیانی خۆی تەرجەمەی کردووە،
بەپێچەوانەشەوە نەفرەت لێکردنی یەکێکە لەپایەکانی ئازادی، ئەمە مانای درووست بوونی هاوڕایی هەموو ئاینەکانە، ئەمەش ئەوکاتە باشتر دەبینرێت یان هەستی پێدەکرێ، ئەو کاتەی کە ڕۆشنبیری ئاینی وەسەنی ڕیشەی دەردەکەوێ و بەناڕاستەوخۆ کاریگەری بۆسەر ئاینەکانی کوردستان هەیە، بەڵام لەشوێنێکی دیکەدا ئیدی وشەی شەیتان مانایەکی دیکە وەردەگرێت، ئەویش کە ئێزیدییەکان دەبینین و بەبیستینیشی تورە دەبن، چونکە لەلای ئەوان شەیتان چەمکێکە دروستکراوی مەزهەب و ئاینی دیکەیە و هەڵە تێگەیشتنە لەچیرۆکە ڕەسەنەکەی خوداو مەلائیکەتەکان، بۆیە دژ بەگوتاری خویانی دەزانن .
بەخودا کردن و نەمری پیاوە ڕوحانیەکان لەنێو هەر یەکێک لەو پێکهاتە ئاینیانەی لەکوردستان هەن، نهێنیەکە کە لەزاری هیچ بروادارێکەوە نادرکێنرێ و کەس وەڵامی ئەو پرسیارە بەکۆنکریتی ناداتەوە، بەڵام ناسینی خودا وەکو مەرجەعێکی یەکتایی کە مانای خودای یەکتای گۆڕیوە، باشترین سەلمێنەرە کە خودا ئەوەنییە یەک وێنەی هەبێ، بۆ نموونە خودا لەئاینی ئێزیدی بەشێوەیەکە و لەئاینی سابیئە شێوەیەک و لەئاینی کاکەیی و ئەرمەنی شێوەیەکی دیکەیە، بەڵام هەریەکێک لەو ئاینانە ئەوەندەی باسی پیاوە ڕوحانیەکان دەکەن، ئەوەندە باسی خودا ناکەن کە ڤیگەرێکی دیاریکراوی هەبێ، هەروەک ئەوەی کە لەمیتۆلۆژیا و سرووشتی خوداپەرستی سەر زەمین لە میسر و یۆنان هەبوون، چونکە خوداکانی سەر زەوی ئاکارێکی جیاواز لە ئاکارە ئاینیەکانیان خوڵقاندووە کە بریتییە لە میتافیزیکای ئاکار خۆی، ئەمە لە ڕابردوودا چەمکێکی میللی بووە، بەڵام دیاردەیەکی چەواشەکاری فکری و ئاینی بووە کە ئینسان ناچارکراوە پابەندبێت بەو پرنسیپانەی لەباب و باپیرانەوە بۆیان ماوەتەوە.
هەر یەکێک لەو ئاینانەی کە من لەسەردانەکانم، هەروەها لەڕێگەی بەدواداچوونم لەو سەرچاوانەی کە پشتم پێی بەستوون و لەسەر ئاینەکان نووسراون کردوومن بەسەرچاوە، ئەوەم بۆ روون بووەوە، هەریەک لە (ئێزدی و کاکەیی و هەققە) لەسەر ئەوە کۆکن کە بەر لەوەی ئێزدی یان کاکەیی یان هەققە بن، بەشێکی زۆریان دەڵێن ئێمە کوردین و خۆیان بەبنەچەی نەتەوەی کورد دەزانن، بەشێکی دیکەشیان دەڵێن ئێمە خاوەنی دوو شوناسی نەتەوەیی و ئاینین، هەم ئاین و هەم نەتەوەی سەربەخۆین، بەتایبەتی کە دەچنە دەرەوەی قەوارەی دەسەڵاتی هەرێمی کوردستان، هەرچی گروپەکانی دیکەی وەکو (سابیئە و ئەرمەن) ن، دوو ئاین و نەتەوەن کە لەکوردستان هەن و بەهەمان شێوەی ئاینەکانی دیکە سەرکووتکراون، رەنگە هەر لەبەر ئەمەش بێت لەلایەن ئاینەکانی دیکەوە قەڵاچۆ، یان جینۆساید یان ئەنفال کراون لە مێژوودا. بەشەکەی دیکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئاینە سەردەستەکان بڕوایان بەفرەیی و پێکەوەژیان و قەبوڵکردنی یەکتر نەبووە، بۆیە سەرجەم ئاینەکان مێژووەکەشیان پچڕ پچڕە و هەژارییەکی پێوەدیارە، یان ئەوەی بەهۆی ئەوەی دەستنووس یان کولتوورەکەیان دزراوە و سوتێنراوە، بۆیە بۆخۆشیان ناتوانن کۆک بن لەسەر تەواوی ئەو بۆچوونانەی کە لەسەر خۆیان و مێژووەکەیان هەیانە، ڕەنگە بەشێکی ئەوەی کە باسەکەی منی دووچاری کێشەی بێسەرچاوەیی کرد و تاڕادەیەک هەژاری کرد، هەر ئەوەبێت کە کتێبخانەکانیان هەژارە لەکولتوور و مێژووی خۆیان، یان ئەوەی کە کتێبە پیرۆزەکانیان لەبەردەستدا نین و تاڕادەیەک یاساغیش کراون و ترسیان هەیە لەوەی کە بەئاشکرا دەرینەخەن .
بەهەرحاڵ من بەم کارەم کە ڕەنگە تاڕادەیەک کەموکوڕی تێدابێ، کتێبی یەکەم بەناوی ئاین و کەمینەکان لە کوردستان بوو کە کتێبێکی تەنها ناساندنی ئاین و ئاینزاکان بوو بە خوێنەر، بەڵام ئەم کتێبەیان کە چاپی نوێیە و چاپەکەی پێشوو لەساڵی 2018 لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە چاپ کراوە، خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەیە بۆ ئاینەکان

که پشتم به چەندین سەرچاوەی جیاوازی ئەکادیمی بەستووە، ئەمجارەیان هەوڵمداوە ئەوەی ڕاستی بێت لەسەر زاری ڕۆشنبیر و کتێبەکانیان و سەرچاوەکانیان و کەسانی شارەزاوە، کەڵک وەربگرم، هەروەها لەم چاپە نوێیەدا هەموو هەڵەکان چارەسەر بکەم و هەم دەوڵەمەندتری بکەم لەڕووی داتاییەوە .
سمکۆ محەمەد ... ئازاری 2024

ئێزدی وەکو ئاین
ئێزدیاتی وەکو گومان

ئایا ئێزدی و ئێزدیاتی ئاینە؟. یان ئاینزایە و پاشکۆی ئاینێکی دیکەیە؟

ئەم پرسیارە کە تایتڵێکی فرەمانایە، موناقەشەیەکی زۆر گەورەی خوڵقاندووە چ لەنێو خۆی کورد و چ لەئاستی کۆمەڵناسی دەرەوەی کوردستان و ڕۆژهەڵاتناسەکانی دیکە کە هاتوونەتە کوردستان و لەسەر ئەم ئاینەیان نووسیوە، چ لەنێو خودی دەستەبژێری ئێزدییەکانیش، ئەوانەی کە تێدەگەن بۆچی تائێستا ئەم ڕۆشنبیرییە بە پەنهانی ماوەتەوە و خۆی وەکو ئاینێک نمایش نەکردووە .
هەرچەندە ڕۆژهەڵاتناسەکان و گەڕیدەکان کە هاتوونەتە کوردستان، زانیاری باشیان دەستکەوتووە لە بارەی سرووت و تێکست و قەول و ڕۆژە تایبەتەکان و جەژنەکانیان و بەشێک لە مێژوو و کولتووری ئێزدیەکان، بەڵام ڕۆژهەڵاتناسەکان ئەو تێکستەیان چنگ نەکەوتووە کە ئێزدی پێبناسرێتەوە و جیاواز بێت لە تێکستی ئاینەکانی دیکەی ناوچەکە، یان لاسایکەرەوەی ئاینەکانی دیکەیە، بۆیە هەم لەباری ئاینی و هەم لە باری کولتوور کە بەجلو

بەرگیانەوە دەردەکەویت، ئاین و پۆشاک و کولتوورێکی سەربەخۆ نین، ئەوەش لە بارەی ئەوەی کە دەڵێن درێژە پێدەری ئاینی زەردەشتیی یە، ئەوەش تەنها دەستەبژێرەکانیان قەناعەتیان پێی هەیە، ئەگەرنا وەکو خۆیان دەڵێن، هێشتا خۆیان بۆیان یەکلایی نەبۆتەوە بۆچی نەیانتوانیوە خۆیان کۆبکەنەوە کە دواتر لەم باسەوە دەدوێین .
ئێزدیایتی و ئاینی ئێزدی بابەتێکە کە گەورەترین گرێکوێرەی لێکۆڵینەوە فکرییەکان بووە بۆ خوێندنەوەی ئاین و لاهوتییەت لەناوچەکە، بەتایبەتی بۆ ئەو کۆمەڵناس و ئەکادیمی و ڕۆژنامەنوسانەی ناوچەکە و ئەوانی دیکەش کە لەدەرەوە هاتوون بۆ کوردستان، بۆیە زیاتر لە 3 سەدەیە لەدوای هاتنی ڕۆژهەلاتناسەکانەوە لێکۆڵینەوە و باس و خواس لەسەر ئەو ئاینە دەکرێ و تائێستاش لەنێوان گومانی ئاین، یان کۆمەڵگەیەکی جیاواز ساغ نەبۆتەوە، بەهۆی ئەوەی خۆیان لەکتێبێکی سنووردار و پوختدا کۆنەکردۆتەوە و چونکە ئەو ستەمەی بەدرێژایی مێژووی بوونی خۆیان لە سەریان بووە، بەشێک بووە لە ڕێگرییەکانیان و هەروەها کێشەی زۆری بۆ مێژوو و سەرچاوە و ڕەگوریشەی ئەم ئاینە و نەتەوەی کورد درووست کردووە، بەوپێیەی کە وەها ناسراون ئەمان نەک هەر پێکهاتەیەکن لە نەتەوەی کورد، بگرە بەپێی ئاینەکەیان بێت کە لەناوچەیەکی سنوورداری کوردستانی قەتیس بوونە، کەواتە کوردی ڕەسەنن، بەڵام ئێزیدییەکان بەشێکی زۆریان ڕەسەنایەتی کوردی قبوڵ ناکەن و هیچ هۆیەکیش بەدەستەوە نادەن و گومانیان هەیە لەبوونی کۆمەڵگەیەکی ئاینی بەبێ شوناسی نەتەوەیی کە ناسراون بە کورد .
لەلایەکی دیکەوە ئەوانەی کە پشت بەو بۆچوونە دەبەستن کە گوایە بوونی ئاینی کریستیانی و مەجوسی کە بە ئاینی ئێرانی ناسراو ن لە شاخەکانی هەکارین، شێخ کەمالەدین ئەلدیری لە کتێبی (حیاه الحیوان الکبری) و شێخی زەهەبی لە کتێبی (تاریخ الخلفاو) دەڵێن ئەلمقتدر بالله ساڵی 293 ی کۆچی کە تەمەنی 13 ساڵ بووە دەسەڵاتی وەرگرتووە، (2) جار لە خەلیفایەتی لادراوە و 24 ساڵ حوکمی کردووە و لەساڵی 316 ی کۆچی کوژراوە کە ئەوکات لەتەمەنی 36 ساڵیدا بووە، بەڵام بەپێی سەرچاوەکانی تر، گوایە بەر لە دەرکەوتنی شێخ عودەی کوڕی موسافیر کە لەلایەن ئێزدییەکانەوە ناسراوە بە شێخ ئادی، بابەتەکە لەوەدا کۆکراوەتەوە کە دانیشتوانی ناوچە شاخاوییەکان لەزەمەنی (مقتدر بالله) ساڵی (282_320) کۆچی و 99 ساڵ حوکمی دەسەڵاتدارێتی موقتەدر بالله بووە، ئەوکات مەنسووری حەللاج* کە سۆفییەکی دادپەروەر بووە لەسەردەمی خۆیدا، چونکە نادادپەروەری هەبووە بۆیە داوای دادپەروەری کردووە، وەکو ڤیگەر و ئایکۆنێکی ناسراوی ململانێی نێوان دەسەڵاتی ستەمکار و بزووتنەوەی ڕۆشنگەری ئەو سەردەمە ناسراوە. هەر لەسەر ئەو ڕاستیانە و نادادپەروەریانە بەناهەق لە سێدارە درا. بۆیە دوای زیاتر لە سەدەیەک ئەم ئاینە دەرکەوتووە .
لەدوای ئەویش شێخ ئادی سەرەتا لەشاخەکانی هەکار لە نێوان کوردستانی باشوور و باکور دەرکەوتووە، ئیدی دوای ئەو هەوڵەی کە بۆ خوداناسی بەپێی تێگەیشتنی خۆی هەوڵیداوە ڕێگەیەکی جیاواز بگرێتەبەر، ئیدی موريد و شوێنکەوتووانی بەرەبەرە لەڕێگەی هاوسەرگیری و زاوزێوە زیادیان کردووە و لەو جوگرافیایەی ئێستایان نیشتەجێبوونە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە ئاینێکی موژدەبەخش نییە، بۆیە هەم کەس وەرناگرن و هەم بەردەوام ئەو ترسەیان هەیە کە لەناودەچن .
لەبەرامبەر ئەم بۆچوونە مێژووییە، ڕاوبۆچوونی دیکە هەیە کە جیاوازە، (دکتور خلیل جندی) لە کتێبی (الایزیدیە و الامتحان الصعب) دەڵێ (بەشێک هەبوونە خۆیان وەکو پاشماوەی ئیسلامی سوننە ناساندووە کە لەکورد و عەرەب پێکهاتوون، ئەویش بۆ خوشەویستی بووە بەرامبەر یەزیدی کوڕی موعاویە کە بکوژی حوسێنی کوڕی ئیمامی عەلی شیعە بووە کە بابەتێکی هەمیشەیی زیندووە بۆ شیعەکان، کەواتە پرسیارەکە ئەوەیە بۆچی مانەوی بووە بە وێنەیەکی دیکەی ئەوان، بەشێکی دیکەش دەڵێن ئەم ئێزدیانە پاشماوەی سابیئە و نەسرانی و ئاشوری بوونە، بەڵام لەباری نەتەوەییەوە دەگەڕێنەوە بۆ قەبیلەی تەراهی، باوکی عودەی ناوی موسافیر کوڕی ئەحمدی کوردی بووە".

(1) واتە نەوەی کوردەکانی زاگرۆسن، بەڵام خۆیان کەمتر شوناسی نەتەوەیی بەکاردەهێنن، بۆیە کە شوناسی خۆیان دەناسێنن، دەڵێن (ئێمە ئێزدین .(

هەروەها سەرچاوەی دیکە هەن کە لێکۆڵینەوەیان لەسەر ئەم ئاینە و بنەما سەرەکیەکەی کردۆتەوە نموونەش" (شەرەف خانی بەدلیسی) یە کە لە کتێبی شەرەفنامە دا دەڵێ "ئێزدی واتە یەزدانی، ئەو پەیڤە لە یەزدانەوە وەرگیراوە کە وشەیەکی فارسییە، واتە بوونەوەری سەرووی سەرمان، کەچی قەشە سلێمان مائع دەڵێ " ئێزدی لەکۆنەوە پێیان گوتراوە (الزوانییە) کە وشەکە لەزرادەشتییەوە هاتووە" قەشە سلێمان مائع (الموصلی). کتاب تاریخ الموصل. ل259. هەروەها زەینەفون کە مێژوونوسێکی یۆنانییە لە ساڵی 401 پێش زایین لەکتێبی (الصمود) کە (یعقوب افرام منصور) وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی. لاپەڕە 20 و 21 دا دەڵێ " خەڵکانێک هەبوون نزیک دەشتی نەینەوا دەژیان لە شەڕو شۆڕو جەنگدا زۆر ئازان و پێیان دەڵێن ئێزدی". هەروەها ئەولیای چەلەبی لە کەتێبی سیاحەتنامەدا نووسیویەتی ئەوانەی کە پێڕەوی ئەم ئاینە دەکەن بە خۆیان دەڵێن (ئێزدی، یەزدانی، ئێزدانی، داسنائی)، هەروەها پێشیان دەگوترێت (الصالجیە) یان خاوەنی قژموو، کە ئەو وشەیە لەلایەن عوسمانلیەکانەوە بەسەریاندا سەپاوە". (2)، ڕەنگە هەر ئەم بۆچوونەش بێت کە دژی ئاینەکانی دیکە پەرچەکرداریان هەیە .

ئەگەرچی ئەو بۆچوونەی کە گوایە ئێزدی مانای یەزدانییەت یان یەزدان پەرستی یە، ئەمە بۆچوونی خۆیانە و هیچ دیکۆمێنتێک نییە ئەوە بسەلمێنێت کە ئەمە لە بنەچەدا وەختێک عودەی کوڕی موسافیر لەکاتی خۆیدا، ئەو مەبەستەی هەبوویێت، واتە ئاینێکی تایبەت و خوداپەرستییەکی سەربەخۆ بخولقێنێت، لەهەموو حاڵەتێکدا ئەم ئاینە سەرباری ئەوەی چەندین تیۆری جیاوازی خوێندنەوەی ئەنترۆپۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی بۆ کراوە، هیچکام لەو خوێندنەوانە نەیانسەلماندووە کە ئێزدیەکان پاشکۆی ئاینێکی دیکەن، چونکە بەهۆی کۆمەڵێک دیاردە و کولتووری جیاواز و ڕێوڕەسم و بۆنەی جیاواز لەئاینەکانی دیکە و بوونی ستایلی خوداپەرستی و مانەوەیان بەو شێوەیەی خۆیان کە لەهیچ ئاینێکی دیکە ناچن وەکو نەریت .

لەلایەکی ترەوە لە ئاینی کاکەیی و ئاینزاکانی هیندستان نزیکن، بۆیە مەگەر لێکچوونی ڕێوڕەسم یان ترادیشنیان هەبێ، ئەگەرنا نیمچە سەربەخۆییان پێوەدیارە کە لەرەفتار و شێوەی خوداپەرستییەکەیان دیارە کە ئاینزایەکی سەربەخۆن لە کوردستان، بەڵام کێشەکە لەوێدایە کە ئەوان جگە لەدوژمن و نەیارەکانیان لە مێژوودا، خۆیان یەکێک بوونە لەبەربەستەکانی سەربەخۆییان و لەبەردەم خۆناساندنیان بۆ ئەوانی تر، واتە خۆناساندنیان بەرامبەر ئاین و ئاینزاکانی تر، ئەویش ئەوەیە کە نەیانتوانیوە خۆیان کۆ بکەنەوە وەکو ئاینەکانی تری ناوچەکە، ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی یە بۆ ئەوەی هەر لێکۆلەر و ڕۆژهەلاتناسێک بەپێی خوێندنەوەی خۆیان لەبارەی ئێزدییەکانەوە قسە بکەن و بنووسن و کەسیش نەبێت بە زانست سانسۆریان بکات و هەڵەکان ڕاست بکاتەوە".(3). ئەمە لەسەر ئاستی نەتەوەیی کوردیش هەمان کێشەیە، چونکە ئەوەندەی ڕۆژهەلاتناسەکان کوردیان ناساندووە، نیو ئەوەندە کورد خۆی نەناساندووە نە بەخۆی و نە بەئەوانی تر .

وەکو باسمان کرد ئاینی ئێزدی بەهۆکاری چەوساندنەوەیان لەلایەن دەسەڵات و حوکمڕانی ئاینەکانی تری وەک زەردەشتی و مەسیحی و ئیسلام و ئاشوری و خودی کوردەکانی سەر بە ئیماراتی بابان لە سلێمانی و سۆران لەنزیک هەولێر و پاشای کۆرە لە ڕواندووزەوە کە لەسەر دەستی ئەو ئاین و نەتەوانەوە چەندین جار قەتلوعام و جینۆساید کراون، ئەم حاڵەتە وایکردووە کە ئەرشیف و دیکۆمێنتەکانیان تاڕادەیەک بزر کرابن، بۆیە دیکۆمێنتەکەیان تاکو هاتن و سەرهەڵدانی سەنتەری رۆشنبیری لالش لەدوای ڕاپەڕینی ساڵی 1991 وە، کۆکردنەوەی دیکۆمێنت و پارچەکانیان لەلایەن چەند پیر و ڕۆشنبیرێکیان کە دەوڵەمەندیان کردووە، هێندە هەژارە، ڕەنگە بتوانێ ڕێگە بە بۆچوونە جیاوازەکان بدات کە یان ڕۆژهەلاتناسەکان، یان مێژوونوسان و کۆمەڵناسی بیانی و ناوەخۆ، بەهەڵە لەبارەیانەوە قسە بکەن و لەسەریان بنووسن، ئەم حاڵەتە خۆشیان دانیپێدادەنێن .

هەروەک چۆن هەندێ مێژوونوسی عەرەب و بیانی خراپ و بەهەڵە و تەنانەت کوردیش لەسەریان نووسیوون، بۆیە بۆخۆیان دەڵێن ئێمە لەسەرەتایی خۆ نووسینەوە و خۆ ناسینەوە و دەوڵەمەنکردنەوەی کولتووری کۆمەڵگەی ئێزدی و کۆکردنەوەی قەول و نووسینەوەی تێکستەکانی خۆمانین، لەوەش خراپتر ئەوەبووە کە چەند ساڵێکە کەوتوونەتە قسەکردن و پێدانی داتا لەسەر ئاینەکەیان و پیر و شێخەکانیان بۆ میدیاکان و توێژەرەوان دەدوێن، بۆیە تائێستا و ڕەنگە بەردەوامیش بن، بێدەنگی هەڵبژێرن لەوەی کە پێشتر بەشێک بوونە لەو گورزەی خۆیان لەخۆیان وەشاندووە و خۆیان دیکۆمێنت نەکردووە، ئەمەش بووەتە کێشەی شوناسی ڕاستەقینەی خۆیان لەبەرامبەر ئەوانی تری ئاینەکانی کوردستان کە هەمیشە ئەم بێدەنگییە بۆتە هۆکاری تەشیر پیکردن و ناوزڕاندنیان بە خراپە و هیچ وڵامیشیان نەداوەتەوە، مەگەر لەدوای ئەوەی کە کوردستان لەدوای سەدەی رابردووەوە بەرەو کرانەوەی ئاینەکان هەنگاوی ناو پارلەمان و حکومەتی هەرێم پشتگیرییان لە کەمینە ئاینەکان کرد و بوون بە بەشێک لە پێکهاتە فەرمییەکانی فرە ئاینی کوردستان .
ئەبوبەکر شوان نووسەرێکە لەبواری ئاین ناسی دەنوسێت و چەند کتێبێکی هەیە، لە کتێبی ئیخوان ئەلسەفا لە لاپەڕە 26 لە کۆمەڵەی چوارەم، ئاماژە بە ئاینی ئێزدی دەکات، لەشوێنێکدا باس لە ڕێبازی خودایی دەکات لە چۆنیەتی نزیکبوونەوە لە یەزدانی مەزن و بیروڕای مەزهەبییەکان، واتە ڕێباز، شەریعەت و فەلسەفەکان، لەوێ سەرچاوەیەکی باشی بەکارهێناوە بۆ پاڵپشتی لە بۆچوونەکانی و لە کتێبی (البدایە والنهایە) (ئیبن کەسیری) وەرگرتووە کە باس لەو زاتە دەکات واتە ڕابەری ڕوحی ئێزدییەکان و دەڵێ " عودەی کوڕی موسافیر ناوی تەواوی (عودەی کوڕی موسافیر کوڕی ئیسماعیل کوڕی موسا کوڕی مەڕوان کوڕی حەسەن کوڕی مەڕوان ئەلهەکاری و خەڵکی بیقاعی سەر بە دیمەشقی وڵاتی سوریایە لە بنەچەدا، شێخی تائیفەی (الحدودیە) یە لە (بەیت نا) لەدایک بووە و پاشان چووەتە بەغدا و هاوڕێ و هاو خەڵوەتی شێخ عەبدولقادر ی گەیلانی و شێخ حەماد دەباس و شێخ عەقیل ئەلمنبەجی و ئەبو ئەلوەفا و سەهرەوەردی و شێخانی تر دەناسێ و پاشان دەچێتە چیای هەکار و لەوێ گۆشەگیر و خەڵوەتگیری دەکات و پاشان وای لیدێت خەڵکەکەی بڕوای پێدەکەن تا ئەو ئاستەی دەیپەرستن. و پاشان هەر لەو گۆشەگیرییەدا لەتەمەنی 70 ساڵیدا کۆچ دەکات، ئەم گومانە کە نووسەر و دەیان نووسەری تریش هەیانە لە ڕەسەنایەتی ئاینەکە واتە ئێزیدی، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە عودەی کوڕی موسافیر هەتا ماوە هیچ ڕوونکردنەوەیەکی نەداوە، لەپاش خۆشی قەوالەکانیش بەهەمان شێوە ڕوونکردنەوەیان لەڕەسەنایەتی ئێزدی نەداوە، ڕەنگیشە بەهۆی ئەنفال و فەرمان بەسەریاندا ئەو دیکۆمێنتانە فەوتابێت و بەپێچەوانەوەشە ڕاستە .
ئەوە سەلمێنراوە کە ئێزدی باوەڕێکی کۆنی کوردە، هەندێک وای بۆ دەچن کە لەوشەی یەزدەوە هاتووە کە گوایە شێخ ئادی کوڕی موسافیر، واتە لەدەورانی دەوروبەری ساڵی (1075_1160) بەر لەمێژووی نوێ، پێشتر موتەسەوفێکی ئیسلام بووە، دواتر هەڵگەڕاوەتەوە لەئیسلام، هەندێکی تر پێیان وایە کە پێشتر زەردەشتی بوونە، دواتر بوونە بەلایەنگیری یەزید کوڕی موعاویە کە سەرکردەیەکی مێژوویی موسڵمانەکان بووە لەو سەردەمەدا، بەو پێیەی کە گوایە شێخ ئادی زۆر هاوڕێی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بووە و کەوتۆتە ژێر کاریگەری ئەو پیاوە و دواتر ڕێبازی خۆی دۆزیوەتەوە و چووتە خەڵوەتەوە و دواتر ئێزدییاتی ڕاگەیاندووە .
لەکاتێکدا کە لەساڵی 299 کۆچی مەجووسییەکان لەژێر حوکمی موقتەدر (بیلاە) بوونە وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا، بۆیە هەردوو پیاوی ئاینی ناودار لەمێژووی ئیسلامدا، مەنسووری حەلاج و شێخ عەبدولقادری گەیلانی بوونە و کەسێکیش دەرکەوتووە بەناوی شێخ ئادی کە لەچیای هەکاری پەیدابووە و موریدی بۆ پەیدابووە، سەرەنجام گومانە مێژووییەکە ئەوەیە کە لەژێر کاریگەری ئەو کەسایەتیانە بووە و دواتر بووە بە خاوەن ئایدیای خۆی و

ئێزدییاتی کردووە بە ناوبانگی ئاینزاکەی، ئەمە یەکێکە لەو گومانەی کە ئاین درووستی کردووە و گومانەکەشی نەڕەویوەتەوە .
بۆچونێکی دیکە هەیە هەروەک ئەوانی دیکە کە پێیان وایە ئێزدیاتی بەشێکە یان ئاینزایەکە لە ئاینەکانی دیکەی هاتووە کە ئاینی ڕەسەنن، بۆ نموونەش ئێزدی لەئاینی سابیئەی مەندائییەوە سەرچاوەیان گرتووە و هەندێکیش بەدرێژە پێدەری ئاینی ئیسلام کە لەسەردەمی یەزیدی کوری موعاویە بووە کە پێشتر باسمان کردوو سەرچاوەکانیش ئاماژەیان پێدەدەن، کەچی (پیر خدر) کە هەم ڕۆشنبیرێکی ئێزدیە و هەم پیرێکی ڕوحانی ئاینی ئێزدی و شارەزا بوو لە مێژووچەی ئاینەکە، بەر لەوە کۆچی دوایی بکات، بەپێچەوانەی هەموو ئەو بۆچوونانەی دژی ڕەسەنایەتی ئێزیدین و باسەکەی بەڕێیەکی دیکەدا دەبرد و دەیگوت " ئێزدی و ئێزدیاتی هیچ یەکێک لەو بۆچوونانە نییە و لەبیروباوەڕێکی کۆنی کوردانە بەولاوە هیچی تر نییە، باشترین سەلمێنەریش ئەوەیە کە هیچ یەکێک لەو سەرچاوە هەڵەو ناتەواوانە ناتوانن قەول و بنەچە و کولتووری ئاینی ئێزدیاتی بەئاینەکانی دیکەوە گرێبدەن، ئەگەر وابوایە دەبوو تائێستا ئاین و کولتوورەکە نەمابا لەنێو ئەو هەموو ڕێگرییانەی بەردەمی و ئەو هەموو جنێوسایدەی بەسەر ئێزدیاتیدا هاتووە ."
لەبارەی یەزدی کوڕی موعاویەوە کە بۆچونێکی وەها هەیە گوایە پێشتر سەر بەئاینی ئیسلام بوونە، ئێزدییەکان و بەتایبەتیش شێخ ئادی، پیرخدر زۆر کوردانە ئەوەی ڕەتدەکردەوە" لەزەمانی عومەری کوڕی خەتاب موعاویە هات و یەزد هات، کورد هەمیشە خێرخوازبووە، ئەوانیش بەشمشێر هاتن، ساڵی 226 ئەم ناوچەیە میری میرگەیا ئازدیان ئێزدی بوونە، چونکە ئێمە بەری موسڵمانییەتی هەبووین و ناومان ئەزدائی بووە، ئیدی ئەو بۆچوونە جارێکی تر لەدژی ئێمە و بۆ سڕینەوەی ئێمە بووە، بۆیە ڕاست نییە و هیچ پەیوەندییەک لەنێوان ئێزدییاتی و ئیسلام و مێژووەکەی نییە و شیکارییەکی بێ بنەچەیە، هەر لێکۆڵەرێک گەیشتبێتە ئەم قەنەعاتە، بەپێچەوانەوە هەموو ئەو قسانە لەدژی ئاینی ئێزیدی بووە و دژایەتیەکەش دیارە بۆچی. مەسەلەکە دیارە کە ئەمانە کەمینەیەک بوونە و ناوچەکەش زۆرینەی ئیسلام بووە، بۆیە دژی ئەم ئاینزایە بوونە، هەڵبەت هەڵوێستی ئاینەکانی تر ئەوکات و ئێستاش تەنها بەرامبەر ئاینزای ئێزدی نەبووە، بەڵکو بۆ کریستیان و کاکەیی و سابیئەو ئەوانی تریش هەمان هەڵوێستی هەبووە و هەمان رەفتاری کردووە کە کوشتار و چەوساندنەوەی ئەوان بووە .
بەڵام ریوایەتێکی تر هەیە کە "ئێزدیەکان شێخ ئادی بەشێوەیەک موقەدەس دەکەن تا ڕادەی گەیاندنی بەفریشتە و بەتایبەتیش شەیتان بە مەلەک تاووس، بۆیە تاووس وەکو لۆگۆی ئەوان ناسراوە و پیرۆزە لەلایان، قوستەنتین لە پێشەکی کتیبەکەیدا بەناوی ئێزیدی لەکۆن و نوێدا باس لەوە دەکات تاکو ئێستا ساغ نەبۆتەوە ئێزیدی و خودی شێخ ئادی کە گوایە دانەر و پێشەوای ئەم ئاینزایەیە، ئایا کەسێکی ڕاستەقینەیە و کێ بووە و چۆن ژیاوە و چۆن ئەم ئاینیەی درووست کردووە و چۆن قەولەکانی بەجێهێشتووە، تەنها ڕیوایەتی ئەفسوناوی هەیە".(4). بەڵام لەوێدا ئەو هەموو گومانە شکست دەهێنێ و دەیسەلمێنن کە ئێزیدی ئاینزایەکی سەربەخۆیە و کاریگەری هیچ ئاینێکی دیکەی وەکو ئیسلامیان بەسەرەوە نییە، مەگەر ڕۆشنبیری سۆمەرییەکان. هەروەک ئەوەی کە لەلای سۆمەرییەکانیش تاووس سیمبولی پیرۆزی یە کە بەبڕوای من هەموو ئەو سیمبولە سیۆلۆژیانە لە هیندستانەوە وەرگیراون کە ئەوان دەوڵەمەنترین کۆمەڵگان لەو بارەیەوە، بەڵام کاریگەری ئیسلام بۆ سەر ئەوان پێناچێت لە بنەچەوە بێت، مەگەر دوای فتوحات بێت بۆ سەریان، یان ئەو نەسەبەی شێخ ئادی کە لەپاشماوەی خەلیفە مەڕوانی ئەمەوییەکانە، چونکە هەر ئیسلام بەنیازی فتوحات و کوردی موسڵمان و مەسیحی و دەسەڵاتەکانی دیکە، دەیان جار قەتڵوعامیان کردوون و تا ڕادەی جینۆساید کردن بووە وەکو ئەوەی ساڵی 2015 ی شەنگال لەلایەن داعشەوە کرایە سەریان، بۆیە مانەوەشیان دەیسەلمێنێ کە ئاینزایەکی نیمچە سەربەخۆیە .

دامەزرێنەری ئەم ئاینە بەپێی ڕۆژهەلاتناسەکان کەسێکی دیاریکراو نییە، چونکە ئێزدی جگە لە شێخ ئادی و پیاوە ڕوحانییەکان، ڕیشەیەکی مێژوویی قوڵی هەیە و نەنووسراوەتەوە و بزر بووە، بەلام وەکو خۆیان و شارەزایانی سەر بەئاینەکە دەڵێن (شێخ ئادی کوڕی موسافر بەڕۆشنبیرییەکی ئەو سەردەمەوە لەبارەی ئاینەکانەوە، چووەتە نێو خەڵوەتەوە و دواتر ڕایگەیاندووە، نەسەبی ئەم زاتە بۆ خەلیفە مەڕوانی کوڕی خەلیفەی چوارەمی ئەمەوییەکان دەگەڕێتەوە، واتە (شێخ ئادی یان عودەی کوڕی موسافری کوڕی موسای کوڕی مەڕوانی کوڕی حەسەنی کوڕی مەڕوان ە)، لەگوندی (بیت و لفار) لە شاری بەعلەبەکی سەر بە وڵاتی لوبنان و لەساڵی 507 ی کۆچی لەدایک بووە و لەساڵی 557 کۆچی دوایی کردووە، واتە دەکاتە ساڵی 1161 زایینی و لە لالشی سەر بەناوچەی شێخان نێژراوە و مەزارەکەی تاکو ئێستاش لەوێیە و باوەڕدارەکانی بەردەوام و ساڵانە و وەرزانە و جەژنانەکانی ئێزدی سەردانی گڵکۆکەی دەکەن .(

ئەم داتایە سەبارەت بەوەی کە لەبنەچەدا شێخ ئادی لە بەعلەبەکی لوبنانەوە هاتووە و پاشان لە کوردستان مردووە. گومانێک درووست دەکات کە ئایا ئەگەر شێخ ئادی کوڕی موسافیر لە (بعلبک) کە شارێکی سەر بە لوبنانە لە دایک بووە، چۆن هاتووە و کێ چاوساغی بووە و چۆن جەماوەری بۆتەوە و بۆچی لەم ناوچەیە گیرساوەتەوە و نەچووە بۆ ناوچەیەکی دیکە، ئایا خەڵکی ئەم ناوچەیە نییە، ئەی چۆن مورید بۆ پێرەوەکەی پەیدا بووە، بۆیە پێناچێ ئەو داتایە ڕاستی تێدابێت جگە لە ئیجتیهادی ئێزدیەکان خۆیان کە هیچ داتایەکی دیکەیان لەژێر دەست نییە جگە لەو حیکایەتە .

هەر بۆ ساغکردنەوە و بۆ وەڵامی ئەو پرسیارەی کە ئێزدی لەچیەوە هاتووە خۆیان بە ناوی یەزدانی ناوزەد دەکەن و هۆزانێکیشیان هەیە دەڵێ:

"سوڵتان ئێزدی بخۆ پادشایە.

هەزار و یەک ناڤ لخۆ نایە

ناڤێ مەزن هەر خوایە "

لەشوێنێکی تر دەڵێ ":

سڵتان دزانە لبەحرا چەند کشکۆل ئاڤە

ئەڤ جنیایە لباوی سەعەت و گاڤە

ئەوی حەوا کرە بووک و ئادەم کرە زاڤا "

کەوابوو بەپێی ئەو تێکستە بێت ئێزدی نە لەژێر کاریگەری ناوی مەعاویەی کوڕی یەزدەوە هاتووە کە لەساڵی (680_ 683) حوکمڕانی و پاشایەتی ئیسلامی لە شام و ناوچەکە کردووە و بە گوێرەی مێژووش بێت کە شەڕی شیعە و سوونە لە کاتی حوکمڕانی ئەودا بەرپا بووە و ئیمامی حوسێنی کوڕی ئیمامی عەلی یان شیعەیان شەهید کردووە و پیاوێکی وشک و بکوڕژی ئەوانی دیکەی دەرەوەی ئیسلام بووە، هەروەها "ئێزدی نە لەهیچ بنکەیەکی زانستی ترەوە سەرچاوەی گرتووە کە زۆرکەس لە مێژوونووس و نووسەر ئەو تۆمەتە مێژووییە دەخەنە پاڵ ئاین و ڕێبازی ئێزدییاتی، تەنها ئەوە نەبێت کە ئێزدی ئاینێکی سەربەخۆیە و لەدوای ئاینی زەردەشتیەوە بەردەوامی بەخۆی داوە و کولتوور و شوناسی خۆی هەیە و بەتەواوەتی ئاینێکی کوردی زووبانە لەجوگرافیاکەی و زمان و نەریتەکەشی دیارە، هەروەها لە تێکستەکانی رادیارە کە خوداناسی چۆن پێناسە دەکات و باوەڕەکە چۆن زیندوو رادەگرێت".(5) بەڵام ئەمە هەقیقەت نییە کە پاشماوەی ئاینی ئیسلام یان دەستکرد و درووستکراوی یەزدی کوڕی موعاویە بووە، بەپێچەوانەوە ئەگەر مەودای ئەوان بگەڕێتەوە بۆ ئەو بنەچەیە، نەدەبوو بکەونە بەردەم قەتڵوعام و فەرمان کە بەدەیان جار توشی هاتوون، یان بەشێوەیەک لەشێوەکان یاساغ کراون و تەشیرییان پێکراوە .

ئەوەی کە تائێستا هەم لە لێکۆڵینەوەکان و هەم لەسەر زاری خۆیان هاتووە، لەدوو ئاراستە بەولاوە شتێکی تر نییە، ئاراستەیەک دەیگەڕێنەوە بۆ ئاینەکانی وەکو ئیسلام و کریتسیان و سابیئە، ئاراستەیەکی دیکە بەرگری دەکەن و بە بنەچەی ئاینەکانی دیکەی ناوچەکەی دەزانن، بەڵام ئەوەی هەیە ئاراستەی دووەم سەلماندوویەتی کە ئێزدی ئاینێکی راستەقینەیە و مانەوەیان و مێژوویان سەلماندوویەتی کە رەسەنن، یان لانیکەم دەیسەلمێنن کە بیروڕایەکی تایبەت بە خۆیان هەیە بەپێی کوولتور و فۆرمە ئاینزاکەی خۆیان کە لەهیچ ئاینێکی دیکە ناچێت، یان لانیکەم ئینتیمایان بۆ ئەو قەول و کەلامانە هەیە کە لە هیچ ئاین و مەزهەبێکی دیکەدا نادۆزرێتەوە و لێکچوونی نییە .

چاوگی وشەی ئێزدی

واتەی سەرەکی ئێزدی لەوشەی (ئێزی) یەوە هاتووە، بەمانای یەزدان یان (خودا) یان (خوداوەند) دێت، هەروەها بۆچوونی تر هەیە کە ئەو وشەیە مانای دیکەی هەیە، " (ئێ، زی، دی) بەمانای (ماڵێکی پان و بەرین، یان ماڵێکی پاک دێت)، لە سەرچاوەی دیکە هاتووە کە وشەکە بۆ زمانی سۆمەری دەگەڕێتەوە و بەمانای (رێگەی راست) دێت، بەمانای رێگەی راستی خوداپەرستی و چاکەکاری لەپێناو خۆشگوزەرانی مرۆڤ کە مەخلوقی خودایە وەکو خۆیان باسی دەکەن و بڕوایان پێیەتی، لەکاتێکدا سەرچاوەی دیکە هەیە پێیوایە ئێزدی لە زمانی پەهلەویی ساسانیدا سەریهەڵداوە، ئەم پەرستگایە بۆ یەکەم جار لەلایەن خوداوەندێک بەناوی (نابۆ) کە لەشاری (بۆرسیبا) بووە و دەکەوێتە لای خوارووی روباری فورات و بەرامبەر بە شاری بابل دروست بووە".(6). بەپێی هەموو لێکۆڵینەوە سیۆلۆژییەکان و دانپیانانی ئێزدیەکان خۆشیان، دەرکەوتووە ئاینی ئێزدی ئاینێکی ئاسمانی نییە و تێڕامانە لە دونیا و دواڕۆژ، بەپێی قسەی پیرخدر کە پیاوێکی رۆشنبیر و روحانی ئێزدیەکانە، ئەوان قەول و بەیت و تێکستی شیعریان هەیە، کە لەسەر کێشی پەنجە نووسراوەتەوە، ئەوەش لە بارەی (مەسحەفا رەش و جیلوە) * نووسراوەتەوە و گوایە چەند پەڕێکە و بە تیپێکی نەناسراو لەلایەن پرۆفیسۆر (ئەنستانت مار کرملی) کە رۆژهەڵاتناس بووە لە سەدەی رابردوو لەبارەی ژیانی کۆمەڵایەتی عێراق و پێکهاتەکانی نووسیویەتی .
یەکێک لە کارەکانی ئەوەبووە چۆتە لالش و شێخان و ئەم بابەتەی بەگرینگ زانیوە وەکو لە پێشەکی کتێبەکەدا باسکراوە، بۆیە خوێندنەوەی لەبارەی ئەو دوو کتێبەوە کردووە و بڵاوی کردۆتەوە کە بەکتێبی پیرۆزی ئێزدی ناسراوە و تائێستا نەبینراوە .
وەکو پێشتر باسمان کرد ئەوان بەهەر بیانوویەکەوە بێت داتای تەواویان نەبووە، یان نەیانوێراوە بیبەخشن، بۆیە ئەنستانت لەرێگەی خەڵکی ترەوە وەریگرتووە، سەرەنجام دەرکەوتووە کە زۆر داتای هەڵەیان پێداوە و ئەویش دوچاری هەڵە بووە کە لەکتێبەکەیدا لەبارەی ئێزدیاتی بڵاوی کردۆتەوە، بەتایبەتی ئەو داتایەی کە گوایە لەرێگەی کەسێکی ئێزدییەوە سندوقێکی کۆنی دۆزیوەتەوە و بە حوکمی بەرتیل ئاشکرای کردووە گوایە ئەوە جیلوە و مەسحەفا رەشی تێدابووە، کەچی بەپێچەوانەوەی ئەو رۆژهەڵاتناسە پیرخدر رەتیدەکردەوە و بە چیرۆکێکی ئەفسانەیی لەقەڵەمی دەدا و دەیگوت (ئەوەی کە دراوەتە پاڵ مەسحەف رەش و شێخ ئادی، لە دژایەتی کردنی ئێزدی و گەندەڵی رۆشنبیری بەولاوە هیچی تر نییە، چونکە ماقوڵ نییە شیخ ئادی، یان شێخ حەسەن کە دوو رەهبەری ناسراو و دامەزرێنەری ئەم ئاینەن، زیاتر لە شەش مانگ بچنە خەڵوەتەوە و بیر لە شێوازێکی دیکەی خوداپەرستی بکەنەوە، کەچی سەرەنجام ئەو چەند لاپەڕەیەکی بێسەرو بەر بنووسن کە بەناو رۆژهەڵاتناس و هەندێک لە رۆشنبیرە کوردەکان نووسیویانە و بیانووشی بۆ دەهێننەوە، ئەمە داتایەکی هەڵەیە و غەدرێکە لە ئێزدیاتی و خودی شێخ ئادی دەکرێت کە هیچ عەقڵێک ئەمە قبوڵ ناکات، بەڵام ئەگەر بڵێین ئێمە خۆمان بەشێکین

لەو تەفسیرەی کە خۆمان نەناساندووە بەئەوانی تر کە پرسیاریان هەیە دەربارەی ئەم ئاین و کولتوور و مێژووە نادیارەی ئێمە، بەڵێ وایە و راستە). (7). رەنگە هەر ئەم نادیاری مێژووە بێت کە نووسەر و توێژەری کورد یان هەر نەتەوەیەکی تر، بەردەوام سەرقاڵی ئەوەبن کە بۆچی سیحری بوونی ئەم پێکهاتەیە لەڕووی مێووییەوە نادۆزرێتەوە و ساغ ناکرێنەوە لەسەر نەتەوەیەک یان سەرچاوەی ئاینەکەیان .

لەوەتەی ئێزدیەکان لەناوچەی شەنگار و باشوری کوردستان دەژین، زۆر لەشاعیر و چیرۆکنووس و نووسەری جددی لەسەریان نووسیبێتن، یەکێک لەوانە شەرەفخانی بەدلیسی یە و لەباسی ئێزدیەکاندا موسڵمانی ئەو سەردەمەی وەکو بەشێک لەخەتا ناساندووە و لە کتێبەکەی خۆیدا دەڵێ" حەوت خێڵی کورد هەن کە زۆربەیان ئێزدین، ئەمانە بڕوایان بەو هێڵە هەیە کە شێخ ئادی دایهێناوە، ئەمانە واجبی ئاینی خۆیان جێبەجێ دەکەن و نوێژو رۆژوو دەگرن، دوای زیندوو بوونەوەش دەچن بۆ بەهەشت، بەبێ ئەوەی سزا لەلایەن خوداوە وەربگرن، ئەمان کە کوردن دابەشبوون بەسەر دوژمنایەتی و قین و رق لێبوونەوە کە موسڵمان دابەشی کردوون".(8).

ئەم شیکردنەوەیەی شەرەفخانی بەدلیسی کە باسی دابەشبوونی ئێزدیاتی کردووە بەسەر خێر و شەڕ و قین و لێبوردنەوە، هیچ مانایەکی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی دیار نییە کە بۆچی دابەشبوون و بۆچی موسڵمانەکان دابەشی کردوون، لەکاتێکدا وەکو دیارە ئەوان لەدوای هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە و فتووحات، ئێزدیەکان بەرگرییەکی گەورەیان کردووە بەپاڵپشتی شاخ و پرنسیپە ئاینیەکانیان کە نە چوونە سەر هیچ ئاینێک و نە هیچ کەسیش قبوڵ دەکەن هیچ کەسێک بچێتە سەر ئاینەکەیان. بەڵام مەسەلەی لێبوردەییەکەیان ئەمەیان پێناچێت و بگرە بەپێچەوانەوە قینیان زیاترە لە لێبوردەیی، بەتایبەتی لە توندڕەوی ئیسلام، بەوپێیەی کە ئەوان کەوتوونەتە نێو بازنەیەک لە ئاینە جیاوازەکان و بەدرێژایی مێژوو گەمارۆدراون، بۆیە هەمیشە ترسیان هەیە تووشی قەیران ببن و بەرەو پوکانەوە بچن، رەنگە ئەمە بەشێک بێت لەو قینەی کە هەیانە .

ئاینی میترایی کە ئاینێکی کۆنەو لەکوردستانیش شوێنەواری هەیە و بەحەزەر ناسراوە، ئەوەی کە لەوێنەی ئەژدەهاک و رۆژ لەدەستنووسی نامیلکەی شاە نامەدا هاتووە، هەروەها ئەو وێنانە لەفەرهەنگی ئێزدیەکانیشدا هەیە، دەکرێت گومان بکرێت، چونکە زۆر تایتڵ و پرنسیپی ئاینزایی ئێزدیاتی لەئاینە کۆنەکانی پێش خۆی دەچێت، بۆیە بەم پێودانگە بێت پێدەچێ لەئاینی میترایییەوە وەرگیرابێت کە ئەمەش گومانە، خوداوەندی میترا یەکێکە لەو پەرستراوە پیرۆزانەی کە لە (هیندۆ ئەوروپیەکان) سەرچاوەی گرتووە و هاتۆتە نێو کولتوری کوردییەوە بەوپێیەی کە کورد لە هیندۆ ئەوروپییەوە نزیکە.

یەکێکی تر لە رۆژهەڵاتناسەکان بەناوی دکتۆر (قوستەنتین زریق) لەکتێبی ئێزدییەت لەکۆن و نوێدا کە کتێبی تایبەتە بە ئاینە کۆنەکان و لە شوێنێکدا دەڵێ (لەنێوان خودی ئێزدیەکاندا هەن باوەڕیان وایە بەڕەچەڵەک ئەمەوییەکانن و هەشن باوەڕیان وایە (دەچنەوە سەر یەزیدێکی دیکە کە ناوی یەزدی کوڕی ئەنیسە) سەرکردەی خەواریجیەکانی سەردەمی نێوەندەکانی ئیسلام. ئەمە لەگەڵ بوونی ئەو بۆچوونانەی کە پێی وایە ئێزدییەت وەک ناو لەناو شاری یەزد، یان یەزدان ە وە وەرگیراوە کە بەفارسی بەواتای خودا دێت، یان رەنگە لەئێزدەوە هاتبێت کە لەئاینی فارسەکاندا بەو فریشتانە دەگوترێت کە پەیامی خوداوەندی میهرەبان بەبەندەکان دەگەێنن، بەمەش زاراوەی ئێزدییەت دەبێتە بەندە یان شوێنکەوتوانی خودا یان شوێنکەوتووانی فریشتەکان (

دکتۆر قوستەنتین لەبارەی ساغکردنەوەی ئەم زاراوەیە رەسەنایەتی ئەم ئاینە دەڵێ "دژواری ساغکردنەوەی ئەسڵ و فەسڵی ئێزدیەکان ناشاردرێتەوە، چونکە هەروەک خۆی ئاماژەی پێدەدات یەکێک لەهۆکارەکانی نا تەبایی خودی ئێزدیەکان سەبارەت بە سەرجەم شتگەلە تایبەتەکانی ئاینەکەیان کە بە چەشنێک تێکەڵاو خورافات و ئەفسانەی کاڵ و کرچ بوون، کە دواجار ساغکردنەوە و یەکالاکردنەوەی دەبێتە مەحاڵ، بۆ نموونە لەکاتێکدا هەندێکیان پێیانوایە ئەوانیش وەکو هەموو بنیادەمان لە باوکە ئادەمەوە هاتوون، بەڵام لەوەدا خۆیان جیادەکەنەوە و نەک دایکە حەواو

باوکە ئادەم، لەکاتێکدا سەرجەم میللەتانی دیکە بە بڕوای ئەوان دەرەنجامی بەیەک گەیشتنی ئادەم و حەوا هاتوونەتە دونیاوە، ئەمە جگە لەبۆچونی کۆمەڵێک لەو ئێزدیانەی کە پێیانوایە دامەزرێنەری ئاینەکەیان بە بنەچە دەچێتەوە سەر (موعاویەی کوڕی سوفیان) بەتایبەتیش ئەو دەمەی موعاویە ژنێکی هەشتا ساڵەی خواست و ئەو ژنە بەشێوەیەکی سەیر گەنج بۆتەوە و بووە بەدایکی یەکەمین دامەزرێنەری ئاینی ئێزدی".(9 .)
لەبارەی ئەوەی کە ئایا ئێزدیاتی نەتەوەی جیاوازن لە کورد یان جگە لە ئاینەکە نەتەوەیەکی سەربەخۆن، چونکە بەشێک لە ئێزدیەکان وەکو پەرچەکردار خۆیان بە کورد وەکو نەتەوە نازانن و تەنها دەڵێن ئێمە ئێزدین، بەڵام لەلایەکی دیکەوە کە کەسە ناسراوەکانیان ئەمەیان یەکلایی کردوەتەوە کە بە کولتوور و شێوەزار و جلوبەرگ و جوگرافیاکەیان دیارە کە کوردن و بگرە خۆیان لە کوردەکانی دیکە بە رەسەنتر دەزانن، بەڵام کێشەی ئاینەکە و عەرەبی پۆشینەکەیان وەکو ستایلی جلوبەرگی پیاوان و ژنانیان کە بەشێک لەپیاوانیان دشداشە و عەگال دەپۆشن، ژنەکانیشیان جلوبەرگی تایبەتی کە نەریتی کوردی نییە، ئەوە پەیوەندیی بەوە هەیە کە لەڕووی جوگرافی و دیموگرافییەوە واهەڵکەتوونە جوگرافیاکەیان کە لەنێوان مەسیحی و عەرەبی موسڵمان و عەرەبی سوونەن، بەمەش ئاین و کولتورەکەیان بووە بە قوربانی .
"هەرچی پەیوەندیی بە کوردی داسنییەوە هەیە و دەنگوباسی مەسیحیاتیان هەر یەکەم ڕۆژی دابەزینی ڕۆحی پیرۆز بیستویانە و لەنووسینی پیرۆزی سریان و کەلدانیەکان ناویان هاتووە، وەکو ئەو میللەتانەی کە هێنرانە پێشەوە، بۆ ئەوەی نهێنییە گەورەکەی کەنیسەی تازە لەدایک بوو جێبەجێ بکەن، چونکە مانای وشەی پارتی کە دووەم بەشی کردەوەی ئەسحابەکانە بە سریانییە و بە (کێرا دیان کورد) ناسراوە، مێژوو پشتی ئەم گشتیەی سریان و کلدانیەکان دەگرێ و پێمان دەڵێ کە ئیمپراتۆرییەتی پارتەکان لەلایەن هەڵهاتووەکانی سیتییەوە بڵاو بۆتەوە بەناو ئاشوریاوە کە ئەویش گەورە بووە، دواتر بەناو ئەو هەرێم و میرنیشینانەی خستیانییە ژێر دەستی خۆی هەتا دەگاتە کرمان. هەروەها ناوچەی زۆر گەورەی میزۆپۆتامی خستە ژێر دەستی خۆی بەم شێوەیە کوردە ئێزدییەکان کە لەڕووی ئاینەکەیانەوە تەماشایان دەکەن، بە شێوەیەک لە شێوەکان لە پارتەکانەوە هاتوون و بەتایبەتی ئاسورییەکان کە پێیان دەگوترێ داسنی، لەلایەن حەزرەتی تادێوە روناکی ئیمانیان بۆ هاتووە، تاقە مەرقەدی ئێستاشیان هەر ئەوە، بووە بە مەرقەدی هەموو کۆمەڵەکەیان و مەزارگای ئاسایی میللەتە ئێزیدیە، وەک دەڵێن ژمارەیەکی زۆر چرای تا بەردەوام هەڵکراوە بۆ پیرۆزکردنی یادی شێخ ئادی، ئەمیش حەزرەتی ئەسحابە نۆدیە بە زانای خۆیان، وەک چۆن بەعەرەبی دەگوترێ تدای، هەموو ئێزدییەکان دینی راستەقینەیان لەم سەرچاوەیەوە وەگرتووە چ میزۆپۆتامیا، چ لەهەندێ ناوچەی تر ناوی شێخ عادی بەرز دەبینن و وشەی ئاساییتر و جوانتر نییە بەلایانەوە وەک وشەی شێخ عادی، واتە زانای عادی، جگەلەوە داسنییەکان مەسحییەکانیان خۆش دەوێ و رقیان لە موسڵمانەکان دەبێتەوە، لەبەرئەوەی تەبیعەتی شەڕکەریان هەیە و ئازایەتی پارتیان هەیە". (10) و (11)

مەسحەفا رەش و جیلوە

زاراوەی سحف کە لەزۆربەی ئاینەکاندا وەکو زاراوە عەرەبییەکان بەمانای پەڕەی نووسراو دێت، قورئانی ئیسلامیش وشەی سوحفی تێدا هاتووە، بەڵام وشەی مەسحەف بەمانای نووسراو دێت و رەش بەمانای ئەو رەشەبایە دێت کە لەئاینی ئێزدیا بەکارهاتووە و پیرۆزە، ئەوەش کە بۆچی وشەی عەرەبییان بەکارهێناوە و وشەی کوردییان نییە لەبری مەسحەف، ئەوەش پرسیارێکی دیکەیە کە بۆخۆشیان وەڵامیان پێنییە کە بۆچی ئەدەبیات و رێنووسی عەرەبی بەسەرییاندا زاڵە، ئایا تەنها ئەوەیە کە کەوتوونەتە نێو ناوچەیەکی عەرەبی، یان پاشماوەی ئەو

فتووحاتەیە کە لە مێژوودا دووچارییان بووە بە زۆرداری ئیسلامی ئەو سەردەمەوە کە تەواوی نەتەوە و ئاین و ئاینزاکانی داپڵۆسییوە و سڕیونیەتەوە و لەبری ئەوان خۆی کردووە بە جێگری هەموو سیستم و ئاین و نەتەوەکان کە عەرەب پێشڕەوی ئەو ستەمکاری یە بوونە، هەرچی وشەی جیلوەشە بەمانای پەیدابوون و سەرهەڵدان دێت، یان بەمانای پەیدابوونی تاوس مەلائیکە دێت، مەسحەفا رەش ناوێکی دیکەی هەیە کە تائێستا کەمتر بەکارهاتووە. ئەویش (قەرە فرقان)* ە، قەرە واتە رەش و فرقان یش واتە بەرزەخ یان پنتی نێوان خێر و شەڕ، واتە ئەوشتەی کە شەڕ باتڵ دەکاتەوە. (12 .(

ئەگەرچی ئەو دوو تێکستە بەناوی جیلوە و مسحەفا رەش لەبەردەستن و تا ئێستا خوێندنەوەیەکی زانستیانەیان بۆ نەکراوە ئایا هەقیقەتن و هەن یان تەنها ناوی کتێبێکی وەهمییە، لەکاتێکدا خۆیان کەسانی وەکو خەیری بۆزانی کە کەسایەتییەکی دیاری ئێزدیاتییە دەڵێ (هەردوو مەسحەفا رەش و جیلوە، تەنها ناوێکن و تائێستا نەبینراون و کتێبی پیرۆزیش نین)، بەهەمان شێوەیە پیر خدریش کە یەکێکە لەرۆشنبیر و پیرێکی ئاینی ئێزدی بوو جەختی لە کێشەی زمانەوانی ئەو دوو تێکستە دەکردەوە و دەڵێ" ئێمە بیستمان دوو کتێبی ئاینی ئێزدیاتی هەیە بەناوی (جیلوە و مەسحەفا رەش)، ئەو دوو کتێبە بەئەلف و بایەکی تایبەت و بەکوردییەکی سۆرانی و عەرەبییەکی تێکشکاو نووسراوەتەوە، ئەوەش نوسخەی ئەسڵی واتە پارچە رەسەنەکە نییە کە دروستکراوە، ئەوانەی دەڵێن لە لەندەن هەیە، یان ئەوەی دەڵێ لای من هەیە نوسخەی ئەسڵی، بەڵام هیچیان راست نین و لێدوانی نا ئاسایین، ئەگەر ئەو نوسخەیەش بێت ئەوە تێکشکێنراوە لەئەنجامی ئەو هەموو کارەسات و سەرکووت کردنەی ئێزدیەکان کە لەلایەن مەسیحی و زەردەشتی و موسڵمانەوە زوڵمیان لێکراوە، کێشەی رەسەنایەتی تێکستەکانی دروستکردووە "

"پارچە نووسراوێک هەیە لە مەسحەفا رەش دەڵێ (لەسەردەمی لافاوەکەوە هەتاکو ئێستا حەوت هەزارساڵی خایاند، لەماوەی هەر هەزار ساڵێکدا یەک لەخواوەندەکان هاتۆتە خوارەوە بۆ سەر زەوی، ئەوەی کە کتێبەکانی ئاسمانی بۆ ئێمەی نووسیوە و یاسایەکان و دەستووری یاسایی بۆ ئێمە داناوە، لەپاشان چۆتەوە بۆ سەرەوە"(13). بەڵام من نەمزانی مەسەلەی لافاوەکە مەبەستی چیرۆکی ئەفسانەکەی (نوح) ە، یان لافاوێکی دیکەی مێژوویی ناوچەکەیە و نەنووسراوەتەوە، چونکە مێژوو باسی دەیان لافاوی کردووە گە سرووشت توڕە بووە و هەرچی داروبەرد و ئاژەڵ و ئینسانە رایماڵیوە، بۆ نموونە تۆفانی سۆمەری و سەردەمی یۆنانی و تۆفانەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و هتد، باشترین سەلمێنەری ئەوەن کە مەبەستی لافاوەکە دیار نییە، چونکە مێژووەکەی دیار نییە .

لەبارەی ئەوەی کە مەسحەفا رەش دەقێکی ئاسمانی یە، یان نووسراوەتەوە و لە کتێبێکی ترەوە وەرگیراوە پیر خدر پێیوایە" ئێزدیاتی یەکێکە لەبیروباوەڕە کۆنەکانی کوردەواری، بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێ" بەم قسەیە بێت هیچ کام لە قۆناغەکانی پێشووتریان نەبووە و ئاینی ئەزەلی نییە .

قۆناغی یەکەم: قۆناغی بەر لەمەسیحیەت بووە، واتە حورمەتگرتن بووە لەدیاردەکانی سرووشت، چونکە ئێزدیاتی بۆ هەر دیاردەیەک خودانێکیان ناسیوە، بۆ رۆژ خودایەک و بۆ مانگ خودایەک و بۆ مردن و با و ئاو خودایەک و هتد و بۆ هەریەک لەم خودایەش مانایەک و شکردنەوەیەکی هەیە وەکو هەر ئاینێکی دیکەی سەر زەمین کە لە هیندستان و مالیزیا و چین و بەشێک لە ئامریکا لاتین هەیە .

قۆناغی دووەم: قۆناغی ناسینی خودا بووە کە زۆربەی ئاینەکانی دیکە بەم قۆناغانەدا رۆیشتوون. هەراینە تائێستاش بە قۆناغی سەرەتایی تێدەپەڕن کە خودا لەلای ئەوان، بریتییە لە ئاژەڵ و ئەستێرە و ئەندامی جەستەی ئینسان و هتد .

قۆناغی سێهەم: قۆناغی شپرزەیی و زوڵم و زۆرداری بووە، کە گوایە زەردەشت هاتووە زوڵمی کردووە، مەسیحیەت لەسەدەی دووەمی زایینی هاتوون هێرشیان کردۆتە سەر لالش و کردوویانە بەکەنیسە، ئیسلام لەساڵی بیستی کۆچی (عومەری کوڕی فەرقەد) یەکێک بووە لەسەر لەشکرەکانی سوپای (عەیازی کوڕی غەنەم) کە هێزی ناردووە بۆ سەریان، ئیدی ئەو پیاوە بە خۆی و لەشکرییەوە هاتۆتە موسڵ و ئەودیوی ئاوی دیجلە، سەرەنجام لەشەڕێکدا ناوچەکەی کردووە بە دوو بەشەوە، دواتر هاتۆتە باعەدرا کە پایتەختی ئێزدیان بووە و داگیری کردووە، ئیدی ئەوەی بووە موسڵمان و ئەوانی تر هەلاتن و ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێهێشتووە ."

قۆناغێکی تر هەیە کە هاتنی شێخ ئادی کوڕی موسافیر لەشامەوە هاتۆتە هەکاری، هاتە لالش و لەکریستیانی سەند و وەکو دەروێشێک و ریفۆرمی لەئاینی ئێزدی کردووە، ئەوکات دوو چینی هەبووە، چینی گشتی کە مورید و چینی پیر، چینێکی تر جیابووە و بوون بەسێ چین و شێخیش پەیدا بوو .

شێخ حەسەن کوڕی شێخ ئادی بوو، شەش ساڵ واتە لەساڵی 644 چۆتە خەڵوەتەوە، هەندێک نووسینی هەبووە کە هێشتا دیارنییە وەکو نووسینی ئاسەواری بەناوی "جەلوە بۆ ئەهلی خەلوە"، ئەحمەد تیمۆر لەخێزانی تیمۆرییەکانە، ئەو دەڵێ ئەو شێخ حەسەنە چەندین ساڵ لەخەڵوەتدا بووە و بەشێوەیە خودای ناسیووە، ناکرێ بەو قسەیە بڕوابکەین کە شێخ شەش ساڵ لەخەڵوەت بووە، چەند لاپەڕەیەکی پڕوپوچ بنووسێ، ئەگەر بنووسێ بۆچی بەکرمانجی خۆیان نانووسێت و بەسۆرانیەکی تێکشکاو دەینووسێ، ئەم حاڵەتە هەبووە مامۆستا (گیو موکریانی و ئەنوەر مائی) چەند بەیتێکیان نووسیووە، گوایە ئەمە نوسخەیەکی کۆنی دەستنووسی شێخ ئادیە، بەڵام راست نییە" (14).

ئەوەی کە باس لە دەستنووس دەکرێت لەلایەن شێخ ئادییەوە، نەک هەر من بەڵکو بەشی زۆری ڕۆژهەلاتناسەکانیش گەڕاون، بەڵام هیچیان بۆ ساغ نەبۆتەوە کە کتێب یان نووسین هەبێت بەناوی جلوە بۆ ئەهلی خەڵوە، تەنها ئیدیۆمێکە بۆ باوەڕداران و هیچی تر، ئەوان بۆ خۆشیان پێیانوایە ئەو شتانەیان کە لەسەر نووسراوە، بەشێکی زۆری خەیاڵە و اقیعیەتی نییە، بەڵام قەوال یان هەبووە و رەنگە ئەو قەولانە لەمدواییەدا نووسرابنەوە وئێستا لە گۆڤار و بڵاوکراوەکان دەبینرێت .

لە هەمان سەرچاوەی پێشوودا جەخت دەکاتەوە کە تێکستەکانی ئێزدی پێشتریش هەبوون و کاریان پێکراوە بەر لەوەی ئەنفال و جینۆساید بکرێت و دەڵێ "ساڵی 653 کۆچی موسڵمانەکان بەسەرکردایەتی (بەدرەدین لولو) هەڵمەتێکی گەورەی کردۆتە سەر ئێزدیەکان و پەرستگای لالش و ماڵ و حاڵیان تالانکردوون". ئەم نووسەرە چیرۆکی خۆی بڵاوکردۆتەوە کە چۆن ویستوویەتی کارێک لەسەر ئەم بیروباوەڕە بکات کە ناوی ئێزدیاتیە، گوایە شێخ جەلیلێک هەبووە دوای ئەوەی قەناعەتی کردووە کتێبی (جلوە) ی پێنیشان بدات، ئیدی شێخ هەڵساوە لەماڵەکەی خۆی دەستی بردووە بۆ سندوقێکی دارین و لەسندوقەکەدا (جلوە) ی دەرکردووە و کتابەکە بەقەبارەی (400) لاپەڕە و 22سم بە 30 سم بووە و بەرگێکی رەشی هەبووە و لەسەری نووسراوە جلوە و هیچی تر . ئەو بۆچوونێکی وای هەیە کە کتێبەکە لەحەوت بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم سەبارەت بە بوونە هەروەک لەتەوراتیش هەیە بەناوی (سفر التكوين) بەشی دووەم نەسیحەت و مواعیزە و بەشی سێهەم چیرۆکی پیر حەسەن و شێخ ئادی کوڕی موسافیرە، بەشی چوارەم بۆماوە و خاوەن ماڵە، بەشی پێنجەم ئیرشاداتە بۆ ئەو شێخ و پیرانە و چۆنیەتی وەعزدادانە و بەشی شەشەم کردار و رێورەسم و تەلاسم و چارەسەری نەخۆشی و لێقەومانە و بەشی حەوتەم بۆ خێرە".(15).

ئەم چیرۆکەش تەنها گێڕانەوەیەکی دەماودەم و بێ بنەما و بێ دیکۆمێنتە و کتێبێکی ئەو چەشنە نییە تاکو لەبەردەست بێت، خۆ ئەگەرێکی وەها لەبەرچاوبگرین کە لەترسی نەیار و دوژمنەکانیان دەرینەخەن، ئێستا وەکو

جاران نییە ترس نەماوەو پارێزگارییان لێدەکرێت و شوێن و دەستگا و ئینتەرنێت زۆرە تاک بمێنیَ، هەروەها چاپخانە زۆرن بۆ ئەوەی پارچەی ئەسڵ لەنێو نەچێت .

"مینۆرسکی رۆژهەڵاتناسی روسی بووە، هاتۆتە ناوچەکە و لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەم ئاینە کردووە بۆی دەرکەوتووە کە دەقەکە هەیە و دانەیەکیش لەو دەقانە بەردەستی م. پیتەر ی نەمساوی کەوتووە و وێنەی گرتووە بەکامیرا و دواتر ساڵی 1913 جارێکی دیکە چاپکراوەتەوە لە ڤیەننا، ئیفریانۆف لە کتێبەکەی دا بەناوی سەفەرێکی ماکۆ ساڵی 1905 دەڵیَ گوندێک هەبوو بەناوی جەبارلو لەکوردستان بووە و لەئیمارەتی ماکۆی ئەوکات نزیک بووە و زیاتر لە 25 خێزانی تیدا دەژیا و هەموویان ئێزدی بوون، هەروەها موژدەبەخشێکی کاسۆلیکی بەناوی (میشیل فیبر) لە شاری حەلەب، ساڵی 1674 لەکتێبێکیدا کە ناوی دانەرەکەی نەهاتووە و لە رۆما چاپ کراوە، پێی وایە کە ئەو کتێبە گرینگترین کتێبێکە باسی لە بیروباوەڕەکانی ئاینی ئێزیدی کردبێت " (16 .(

بەهەر حاڵ ئەوەی کە لەبارەی جیلوە و مەسحەفا رەش دەگوتریَ، یان بەشێکی لەلایەن خۆیان ئێزیدیەکانەوە دەنووسرێتەوە و شرۆڤەی بۆ دەکەن، پێناچێت خۆیان بەکتێبێکی ئاسمانی بزانن، بەقەد ئەوەی کە کۆمەڵە قەول و نووسینێکن بۆ ئێزدیەکان و کاری پێبکەن، ئەمە جگە لەوەی کە کتێبەکە بەزمانێک نووسراوەتەوە تێکەڵەیەکە لەکوردی و عەرەبی تێکشکاو و خەریکن کۆی دەکەنەوە و چاکی دەکەنەوە .

پەیوەندیی ئەم ئاینە و میترایی پەیوەندییەکی مێژوویی ئارکۆلۆژییە، بەمانای هەڵکۆڵینێکی مرۆناسیانەیە کە پسپۆرانی ئەم بوارە ئاشکرایان کردووە، ئیدی ئەمە لاگیری تێدابووە یان ئەکادیمی، لەهەردوو بارەکەدا ئەوەیە کە ئێستا پاشماوەکەیان دەیسەلمێنێت بۆچی هەموو نهێنیەکانیان بە کراوەیی ماوەتەوە و ریگەی بە تێرامانی جیاواز داوە، بەوپێیەی کە ئاسەوارناسەکان ئەو دۆزراوانەیان کردۆتە پێوەر بۆ لێکچوونێک لەنێوان پاشماوەی میترایی و ئێزیدی کە وەکو تەشیر و تانە، پێیان دەگوترێت شەیتان پەرست، لە راستیدا ئەمان وەکو ناونیشانی شەیتان کە مانای شەڕ بێت ئەوە ناپەرستن، بەڵکو وەکو ئەوەی باوەڕ بە سزا و پاداشت نییە، " شەیتان پەرستی بە شێوەی ئاینێکی جیاواز، واتە تایبەت کە ئەوەش لە ئێرانی کۆن واتە لە سەردەمی زۆر رابووردودا، بەشێوەی نهێنی بەکار دەهات لە پاشان هەر بەردەوام بوو بەشێوەی ئاینی زەردەشتی تاکو هاتنی ئاینی ئیسلام. بناغەی ئەو جۆرە شەیتان پەرستنە لەسەر بنچینەی (جن و عفاریت و شەیتان پەرستن) بوو هەروەها باوەری بە سزا و پاداشت نەکردن و بەکارهێنانی جادوگەری و ئەفسونەی ناڕاست و هەورها باوڕ هێنان بە نەمری لە گیان واتە روح، هەڵگرانی ئاینی میترایی کۆن دەرویشەکانیان و نوشتە و درودی گونجاویان بەکاردەهێنا بۆ ئەوەی لەدژی دوژمنەکانیان بەکاربیهێنن کە بڕیاریان بۆ لەناوبردنیان هەبووە، ئەمە لە ئاینی میترتییدا هاتووە هەڵسانەوە و زیندووبوونەوەی گشت مردووەکانە" (17 و 18 (

رێساکانی مەسحەفا رەش

وەکو پێشتر باسمان کرد، ئەگەرچی نووسراوێکی وەها نییە کە ئەو 32 و خاڵە وەکو رێسایەک و کولتوورێک ئێزدیەکان کاری پێبکەن و پێی بگوترێت مەسحەفا رەش، بەڵام لێرەو لەویَ قسەیان لەبارەوە دەکری َو هەندیَ جاریش چەند خاڵێک لەو خاڵانەی کە باس دەکرێن، دەبیینین و خۆشیان دانییێدا دەنین کە راستە، نموونەش شوومی رەنگی شین و بوونی ئەو مرواریەی کە باس دەکریَ و دواتر جوبرائیل دەستکاری سرووشت دەکات بەپێی فەرمانی خودا، هەروەها مەسەلەی پیرۆزی چەمکەکانی وەکو (با و ئاگر و ئاو و خاک)، بۆیە ئەو خاڵانە راستیەکیان تێدایە، بەڵام پێدەچیَ ئەو فەرهەنگ و کولتوورە جیاوازەی کە ئێستا هەیانە و لەپێشوو جیاوازترە، لەوە دەچیَ رەوتی ژیان گۆڕِِیبێتی و لەمدواییەدا کە خوێنەوار رۆشنبیر و نووسەریان تێدا هەڵکەوتووە، بۆیە ئەو

بەشەی هەیە، هەبوونەکەشی تەنها نوسخەی نوێیە نەک کۆن. ئەمەی خوارەوە ئەو خاڵانەن وەکو ڕێسا کاری پێدەکرێت لەنێو ئێزدیاتی .

1 :ڕۆژی یەکەم خودا مرواریەک لەزاتی خۆی درووستدەکات، دواتر باڵندەیەکی درووست کردووە کەناوی ئەنفەرە و مرواریە گەورەکەی خستۆتە سەر پشتی باڵندەکە و ماوەی چل هەزار ساڵ لەسەری نیشتەوە .

2 :خودا لەیەکەم ڕۆژی یەکشەممەدا فریشتەیەکی درووست کرد بەناوی ئێزرائیل، ئەو فریشتەیە ناوێکی تری هەیە بەناوی مەلەک تاووس کە سەرۆکی هەموو فریشتەکانە، بەو پێیەی کە خودای خستۆتە بەردەم دوو ئەگەری لۆژیکی، وەکو ئەوەی گوتوویەتی (ئایا کەس هەیە لە خوا گەورەتر بێت بۆ ئەوەی بیبەرستێت؟.(

3 :دووەم ڕۆژ خودا فریشتەی دەردائیلی درووست کرد کە شێخ حەسەنە .

4 :سێشەممە ئیسرافیلی درووست کە شێخ شەمسەدینە.

5 :چوارشەممە لەنەبوونە فریشتە میکائیلی درووست کە شێخ ئەبو بەکرە.

6 :پێنجشەممە لەنەبوونەوە جوبرائیلی درووست کرد کە ئەویش شێخ سەجادەدینە .

7 :هەینی شامایلی درووست کرد کە لەلای ئێمە بەناوی نەسرەدین ناسراوە .

8 :شەممە تەنها نورائیلی درووست کە جگە لەفەخرەدین کەسێکی تر نییە .

9 :مەلەک تاوس کرا بەسەرۆکی هەموو فریشتەکان .

10 :خوا حەوت ئاسمان و زەوی، خۆر و مانگی درووست کرد.

11 :فەخرەدین لەلای خۆیەوە مرۆ ئاژەڵ و باڵندەی کێوی درووست کردن و خستیە ناو گیرفانی جل و بەرگی خۆیەوە، بەمشێوەیە بەهاوەڵی پۆلێک فریشتە لەناو مرواریە گەورەکە دەرچوو. دواتر دژی مرواریە گەورەکە هاوارێکی لێهەڵسا و دەموودەست مرواریەکە بوو بەچوار بەش، لەسینەیەوە ئاو دەرچوو زەریای لێدرووست بوو، لەو دەمەدا هێشتا زەوی خڕ و بێدرز بوو.

12 :خوا شێوەی باڵندەی بەجوبریل بەخشی، ناردی تاهەر چوار گۆشەی دونیای دانا، دواتر پاپۆڕێکی درووست کە جوبریل ماوەی سێ هەزار ساڵ تێیدا مایەوە و پاشان لەلالش نیشتەجێبوو. ئەویش بەشوێن خۆیەوە زەوی هاواری کردو ڕەق ڕەق بوو، زەوی ڕەقەڵان دەستی کرد بەلەرزین، ئەودەمە جوبریل پارچەیەک لە مواریەکەی هەڵگرت و خستیە ژێر زەوی بۆ ئەوەی سەقامگیر بێت و پارچەیەکی دیکەشی خستە سەر دەرگای ئاسمان بۆ ڕازاندنەوەی .

لەم بەشەی مرواری بوو کە خۆر و مانگ هەڵاتن، پاشان مانگ و خۆری بەتۆزێک ڕازاندەوە کە لە پارچەکانی مرواریەکە بوون و بوون بەئەستێرەی گومەزی شینی ئاسمانی، هەموو بەئاسمانەوە هەڵواسرابوون .

13 :هەر جوبریل بوو دارو درەختی بەبەرو گژ و گیای سەر زەوی ڕواند و هەر ئەویش بوو چیایەکانی هەڵنان بۆئەوەی زەوی پێ برازێنێتەوە و دواتر عەرشی لەسەر فەرشی شانازی درووست کردووە .

14 :ئەوکاتی سەرداری جیهان گوتی، لەوانەیە مەبەست لەمە جوبریل بێت، بەڵام بۆچی پێیدەڵێ سەرداری جیهان نازانین، گوتی" هۆ فریشتەکان من ئادەم و حەوا درووست دەکەم دەیانکەم بەمرۆڤ و بوونەوەر، لەوەچەی ئەوانەوە شەهر ئیبن سەفەر لەدایک بوو، دواتر نەتەوەیەکی لەسەر زەوی لێوە پەیدابوو، هەر لەهەمان ئادەم نەتەوەی ئێزرائیل پەیدابوون، بەمشێوەیە میللەتی هەڵبژاردەی تاوس مەلەک نەتەوەی ئێزدیاتی پەیدابوو .

15 :شێخ ئادی کوڕی موسافیر لەخاکی سوریاوە هاتە لالش و لەوێ نیشتەجێ بوو .

16 :خوداوەند دێتە سەر چیای ڕەش، هاوار دەکات و دەمودەست سێ هەزار فریشتە درووست دەکات، لەو فریشتانە سێ دەستەیان لێدرووست دەکات، دەمودەست بۆماوەی چل هەزار ساڵ دەست دەکەن بەپەرستنی و دواتر خودا دەیانداتە دەست مەلەک تاوس و هەڵیان دەکێشێتەوە بۆ ئاسمان .

17 :خوا دادەبەزێت بۆ قودس و فەرمان بەجوبریل دەدات کەمێک خۆڵ لەهەر چوار گۆشەی زەوی بهێنێ، جوبریل گوێڕایەڵی دەکات، (با، ئاگر و ئاوی تێکەڵ بەخۆڵەکە کرد) بەم شێوەیە یەکەمین مرۆڤی درووست کرد. بەقودرەتی خۆی روحی پێبەخشی، خوا فەرمانی بەجوبریلدا، تاکو ئادەم لەبەهەشت نیشتەجێبکات، جوبریلیش بەقسەی کرد، خودا رێگەی بەئادەم دا لەبەری هەموو درەختێک بخوات، بەڵام لێی قەدەغە کرد، دەست بۆ گوڵە گەنم ببات .
18 :دوای چڵ ساڵ تاوس مەلەک بەخودای گوت، ئادەم چۆن وەچە پەیدا بکات و کامانەن، خوا وەڵامی دایەوە من هەموو شتێکم خستۆتە بەردەستی تۆ و چۆنت دەوێ وەها بکە، هەر ئەوکاتە تاوس مەلەک رووی لەئادەم کرد و پێی گوتی" ئایا گەنمت خواردووە"، ئەویش وەڵام دەداتەوە "نەخێر چونکە خوا قەدەغەی کردووە"، تاوس مەلەک گوتوویەتی "بیخۆ چونکە بۆتۆ باشە"، ئیدی ئادەم کە گەنمی خوارد، سکی پەنەما و ئەوکات تاوس مەلەک چوو بۆ ئاسمان و ئادەمی بەجێهێشت .
19 :ئادەم لەتاو سکی هەراسانی لێبڕابوو، هێندە پڕ ببوو بەهیچ شێوەیەک نەیدەتوانی میز بکات، (خوا بەزەیی پێداهاتەوە) باڵندەیەکی دەنوک گەورەی بۆ نارد و بەدەنوکی خۆی بەشێوەیەکی کارامە دەروویەکی لەشوێنێکی شیاو بۆ کردەوە، ئادەم یەکسەر ئارام بوو .
20 :جوبریل ماوەی سەد ساڵ لە ئادەم خۆی جیاکردەوە و بۆ ئەوەی خۆی خەمبار ببینێتەوە و ئەو ماوە دوورو درێژە بۆ جوبریل دەگریا .
21 :خوا فەرمانی بەجوبریل دا حەوا درووست بکات، فریشتەی گوێڕایەڵی خوا لەباڵی چەپیەوە حەوا ژنی ئادەمی درووست کرد.
22 :دوای ماوەی سەد ساڵ تەواو بوو، تاوس مەلیک لەئاسمانەوە هاتە خوارەوە بۆ سەر زەوی، بۆئەوەی سەرقاڵی میللەتی ئێمە بێت کە درووستی کردبوو. بەدەر لەپاشای کۆنی ئاشورییەکان، ئەم پاشایانەی خوارەوەشی پێبەخشین: نەسرۆخ، بەوتەیەکی تر نەسرەدین، کامبیز، یان فریشتە فەخرەدین، ئارتیمۆس، فریشتە شەمسەدین، پاشان بەمشێوەیە دوو شانشینی دیکە شاپوری یەکەم و شاپوری دووەمی پێبەخشین کە لەلای ئێمە ناسراوە بەحوکمڕانییەکانیان پێکەوە 150 ساڵ بوو، میرەکانی ئێمە راستەوخۆ لەوانەوە کەوتوونەتەوە .
23 :رقمان لەچوار پاشا دەبێتەوە، (باسی هیچ پاشایەک نەکراوە و کێن و کەیبوون .(
24 :ئەوانە ئەوانەن کە ئێمە قەدەغەیان دەکەین
سەرەتا (خاس) چونکە ناوەکەی لەناوی ژنە پێغەمبەری خاسمان دەچێت .
فاسۆلیا، رەنگی شین، ماسی خواردن لەبەر پێغەمبەری یۆنان قەدەغەیە .
ئاسک بۆئێمە قەدەغەیە، چونکە رانەمەڕ گەلی یەکێک لەپێغەمبەرەکانی ئێمەیە .
گۆشتی کەڵەشێر قەدەغەیە، چونکە ئەم باڵندەیەماڵیە لەوێنەی تاوسە و لەحەوت خوا نایابەکانی گەردوونە .
کولەکە قەدەغەیە. گەرماوی گشتی و هتد .
25 :پێش هاتنی عیسا ئاینی ئێمە ناوی بتپەرستی بوو، جولەکە، مەسیحی و موسڵمان، بەهەمان شێوە فارسەکان و (مەزدائیەکان) هەمیشە دوژمنی ئاینی ئێمە بوون .
26 :لەناو سەرداره کۆنەکان، یەکێک ناوی ئاهاب بوو، فەرمانی بەهەمووان دا کە هەر یەکێک لەئێمە ناوێکی تایبەتی لێبنێن، ئەوەی ئێمە لەو سەردەمە ناوی خوای ئاهاب، یان بیلعەزاب بوو، ئەمڕۆ لەلای ئێمە بەناوی (پیر بووب) ناسراوە .
27 :بابل پاشایەکی تر هەبوو ناوی (نەبوخوز نصر) بوو، لەئێران پاشا ئارسیۆس دواجار لەکۆنستانتینۆپڵ ئاگرینکالیۆس بوو .

28 :پێش ئەوەی ئاسمان و زەوی دروووست بکات خوا لەسەر زەریاکاندا هەبوو پاپۆڕێکی دروووست کردبوو بەهەوەسی خۆی پیاسەی پێدەکرد .
29 :خوا مرواریەکی گەورەی درووستکرد کەماوەی چاودێری کرد، پاشان لێی توڕە بوو شەقێکی تێهەڵدا .
30 :سەیر و سەمەرە لەهەراو زەنای چیاکان و لەتۆزەکەی گردۆلکەکان و لەدوکەڵەکەی ئاسمانی لێوە درووست بوو، هەڵمەکانی کە لێوەی هەڵدەست ئاسمانیان درووست کرد و خوا هەڵکشا بۆ ئاسمانەکان کە بەبێ ستوون راگیری کردوون .
31 :بەکلیل زەوی بەکەندەڵانەکانی کلۆمدا و پاشان قەڵەمێکی بەدەست گرت و رووداوەکانی درووست کردنی ئەفرینەکانی نووسیوە.
32 :شەش خوداوەند لەروناکی خۆی درووست کرد، بەڵام لەسەر هەمان ئەو شێوەیە درووستی کرد وەختایەک مرۆڤ لەچرایەکەوە چرایەکی دیکە دادەگیرسێنێ .
33 :یەکەمین خوداوەند بەدووەمینی گوت" من لەنەبوونەوە تەنها ئاسمانم درووست کرد، هەرچی تۆ هەڵبکشێ بۆ ئەوەی شتێکی تر درووست بکەیت"، ئەویش هەڵکشا بۆ ئاسمان و بوو بەخۆر، ئەویش بەهەمان شێوە شتی بەهی سێهەم گوت و بوو بەمانگ، چوارەمیان بوو بەخولگەی مەداری و جەستەی ئاسمان و پێنجەمیان بوو بەئەستێرەی بەیان، دواجار شەشەمیان بوو بەئەتمۆسفێر." (19 (
هەموو ئەو مەرجە ئاینیانە کە بۆ سەلماندنی ئێزدییاتی باس کراوە و ئەنستانت مار کرملی وەکو رۆژهەلاتناسێک باسی کردووە و لە کتێبەکەی خۆی نووسیویەتی، رەنگە بە روویەکدا بۆ سەلماندنی باسەکەی بێت، بەروویەکی دیکەدا پێدەچێ بۆ سووک کردنی ئاینزاکە بێت کە ئەو بەپێی خوێندنەوەی خۆی هیچ تێنەگەیشتووە لەو ئاینە کۆنە، بۆیە ئەو مەرجانەی وەکو پێوەری ئاینی بەراورد کردووە بۆ باسەکەی خۆی لەگەڵ ئاینەکانی دیکەی ناوچەکە و ئەوانی تر، بەڵام لەشوێنێکدا مافی نووسەر و لێکۆلەرە کە تێڕامانی جودا لەوانی تر بخاتە روو و بنەچەی ئەم ئاینە بخاتە روو، چونکە ئەوان خۆیان پاساوی تەواوییان نییە بۆ ئەو پرسیارانەی کە رووبەڕوویان دەکرێتەوە، هەر ئەمەشە دوچاری گومانی کردوون لەو قسە سەر زارەکی و شەفەهییانەی دەم بەدەم بیستویانە.
لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا کە مەرجن بۆ ئێزدیاتی مەرجی دیکەشیان هەیە، ئەویش نوێژکردنە بە زمانی دایک کە ئێزدییاتی و کوردییە، هەروەها دەبێ بڕوایان بە جلک سپێتی هەبێت کە جل و بەرگی رەسەنی ئێزیدیاتییە، کریف یەکێکە لە مەرجەکانی ئێزدیاتی و ئەویش بڕوا بوونە بە نزیک بوونەوەی کەسانی دیکەی وەکو ئێزدیی، ئەوەی کە قەولی خۆیانە و دەڵێن (ئێزدیمە و جلک سپیمە و بەهەشتیمە)، هەروەها مەرجێکی دیکە بڕوا بوونە بە حەجی لالش و خۆ پاککردنەوە لە ئاوی سپی و زووم زووم کە هەر منداڵێکی ئێزدی دەبێ لەوێ پاک بکرێتەوە و بەگوێیدا بچرپێندرێ، و هتد .
"بەر لە بوونی شێخ ئادی یەکەم و دووهەم و شێخ حەسەن سلاوی لێبێت، ئەوکات پیرۆزی لەنێوان ئێزدییەکان زانرابوو، بۆیە لەپێناو چاکسازیدا لەنێوان شەمسانی و عەدەوییەکان سەریهەڵدا، هەروەک ئەوەی لەنێوان عەشائیرە ئێزدییەکان بۆ لەنێو بردنی دوژمنایەتی و جیاوازی لەنێوانیان سەبارەت بە بۆنە و جەژنەکان کە لەنێوان کوردە غەیرە ئێزدییەکانی وەکو ئیسم هەبووە، لەوێوە سەریهەڵدا، هەر بۆیە ئەو تایپە کوردییەی کە هەیەتی وەکو حاڵەتی نەتەوایەتی لە پێش ئیسلامیشەوە هەبووە". (20) ئەوان بۆ ئەسڵ و بنەچەی خۆیان ئەم دەمارگرژییەیان هەیە کە ئیسلام چی بەسەر هێناون و ئەنفالی کردوون، هەر لەبەر ئەمەشە بنەچەی خۆیان دەگەڕێننەوە بەر لە ئیسلام و مەسەلەی کوردیش بەهەمان شێوە بەر لەهەموو پێکهاتەکانی تر، بەشێکیان پێانوایە کە ئەوان کوردی رەسەنن .

مەسحەفا رەش و میتۆلۆژیا

بەپێی ئەو تێکستەی کە گوایە بەقسەی خۆیان لەمەسحەفا رەش هەیە نووسراوە(بەر لەوەی ئاسمان و زەوی دروووست بێت، خودا لەسەر زەریاکان هەبوو، پاپۆڕێکی درووست کردبوو بەهەوەسی خۆی بەهەمووولایەکدا پیاسەی پێدەکرد)، ئەمە بەهەمان شێوە لەلای ئەهلی هەق زەریا توخمێکی سەرەکیە و بەر لەدرووستبونی گەردوون، زەریا تەنها لەگەڵ خودا هەبووە، لەلای ئەهلی هەق خودا حەوت فریشتەی لەیەکەم رۆژدا درووستکردوە، میکائیل سەرۆکی فریشتەکانە، هەمان شت لەلای ئاینی ئێزدی بەجیاوازی ئەوەی خودا لە هەفتەیەکدا هەر رۆژە و فریشتیەکی درووست کردووە، لێرەدا مەلیک تاوس وەکو میکائیل، لای ئەهلی هەق سەرۆکی فریشتەکانە .

لە میتۆلۆژیای درووست بوونی گەردوون لای ئەهلی هەق، خودا داوای لەجوبریل کردووە خۆڵی بۆ بهێنێ تاکو مرۆڤی پێدرووست بکات، بەڵام جوبرەئیل رازی نەبووە و ئیزرائیل ئەم کارەی گرتۆتە ئەستۆ، بەهەمان شێوە لەمەسحەفا رەش خودا فەرمان بەجوبریل دەکات کەمێک خۆڵی بۆ بهێنێ، لەمەسحەفا رەش جوبریل گوێڕایەڵی دەکات، (با) ئاگر و ئاو تێکەڵ بەخۆڵەکە دەکات و بەمشێوەیە یەکەمین مرۆڤ درووستدەکات .

لەتیۆری درووست بوونی گەردون لەلای ئەهلی هەق، خودا حەوت زەوی و حەوت ئاسمانی هەیە، بەهەمان شێوە خودا حەوت ئاسمان و زەوی، خۆر و مانگی درووست کردووە، بەگوێرەی ئەو تێکستەی کە مەرجەعی یارسانە، لەلای ئەهلی هەق خودا مرواریەک درووست دەکات و لەناو مرواریەکە پێنج شێوەی خۆی تێدا دیار دەخات، بەهەمان شێوە لەمەسحەفا رەش خودا یەکەم جار مرواریەکی گەورەی سپی لەزاتی خۆی درووست دەکات".
(21)

ئەوەی کە لەمەسحەفا رەشدا هاتووە، چوار توخمی سەرەکی هەن کە پیرۆزن لەلای ئاینی ئێزدی، ئەوانەش بریتین (هەوا و ئاو و ئاگر و زەوی) هەموو ئەو توخمانەش لەئاینی میترایی و کاکەیی هەن و پیرۆزن. میتۆلۆژیاش بەلۆژیک مامەڵەی لەتەکدا ناکرێ، بۆیە ئەم بۆچوونە کۆنەی کە لەسەرەوەختی هاتن و سەرهەڵدانی بیروباوەڕەکەدا هاتووە، تائێستاشی لەگەڵدابێت، بەرۆشنبیر و پیر و شێخ و نەخوێنەواریانەوە باوەڕیان پێیەتی، هەروەک چۆن رۆشنبیر و پیاوی ئاینی و نەخوێنەواری ئاینەکانی دیکە بڕوایان بەوە هەیە کە لەنێو کتێبەکانیان هەیە و پێیانوایە نێردراوە و گومانی لێناکرێ، بۆیە هیچ ئاین و بڕوایەک خاڵی نییە لەمیتۆلۆژیا و ئەفسانە، چونکە دەسەڵاتێکی نادیارە بۆ بەردەوامی بڕواکە، هەڵبەت ئەوەش دەبێ باس بکەین کە بەبێ میتۆلۆژیا و ئەفسانە، هەموو ئاینەکانی سەر زەمین فەلسەفەکەیان باتڵ دەبێتەوە و سحرییان نامێنێت، چونکە ئەو لۆژیک و مانایەی کە بەر لە هاتنی سەدەی ئاشکراکردنی داتاکان هەبوو، زۆر جیاوازترن لەوەی ئێستا کە هیچ شتێک شاراوە و سیحرێکی نەماوە، گومانی ئەو نەوە خوێندەوارەشی لەنێو ئەم پێکهاتانەیە لێرەوە دەست پێدەکات کە وڵامی زانست ناداتەوە، لەکاتێکدا تێکەڵکردنی ئاو و خۆڵ و گەرم کردنی بە ئاگر، هاوکێشەیەکی فیزیایی و کیمیائییە و زانستە، ئیدی بۆچی ناتوانێ لە میتۆلۆژیا رزگاری بکات، ئایا عەدبێکی ئاسایی وەکو شێخ ئادی و ئەوانی تریش، چۆن زانیویانە خودا ئەوەی کردووە، خۆ مێژووی بەشەرییەت زیاتر لە 10 ملیار ساڵ دەبێت و ناژمێردرێت، لەکاتێکدا شێخ ئادی یان هەر پێغەمبەرێکی تر چەند سەد ساڵێک دەبێت هەبوونە .

لالش چییە

لالش پەرستگای گەورەی ئاینی ئێزدیە، دەکەوێتە نێوان زنجیرە چیای شێخان کە لە رۆژئاوای موسڵ نزیکە ولەولاشەوە گرێدراوە بە زنجیرە چیای مەقلوب کە بەپایتەختی ئێزدییاتی ناسراوە و (60 میل) درێژییەکەیەتی و (4914) پێ دەبێ، شوێنێکە لەڕووی کەشوهەواوە بەزستان ساردە و بەفری لێدەکەوێ، چواردەوری ئەو بەرزاییانەی شەنگار چڕن بەداری بەڕوو، هەروەها رەزی میوەی وەکو هەنار و هەنجیر و قەیسی و زەیتوونی لێیە و گرنگی پێدەدەن و بەشێکیشە لەسەرچاوە دارایی پێشوی ئیزیدیەکان و ئێستاش کە شوێنێکیان بۆ تەرخان کردوون تاکو بیکەن بەکێڵگەی زەیتون و بیفرۆشنەوە، یان بیبەخشن بەوانەی سەردانی پەرستگای پیرۆزی لالش دەکەن و یان سوودی لێببینن بۆ سووتاندنی لەو چالانەی لەدەوری پەرستگاکەن کە لەشکڵی شەمعدان درووست کراون و رۆنی زەیتوونەکەی تێدا دەسووتێنن .

هەڵبەت لەو پەرستگایە چەندین گومەتی بەرزی نیمچە سێگۆشەیی درووستکراوە و جیاکراوەتەوە لە گومەتی ئاینەکانی تر، ناوەکەشی لالش ە، هەریەک لەو گومەتانە بەناوی شێخ یان پیرێ کیان کەسایەتییەکی کۆنی ئێزدیەکان ناسراوە، ئەو گومەتەی کە ناوی لالشە و قاژ قاژە و لەشێوەی سێگۆشەیە و قووچ بەرەو ئاسۆ هەڵکشاوە، بەپەرستگەی لالش ناسراوە و هەرکەسێک بەپێی بۆچوونی خۆی شرۆڤەی دەکات .

فەلسەفەی سیمبولەکە لەشێوەی گومەتە، تەنها شتێک لەگومەت جیای دەکاتەوە، ئەویش قاژ قاژی سەحنەکەیە کە لەلای ئیسلام گومەت خڕە و لەلای کریستیانەکان گومەتی پەرستگە تیژ بەرەو ئاسمانە و وەکو کۆ دوو تەختە دارە، ئیدی هەر ئاینێکی دیکەش بە ستایل و دیزانێکە .

لەمبارەیەوە پیر خدر پیاوی روحانی ئێزدییاتی روونکردنەوەی هەیە و دەڵێ (ئەم قاژ قاژی گومەتی پەرستگەی لالشەی ئێزدیاتیە، لەوێوە هاتووە کە لەلای ئێمە رۆژ پیرۆزە، رۆژ نورە و ئەو نەبێ ژیان نابێ، چوار شت لەلای ئێمە پیرۆزە (خاک، ئاو، ئاگر، با) بۆیە قوبەکەش وەکو تیشکی رۆژوایە، مەخروتیە و هیمایە بۆ رۆژو بەرەو ئاسۆ دەچێ، تاوسیش، کە مانای تیئۆسە، ئەویش کلکی لەشێوەی رۆژە، ماریش بەهەمان شێوە نیشانەی سەلامەتیە .(

لەپەرستگای لالش رەش مار وەکو سیمبولی پیرۆزی پەیکەری بۆ درووستکراوە، لەبارەی بوونی مار وەکو سیمبول و وەکو گیاندارێک کە لەسەر دیواری بەردەرگای یەکەمی پەرستگای لالش هەیە، بۆچوون و شکردنەوەیان وایە کە وەختێک کەشتیەکەی نوح کوون بووە، مار دەچێت پەپکە دەخواتەوە و کونەکە دەگرێت و خەڵکەکە لەمردن رزگار دەکات، ئەمە میتۆلۆژیای ئێزدی یە، هەروەها مار شارەزا و حەکیمە، بۆیە مار بۆتە هێمایەک لە فەرهەنگی ئێزیدیاتی .(

بابا چاویش شێخێکی باڵابەرز و دەم بەخەندەیە، ئەو لەپەرستگای لالش خزمەت و کاری زیوانە دەکات و تائێستا خێزانی پێکنەهێناوە و لەپەرستگا دەژی، لەبارەی لالشەوە دەڵێ (لالش پەیامی ئاینی ئێزیدیە و پەرستگایە، کەوتۆتە ناوەڕاستی چەند شاخێک لەناوچەی بادینان و باعەدرێ و شێخان، مەڵبەندی گشتی پەرستگاکە لەچەند شوێنێکی جیاجیا پێکدێت، وەکو شوێنی ئەو باوەڕدارانەی کە مردوون و هەموو ئێواران چرایان بۆ هەڵدەکرێ وەکو وەفایەک، لالش دوو کانی تێدایە، یەکێکیان بۆ کوڕ و ئەویدی بۆ کچ). هەروەها لەبارەی وێنەی دوو شێر لەنێوانیاندا بورجێک هەیە، لەسەرووی بورجەکە، وێنەی مانگ و رۆژ هەیە، کە لەسەر دەرگای چوونە ژوورەوەی پەرستگاکەیە، بابا چاویش دەڵێ (لە وێنەی دوو سەرە شێرەکە هێزی خودا دەبینین، ئەو بورج و خۆر و مانگەش نوری خودایە، تاووسیش ئاماژەیە بەهەمەڕەنگی دونیا و زینەتی دونیا کە مەلەک تاوس بەو ناوەنراوە .(

لەسەر دیواری راست و چەپی پەرستگا هێلکەی رەنگاو رەنگ دادەنرێ وەختێک بەهاردێت و جەژنە سەرکییەکان دەسپێدەکات و گوڵیلکە سوورەی بەهاری لێدەدرێ، بۆ نموونە لەجەژنی رۆژی چوار شەممە سورەدا، زۆر لەو

ڕەنگانەی هێلکە دادەنرێت و خەڵک و باوەڕداران وەریدەگرن وەکو پیرۆزییەک، لەمبارەیەوە بابا چاویش مانایەکی ئەفسانەی پێدەبەخشێت (ئەمە مانای موژدە بەخشینی دونیایە کە زیندوو بۆتەوە .(

لەپەرستگای لالش هەردوو مەرقەدی شێخ ئادی و شێخ حەسەن هەن و ئێزدیەکان دەچن بۆ سەر ئەو مەزارانە و زیارەتی دەکەن و بەرێوڕەسمێکی تایبەت کە پەڕۆ هەڵدان و پاڕانەوەیە، بەبڕوای خۆیان نیازی دڵ و مرازیان پێ حاسڵ دەکەن، هەروەک چۆن پەڕۆیەک بەچاوی نوقاوەوە سێ جار هەڵیدەدەن بۆ بنمیچی گومەتەکە، ئەگەر پەڕۆکە راوەستا ئەوا مرازیان حاسڵ بووە، هەروها ژوورێکی دیکە هەیە پڕیەتی لەگۆزەی کۆن و بەرمیل، ئەو گۆزە و بەرمیلانە پێدەچێ زۆر کۆن بن، باباچاویش لەمبارەیەوە دەڵێ (ئەو بەرمیلانەی کە لەعەمباری کۆکردنەوەی زەیتوون لەلالش، رۆنی زەیتوونی تێدایە و ئێمە لێرە کۆیدەکەینەوە و بۆ مەراسیمی ئاینی بەکاریدەهێنین، سەرچاوەی ئەم زەیتوونەش لەنزیک پەرستگای لالشە و زیاتر لە 1000 دار زەیتوونەو ساڵانە کەڵک لەبەرەکەی وەردەگرین .(

ژوورێکی تر هەیە لەلالش کە گۆڕێکی تێدایە و بەخورییەکی رەش داپۆشراوە، (ئەوە مەرقەدی شێخ بەکرە و برای شێخ ئادیە و بۆتە مەزارگەی ئێزیدیەکان و لەسەر هەموو سەردانیکەرێک و هەموو ئێزدییەکە سەردانی ئەو گۆڕە بکات .(

ئەم پەرستگەیە جیاوازی لە پەرستگەی ئاینەکانی تر ئەوەیە کە ئەوان تاکە شوێن بوونە پێشتر بۆ خۆپاراستنیان لە دوژمن و بۆ زیندووکردنەوەی ئاینەکەیان لە و یادکردنەوەی شێخ و میتۆلۆژیاکەیان کە مەترسی هەیە ئەگەر ئەم پەرستگەیە نەبوایە، ئەوان وەکو رۆشنبیری و فەرهەنگی ئاینی، نەیاندەتوانی وەکو ئێستا بەرگری لە خۆیان و سەلماندنی بوونی خۆیان بکەن .

سنووری جوگرافیای ئێزدیاتی

مرۆڤایەتی شاهیدی ئەوەیە کە ئینسان بەکۆمەڵ نەیتوانیوە بەهۆی ململانێوە لەشوێنێک دابمەزرێت و پەرشوبڵاو بۆتەوە، بەتایبەتی ئەو ئاینانەی کە کەم بوونە لەرووی چەندایەتیەوە، ئیدی کەوتوونەتە بەر شاڵاوی شەڕی کوشتن و هێرش بردنە سەریان، ئەگەریش هەر بەرگریان کردبێت، بەناچار ئەوا تۆمەتیان بۆ هەڵبەستوون و ناشیرین کراون لەلای باوەڕ و ئاین و ئیماندارە زۆرینەکان کە بەتایبەتی ئیسلام ناشرینی کردوون.ئ

ئەگەرچی بەقسەی پیرەکان و شێخانی ئێزیدی بێت، ئەوا پێشتر بیروباوەڕی کوردان لەناوچەکە ئێزدیاتی بووە، بەڵام ئاشوریەکانیش لەم ناوچانە بوون کە پێی دەڵێن کوردستان، لەو سنوورە جیاوازە بوونە کە ئێستا هەیە، بەڵام بیروباوەڕی کوردان بیروباوەڕی ئێزدیاتی بووە، ململانێی ئەم دوو کولتوور و دوو مێژووە لەیەک ناوچەدا، هەر لێکۆڵەرێک بەشێوەیەک ساغی کردۆتەوە کە کەمتر بێلایەنی تیایە .

پاش هاتنی ئاینیەکانی تر و جەنگی کولتوورەکان، ئێزیدیاتی جگە لەوڵاتانی دەرەوەی باشوری کوردستان و رۆژئاوا، تەنها لەناوچەکانی شێخانی بادینان و باعەدر و شەنگال و موسڵ و دهۆک ماون، ئەمە جگە لەوەی لەتەواوی ئەو ناوچانەی کە ئێزیدی لێ نیشتەجێیە، ئاینی مەسیحی و ئیسلامیشی لێ نیشتەجێیە، بەڵام سنوورەکە بەسنووری ئێزدیاتی ناسراوە، چونکە پێدەچێ زۆرینەی ناوچەکە بن، بەڵام بەهۆی ئەوەی باوەڕیان وایە خۆیان بپارێزن لەدوژمنانیان لە ناوچەکانی باشوری ئێران و لە سوریا و تورکیا و لوبنان و جۆرجیا و ئەرمینیا و روسیا و ئاڵمان و هتد، نەک هەر بنکەی کۆمەڵایەتیان هەیە، بگرە ئەگەر بەقەد کوردستان نەبن کەمتر نین، ئەمە جگە لەوەی بەهۆکاری ناجێگیربوونی ئاسایشی خۆیان، بەشێکی زۆریان لەدەرەوەی وڵاتن لە ئاڵمان و سوید و دانمارک و بەشێکی دیکەیان لە روسیا نیشتەجێبوونە و نەهاتونەتەوە تائێستا کە ئەوانەی دەرەوەی وڵات بە کۆمەڵگەی

ئێزدی مەنفا ناسراون، دوو نەوەیان تائێستا گەورەبوون کە لەنەریت و ئاینەکەیان شارەزا نین و لەدەستیان دەرچووە .

"ئەو ناوچانەی کە ئێزدییاتی تێدا دەژین دەکەونە رۆژهەلات، لە ئەنادۆڵەوە لەلای باکوری رۆژهەلاتەوە تاکو باشوری رۆژئاوا ئێزدییەکان لەم شوێنانەن .

1 .ئەرمینیا بەشی روسیا. لەباشوری رۆژئاوای یەریڤان .
2 :لە باکوری گۆماوی وان و ورومییە .
3 :لە باکوری موسڵ (بنکە و مەزارگای گەورەیان لەوێیە مەرقەدی شیخ ئادی کە دامەزرێنەری ئێزیدیەکانە) هەروا لە زنجیرە شاخی سنجار واتە شەنگار و گوندەکانی دەوروبەری .
4 :لە ولایەتی حەلەب ژمارەیان لە سەدەی هەژدە کەمتر بووە، بەهۆی کوشتار و ئەو قەلاچۆیەی بەسەریاندا داهاتووە، بەشێوەیەکی گشتی لە ساڵی 1892 و بەتایبەتی ساڵی 1838 ئێزدییەکان وەک ئەرمەنییەکان، بۆ بەدبەختیان لەو ناوچانە دەژیان کە کورد زاڵە تێیدا". (22). بەڵام ئێستا ئێزدییەکان لەرووی چەندایەتی یەوە زیادیان کردووە و لەرووی چۆنایەتیشەوە هەم کولتوورەکەیان دەوڵەمەند بووە، هەم بەئاسانی چوونە نێو مێژووی هاوچەرخ و ناسران لەجیهاندا .

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە ئێزدییەکان پێدەچێ بەهۆی ناجێگیری و ناسەقامگیریی خۆیانەوە بەناچار جوگرافیایان گۆڕیوە بۆ هەڵهاتوون بۆ ئەرمینیا و تورکیا و سوریا و شوێنەکانی تر و بەهۆی دوچاربوونیان بە ژێر دەستەیی لەژێر ستەمی ئاینی زاڵی ناوچەکەش ناچار بە راگواستن کراون و بوون بە کورد زووبانی پلە دوو، چونکە بەغەیرە دین ناسراون و هەمیشە تانەیان لێدراوە و ناشیرین کراون .

بەشێکی دیکە لە نیشتەجێبوونی ئێزدییەکان مەنفا و ئەوروپایە، لە دوای ساڵی 1991 بە شێوەی تاک و فەردی ئەم خاوەن شوناس و پێکهاتەیە بەهۆی نەبوونی ئازادییە فەردی و ریوڕەسمە ئاینیەکان و بە بۆنەی نەبوونی کار و مەعیشەت وەکو خەڵکی دیکەی کوردستان و خوارووی عێراق کۆچیان بەرەو هەندەران کرد و لەوێ بە شێوەیەک لە شێوەکان بوون بە خاوەن شوناسێکی تایبەتی ئاینزایی و پێکهاتەیی نەتەوەیی و ئاینیی. بەڵام ئەمانە وەکو خێزانێک مانەوە و ئینتیمایان بۆ ئاین زیاتر بوو نەک نەتەوە، بگرە لە زور شوێنیش ئینکاری نەتەوەیی دەکەن و دەڵێن (ئێمە کورد نین و ئێزدین)، بۆیە ئەو رۆڵەیان نەبوو لە پاراستنی شوناسی نەتەوەیی و هێزی لۆبی نەتەوەیی، بەتایبەتی ئەو کەسانەی کە کوردستانیان بە جێدەهێشت بەرەو هەندەران دەچوون، یان دەبوون بە نوێنەری ئێزدیاتی لەوێ ناسنامەی نەتەوەییان پشتگوێ دەخست و زیاتر باسی ئێزدیاتیان دەکرد و خۆیان وا پێناسە دەکرد نەک خاوەن شوناسێکی نەتەوەیی، ئەمە بەدەیان وێنەی جودا جودا هەیە بیسەلمێنێت، نموونەش ئەو رێکخراو و سەنتەری رۆشنبیرییانەیە کە لە ولاتی ئاڵمان سوێد و تەواوی ئەوروپا هەیان و لە ئاڵمان لە شاری (بلفێلد و هانۆڤەر) سەلماندوویانە کە بە ئاشکرا نوێنەرایەتی مەزهەبێک دەکەن نەک بەشێک لە پێکهاتەی نەتەوەیی کورد کە لە کوردستان بەشێکیان بە هۆی سوودگەراییەوە باس لەوە دەکەن ئەوان بەشێکن لە پێکهاتەی نەتەوەیی کوردی، بەڵام بە شوناسی ئاینێکی دیکەوە، ئەم ئینکاریکردنەی نەتەوەیی بوونە ئێزدی لەوێوە سەرچاوەی گرتووە وەکو خۆیان دەڵێن، ئەوان هیچ سوودیان لە کوردبوون وەرنەگرتووە، بگرە لەئەنجامی ئەوەی کورد بەشی زۆریان لەدوای فتوحاتی ئیسلامیەوە بوون بە ئیسلام، هەمیشە وەکو کافر و ناحەز تەماشای ئێزدییان کردووە، ئەوانیش وەکو تۆران و توڕەبوونێک لەدژی کورد، کە دەچنە دەرەوەی هەرێمی کوردستان و دوور دەکەونەوە لە دەسەلاتی کوردی، خۆیان تەنها وەکو ئێزدی دەناسێنن و باسی کورد ناکەن وەکو شوناس .

هەندێک پێیانوایە ڕەسەنایەتی ئەم پێکهاتە ئاینییە لە یەکێتی سۆڤیەتەوە سەرچاوەی گرتووە و بەتایبەتیش لە بازنەی وڵاتانی قەوقازەوە کە لەلایەن قەیسەری رووسەوە راونراون و هاتوون بۆ باشوری کوردستان، ساڵی 1801 جۆرجییەکان دوای ئەوان مولکی خۆیان رادەستی روسەکان کرد، ساڵی 1828 وڵاتی فارسیش دەستی لە ئێریڤان هەڵگرت کە بە یەریڤانیش دەخوێنرێتەوە و روسیا بەشێک لە پارچە بچووکەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە ساڵی 1829 دەستکەوت، دوای خۆ کشانەوەی هێزەکانی روسی لە ئەنادۆڵ و لە دوای جەنگی 1828 و 1829 ڕێگەیان بە حەسەن ئاغای ئێزدییەکان دا کە گەورەی قەبیلەی جەسەنلی ئێزدییەکان بوو، پیاوەکانی خۆی بگەڕێنێتەوە بۆ چیای ئارارات و لەوێ خەریکی کشتوکاڵ و بەخێوکردنی مەڕو ماڵات بن" (23) ئەم رووجاوە ئەوە دەسەلمێنێت کە ئێزدییەکان هێشتا جوگرافیای نیشتەجێبوونی خۆیان وەکو خاوەن زەوی بۆ یەکلایی نەبۆتەوە، بۆیە کە ناوی قەوقاز و شوێنەکانی تری یەریڤان و ئەوانی تر دێت و لەوێ هێشتا ئێزدی تێدا دەژی و خۆیان بە خەڵکی ناوچەکە دەزانن، ئیدی ناوچەی شێخان و شەنگال و لالش دەکەونە بەردەم پرسیارەوە، ئایا ئەوە ئەوان بوونە خەڵکی ئێرە بوونە و چوونە بۆ ئەو وڵاتانە، یان ئەمانەی ئێرە واتە شەنگالی و باعەدەرێ خەڵکی ئەوێن و پەڕاگەندەی ئێرە بوونە؟، ئەمە پرسیارێکی جەوهەرییە و هێشتا وەڵامی نییە، چونکە مەسەلەی خاک و شوێنی نیشتەجێبوون سەلمێنەری ڕەسایەنیەتییە، تەنانەت لەلای خۆشیان مەگەر وەکو شیکردنەوەی کێشەکانی دیکە تەنها بە تێڕامان و بۆچوونی خۆیان یەکلایی بکەنەوە، هەر ئەوەی دەبینین تەنها رۆژهەڵاتناسەکانی وەکو جون بەشوێن شوناسی ئەم پێکهاتیەوە بوونە و خۆیان نەیانتوانیوە ڕەسەنایەتی خۆیان یەکلایی بکەنەوە، باشترین سەلمێنەری ئەو راستییە تاڵەن کە بەشێک لە خۆیان و لە کوردەکانیش بەم راستییە نارەحەتن .
بلیخانۆف کە بیرمەندێکی سەردەمی یەکێتی سۆڤیەت بوو، بەهۆی ئەوەی کە پێکهاتەی ئاینی و نەتەوەیی و غەیرە روسی لە یەکێتی سۆڤیەت بوونە وەکو پەناهەندە، بۆ ئەمەش پێویست بووە ڕێگەچارەیەکی فکری و سیستماتیکی دابنرێت بۆیان، بەهۆکارەوە ئەو تیۆری تایبەتی خۆی هەیە لەسەر ئەو پێکهاتانەی کە غەیرە سۆڤیەتی و روسین و لەوێ دەژین، ئەو مەسەلەی جل و بەرگ و پۆشینی ڕەسەنایاتی بە مەسەلەی نیشتەجێبوون بە شوێن و جوگرافیاوە دەبەستێتەوە، بۆ نموونە دەڵێ (جەبرییەتێک هەیە بۆ پۆشین، کەسێک ئەگەر سەر بەپێکهاتەیەک بوو خاوەن جلوبەرگی خۆی بوو، بەڵام لە شوێنێک بوو دوور لەشوێنگەی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی، ئەوا بەناچار ئینتیما دەکات و جل و بەرگی دەگۆڕێت و دەبێ بە بەشێک لەو پێکهاتانەی لەوێ زاڵن، بۆیە جل و بەرگ یەکسانە بە کەشوهەوای شوێن و کولتووری زۆرینە) بۆ نموونە گەرمیانییەک بچێتە کوێستان، بەناچار بەهەمان شێوەی کوێستانیەکان جلوبەرگ لەبەردەکات و بەپێچەوانەشەوە کوێستانییەک بچێتە گەرمیان یان ناوچەیەکی عەرەب نشین، بەناچار دشداشە لەبەردەکات، یەکەم بەهۆی کولتووری ناوچەکە، دووهەم بەهۆی گەرمای ناوچەکەیە .
هەڵبەت لەبەرکردنی جلوبەرگی ئێزدییەکان لە ناوچەی عەرەب نشینەکان عەگال و دشدایە کە جل و بەرگی عەرەبییە و لە ناوچەی سەر بەیەکێتی سۆڤیەت بە جلی ئازەری و جۆرجی و لە تورکیا بە جلو بەرگی تورکی و هتد، ئەمە کێشەی ئیتنیکی و ئاینزاییە و هەموو کەمینەکانی دونیا ئەم کێشەیەیان هەیە، هەروەک چۆن سابیئەکانیش هەمان کێشەیان هەیە و لە هیند بەشی زۆری ئاینزاکان لەناوچەی جیاجیا ئەم کێشەیەی جل و بەرگیان هەیە .
بەڵام بۆ ئێزدییەکان ئەم کێشەیە بەهۆی تێکەڵ بوونیان لەشێوەزار و لەناوچەی کوردنشینی و نزیکی ئاینەکە لە کوردەوە، کێشەی جل و بەرگیان نەبووە، هەروەها بە هۆی ئەوەی جلکی سپی لەلای ئەوان پیرۆزە، هەر شێوە جل بەرگێک درووست بکەن و لەبەری بکەن، زیاتر گرینگی بە رەنگی سپی دەدەن و ناترسن لەوەی بەهۆی جلوبەرگەوە لەناو بچن .

باجی بڕواداری

ئێزدیاتی تا ئێستا 74 جار ئەنفال کراون و چەوسێنراون و دواجاریشیان ئەنفالی دەستی داعش بوو کە لەساڵی 2014 وە دەستی پێکرد و هەزاران ئافرەت و منداڵ و پیریان کوژراو سوکایەتییان پێکرا و بوونەتە قوربانی سیاسەت و جیاوازی ئاینی و فکری خۆیان کە لەمێژووی خۆیاندا ئەمە بەردەوام هەبووە و بەردەوامیش دەبێ، ئەمە باجی بڕواداری ئاین و مەزهەبێکە کە بە گومان کۆتایی دێت .

بەگوێرەی خوێندنەوەی سەرچاوەکان وادیارە بەلای کەمەوە ئێزدییەکان لەدەورانی عەباسیەکانەوە، تەنگیان پێهەڵچنراوە و ڕاودوونراون، ئوومەویەکان لەبەر هەر هۆکارێک بووبێت، پارێزگارییان لەئێزدییەکان کردووە، لەم سۆنگەیەوە ئەوان خۆیان بەلایەنگری خەلیفە یەزید ژماردووە، بەڵام دانی پێدانانێن، شێخی ئێزدییەکانیش ڕێگەی بەموریدەکانی نەداوە کە بەخراپە باسی یەزیدی کوڕی موعاویە بکەن، دواتر بۆیە بەهەڵە لەسەرچاوە عەرەبیەکان ناوی ئێزدیەکان لەناوی (خوداپەرستان) وە بووە بە (الیزیدیە) واتە لایەنگرانی یەزید، ئەمە تەنها تێڕوانینی جیاوازە لەو تێڕوانینە باوەی کە هەیە.

"دوورنییە کە ناونانی ئێزدی لەلایەن شیعەکانەوە ئەم ناوەیان بەبەردا بڕابێت، کە تەواو ڕقیان لەخەلیفە یەزید دەبووەوە، لەسەرەتای سەدەی پانزەهەم چەوسانەوەی ئێزدییەکان دەست پێدەکات، لەسەدەی 18 هەم میری جەزیرەی سوریا لەشکرکێشی دەکاتە سەر ئێزیدییەکان و ناتۆلێرانسی ئیسلامی بەرامبەر بەئێزیدیەکان، ئەوەندە زۆربووە لەو لەشکرکێشیەدا گڵکۆی شێخ ئادی هەڵدەتەکێنن، تاکو دوای ئەوە ئێزیدییەکان بۆخۆیان درووستی دەکەنەوە، دواتر لەگەڵ دەسەڵات بەگەیشتنی عوسمانیەکان، دیاردەی ئەنتی ئێزدی و بەناچارکردنیان بۆ ئیسلامی فراوانتر دەبێت و شێوەیەکی سیستماتیکی وەردەگرێت، بەتایبەتی ڕەشەکوژییەکانی سەدەی حەڤدەهەم و هەژدەهەم و نۆزدە موچڕک بەلەشدا دێنێ، هاوکات لەگەڵ ئەم هێرشانەشدا میدیای عوسمانی بۆ ڕەواییدان بەکوشت و بڕینی ئێزدیەکان ناوی شەیتان پەرستیان بەباڵای ئیزدیەکاندا بڕی، ئێستاکەش لەلای نەیارانیان ئەم ناوەیان بەباڵادا بڕاوە و هەر ماوە .

)ئەولیای چەلەبی) لەکتێبە بەناوبانگەکەیدا بەناوی (سیاحەتنامە) باسی لەشکرکێشییەکانی ساڵی 1640 و 1655 دەکات و " ئێزدیەکان بەخەڵکی هەشت سمێڵ ناودەبات". و دەڵێ "ئێزدییەکان لەسەدەی هەژدەدا، 250 هەزار کەس دەبوون، چوار هەزار سوارچاک و هەشت هەزار سواریان هەبووە، لەسەدەی نۆزدەهەمدا بوونەتە 200000 و سێ هەزار سوارچاک و شەش هەزار پیادە، بەرگریی ئێزیدییەکان لەبەرامبەر نەیارەکانیان و کاریگەری کوشت و بڕ، ئەوەندە ترسناک بووە بەجۆرێک لەنیوەی سەدەی نۆزدەهەم، تەنها پەنجا هەزار کەسیان لێماوەتەوە، هێرشەکانی (والی بەغدا سلێمان پاشا) ساڵی 1791 هێندە دڵڕەقانە بووە، تەنانەت یەک ئێزیدی لەودیوی چیای شەنگال نەهێشت، لەساڵی 1802 (عەلی پاشا) والی بەغدا هێرشی کردە سەر شەنگال و ژمارەیەکی لەرادەبەدەری لێکوشتن، (سلێمان پاشا) لەساڵی 1809 بەهەمان شێوە لەساڵی 1837 (ڕەشید پاشا) لەگەڵ کۆمەڵێک کورد، هێرش دەکەنە سەریان و هێندەیان لێ سەردەبڕن کە لەسەر ڕێگەو بانی ئاواییەکان دەرژێ، بەمجۆرە تاساڵی 1845 تەنها پەنجا هەزارکەسیان لێمایەوە، بەهەمان شێوە بەگ و میرە کوردەکان وەکو عوسمانیەکان دەستیان بەخوێنی ئێزدییەکان سوور بووە و بەشداری لەشکرکێشیەکانیان کردووە بۆ ئێزدی کوشتن، (ئەوڕەحمان پاشای) بابان و هەروەها میری بەناوبانگی جەزیرەی بۆتان میر بەدرخان، 1809 بۆ 1870 ئەویش دەستی تێداهەبووە، لەساڵی 1832 دیسان دەستی لێوەشاندوون، یەکێک لەو هۆیانەش کەوای کرد بەدرخان بەگ لەکاتی لەشکرکێشی ساڵی 1847 سوپای عوسمانی ئەو گەرەنتیە ڕەتبکاتەوە کە بۆ بەدرخان پاشایان دانابوو، ئەوەبوو کە دەترسا دواتر لەژێر فشاری ئەوروپیەکان لەسۆنگەی کارەکانی دژبە نەستوری و ئێزدییەکان پەلکێشی بەردەم دادگا

بكرێت، میری ئەمارەتی سۆران (پاشای كوره) دەستی لە ئێزدیەكان وەشاند، بەمشێوەیە لەسەدەی هەژدەم و نۆزدەهەم، كوشتنی ئێزدیەک لەئیمپراتۆرییەی عوسمانی هەقی بەبەهەشت شادبوونی بەموسڵمانەكان دەبەخشی، چونكە لەدیدی دەوڵەتدا ئێزیدی ئاینێكی بێ كتێب بوو، لەودیو یاسای ئیسلامەوە بوون، لەساڵی 1847 بەدەست پێشخەری دیبلۆماتی بەریتانی، لەكۆنستانتی نۆپڵ بابی عالی دان بەئاینی ئێزیدیا دادەنێت و لەخزمەتی سەربازیان رەها دەكات، ئۆكتۆبەری 1849 شێخ یوسف وەكو نایندەی ئێزیدیەكان بۆ پارانەوە لەرزگار بونیان لەخزمەتی سەربازی، دەچێتە لای بەرپرسانی ئیمپراتۆریەی عوسمان و سەردانی كۆنستانتی نۆپڵ دەكات و نامەیەک دەداتە سەدری ئەعزەمی عوسمانی و دەوڵەت داواكەیان قبوڵ دەكات، ساڵی 1872 دووبارە ئەم لەخزمەت سوپا بەخشینەیان لێدەسێنرێتەوە، لەگەڵ داوا كردنەوەی ئێزیدییەكان بۆ خزمەتی سەربازی، ساڵی 1872 كۆمەڵێک لەپیاو ماقوڵانی ئێزدی داوەتنامەیەک ئاراستەی دەسەڵاتدارانی (بابی عالی) دەكەن و لەو نامەیەدا لە 14 خاڵ پرنسیپەكانی ئاینی خۆیان روونكردۆتەوە، سیستمی ئاینییان رێگرە لەوەدەگرن كە خزمەتی سەربازی بكەن، ئەم هەوڵانە هیچی سەرینەگرت، لەنیوەی دووەمی ساڵی 1892 كۆلۆنێل عومەر پاشا لەسەر داوای دەسەڵاتی عوسمانی بەبیانوی چەند ریفۆرمێک هێرشی كردە سەر ناوچەی موسڵ و ئێزیدییەكان، دوای كوشتارێكی زۆر پانزە هەزار ئێزدی لێ یەخسیر كردن، عومەر پاشا كوڕەكەی نارد بۆ لایان و تاكو ببن بەموسڵمان واز لەئاینەكەی خۆیان بهێنن، بەگوێرەی رۆجەی لیسكۆ ئێزیدییەكان لەنێوان ساڵانی 1640 و 1910 بیست كوشتاری گەورەی كۆمەڵكوژیان لێكراوە، دواهەمین هێرشی سوپای عوسمانی لەدوادوایی ساڵانی جەنگی یەكەمی جیهاندا بوو كە تەنها دوو مانگێک بەر لەخۆ بەدەستەوەدانی بابی عالی و راگەیاندنی گرێبەستی مۆدرۆس بوو". (24) و (25 (
جۆرێكی تری چەوسانەوە هەیە كە بەكارهێنانی زاراوەی ناشرینە لەدژی ئێزیدییەكان، ئەویش بەكارهێنانی وشەی شەیتانە كە گوایە ئەو شەیتانە، مەلەک عەزازیلە، "چیرۆكی عەزازیل كە سوجدەی بۆ خودا رەتكردۆتەوە، لەلای هەر یەک لەموسڵمان و مەسیحی و یەهودی، هەروەها دەركردنی لەلایەن خوداوە، باوەڕێكی كۆنە، بەڵام ئەوەی كە ئەو مەلائیكەیە وەكو روحێكی شەڕانگێزی گرێدەدات و خراوەتە نێو فەرهەنگی ئێزیدییەوە، بۆیە ئێزدییەكان بەرگری لێدەكەن، ناوی عەزازیل لەلای ئێزیدییەكان كەمتر بەكاردێت، شەیتانیش زاراوەیەكە لەلایەن باوەڕەكانی ترەوە بەكارهاتووە، بۆیە ئەو وشەیە قەتیس كراوە و ئەگەر بەكاریش هات لەبەرامبەر ئێزیدییەكان، بەو شێوەیە وەكو سوكایەتی دێت، هەر بۆیە هەردوو وشەی (ش و ت) كە وشەی شەیتان پێكدێنێ، لەلای ئێزیدییەكان وشەیەكی ناحەزە و ئەوانیش بە مەلەک تاوس لەقەڵەمی دەدەن". (26 (
هەر لە هەمان باس (دوو نواتیل) كە باڵیۆزی ئامریكی بووە لە ناوچەكە، هەڵبەت وڵاتانی دیكەش جگە لە عێراق كاریگەری نەرێنیان هەبووە لەسەر ئێزیدییەكان "ئەو سێبەرەی كە وڵاتی فارس دەیخستەی نەماوە، قەپلان پاشا كە هیچ كارێكی تری نەبوو لەوە زیاتر كە ئەوەندەی بۆی بكرێ شەڕ بكات دژی سێ میللەتی جیاواز، كە وەک دەڵێن كۆبوونەوە و لەلایەن عەرەبەوە پێشیان گیرابوو. ئەمانەش ئەشیلییە و سەشیلیە و چەلەكییەن. یەكەمیان موسڵمان و دوانەكەی تر لەو مەسیحییانە بن كە بڕوایان بە بوونی خوا و ئێنسان لە مەسیحیدا نییە، بەڵام هیچی تریان بۆ نەماوە لەوە زیاتر شەیتان قبوڵ بكەن و وەكو خوای خۆیان یان بەلانی كەمەوە ئەیانەوێ قسەی خراپی پێ بكرێ، لەترسی ئەوەی غەزەبی لێیان نەدا، ئەم سێ میللەتە كە لەناوچە شاخاوییەكەی نێوان نسیبین و جزیرەن، زۆر ئازایانە بەرگری لە خۆیان دەكەن، ئەویش زۆر ئاسانە چونكە بەدە كەس دەتوانن رێگای گەیشتن ببڕن، بۆیە هەتا ئێستا هەزار سوارچاكی ئازایان لە كیس پاشا داوە، كە یەكێكیان ئاغایەک بوو ژنێكی عەرەب بە پارچە ئاسنێک كوشتی، دوو ئاغاكەی تری دیاربەكریش كوژران، هەروەها سەركردەیەكی ئێزدییەكان شەوێک لە چاوپێكەوتنێكی نهێنی هەبووە لەگەڵ نواتێل، لەوە دەچێ پێی گوتبێ كە ئەگەر مەلیكی فەرانسە بڕیار بدا هەوڵی داگیركردنی فەلەستین و سوریا بدا، پەنجا هەزار ئێزدی لەگەڵ دەبێ، سەركردەی ئێزدییەكان باڵیۆزی داوەت كردبوو بۆ راو،

بەڵام دو نواتێڵ سوپاسی کردبوو بۆ ئەوەی دەسەڵاتدارانەی تورک نارەحەت نەبن، کە ئێزدییەکان گومانیان هەبوو بەرامبەرییان، بەڵام پاش ئەوەی نواتێڵ بگەڕێتەوە بۆ کەنار دەریا لە سوریا، سەرکردەی ئێزدییەکان سەری لێدا و ژمارەیەکی زۆر لە سوارچاکانی بەدواوە بوو بە چەکی رم و تیر و کەوانەوە، ئەم سەردان و یەکتر بینینەی سەرکردەی ئێزدییەکان بۆ ئەوە بووە کە هاوپەیمانی بکەن لەگەڵ مەلیکی فەرانسە، نەک ببن بە مەسیحی، ئەوان ژمارەیان ئەوکاتە لە ئێستا زۆر زۆر زیاتر بوو".(27).
ئەم یاداشتەی نواتێڵ سەبارەت بەوەی ئێزدیەکان ویستوویانە هاوپەیمانی بکەن لەگەڵ فەرانسە تاکو ببن بە مەسیحی، راستییەکە نییە، بەڵکو ئەوە راستییەکە بووە کە هەمیشە ترساون لەوەی کودێتایان لێبکرێت و قەتڵ و عام بکرێن، هەر نموونەش ئەوەیە کە ئەو ئێزدییانەی کە لەناوچەی حەڵەب بوونە، رەگەزیان چووتە سەر فرەنجەکان کە تیرەیەکی موسڵمانن، بەهۆی ئەوەی هەمیشە مەترسیان لە موسڵمان هەبووە بە هۆی ئەوەی پێیان گوتراوە شەیتان پەرست و بەمەش خوێنیان حەڵاڵ کراوە، هەروەک چۆن بەدەستی کورد و هاونیشتیمانیەکانی تەنیشت خۆیان و بەدەستی ئیسلام خوێنیان حەڵاڵ کراوە و تائێستاش بەو شێوەیە تەماشایان دەکەن، مەگەر لە ترسی دەسەڵاتی خۆجێی کوردی، ئەگەرنا ئێستاش لەبەردەم مەترسی گەورەن و ناتوانن لەدەرەوەی ناوچەی کۆمەڵایەتی خۆیان لەگەڵ ئەوانی تر بژین بە سەلامەتی .

ئاین و ئافسانە

تموحی ئینسان زۆرە، ئەوەی کە ئێزیدی پشتی بەئەفسانە بەستووە، تەنها ئاین نییە، بەڵکو هەموو ئاینەکان پشتیان بەئەفسانە بەستووە و بەبێ ئەفسانە و چیرۆکە ئەفسوناویەکان ئاین بەشێکی بەخاڵی دەمێنێتەوە، چونکە ئەفسانە یەکێکە لەو هۆکارانەی کە گومان درووست دەکات لەنێوان نەمری سەرزەمین و نەمری دونیایەکی تر کە هەموو کتێبە ئاسمانیەکان باسی دەکەن، لەو کتێبەی کە چاوپێکەوتنێکە کەمبڵ لەگەڵ بێڵ مویرز کردوویەتی، لەبارەی ئەفسانەوە دەڵێ "وێنە ئەفسانەییەکان روحی هەریەک لەئێمەن، بەقوڵبوونەوە لەو وێنانە، هێزەکەی بۆ ناخمان دەگوێزێتەوە". ئەم قسەیە بیانووی ئەوەمان پێدەدات کەبتوانین بڵێین ئەفسانە جۆرە دەسەڵاتێکی رەهای نادیار کە کەسایەتی و پاڵەوان و پێغەمبەرەکان، بەڕادەیەک گەورە و نەمر دەکات، بۆ ئەوەی وێنەی ئەوان لەخۆماندا بەرجەستە بکەین، ئەمەش تەنها میتۆلۆژیا نییە، بەڵکو ئەوە ئاینە بەو سیمبولانە، هەم پەیوەندیەکان چڕتر دەکاتەوە کە ئاین پێویستی پێیەتی، هەم دەسەڵاتی کولتوور و سرووتەکان بەهێزتر دەکاتەوە، تاکو بتوانێ موقاوەمەی بەرامبەرکەی بکات، بەبڕوای پیر خدر ئەو ئەفسانەیەی کە ئێزدی پشتی پێبەستووە، مەسەلە تمووحی ئینسان بووە و خەیاڵی کردۆتەوە، هەروەک چۆن ئینسان تموحی هەبووە رۆژێک بێت کەشتی ئاسمانی هەبێت، سەرئەنجام هات .
پێشتر ئەفسانە جۆرێک لەقەناعەت پێکردن بووە، بۆیە ئەفسانە بۆ ئەوە بووە کە هەوڵبدرێت و خوداش هاوکاریت بکات لەدرووستبوونی وەکو واقیعێک، هەریەک لە شێخی نێو پەرستگە و رۆشنبیرەکانی چوارچێوەی ئاینەکان بیروڕای جیاوازیان هەیە بەرامبەر بەسەرهەڵدان و ئەفسانەکانیش کە لەنێو تێکستەکانیاندا جێگەی دەبێتەوە و شێخەکان بەکوفری دەزانن و رۆشنبیرەکان بەئەدەبیاتی ئاینی لەقەڵەمی دەدەن، لەمبارەیەوە بابا چاویش دەڵێ" ئەو کاتە هەموو دونیا ئاو بووە و بەستویەتی، لالش هاتۆتە خوارەوە و زەوی ژیاوەتەوە، لەبارەی ئەم ئەفسانەیەشەوە شیعرێک هەیە و دەڵێ" لالش کوردستان دهاتە، عەرزێ شین بوو نەباتە، پێ زەینین چ قەست کنیاتە". ئەمە جگەلەوەی دەیان ئەفسانەی دیکە لەبارەی سەرهەڵدان و چۆنیەتی سەرهەڵدانی ئاینەکەوە هەیە،

هەروەها ئەو ئەفسانانەی کە بوونەتە بەشێک لەپشت بەستنی ئێزدی کە پەیوەندیی بەئاینەکانی دیکەوە هەیە و ئێزدیاتیش خۆی وەدەر نەناوە لەو مێژووە، بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئیراهیم و موسا و هتد .

دۆنای دۆن

مردن حاڵەتێکە بۆ هەموو بەشەرییەت یەکسانە و لەدەستدانی جەستەیە، بەڵام لەنێو ئەفسانە و بیروباوەڕی ئاینی روح لەجەستە جودا دەبێتەوە و دەمێنێت، ئەم دۆنای دۆنە لەزۆر ئەفسانە و بیروباوەڕی ئاینی هەیە، (یوسف زێدان) لە کتێبی (دوامات الدین)، واتە گێژاوی ئاینەکان، باسی لە هەمان بابەتی ئاینی کردووە کە لە زۆربەی ئاینە کۆنەکاندا هەبووە، ئەگەرچی پێشتر ئەم تێگەیشتنە بۆ مردن و روحی پاک هەبوو کە خۆی دەگوازێتەوە بۆ کەسێکی تر و جەستەیەکی تر، سەرەتا لە یۆنان و میسر هەبووە، دواتر لە تەلموودی ئاینی یوهودییەتەوە ئەم تێگەیشتنە بۆ ئاینەکانی دیکە بە جێماوە، پێش ئەوانیش لە ئاینی وەسەنییەت هەبووە، کەواتە جێماوەی ریشای ئاینی کۆنە، هرمسیە لەسەردەمی میسرییە کۆنەکان هەبووە، لە لای یۆنانیەکان ناوی ئەرمیسە، لەلای ئیسلام ادریس، لەهەر سێ حاڵەتەکەدا یەک مانای هەیە، تەنها جیاوازی لە ناوەکەیەتی، هرمیس لەژیانێکی خراپدا ژیاوە، پێیوابووە کە روحەکان لەدایکبونێکی تردا زیندوو دەبنەوە و نوێ دەبنەوە، ئینجا لە چەرمەسەرییەکاندا پاک دەبنەوە کە لەژیانی رابردوودا بینیویانە، ئەم روحە پاکە بەردەوام جەستەکان دەگۆڕێت تاکو کۆتایی ئەو فەرمانەی بەسەر گوناهەکانیدا دەدرێت، ئەوکات لەرێگەیەکی ترەوە خۆی بۆ رزگاربوون ئامادە دەکاتەوە، و دەبێتەوە بەروحی خواوەندی گشتی کە خوداوەندە رەسەنەکەیە". ئاراستەیەکی ئاینی یە و بۆیاغێکی ئینسانی پێوەیە، ئەو کارێکتەرە ئەفسانەییە لە مەزنییەتیەوە نازناوەکەی وەرگرتووە،
بەڵام لەلای ئێزدیاتی بە تێکست سەلمێنراوە بۆ باوەڕدارەکانیان و گوایە کەسێک کە دەمرێت ئیدی گیانی دەچێتە نێو لەشی کەسێکی چاک و نەمر دەمێنێتەوە و تێکستەکەش بەم شێوەیە (روحا رەحمانێ، نابت فانی، هەرا لبەر دەستی یەزدانێ). ئەمە بەو مانایە دێت کە روحی رەحمان بێناونیشان نامێنێتەوە وەکو هەر جەستەیەکی دیکە نەمێنێ، بەڵکو دەچێتە جەستەیەکی دیکەی سوود بەخشەوە و دوای مردنی دەبێتە پیاوچاکێک، بەڵام مرۆڤی خراپەکار کە دەمرێت روحەکەی دەچێتە گیانی دڕندەیەکی وەکو گورگ و سەگ و گیانداری شەڕانگێز، هەروەها بیروڕاکە وایە کە ئەو روحە هەمیشە ئازار دەکێشێ بەو شێوەیە دەمێنێتەوە تاکو خودا لێی خۆش دەبێت و جارێکی تر دەگەڕێتەوە ژیان بەئاوایەکی دیکە .
بۆ ئەمەش باسێکی خدر سلێمان هەیە کە باسی کراس گۆڕینی کردووە یەکسە لەش و گیانی لەخۆی جودا دەبێتەوە تاکو قەت نەمرێت، جا ئەوە دەمێنێتەوە سەر ئەو مرۆڤە چاک بووە یان خراپ، لەمبارەیەوە قەولێکی (مسکینۆ ژارۆ) هەیە دەڵێ "

ئەڤ عەردە خانە
عەڤدو بەشەر بازرگانە
هنەکا مالا خوە بارکر
هنەکا ژنوو دانا "

هەروەها دەڵێ

" بەنی ئادەمۆ هزار ساڵی تەمامکەی
میریاتیێ ل شەرقێ هەتا بشامکەی
دوماهیێ هەردێ ژکاسا مرنێ تامکەی . "

ئەمە بۆ ئەو کەسانەیە کە مردن بێتەوە بەرچاویان بزانن لە دوای ژیان مردن هەیە، بەڵام مردنی باش و مردنی خراپ هەروەکو پێشتر باسمان کرد کە ئەگەر چاکەکار بێت، گیانی دەچێتە روحی چاکەکارێک و دەگەڕێتەوە ئەگەرنا دەچێتە جەستەی شەڕانگێزێکەوە و ئازار دەکێشێت تاکو خودا لێی خۆش دەبێت".(28 .(

دۆنای دۆن یەکێک لەو رەگەزانەیە کە زۆربەی ئاینەکان باوەڕیان پێیەتی، قەناعەتێکە کە تەنها میتۆلۆژیا دەتوانێ جێگەی بکاتەوە، بەو واتایەی کە کەسێک دەمرێت، ئەوە تەنها جەستەیەتی لەبەرچاو نامێنێ و لەناودەچێت، ئەگەرنا رۆحەکەی دەمێنێت و دووبارە لەجەستەیەکی دیکە دووبارە دێتەوە ژیان، لەئاینی ئێزدیاتیدا (دۆنای دۆن) شێوەیەکی دیکەی جیاوازی وەرگرتووە، ئەوەیە کە پێی دەڵێن کراس گۆڕینەوە، ئێزدی باوەڕی بەوە هەیە کە خودا و مەلیک تاوس کراسیان گۆڕیوەتەوە، بۆیە رۆژ و ئاگر دەپەرستن، وەکو ئەوەی رۆژ هێمای خوداوەندە و ئاگریش هێمای شەڕانگێزییە کە وەکو هەر ئاینێکی دیکە بۆ دوالیزمی خێر و شەڕ پێناسە کراوە، یان شەیتان و خودا و چاکە و خراپە .

"ئێزدییەکان باوەڕیان بە گواستنەوەی رۆح هەیە، لەو رووەی کە توانەوەیەکی خۆشە وەکو پرنسیپێک بۆ سزا و پاداشت، ئەم پرنسیپە فرسەتێک بە روحمان دەدا کە جارێکی تر حساباتێکە بۆ خێر و شەڕ کە ئینسان خۆی لەبەردەم هەڵبژاردنی هەر یەکەیانە".(29 (

لەبارەی زانستییشەوە کە کەسێکی وەکو ستیفنسۆن سالی 1960 پرۆفیسۆرێکی زانکۆی ڤێرجینیایە و 2500 حاڵەتی وەها کۆکردۆتەوە لەهەموو دونیا و بەتایبەتیش ئامریکا و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەو کەسە ئاسایی و کەسە نائاساییانەی کە ئەو جۆرەن و لەشێوەی دۆنایدۆن هاتونەتەوە، وەکو ئەوەی کەسوکار یان ئەوانی تر کە لەگەڵیان دەژین، پێیانوایە کەسەکە هاتۆتەوە، ئەو پێی وایە ئەو حاڵەتە پەیوەندیی بە لەناوچوونی بیرکردنەوە لە (مۆخ) ە وە هەیە، هەروەها دەڵێ کەسایەتی هەبووە لەهەمان خێزان و هەمان شارستانی و هەمان مێژوو ژیاوە و جارێکی دووبارە بۆتەوە، بۆیە ئاشکرا بووە، ئەمە پەیوەندیی بەو عەقڵەوە هەیە کە دەتوانێ لەو ژیانەی پێشوو دابېڕێت و هەموو روحێک لەهەر جەستەیەکدا بێت پێویستی بەشارەزاییەک هەیە کە پێشوتر پێکەوە گرێبدات گەر بێتوو کەسەکە دڵخۆش بووبێت یان ناخوشی بینیبێت هەمیشە، بەڵام دۆنایدۆن کە چەمکێکی سیۆلۆژییە واتە ئاین ناسی، جیاوازی هەیە لەگەڵ کەسێک خۆی دەکات بەکەسێکی تر، هەروەک ئەوەی لەبواری نواندنا هەیە و پێی دەڵێن (تقمص) واتە خۆنواندن وەکو پاڵەوانی فیلم یان تێکست یان هەر بابەتێکی تر، بۆچوونێکی دیکە هەیە دەڵێ" ئەم حاڵەتە تەنها لەکاتی منداڵیدا هەیە، ئەویش مردنی کەسێکە و چیرۆکەکان لەگەڵ خۆیدا دەبات، چونکە مردنەکە بەشێوەیەکی نائاسایی بووە و کەسوکاریشی نازانن چۆن پێناسەی مردنەکە بکەن، بۆ ئەمەیە هاتنی منالی دوای ئەو لەرێگەی بیستنی چیرۆکەوە دەبێتەوە بەکەسە مردووەکەی پێش خۆی، ئەگەرچی ئەمە شێوەیەکە لەفۆبیا، بەڵام بەشێک لەبیرمەندەکان بڕوایان بەو حاڵەتە هەیە".(30).

روح دەرچوون کەسێک و چونی روح بۆ کەسێکی دیکە، کرۆکی فەلسەفەی دۆنای دۆنە و فەلسەفەی تاڕادەیەکی زۆر سەرقاڵی ئەم باسە بووە، چونکە مەسەلەی روح مەسەلەیەکە چ لەنێو ئەددەب و چ لەنێو کۆمەڵناسی و ئاین و فەلسەفە بابەتێکی زیندووە، " هۆکارێکی سەرەکی جیاوازی فەیلەسوفەکان سەبارەت بە نەمری و دژەکەی، بۆ جیاوازی تێڕوانینیان بۆ ماهیەتی دەروون (روح) دەگەڕێتەوە، لێرەوە بەدرێژایی مێژوو ی فەلسەفە دوو ئاراستە بۆ دیاریکردنی مانای (روح) دەبینرێ: ئاراستەی یەکەم کە دەروون وەک بەشێک لە جەستە دەبینێ و هەوڵی ناساندنی دەروون لەگەڵ جەستەدا دەدات، وەک ئەوەی ئەرستۆ دەروون بەوە دەناسێنێ کە کەماڵ و پیگەیشتنی یەکەمی جەستەیەکی سرووشتی ئامێریە، کە خاوەنی ژیانێکە بەتوانین (بالقوە) لەم ئاراستەیەدا دەروونێکی جیابووەوە لەجەستە نیە، کەواتە بە لەناوچونی جەستە ئەویش لەناو دەچێت، ئاراستەی دووەم کە ئەفلاتون و دیکارت ریبەرایەتی دەکەن باوەڕیان وایە کە روح جەوهەرێکی ناماتریالی هەیە و توانای بوونی بەسەربەخۆ لەجەستە

هەیە، لێرەوە دەروون بەر لەوەی بچێتە نێو جەستەو پاش ئەوەش، لەگەڵ جەستەدا پەیوەندیی دەپچڕێنێ، ئەمەش نەمری بوونی دەسەلمێنێ". (31 (
"دۆنایدۆن هۆکارێکی راستەوخۆی پشت بڕوای خەڵکێکی سەرەتاییە کە نفس بەمانای روح بەبەردەوامی لە جەستەدا دەژی، هەر لە ژیانەوە تاکو مردن، هەروەها لە شتەکانی سرووشتیشدا دەتوێتەوە، وەکو درەخت و روبار و بەرد و شاخ و هتد، بەم شێوەیە مردووەکان و شتەکان کە لەجەستە دادەبڕێن و دەبنە نەفسێکی دیکە، ئیدی دەبنە خواوەندێکی تر کە خەڵک دەیانپەرستێ". (32). یەعنی روح بەو مانایە بێت دێت و دەچێت لەنێوان کەسێک بۆ کەسێکی دیکە، لێرەدا روح وەزیفەی زیندوییەتی جەستەی لەئەستۆدایە، هەڵبەتە تەنها جەستەی مرۆڤ نا، بەڵکو هەموو ئەو جەستانەی کە زیندوێتیان تێدایە و لە سرووشتدا هەن .
ئەم دۆنای دۆنە وەکو فەلسەفەیەک کە تائێستا تێگەیشتنی جیاوازی فەلسەفی و ئاینی و ترادیشنی و میسۆلۆژیە، بۆیە نەیتوانیوە کە قەناعەت بەئینسان بهێنێ گوایە روح لەناو ناچێت و دەگوازرێتەوە بۆ جەستەیەکی دیکە، چونکە تائێستا نهێنییە و شتێکی مەلموس نییە وەکو ئەوەی زانست بۆ نەمانی جەستە دەیسەلمێنێ، ئەوەش کە قەناعەتی هەیە تێگەیشتنەکە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ژیان بەردەوامە و هەندێکجار بە سوتفە نموونەیەک لە کارێکتەر دەبینرێت و بەمەش ناونراوە دۆنای دۆن، واتە گواستنەوەی روحێک لەجەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکی دیکە، یان زیندووبوونەوەی روحێک لەجەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکی دیکە .
بەپێی قسەی میسیۆلۆژیەکان بێت، ئاین لە دەرەنجامی سیحریکەوە دێت کە لەخەڵک دەکرێت، بەپێی فرایزر ئینسانی کۆن زۆر هەوڵیداوە کۆنترۆڵی چواردەوری خۆی بکات بەتایبەتی ئەوەی کە واقیعە لەدەورووپشتی، وەختێک بینیویەتی باران بەسەر زەویدا دەبارێت، بڕوای بەوە هێناوە کە هێزێکی گەورە هەیە کە ئەم کەشوهەوایە دەگۆڕێت و کەڵک بە درێژەدانی ژیان دەگەیێنێت، بۆیە لێرەوە بیری لەوە کردۆتەوە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو دیاردانە بکات و ئەفسانەی لێبەرهەمبێنێت، ئەگەرچی ئەم داتایە کە میسیۆلۆجیا درکانوویەتی لە رۆژئاوا درەنگ وەرگیراوە و زووتر کەڵکیان لێوەرگرتووە بە هۆی ئەوەی ئاینی بوزی و مەسیحی درەنگتر گەیشتوون، بەڵام لە رۆژهەڵات و کوردستان زووتر هەبووە، بەڵام درەنگتر کەڵکیان لێوەرگرتووە، چونکە بڕوادارانی کرد لە کوردستان بە گشتی مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ مێژووی (9000 ساڵ پێش لە دایکبوون) ئەویش سیمبول و پارچە کۆنەکان و شوێنەوارەکان دەیسەلمێنن .
بەڵام بەپێی ئەوەی کە لە گردی (مەغزەلییە) لە نزیک شارۆچکەی شەنگار 7500 ساڵ پێش زایین ئاسەوار ناسەکان پارچە بەردی 1.5 م یان لەو شوێنە دۆزیوەتەوە کە ئەمە کۆنترە لەوانەی رۆژئاوای ئاسیا، هەروەها لە زێی شمشاراش هەمان ئاسەواری کۆن هەیە کە نزیک زێی بچوکە، ئەمە سەلمێنەری ئەوەیە کە یەکەی شارستانی لە زۆربەی شوێنەکانی کوردی هەیە" (33). بەو پێیە بێت ئاین و دۆزینەوەی خودا بەر لە هاتنی ئیسلام کە فتوحاتی کردووە، لە کوردستان هەبووە، بەڵام بەو لۆژیکە نەبووە کە ئێستا هەیە و نامۆیە بەو ئاینانەی ئێستا .
لە بارەی جن ەوە کە لەزۆربەی ئاینەکان مانا و بوونی هەیە و بڕوایان پێی هەیە، ئێزدییەکان هاوکێشەیەکی حیسابییان بۆ سەر سێ رۆژی یەکەم داناوە کە دەبێت بۆ مردوو خێر بکرێت، تێیدا بۆ زیادبوونی خێر بەسەر شەڕدا کە چل و حەوتە، ئەو رۆژانە لەبەرچاو گیراوە بۆ حیساب تاکو روح بۆ جیهانی بەختەوەری بچێت و ئەو ماوەی ساڵە یان دوای ساڵێک، روحە مەحاسەبە کراوەکە دادەبەزێتە سەر دونیا، بۆئەوەی هەڵسن بە خێرات بەر لەوەی دەورەی زەمەنی مردووەکە بگەڕێتەوە بۆ لای روحەکە". (34). ئەوان لێرەدا مەسەلەی جنیان باس نەکردووە، بەڵام تێڕامانی خۆیان مەترسی جنە کە کاریگەری بۆ سەر مردووەکە نەبێت، بۆیە خیراتی بۆ دەکرێت کە بیپارێزێت لە شەڕێک کە روحەکە نەچێتە شوێنێکی دیکەی شەڕ و بگەڕێتەوە لای کەسێکی پاک .

پلەکانی ئێزدیاتی

ئێزدی سێ چینی جیاوازی تێدایە و هەرچینێک سنووری دەسەڵاتی جیاوازە لەوەی تر و واجبی تایبەتی خۆیان هەیە، چ لەلە نێو پەرستگا و چ لەدەرەوەی پەرستگای لالش. کە بریتین لە شێخ واتە میر و پیر و مورید
مورید زۆربەی زۆری ئێزیدیەکانن کە بڕوایان بەئاین و کولتوورەکە هەیە، بابا چاویش کە پیاوێکی روحانی ئێزدییەکانە و تەمەنی خۆی لە لالش خەرج کردووە و تا ئێستا هاوسەرگیری نەکردووە و ژیان نەزر کردووە بۆ خزمەتی ئەم ئاینزایە و دەڵێ" من لەچینی پیرەکانم، چونکە بەبەرە باب وەرمگرتووە، ئەم سێ توێژەی ئاینی ئێزیدی لەخزمەتکار، بەشێکە لەکولتووری ئێزدی، هەر یەکێک لەو سێ چینەش کاری خۆی هەیە لەخزمەتکردنی ئاینەکە و کارەکەش ئارەزوو مەندانەیە ."

شێخ و پیر .. دوو چینی جیاواز

لە زۆربەی ئاین و کولتوور و مەزهەب و ڕێبازە جیاجیاکانی دونیادا، پلەو پایەی ئاینی و مەزهەبی بوونیان هەیە وەکو پلەو پایەی چینایەتی، ئێزدیاتیش هەروەها و بگرە زیاتر و زەقتر ئەو کێشە چینایەتییەی تێدایە، بەوپێیەی کە پلەداری لە ئاینەکەدا وەکو شانازی باس دەکرێت و کاری پێدەکرێت، ئەوان چەند پلەیەکیان هەیە کە بەشێوەیکی چینایەتی لەرووی کۆمەڵایەتییەوە هەژمار دەکرێت، چونکە پلە نزمەکان بۆیان نییە لەئاست بەرزەکان هەم وەکو خوداپەرستی و هەم وەکو کۆمەڵایەتی جێگە و ڕێگەیان وەکو یەک بێت و کوڕ و کچیان پێکەوە بتوانن
هاوسەرگیری بکەن و لەلای پیاوە روحانیەکانیان و شەریعەتەکەیان ئاسایی بێت، بەپێچەوانەوە ئەمە دیاردەیەکی نەشازی ئاینییە و حەرامە، بۆیە سەلماندوویانە کە هیچ نەبێ بە ئاشکرا ئاینزایەکی چینایەتی رووتە و بە ئاشکرا خۆیان نمایش کردووە، بۆیە لەلای ئێزدیاتی شێخ ڕێبەری ئیداریە و خزمەتی پەرستگای لالش دەکەن، هەروەک ئەوانەی کە ئێستا وەکو شێخ بابا چاویش لەلالشە و لەوێ دەژی. بۆیە وەکو دەڵێن فەرزە و دەبێ شێخایەتی بیکەن
پیر نیشانەیە، هەروەک ئەوەی کە هەر ماڵێکی پیر نیشانەیەکی تایبەتی خۆیان هەیە و لە ماڵەکانیان هەڵواسراوە، "ناوی پیر کە مانای ئاماژەیە بۆ ئەوانەی لە ئەستێرەی پیرۆ، پیر سیفەتێکە کە بۆ پیاوانی ئاینی ئێزدی هاتووە و ئەم نازناوە مانایەکی تر ی هەیە بۆ پیاوانی ئاینی کە نازناوی شێخە و لەلای عەرەبەکان هەبووە و ئێستاش هەیە ئەمەش لەوێوە هاتووە کە شێخ ئادی و شێخ عەدەویە لە ناوچە ئێزدیاتییەکاندا سەرکردایەتی دونیایی کردووە و دواتر ئاستەکەی دابەزیوە بۆ سەر زەمین و کە دەسەڵاتی شێخ ئادی بووە". (35)، بەم بۆنەیەوە وەکو پیر کونجی گوتی "

تێکستێک هەیە لەناو ئێزدیاتی و دەڵێ

"دا دەستێ شێخا بسک و مەقەسا

دادەستێ پیرا فتر و زەکات

شێخ فەرە و پیر نیشانە

وەستا و مەرەبی وەکی وانە

فەرزا برای ئاخیرەت فەرزەکا گرانە ."

دیارە بەپێی ئەم تێکستە بێت دەبێ هەر ئێزدیەک واجبێکی هەبێت .

لەنێو پەرستگادا ژوورێکی تێدایە و گۆڕێک هەیە، بابا چاویش دەڵێ" ئەوە گۆڕی شێخ ئادیە و پێی دەڵێن (تاوس مەلەک) مەلائیکە، سەرجەلەی شێخ و پیری ئێزدیاتی سەرچاوەی تیاگرتووە، خودا تاوس مەلەک سوڵتان یەزید و شێخ ئادی، ئیدی هەر ئێزدیەک بۆ سەردان بچێتە ئەو ژوورە، دەبێ سێ جار بەدەوری گۆڕەکەدا بسوورێتەوە، واتە تەواف کردن". ئەمەش جۆرێکە لەدرووستکردنی خودایەک کە لەسەر زەمین کاری پێدەکەن، ئەم جۆرە ئاینزایە لە ئاستی خوارەوە کە خەڵکە عەوامەکەیە، چەندین خودای بچووکیان درووستکردووە و پیرۆو کراوە کە لەهەندێک ئاینی دیکە نییە، مەگەر ئاین پەرستی ئەمدواییە نەبێت کە لە ئاینی ئیسلامیشدا کەسانێک هەن شەرعییەتیان بە پیرۆزکردنی خۆیان داوە .

ئێزدیەکان بڕوایان بەوە نییە تاووس (خودان _ خوان هێنی شاراوە بێت) کە خودا خەڵقی کردووە کە لەسەرەتای زەمانەوە سەریهەڵداوە و دەرکەوتووە بۆ ئەوەی خۆی نیشان نەدا و کەرەستەیەکە کە لەرێگەی درووستکردن و ئیدارەدانی ئەستێرەیەک بۆ ئەوەی ببینێ تاووس وەکو مەلائیکەیەک وەکو شێوەیەک درکی لەلای خودا کە سنووری نییە، بەڵام ئێزدییەکان داوا دەکەن تاووس و مەلائیکە و شەش لە ئەوانی تر، ئەوانیش هەموویان نوێنەرایەتی حەوت لە قەوس و قوزەح دەکەن، بەوپێیەی دەبینین شەش مەلائیکە گەورەکە ئەوان رەسەنن و بەشێک لە تاوس مەلەک کە وەکو قەوس و قوزەح دەردەکەوێ" (36). لێرەدا مانا تاووس وەکو ئەوە وایە کە دەرکەوتنی تاووس بۆ ئەوەیە کە خودا وەکو پیرۆزییەک دەرنەکەوتبێ و نهێنی و سیحری خوداییش لەودا کەم نابێتەوە کە سنووری دەسەڵاتی تا هەتاییە .

لەناو ئێزیدیاتیدا شایێ کیان دیاردەیەک هەیە پێی دەگوترێت (کرێف)، واتە نزیکایەتی و قەبوڵ کردنی ئەویدیکەی غەیرە ئێزدی، کریف یان کرێف یەکێک لەو مانایانە کە ئێزدیاتی بەمدواییە شانازی پێوە دەکەن، گوایە ئەوان نزیکایەتی قەبوڵ دەکەن و جێگۆڕکێ بە بنکەی کۆمەڵایەتی و پێکەوژیانی چینەکان ئاسایی کراوە و کەسێک دەتوانێ لەدەرەوەی ئاینی ئێزدی ببێتە کریف واتە دۆستی نزیکی ئێزدییەکان، بەڵام راستییەکەی ئەمە تەنها ریکلامێکی مۆدێرنە و بەمدواییە دەستیان بۆ بردووە، باشترین سەلمێنەر ئەوەیە کە ئەوان دەڵێن برایەتی بە خوێن و تێکەڵ بوون لەگەڵ یەکتر، واتە ئەو تێکەڵ کردنە دەبێ لەرووی چینایەتییەوە بێت ئەگەر کەسەکە ئێزدیش نەبێ جا با کوڕ بێت یام کچ بۆ هاوسەرگیری .

بەڵام لەرووی شەرعیەت و کولتوورییەوە ئەمە حەرام کراوە و مەترسیدارە، بۆیە کریف واتە نزیک بوونەوە، تەنها بۆ ئەو کەسانەیە کە نزیکی ئێزدی دەبن و دەبن بە خوڵامی ئەوان و هیچ نزیکایەتییەک داوا ناکەن بە هۆی ئاینەوە، بەوپێیەی کە نزیکایەتی و تێکەڵ بوون لەلای ئێزدیاتی تەنها خوێنە و خوێنیش هەڵگری شوناسی کۆمەڵایەتی ئاینییە، واتە دەبێ کەسەکە هەڵگری شوناسی ئاینی ئێزدییاتی بێت، نەک لە ئاینێکی دیکەوە خۆی بخزێنێتە نێو ئاینی ئێزدی کە لەلای ئەوان ئەمە بە فرت و فێڵ لەقەڵەم دراوە وهیچ کەسێک ئیسلام یان کریستیانی یان جولەکە یان سابیئی یان هەر ئاینێک بێت بچێتە سەر ئاینی ئەوان، بەپێچەوانەوە ئەوان ئەم حاڵەتە واتە داواکردن بۆ ئینتیمای ئێزدیاتی بە فێڵ و کاری سیخوڕی دەزانن، وەکو ئەوەی ئەوان رێکخراوێکی نهێنی بن و خەڵکی نەیار بیهەوێ دزە بکاتە نێو ئاینەکە و خراپ کەڵکیان لێوەربگرێت، هەڵبەت ئەمە بەناڕاستەوخۆ وڵامی ئێزدیەکانە بۆ ئەوکەسانەی کە دەیانهەوێ ببن بە ئێزدی .

قەولەکان ... وتەکان و پەیڤەکان

هەروەک چۆن لەئاینەکانی دیکەدا بەرلەوەی تێکست بنووسرێتەوە و تەدوین بکرێ واتە (کۆبکرێتەوە)، بۆ ئەوەی نەفەوتێ و بەدیکۆمێنت بمێنێتەوە تاکو کاری پێبکرێ و باوەڕداران بیخوێننەوە، قەوال هەبوونە، ئەوانیش بریتی بوونە لەو کەسانەی کە گوێیان لەپێغەمبەر یان شێخی مەزن و رەهبەری ئاینەکان بنچینەی بۆداناون، لەئاینی ئێزدیاتی زۆرێک قەوال هەبوون و هەر قەولێکیش بۆ مەرامێک و بۆنەیەک و رێوڕەسمێک گوتراونەتەوە.
بۆیە قەوالەکان یەکێک لە سەرچاوە گرینگەکانی کولتوور و یان نەتەوە یان ئاینێکی دیاریکراون، چونکە نووسینەوەی گوتە و کولتوور و تێکستی سەرزارەکی بەشێوەیەک لە شێوەکان سەخت و قەدەغە و یاساغ بوونە، بەوپێیەی کە لەمێژوودا وا زانراوە کە نووسینەوەی وتەی خودا یان خوداوەند کوفرە، بۆ نموونە نووسینەوەی خوداوەکانی فیرعەونەکان و بابلیەکان و ئاشورییەکان و تاکو دوای مردنی پێغەمبەری ئیسلامیش هەروابووە، کە عوسمانی کوڕی عەففان قورئانی کۆکردۆتەوە و کردوویەتی بە دیوان و نووسراو، بۆیە قەوالەکان بەشێکن لەو سەرچاوەیە .
لە رووی فەلسەفیشەوە وەکو ئەفلاتون دەڵێ سوقرات لەخۆڕا نەبووە قسەکان و فەلسەفەکانی نەنووسیبێتەوە، بەوپێیەی کە فەیلەسوفەکانی بەر لە سوقرات و خودی سوقراتیش بڕوایان بە نووسین نەبووە و تەنها رۆشنبیرییەکی سەر زارەکی هەبووە و موناقەشەی راستەوخۆ لەسەر بابەتە فەلسەفییەکان هەبووە، چونکە بڕوایان بەوە نەبووە فەلسەفە حوکم بکرێت لەلایەن کەسانێکەوە کە خۆیان هیچ بەرهەمناهێنن، بەڵام گواستنەوەی تێکست لەلایەن قەوالەکانەوە بنەمای تێکستی نووسراوە، "بۆیە زۆر قورس بووە لەلایەن قەوالەکانەوە هەردوو کتێبی سەرچاوە (مسحەفا رەش و جیلوە) وەکو سەرەتای ئەبجەدییەتی کوردی بووبێت لە سەدەی 11ی میلادی، بەو هۆیەشەوە ناتوانین ناوەخنی راستەقینە بەبێ هیچ گومانێک زانای متەسەووف شێخ ئادی و شێخ حەسەن و شێخ فەخرەدین و شوعەرای عیلمانین و نموونەشیان (پیر رەشی حەیران و دەروێش قاتانی و درویش قتک و بابکر و ئومر و کچک جەم و درویش تاجەددین و بابەکر جەزیری و مسێکو ژاو) ئەوان لەو سەدەیە ژیاون، ئەمە سەرباری درووشمەکانیان دەستنووسەکانیان ئەوانەی کە بەئێمە گەیشتوون نووسراونەتەوە، ئەمەش گومانی تێدانییە وەکو ئاسەوارێک بۆ ئێمەیان جێهێشتووە و بوونە بە بڵاوکراوەی کۆنی ئێزدیەکان".(37 .(
ئەمەی خوارەوە بەشێکە لەو قەولانەی کە ماونەتەوە و بینای تێکستی مەسحەفا رەش و جیلوەی لەسەر درووست بووە وەکو خۆیان کە شارەزایانی ئاینەکە باسی دەکەن.

1 :قەولی سەرەمەرگ: بریتییە لە 77 قەول
2 :قەولی زەبوونی مەکسوور: بریتییە لە 49 قەول و لەلای شێخ حوسێنی کوڕی شێخ حەسەن بووە .
3 :قەولێ ئیمان: ئەم قەولە بریتییە لە45 قەول و شێخ عەلی کوڕی شێخ شەمۆ گوتوویەتی کە تەمەنی 67 ساڵ بووە .
4 :قەولی ناسردەین: ئەم قەولە بریتییە لە 34 قەول و لەسەر زاری شێخ عەلۆ ی کوڕی شێخ خەلەف گوتراوە .
5 :قەولی شێخۆ بەکر: ئەم قەولە بریتییە لە34 قەول و لەلایەن ماڵی رەشۆی شێخ حوسێن نوسراوەتەوە و نەزانراوە کێ گوتویەتی و خاوەنە رەسەنەکەی کێیە .
6 :قەولی قەرە فەرقان، بریتییە لە 54 قەول، قسەیەکیش هەیە کە قەرە فرقان ناوی رەسەنی مەسحەفا رەش و جیلوەیە کە عوسمانییەکان ناویان ناوە. (نوسەر .(
7 :قەولی عەرد عەزمان، بریتییە لە 38 قەول و دیلۆگێکە لەنێوان زەوی و ئاسمان .
8 :قەولی هەزار و یەک ناو، بریتیە لە 52 قەول .
9 :قەولی بەحر: ئەم قەولە بریتییە لە32 قەول .

10 :قەولی جومجمی سوڵتان، ئەم قەولە بریتییە لە 41 قەول .
11 :قەولی بێ و ئەلف، ئەم قەولە بریتییە لە14 قەول .
12 :قەولی عیلمی نادر: ئەم قەولە بریتییە لە 18 قەول .
13 :قەولی قەندیل، ئەم قەولە بریتییە لە24 قەول .
14 :قەولی سورا: ئەم قەولە بریتییە لە 26 قەول .
15 :قەولی گا و ماسی: ئەم قەولە بریتییە لە49 قەول .
16 :قەولی هەرێ و بەرێ کۆبو: ئەم قەولە بریتییە لە26 قەول .
17 :قەولی مەها: ئەم قەولە بریتییە لە63 قەول .

پەراوێز: بۆزیاتر شارەزابوون و شیکارکردنی ئەم قەولانە بڕوانە کتێبی پەرن ژ ئەدەبی دینی ئێزیان، نووسینی د. خەلیل جندێ رەشۆ. دەزگای سپیرێز لەدهۆک بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپەری دوو فەلسەفا ئێزدییاتی دەرهەقا ئافەرینا دنێ و خولیاقەتی .

بەشێک لەوەی ئێزیدیەکان نەیانتوانیوە خۆیان کۆبکەنەوە، یان خۆیان ئاشکرا بکەن و بەرگری تەواو لە رەسەنایەتی ئاینەکە بکەن، ئەوەیە کە قەولە کۆنەکان کۆنەکراوەنەتەوە و نەنووسراونەتەوە و نووسراوە سەرەتاییەکانی ئێزدیاتی زۆربەی بزرن، بەشەکەی دیکەی سوتێنراوە یان دزراوە لەکاتی ئەنفالکردنی ئێزدیەکان لەلایەن دوژمنانیەوە کە ئەمەش هۆکاری جۆراو جۆری هەبووە .

کێشەی ئێزدیاتی ئەوەیە کە لەترسی لەناوچوونیان خۆیان کۆ نەکردۆتەوە، واتە قەولەکانیان کۆ نەکردۆتەوە تاکو بیکەن بە تێکستێک بەناوی مەسحەفا رەش و جیلوە چاپی بکەن و ناوی تێکستی ئێزدیاتی لێبنێن. ئەوان کەسێکیان نەبووە وەکو پۆڵس و لۆقا و یۆحەنای مەسیحی و کرسیتیانی تاکو ئینجیل بنوسێتەوە، یان وەکو عوسمانی کوڕی عەففان قەولەکانی ئاینی ئیسلام کۆبکاتەوە و بیکات بە تێکستێک و سەوابتی بۆ درووست بکات و ناسنامەکەی دیار بێت، تەنانەت وەکو سابیئەکانیش نین خاوەن تێکستی خۆیانن و بواری ئاڵوگۆڕپێکردن و شێواندنی نییە، بۆیە تا ئێستاشی لەگەڵ بێت ئەوان کێشەی ناسنامەیان هەیە لەرووی ئاینیەوە کە بۆ خۆشیان یەکلایی نەبوونەتەوە، ئایا خاوەنی تێکستێکن بەناوی مەسحەفا رەش و جیلوە و خۆشیان نەیانبینیووە .

جەژن و بۆنەکانی ئێزیدی

ئێزدی زۆر جەژنی هەیە، چونکە هەموو جەژنەکان وەکو بۆنەیەکی تایبەت بەئاینەکە و کولتوورەکەیەوە بەستراون بەسرووشتەوە، یان ئەوەی ئەوان بەهۆی رزگاربونیان لەدەستی دوژمن یان روداوی سرووشتی درووست بووە، هەندێک سەرچاوە هەن دەڵێن ئێزدیاتی پێشتر دوو گروپ بوون، گروپی کۆچەر و گروپی کرمانج، گروپی کۆچەرەکان ئەوانە بوون کە جێگیر نەبوونە لەجوگرافیایەک و ئاسەواری خۆیان بەجێبهێڵن تاکو پشتی پێببەسترێت بۆ داهاتوو، ئەوانەش کە کرمانج بوونە نەیانتوانیوە وەکو کۆچەرییەکان کراوە بن و خۆیان کۆ بکەنەوە جەژنەکان بکەن بەگشتی .

ئەوانەی کە جەژنی جوتیارن، ئەوانەن گوڵگای دای، بۆئەوە بووە کە جوت تەواو بووە، وەختێک پیاوەکە هاتۆتەوە، ژنەکەی شیرینی بەرەو پیری پیاوەکەی بردووە لەخۆشی ئەوەی جووت تەواو بووە .

جەژنی سەری ساڵ: ئەم جەژنە دەکەوێتە یەکەم چوارشەممەی مانگی نیسان و مانای یەکەم دەسەڵات وەرگرتنی مەلەک تاووسە بۆ بەڕێوەبردنی دونیا، بۆیە رۆژێکی موبارەکە و ئەوان هەڵدەستن بە مەڕ سەربڕین و ئەوەی دەخورێت و ئەوەش دەمێنێتەوە بەسەر هەژارەکاندا دابەش دەکرێت، بەڵام ئێستا ئەم جۆرە بەهۆی ئاڵوگۆڕی ژیان

و بەدەستهێنانی پێداویستی ژیان و بوونی خەرجی بۆ پەرستگا و لالش لەلایەن دەوڵەت و حکومەتی هەرێمەوە، زیاتر لە مەڕێک سەردەبڕدرێت و هەر لەوێ دەکرێت بە چێشت و لەلایەن سەردانیکەرەکانەوە دەخورێت .
جەژنی عدوە: ئەم جەژنە لە رۆژی حەوتەمی مانگی کانونی دووهەمە و دوازدە رۆژ بەسەر لەدایکبوونی شێخ ئادی کوڕی موسافیر تێدەپەڕێت، جەژنەکە مانایەکی تایبەتی هەیە، ئەویش ئەوەیە کە چیرۆکێکی ئەفسانەیی هەیە و رۆژەکە کە گرێدراوی دزینی منداڵێکە، شێخ ئادی و بۆ ماوەی 12 مانگ شاردویەتیەوە و پاشان دراوەتەوە بە دایکی و دەبینین هەویر و زەیتونی بەدەستەوەیە و ئیدی ئەو رۆژە ناو نراوە جەژنی عەدوە .
جەژنی شوان: ئەو جەژنەیە کە سەری ساڵ چوارشەممەی یەکەم، یەکەم رۆژی شەرقیە و هەمووماڵێکی ئێزدی ماڵەکانیان دەڕازێننەوە و بەشداری بەهاری نوێ دەکەن، بەو مانایەی کە زستانی سارد و مەترسی کۆتایی هاتووە و بەهاری نوێ هاتۆتەوە، شوانیش بیر ناکەن و ئێستا هەیە، بۆیە لەم جەژنەدا بەگشتی کۆچەر و کرمانجەکان و پلە ئاینیەکانیش دەچن بۆ لالش بۆ بەشداریکردن لەو جەژنە .
جەژنێکی تر هەیە کە دەکەوێتە مانگی دوانزە کە لەسنووری هەفتەیەکدایە و کورترین رۆژە، بۆیە تەواوی ئێزدیەکان بەتێکڕا سێ رۆژ رۆژی دەگرن، رۆژوو گرتنەکەش تائێوارەیە و هیچ ناخۆن و دواتر کە تەواو دەبێت هەفتەکە جەژنی بۆ دەگێڕن .
جەژنی جەما: کە دەکەوێتە مانگی سێ و حەجی تێدا دەکرێ، بۆنەکە لەمانگی دەیە و حەوت رۆژە دەبێ ئێزدی بچنە لالش و گایەک سەردەبردرێت و دەکرێتە قوربانی بۆ خودا، دواتر ئەم گایە بەشە شێرەکەی دەدرێت بەو کەسەی چالاکیەکە دەکات و گایەکە سەردەبرێت و پاشان هەموان بەشداری خواردنی گۆشتەکەی دەکەن و وەکو موتفەڕک و بەخێر دەخورێت.
جەژنی یەزید. ئەم جەژنە لەرێکەوتی 14 ی کانونی یەکەم ئێزدیەکان 3 رۆژ بەرۆژوو دەبن و نان ناخۆن و زیارەت کردنیش رێگەپێدراو نییە .
جەژنی خدر ئەلیاس: ئەم جەژنە دیسان بۆ رۆژوو گرتنە یەکەم رۆژی شوباتە و ئێزدیەکان هەڵدەستن بە درووستکردنی شیرنەمەنی. ئەم جەژنە لەلای مەسیحیەکانیش هەیە .
جەژنی قوربان: لەم جەژنەدا کە دەکەوێتە یەکەم رۆژی جەژنی قوربانی ئیسلام و یەهودی کە لەدونیادا ناسراوە زۆربەی ئاینەکان هاوبەشن لەیادکردنەوەی، پیاوانی ئاینی ئێزیدی لەم رۆژەدا دەچن بۆ سەر مەزاری شێخ ئادی و دواتر دەچن بۆ سەر شاخ کە وەکو ئیسلامەکان ناویان ناوە شاخی عەرەفات و لەوێ تەراتیل واتە گۆڕانی ئاینی خۆیان دەچرن .
لەنێو پەرستگا حەوت کوڵەکەی تێدایە، بابا چاویش کە شێخ و خزمەتکاری پەرستگاکەیە. لەبارەی ئەو کوڵەکانەوە دەڵێ" هەریەکەیان لەو کوڵەکانە، هی مەلائیکەتێکن، (ئیزارئیل، جوبرائیل، دەردائیل، میکائیل، شەقمائیل، ئیزرافیل، عەزرائیل) کوڵەکەکان کە بەپەڕۆی رەنگاو رەنگ پێچراون، دیاری ئەو ئێزدیانەیە کە نەزر دەکەن". ئەمە جگە لەوەی مەزاری شێخ ئادی و شێح حەسەن و چەند شێخێکی تریان هەر لەوێ نێژراون، ئێواران هەریەکەیان لەو مردوانە مۆمیان بۆ دادەگیرسێ و هێلکەیان بۆ رەنگ دەکرێ، ئەمەش بۆ یادکردنەوە و بیرنەچوونەوەیانە، وەکو یادێک و وەکو کولتوورێک بۆ نەوەی داهاتوو کە بزانن مانای ئەو مەلائیکەتانە چین و کوڵەکە چین و بۆچی پەڕۆکان رەنگاو رەنگ دەکرێن .
جەژنی چوارشەممە سوورە: ئەم جەژنە لە 4/18 هەموو ساڵێک دەکرێت و لەهەموو ئەو شوێنانەی ئێزدی لێییە خەڵکی بڕوادار دەچن بۆ پەرستگای لالش و لەوێ ئاهەنگ دەگێڕن و هێلکەی رەنگاو رەنگ بۆ ئەو پیاو چاکانە دەنەخشێنن کە رۆژانێک خوداپەرستیان کردووە و کەلەپورێکیان بۆ نەوەکان جێهێشتووە، هەروەها سونەتە کە هەرکەسێک دەبێت فتیلێک بستوێنێ و لەسەر بەردێک یان لەسەر شەمعدانێک کە لە لالش هەیە بیستونێ بۆ شێخ

ئادی و بۆ نوێکردنەوەی خوداپەرستی، هەروەها بۆ هەر کەسێک ئێزدی دەبێ کە چووە ژووری پەرستگا بەسەر پێپلکەی دەرگاکەدا بازبدات و پاشان بە ئاوی زومزوم دەست و چاوی بشوات وەکو سوونەتێکی ئێزدیاتی .
ئەوەی جێگەی سەرنجە پێشتر ئافرەتی ئێزدی بە جلوبەرگی سپییەوە جەژنەکەیان دەکرد، ئێستا کچەکانیان بە هۆی ئەوەی ژیان پێشکەوتووە و تێکەڵبوونیان لەگەڵ ئاین و کولتوور و نەتەوە و پێکهاتەکانی تر، ئەوان لەرووی کولتوورییەوە لە داخراوییەوە کەمێک کراونەتەوە و ئەوەی پێشتر یاساغ بووە، ئێستا ئازادی بەرفراوان فەراهەم بووە، بەڵام هێشتا مەسەلەی کچ بە شوودان بۆ کوڕێکی سەر ئاینێکی تر و بۆ ئاینەکەی خۆشیان بە فەرمانی کەسی یەکەمی کچەکەیە و کەمترین ماف لەلای کچەکە نییە .

کانی سپی و زومزوم

بەپێی لێکۆڵینەوەی یاقوتی حەمەوی بێت، زومزم مانای بیری بچووکی ئاوی نزمی سەر زەوی و راکردنی جوبرائیل و شیفای نەخۆشی و خواردن و خواردنەوەی وەکو شەرابی بەتام دێت .
کانی سپی کە دەکەوێتە نێوەڕاستی پەرستگای لالش، کانییەکی سرووشتییەو لەوەتەی ئێزدیەکان لەوێن ئەو کانییە هەیە، کەوتۆتە نێو ئەو ئەشکەوتەوە کە شێخ ئادی لەکاتی خەڵوەتگرتنی بۆ ئاین و بیروباوەڕەکەی بەزەحمەتییەکی زۆرەوە هەڵیکەندووە و دواتر بووە بەو کانییەی کە ئێستا دیزاینی گۆڕاوە .
ئەو کانییە بەردەوامی وەرگرتووە کە خزمەتکراوە و ئێستا ئەو ئاوە وەکو ئاوی زومزوم ناسراوە لەلای ئێزیدیەکان، چونکە وەکو ئەلتەرناتیڤی ئاوی زومزومی مەککەی قیبلەی ئیسلامە لە سعودییە، هەڵبەت پرسیاری ئەوەی کە بۆچی ئەوان وەکو ئیسلام ناوی زومزوم دەهێنن ئەگەر پاشماوەی ئاینی ئیسلام و یەزیدی کوڕی موعاویە نین، هیچ وەڵامێکی ئەو بابەتە نادەنەوە جگە لەوەی کە وەکو ئاوێکی شاز و بەرهەمی خودا بۆ موعجیزەکانی شێخ ئادی و ئاوی ئەو پەرستاگایەیە کە ئێزدیاتی هەیەتی و هیچی تر، لەمبارەیەوە بابا چاویش زیاتر لەو تێبینیانەی هەیە و دەڵێ" کانی زمزم و بەردی رەشی کەعبەی موسڵمان کە لە سعودیەیە، لەلای موسڵمانەکان پیرۆزە، بەڵام کە لەئێمەی ئێزدیەکان قەدەغەکراوە و نابێت سەردانی بکەین، بۆیە ناچارین کانی سپی بکەین بەپیرۆز بۆ خۆمان و بڕواداره ئێزدییەکان، ئەم جۆرە کانییە لەکوردستانی تورکیاش هەیە، چونکە ئەو بەردە لەزەمانی ئیبراهیم خەلیل رویداوە.
."بەپێی قسەی باباچاویش بێت، ئەو کانییە لەمەککەوە سەرچاوەی گرتووە، بەڵام ئیسلام نەیانهێشت بچنە ناوی و کەڵک لەو ئاوە وەربگرن و زیارەتی بکەن ساڵانە، چونکە بەقەولی ئیسلام کرێتەیە واتە کێشە یان گوناهە بۆ ئەوان، بۆیە بەناچار ساڵانە هەموو ئێزدیەکان دەچن بۆ لالش و حەج دەکەن. هەر لە ساڵی نوێ و لە رۆژی چوارشەممە سووره و لە جەژنەکانی تری ئێزدیاتی کوڕ و کچی نەوەی نوێ دەچن دەست و دەموچاویان لەو ئاوە دەشۆن و خۆیان پیرۆز دەکەنەوە .
بەو قسەیە بێت کە ئێزدییەکان لەبری یان وەکو ئەلتەرناتیڤی بەردی رەشی پیرۆز کە لە سعودیەیە زیارەتی دەکەن، گومانێکی دیکە درووست دەکات کە ئەوان ئەگەر ئاینێکی سەربەخۆییە، بۆچی خۆیان بە مەغدوور دەزانن لەوەی مەحرووم کراون لەزیارەت کردنی ئەو بەردە پیرۆزکراوە، ئەگەرنا دەبوایە هیچ وەکو لەبری کانییەکە ناوی نەیات و هیچ پێویستی نەدەکرد ئەو بەرد و ئاوی زومزومەی مەککە بکەن بە گرێیەکی دەروونی ئاینی کۆمەڵایەتی و بەخەڵکی ئێزدی بڵێن فەرموون مەچن بۆ مەککە و پەرستای خوداپەرستی ئێوە لە لالشە و کانی زومزووم هی ئێوەیە، باشترین نموونەش کە ئەوان وەکو ئەلتەرناتیڤ کانییەکەی وەرگرتووە، ئەوەیە کە هەمان ناوی هەیە کە بەکانی زوومزوم ناوی دێت .

ئێزدی و ئەوانی تر

زۆر دیاردە هەیە کە دەیسەلمێنێ ئاینی ئێزدی و کاکەیی پەیوەندیان هەیە و نزیکن لەیەکتری بەتایبەتیش ئەوان بەشێکیان هەیە کە رۆشنبیرن و شارەزان لە ئاینە کۆنەکان و بەتایبەتیش ئاینە کۆنەکانی ناوچەی کوردستان کە پەیوەندییان بە رابردووی کوردەوە هەیە، پیر خدر کە یەکێک لە سەرچاوەی باسەکەمانە، ئەم بابەتە بۆ گرێدانی ئەو پەیوەندییە نموونەیەک دەهێنێتەوە، رۆژێک لەگەڵ فەلەکەدین کاکەیی سەیدی کاکەییەکانی کوردستان بووە، فەلەک ویستویەتی پیر خدر دەعوات بکات بۆ نیوەرۆ خوانێک، بەڵام نەیتوانیوە بیباتەوە ماڵەوە، لەبەر ئەوەی کەماڵیان واتە خێزانەکەی بەرۆژوو بووە، پیر خدریش گوتوویەتی" ئەمرۆ رۆژووی ئێمەشە"، واتە رۆژووی ئێزدیەکانیش بووە. کە ئەمە یەکێکە لەخاڵە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو ئاین یان بیروباوەڕی ئێزدی و کاکەیی .
دوو تێکستی شیعری کاکەیی هەیە، باس لە درووست بوون و خولقانی کەون دەکات، رێک ئەو تێکستە لەئاینی ئێزدیشدا هەیە، لەلای ئەوان پیر هەیە، لەلای ئێزدیش پیر هەیە، لەلای کاکەیی جەم و جەمخانە هەیە، لەلای ئێزدیش جەم و جەما هەیە، مەسەلەی هێشتنەوەی سمێڵ کە لەلای کاکەییەکان سوننەت و پیرۆزە، لەلای ئێزدیش سمێڵ پیرۆز و فەرزە، پیر خدر دەڵێ" ئێمەش تائێستا نازانین وەکو پێویست چیمان هەیە، چونکە تازە دەکەوینە خۆمان و شتەکانمان کۆ دەکەینەوە". لەبارەی ئەوەی کە کەسێک باوەڕ بە ئاینی ئێزدی بهێنێ موسڵمان یان مەسیحی بێت ئێزدی وەریدەگرن، ئەوان قبوڵی ناکەن و بە گومانەوە تەماای ئەم ئینتیمایە دەکەن .
بابا چاویش شێخی ئێزدیان دەڵێ" پەیوەندیمان لەگەڵ هەموو ئاینەکان باشە، بەڵام کەسێک بۆ ئاینەکەی خۆی کەڵکی نەبێت، چۆن بۆ ئێمە کەڵکی دەبێت، بۆیە ئێمە کەس قەبوڵ ناکەین ببێتە ئێزدی". ئەم قسەیەی بابا چاوش لەخۆیەوە نەیگوتووە، بەڵکو یەکێکە لەو پرنسیپانەی کە ئاین قەبوڵی فەرزی کردووە و دەبێ بڕواداران کاری پێبکەن .
هەرچەندە نازانرێ مەسحەفا رەش کە ئایا دەقی ئێزیدیە و لەکوێیوە هاتووە و سەرەتاکەی چۆن بووە، بابا چاویش دەڵێ" ئەو کتێبە ئێستا لە مۆزەخانەی لەندەن لەگەڵ کتێبی جیلوە پارێزراوە". بەڵام ئەم قسەیەی بابا چاویش تەنها وەرگیراوە و زانستی نییە و بیروڕای پسپۆرانی ئاسەوارناسی و ئاین و نەتەوە ناسی نییە و تەنها وەکو شێخێک لەخزمەتی لالش قسەکەی کردووە، بۆیە لە بواری پسپۆریدا وەکە ئیعتیباری ئەکادیمی و سەنەد وەرناگیرێ .
"بەپێی مێژوونووس (ویل دیورانت) بێت لە کوردستان نەتەوەیەک هەبوونە پێشتر لە رەگەزی هیندو ئەوروپی بوونە و ناویان ئامادی و مادی و میدان بووە، ئەوان لە نزیک دەریای قەزوین بوونە کە رۆژئاوای ئاسیا دەکات کە دەکاتە 1000 ساڵ پێش زایین. ئەوان یەکەمین پاشایان دیویس بووە کە ناوی خودایەکی کوردی کۆن بووە، پایتەختەکەی هەمەدان بووە کە لە کوردستانی ئێرانە، هیرۆدۆت مێژوونووسی ناسراوی یۆنانی دەڵێ "شێوەی پاشاکەی کوردان مەترسییەک بووە بەسەر ئاشورییەکانەوە، ئەوەش بەهۆی ئەو چاکە خوازییەی هێز و دادپەروەرییەکەی کە هەیبووە، بۆیە بۆتە گەورەترین پاشای ناوچەکە و بە میدییەکان ناسراو بووە، ئەمە لە مسیۆلۆژیای کوردیدا هەیە کە وێنەی پاشایەکە و دوو باڵی هەیە و بەسەر ئاژەڵێکەوەیە". (38 .)
ئەگەرچی ئەو لۆگۆیە بەشێکی بۆ ئەو خورافەیە دەگەڕێتەوە کە ئینسانە کۆنەکان و ئاسەوارناسەکان دایانناوە و ناکرێ ئینسان بەو شێوەیە بوو بێت، بەڵام دەبێ ئاسایی وەریبگرین، چونکە لە هەموو ئاینەکاندا ئەو لۆگۆ خورافییە هەیە، بۆ نموونە سامورایی و لاماسۆ کە گایەکە باڵی هەیە و دەفڕێت و پەیکەری بابل کە شێرێکە و دەیان تێرامانی بۆ کراوە و هتد، کەوابوو ئەو داتایەی پێشوو بەنموونە وەرمانگرتووە، ئەمە دەیسەلمێنێ کە مادام لێرەدا

لەم مێژووە کۆنە کە تەنها ئەو کۆمەڵگەیە لە کوردستان بوونە و پاشایان هەبووە و ناوی دیسیوس بووە و بە میدییەکان ناسراو بوونە و ئاینیان هەبووە کە زەردەشتی بووە و لۆگۆکەی تا ئێستاش دیارە، کەواتە کاریگەری لەسەر تەواوی ئاینەکانی ناوچەکە هەبووە، چونکی تا ئێستا پاشماوەی ماوە، بۆیە دەکرێ کاریگەری لە رووی فۆرم و ناوەرۆکیشەوە بەسەر ئاینی ئێزیدییەوە هەبوو بێت هەروەکو ئەوەی خاڵی هاوبەشی ئێزیدییاتی لەگەڵ یارسانەکان کە خۆیان بە پاشماوەی زەردەشتی دەزانن هەیە .

سەرباری ئەوەی کە کاریگەری ئاینی زەردەشتی لەسەر ئیزدیاتی دێتە باسکردن، لەلایەکی ترەوە قسە لەسەر کاریگەری و بەزۆر چەسپاندنی ئاینی ئیزدیاتی و زەردەشتی بەسەر کریستیانەکانەوە هەیە، بۆ نموونە لەو سەردەمانەی مەجووسیەکان حاکم بوون لەناوچەکە، لەکاتێکدا کە هێرشی فارسەکان بۆ سەر ناوچەکە و گرتنی لەلایەن مەجوسییەکانەوە، بەشێک لە خاکی کریستیانەکان کەوتە ژێر قەڵەمڕەوی مەجوسییەکان بە قەولی کریستیانەکان، لەوێ ئەوان پێنج راهیب دەگرن و هەردەم لە نوێژ و رۆژوو و لە پاڕانەوە دا بون لەگوندی (کشاز) ئەمانە ناوەکانیانە (تەقلا و مەریەم و مەرتا و مەریەم نامە) دواتر بردیانن بۆ گوندی حەزە و داوایان لێکرد شویان پێبکەن، هەروەها سوجدە بۆ خۆر بەرن، بەڵام ئەمانە سەریان بۆ ئەو ملهوڕە نەنواند و بەتوندی رەتیانکردەوە و خراپترین ئەشکەنجە و چەوساندنەوەیاندا پێیان هەموویان بەیەکەوە و یەک دەنگ هاواریان کرد بۆ نەرسای تەمشاپوور، ئەوان گوتیان ئێمە بەهیچ لەو زلە پیاوانەت ناترسێین و هەڵناخەڵەتێین، بەڵکو خێرا بکە لەوەی کەوا بڕیارت داوە، لەبەر ئەوەی ئێمە هیچ تەماحکارییەکی ئەو دونیا چروکەمان نییە، ئێمە خۆمان کردۆتە قوربانی خوڵقێنەرەکەمان ئێمە کۆیلە نین تەنها بۆ خودا نەبێت". (39). بەم تێهەڵچوونەی جەمیل عیسا و بەرگریکردنە لە کریستیانەکان وەکو باوەڕدارێکی نەگۆڕ لەبەرامبەر تموحی دونیا بێت کە ئەو رۆشنبیر و سیاسیەکی کریستیانی بێت کە لەنێو کورددا دەژی و ناترسێ لە ناڕەزایەتی کورد وەکو بەشێک لە بەرگریکاری ئاینزای زەردەشتی، باسی ئەوە دەکات کە ئێزدی و زەردەشتی لەناوچەکە زۆریان لە کریستیانەکان کردووە کە ئاین بگۆڕن وەکو دەسەڵاتداری ئاینی لە کوردستان و لە ناوچەکە، هەڵبەتە کێشەی زۆرینە و کەمینە هەمیشە هەبووە، ئەمە باشترین سەلمێنەری ئەو راستییەیە کە گوتاری زۆرینە زاڵە بەسەر کەمینە لە هەموو سەردەمێکدا .

شین.. رەنگی شوومی ئێزدی

ئێزدیەکان قینیان لەرەنگی شین دەبێتەوە، ئەمەش بۆ دوو هۆکاری جیاواز دەگەڕێتەوە، هۆکاری یەکەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە عفریتە دژەکانی ئاینی ئێزدی و مەلەک تاووس بە جلوبەرگێکی شینەوە هاتووە، بۆیە حەرام کراوە لە ئێزدییەکان، هۆکاری دووەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە وەختێک زەردەشتیەکان دێن و زوڵم لەئێزدیەکان دەکەن و بەناهەق شەڕیان پێفرۆشتوون و زوڵمیان لێکردوون، لەوکاتەدا کە هاتوون ئاڵاکەیان رەنگی شین بووە، وەختێکیش ئەوان ئەو ئاڵایە دەبینن رێک نەمانی خۆیان دەبینن، بۆیە ئەو رەنگە لەلای ئێزدی شوومە، وەختێک خانوویەک دروست دەکەن، یان منداڵێک لەدایک دەبێت و دەیخەنە نێو لانک، مورووییەکی شین بەلانکەکەوە دەبەستن، چونکە نیشانەی خۆبەدەستەوە دانە بەدوژمن، بەڵام پیر خدر دەڵێ" هیچ پەیوەندیەک لەنێوان ئێزدییاتی و زەردەشتی نییە، چونکە ئێزدییاتی کۆنترە لە زەردەشتی". بۆچوونەکە رێی تێدەچێ، چونکە ئەگەر یەک ئاین یان درێژە پێدەری ئەو ئاینە بوونایە، زەردەشتیەکان هێرشیان ناکردنە سەر و بیانکوژن و قەتڵ و عامیان بکەن، یان لانی کەم کورد لەمێژووی نوێ زوڵمی لێناکردن لەبەر خاتری ئاینی زەردەشتی .

ژن لەئاینی ئێزدیاتی

کولتووری هەموو گەلانی رۆژهەلات بەیەکسان تەماشای ژن ناکەن، لەئاینی مەسیحی و ئاییی ئیسلام و یەهودی، ژن یان ئەوەتا دایکی پێغەمبەرە، یان ئەوەتا کچی پێغەمبەرە یان ژنی پێغەمبەرە، لەلای ئێمە پێغەمبەر نییە، لەلای ئێمە چاک، یاخود باب چاک هەیە، ئەوان دەڵێن شێر شێرە، چ ژن بێت چ پیاو، ئەوان حەوت ژنی چاکیان هەیە، بۆ نموونە خاتون فەخرا، خودانا بوونە، ستیائیس، خودای ژیانە، ستیا تاوس، خودانی جوانیە، ستیا زینە، ستیا حەبیب، یانی خۆشەویستی، ستیا بولغان، مەیا خاتوون ساڵی 1952 داپیری تەحسین بەگ، حەوت ساڵ میرایەتی کردوە وتەنازولی بۆ عوسمانییەکان نەکردووە، وەختێک عوسمانییەکان حوکمرانی ناوچەکە بوونە .
هەروەها ئەوان ژنی سوارچاکیان هەبووە، بۆ نموونە شیرنا عیدۆ، چۆتە جەنگ، تائێستاش هەندێ ژنی ئێزیدی هەیە کوێخان لەگوندەکان، زۆر بنەماڵەش تائێستا هەن کە بەناوی ژنەکانیان ناویان دەرکردووە، بۆ نموونە ماڵی حەجێ خەمێ، ماڵی موورادێ شیرینی عیدۆ، میرزای خەپشێ، بۆیە ئەوەی لەلای ئێزیدی شێخ و باب چاک هەیە و شانازیش بەژنەوە دەکەن .
لەبارەی ئافرەتانەوە بابا چاویش دەڵێ" ئافرەت وەکو پیاو بۆی هەیە رێورەسیمی جەژنەکان بکات، بەڵام لەناو پەرستگادا وەختێک ئاگر دەکرێتەوە، نابێ ئافرەت لەگەڵ پیرەکان تێکەڵ بن، لەبارەی کۆمەڵایەتیشەوە دەبێ ئافرەتی ئێزدی تەنها شوو بەپیاوی ئێزیدی بکات، هەروەها ئافرەتی ئێزیدی خەتەنە ناکرێ و بۆی هەیە خۆشەویستی بکات لەژێر پەردەیەکی پاک و لەگەڵ کوڕێکی ئێزدی، لەبارەی یاساشەوە، مارەیی لە 25 مسقاڵ زێڕ زیاتر نەبێ، باوکی کچەکەش برە پارەیەک وەردەگرێت، ئەگەر کەسێک لەم رێسایە لایدا، ئیدی بەشێخیشەوە پەیوەندیی لەگەڵ دەپچڕێنن و نانی ناخورێ و مردووەکانیشی رێگە نادرێت تێکەڵ بەمردووی ئێزدیەکان بێت" زەریف خاتوون یەکێکی دیکەیە لەو ژنە ناودارانەی کە لەمێژووی ئێزدییاتی ناوبانگێکی زۆری هەیە و شانازی پێوە دەکرێ، زەریف خاتون ژنێکی باوەڕداری خەڵوەتگیر بووە و چیرۆکێکی لەگەڵ میر مەحەممای میری بۆتان هەیە، رۆژێک میر مەحەما دەچێت بۆ راوە ئاسک لەگەڵ تەمۆی خزمەتکاری، لەو ئەشکەوتە پێی دەڵێ تۆ دوور بکەوە لێم و دەچم بۆ ئەو ئەشکەوتە، ئەشکەوتەکە حەوت شاخ و حەوت دۆڵ لەشوێنەکەوە دوور بووە، ئەوەبوو شوێنەکەی بڕی و گەیشتە ئەشکەوتەکە، بەڵام تەمۆ هەر چاودێری محەمای کردووە، ئیدی میر گەیشتۆتە ئەشەکەوتەکە و لەوێ لەگەڵ ژنێکدا رای بواردووە، دواتر ژنەکە دەزانێ کەسێک ئەوانی بینیووە، ئیدی شەقێک لەمیر دەدات و دەڵێ ئیدی پەیوەندیی من و تۆ نەما، چونکە مرۆڤ ئێمەی بینی، دواتر محەما دەزانێ ئەو ژنە زەریف خاتوونە". (40 . (
بەو پێیەی کە زەریف خاتوون یەکێک بووە لە باوەڕدارە گەورەکانی ئێزیدی، چیتر قەبوڵی نەکردووە دوای ئەوەی مرۆڤ ئەوان ببینێ، جارێکی تر بگەڕێتەوە لای میر محەمما، چونکە بەبڕوای ئەو پلەی روحانیان لەلای خودا لاواز دەبێت، بۆیە دواتر بۆ دووپات کردنەوەی سۆز بۆ یەکتری ستران دەڵێن پێکەوە و ئەمەش بۆتە سەربوردە و میتۆلۆژیای ئاینی ئێزیدی، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە زەریف خاتوون ژنێکی بەجەرگ بووە و هیچی لەپیاو کەمتر نەبووە. "لەئاینی ئێزدیاتی پێشوودا و تاکو ئێستاشی لەگەڵدابێت کە پەیوەستن پێوەی، ژن مارەکردن و شووکردن، لەرۆژی چوارشەممەی مانگی نیسان قەدەغەیە، چونکە مانگی هاوسەرگیری خوداوەند و مەلائیکەتەکانە، هەروەک تراشینی سەرو ریش و زەوی کێڵان و جل شوشتنیش هەر لەو رۆژەدا قەدەغە کراوە، ئەم رێورەسمە لەلای بابلییەکان و سۆمەریەکانیش قەدەغە بوونە". (41) ئەم حاڵە پێدەچێ تەنها تراديشنێکی کۆمەڵایەتی بێت کە هەندێکجار لەئاینی ئیسلام و سابیئە و شیعەی ئیسلام و کاکەییش هەیە کە هەر یەکەیان رۆژێکیان هەیە حەرام کراوە خۆ جوانکردن و رێورەسمی مارەکردن .

نوێژ و مارەکردن

ئێزدیەکان وەکو خۆیان دەڵێن خودا رۆژی سێ جار نوێژی بۆ داناوین، نوێژی ئەوان رووبەڕوو بەرەو خۆر رادەوستن بەیانیان و رۆژئاوابوونیش بەرەو ئاسمان و لە شەویشدا بەرامبەر رۆژهەلات رادەوستن، ئەم نوێژانە هیچ شێوازێکی داچەمین و سەردانەواندن و رێوڕەسمی تایبەتی نییە، جگە لە دەست پانکردنەوە بەرەو هەتاو و ئاسمان بەو مانایەی پاڕانەوە بەرەو قاپی خودا و پاڕانەوە بۆ پاراستنیان لە بەلای سەر زەمین، یان دوورخستنەوەیان لەشەڕی زەمانی سەر زەوی و ناردنیان بۆلای مەلەک تاووس کە مەزنی مەلائیکەکانی ئەوانە، کە دوای خودا مەلەک تاووس دێت، چونکە یەکەم مەلائیکە بووە درووستکراوە، بەڵام ئەو ملکەچی مەلائیکەتەکانی تر نەبوو و گوناهی نەکرد بەرامبەر خودا، بۆیە پیرۆزە لەلای ئەوان و لە رێوڕەسمە ئاینیەکانیان هەمیشە ناوی دێت وەکو پیرۆزییەک .
لەکاتی مەراسیمی مارەبڕینی کوڕ و کچ پیاوێکی روحانی ئامادە دەبێت و نوێژی تایبەت دەکات، دواتر کوڕو کچ نزیک دەبنەوە لەیەکتری بۆ درووست کردنی خێزان و هاوسەرگیری، زۆر جیاوازی هەیە لەگەڵ کولتووری ئاینەکانی تر، شێخی گوند شتێک واتە (شیرنەمەنی) لەسەر دەستی دادەنێت بەناوی بەرات، ئەو کەسەی ئەو پەیوەندیە قەبوڵ دەکات دەبێ دەستی شێخ ماچ بکات، ئەو شتەش پێکهاتووە لەگڵ و ئاوی کانی سپی، سەبارەت بەوەی کە پلەکانی ئێزدیاتی دەتوانن هاوسەرگیری لەگەڵ یەکتردا بکەن بابا چاویش دەڵێ" نەخێر ناکرێ، چونکە ئێمە وەکو چینەکان پیر و مورید و خزمەتکارمان هەیە، نابێ بەپێی رێسا هاوسەرگیری لەگەڵ یەکتر بکەین، تەنها ئەوەیە کە پیر لەگەڵ پیرە و موریدیش لەگەڵ مورید و خزمەتکار هەر بەو شێوەیە دەبێت لەنێوان خۆیاندا هاوسەرگیری دەکەن، واتە خەڵکی عەوامیش پێکەوە دەیکەن". بەڵام ئەمە وەکو زانراوە کێشەی بۆ ئێزدییەکان درووست کردووە کە ناتوان زیاد بکەن، هەروەک چۆن ئاینەکانی وەکو ئیسلام و مەسیحی و هتد هەیە و جیاوازی لەنێوان چینەکاندا ناکرێ، لەکاتێکدا بەر لەچەند دەیەیەک ئەو نەریتە لەنێو چەند خێزان و بنەماڵەیەکی سەید و شێخی ئیسلامیش هەبوو، واتە رێگە نەدەدرا کچی سەید بدرێت بەکوڕی مسکێنێک کە پلەی بنەماڵەییان نییە لەنێو ئاین و مەزهەب، بەڵام دواتر بەدرێژایی ساڵ و پێشکەوتنی کۆمەڵگا، ئەو نەریتە لەبەین چووە و جیاوازی نەماوە، بەڵام لەنێو ئێزدییاتی تائێستاش لە ئەوروپاش بەهەمان شێوە مامەڵە دەکەن و ئەو جیاوازییە چینایەتییە هەر ماوە کە بەشێکە لە رێسای ئاینی ئێزدیاتی .

شێخ و مورید .. جیاوازی چینایەتی

وەک هەر ئاینێکی دیکە ئەم ئاینە پلە بەندی لەنێوان میر و شێخ و مسکێن واتە هەژارە بێ پلە ئاینیەکان هەیە کە جیاوازی چینایەتیە و هیچ مانایەکی تری نییە کە ئەمە لەنێو پێکهاتەکانی دیکەی عێراق و رۆژهەڵاتیش هەیە، هەروەک چۆن لەنێوان سەید و مسکێنی سوونە و شیعەو بەگزادەی جاف و مسکێنی ناوچەی گەرمیان و لەنێو بارزانییەکان و زێباریش هەیە، بەڵام ئێزدییەکان وەکو خۆیان دەڵێن پلە بەندی و پەیوەندییەکە وەکو پەیوەندیی چینایەتی نییە کە لەنێوان ئاغا و رەعیەت هەیە .
"مورید چێنێکی ژێرەوەی پلەی شێخایەتی نییە، مورید دەتوانێ لەرێگەی خودا پەرستییەوە ببێت بە شێخ وەکو کوچەک برایم کە مورید بوو لەکاتی خۆیدا، لەسەر هەڵبژاردنی مەرگەهێ دانیشتووە کە پڕ بووە لە مورید و هەژاریش بوونە، ئەو بۆ خۆی تاجێکی شێخ ئادی بەکار دەهێنێت، دیسان قەوالەکانیش موریدن و بەشداری سەما

و گوڤەندی ئاینیان کردووە و هەندێک جار لەوێوە پلەیان وەرگرتووە، هەروەها هەندێکجار مورید دەتوانێ شێخی خۆی بگۆڕێت، بەهەمان شێوە پیریش موریدی خۆی دەگۆڕێت، ئەمەش ئەرک و فەرمان جودا دەکاتەوە بەڵام لەنێو ئاینەکە وەکو یەک تەماشا دەکرێن و جیاوازی نییە لەنێوانیان، چونکە مورداتی لەلای ئێزدییاتی وەکو موریدی تەسەوف وایە". (42).

وەکو زانراوە لەنێو هەموو پێکهاتە ئاینی و نەتەوەیی و مەزهەبی و کولتوورییە رەسەن و کلاسیکیەکاندا، چینەکان هەبوونە و جیاوازییەکانیشیان بریتی بووە لە شێوەی ژیان و نوێنەرایەتی کردنی پێکهاتەکەش، ئەمە لەنێو ئێزدیاتیش نموونەیەکی دیکەی ئاینەکان کە شێخ و سەید خاوەندارن و موریدیش تەنها جێبەجێکاری فەرمانەکانی میر و شێخە و هیچی تر، تاکو بیسەلمێن کە ئەوان ئینتیمای تەواو ئاینیان هەیە بۆ ئاینەکە و بۆ رابەرانی ئاینەکە و بۆ ئینتیما بوون بە رێساکانی ئاینەکە، بەپێچەوانەوە دور دەخرێتەوە لەو ئیمتیازاتە ئاینیەی کە پێی دراوە یان خۆی پەیدای کردووە لەرێگەی خوداپەرستییەوە .

پیرۆزییەکانی ئێزدی

هەموو ئاینێک پیرۆزی تایبەتی خۆی هەیە، لەوانەش تێکست و سیمبول و شوێن و قەولەکانیانە، ئەمە جگە لەوەی کەسایەتی یەکەم کە لەخوار خوداوەیە و تەوتەمەێکە لەلایەن گروپێکەوە شەرعیەتی پیرۆزی لە رادەبەردی وەرگرتووە و بەوەش ئاینەکە دەناسرێتەوە، بۆ نموونە بوزی و ئیسلام و مەسیحی و یەهودی و هتد، کەسی یەکەم و دامەزرێنەری ئاینەکە وەکو تەوتەم و لەسەرووی ئاینەکەوە تەماشا دەکرێت، ئەمە لەدەرەوەی بیر و مەعریفەی باوەڕدار و جەماوەری ئاینەکەیە، هەروەک چۆن ئەمە لەلای عەشیرەتێکیش هەروایە و لەلای گرووپە مۆدێرنەکانی سەرهەڵدانی سەرمایەداریش هەمان وەسفی وەرگرتووە .

"تەوتەم وەکو سادەترین سیمبولی گروپێک کە بکرێ جیابکرێتەوە، ئەوەش ئەومان بۆ لێکدەداتەوە کە بۆچی نوێنەری تەوتەم لە خودی شتە تەوتەمییەکە زیاتر پیرۆزترە، بێگومان ئەوش پرسیارەکە بێ وەڵام دەهێڵێتەوە، پرسیاری ئەو هۆکارەی کە پاڵ بە هۆزێکەوە دەنێ بۆ وەرگرتنی تەوتەمێک ئەوەیە کە ئەو شتانەی خەڵک لە رادەبەدەر بڕوایان پێیەتی، چونکە تایبەمەندی باڵاتری لە خودا وەرگرتووە و هاوبەشی کردنی گروپەکە بە تەوتەم" (43)

ریزبەندی پیرۆزییەکان

1 :ئاژەڵە پیرۆزە ئیلاهییەکان: مەڕ و بزن وەکو پیرۆزێک تەماشا دەکرێت لە ئاینی ئێزیدیاتی، چونکە ئەو دووانە وەکو مەلەک تاوسن، بزن و مەڕ وەکو ئێزدییەکان پێیانوایە کە ئەوان لە خۆڵن و چەماونەتەوە، ئەوانی تر خاک وەریگرتوون .

2 :خۆراک و خواردنەوە پیرۆزەکان: هەندێک لە سەوزەواتەکان حەرام کراون، وەکو خاس کە پیرۆزە، چونکە تاووس لەدەستی عفریتەکان لە پەنا خاس خۆی شاردبۆوە، بۆیە گوتوویەتی ئاشکرام مەکە، بەڵام دواتر حەرام کراوە، چونکە خاس بەپێی ئەفسانەکە چاکەی لەگەڵ تاووس نەکردووە و ئاشکرای کردووە، بۆ ئەمەش نەفرەتی لێکراوە .

3 :درەختە پیرۆزەکان: ئێزدییەکان بەشێک لە درەختەکانی سرووشت بە پیرۆز دەزانن، پێیانوایە کە درەختی سمار کە مەلەک تاووس بینویەتی کە لەبەردەمیا گەشەی کردووە و بەرەو ژێر خاک چووە و سەری بۆ مەلەک تاووس دانەواندووە .

4 :پیرۆزی ئاگر: لەلای ئێزدییەکان ئاگر پیرۆزییەکی تایبەتی خۆی هەیە، چونکە عفریتەکان بە ئاوی سارد ئاگری کوژاندۆتەوە، ئەم پیرۆزییە تاکو ئێستاش ماوە و کاریگەریی هەیە لەسەر تەواوی کورد، تا ئەو رادەیەی کە کورد جگە لە ئێزدیەکان، ئیسلامیش سوێند بە ئاگر دەخۆن .
5 :ئەستێرە پیرۆزەکان: کوپێک هەیە لەلای ئێزدییەکان کە لە میتاڵ واتە لە معدن درووستکراوە، ناوی فابیریکەی مەلەک تاووس ە، ئەوەش دواتر لەلایەن عفریتەکانەوە شکێنراوە. بۆیە وەکو ئەستێرەیەک ئەو کوپەیە پیرۆزکراوە .
6 :پیرۆزی هاوسەرگیری: ژن جێگەو ڕێگەیەکی ڕێزداری باشی هەیە لەنێو ئاینی ئێزدیی، خۆشەویستی ژن و منداڵ لەلای ئێزدی وەزیفەیەکی پیرۆزە، چونکە عفریتەکانی ئەفسانەی نێو ئاینی ئێزیدی، دژی منداڵن و منداڵ و ژنیان خۆشناوێ .
7 :پیرۆزی شوان: شوان لەلای ئێزدییەکان چێژ لەو پیرۆزییە دەبینێ کە وەکو سیفەتێک پێیدراوە، چونکە شوان گۆپاڵەکەی بۆنێکی خۆشی لێهاتووە لەکاتی وەپیرهاتنی مەلەک تاووس .
8 :پیرۆزی خاک: خاک بۆیە پیرۆزە چونکە هەموو کائینەکانی بەشەری و هەموو گیانلەبەرەکان لەو خاکەوە هاتوون و دەچنەوە ژێر ئەو خاکە .
9 :پیرۆزی نای: نای وەکو ئالەتێکی موزیکی بۆ مەلەک تاووس پیرۆزە لەلای ئێزدییەکان، چونکە بەپێی نووسراو و ئەفسانەی ئێزییاتی بێت، گەنجێک بە نای پێشوازی لە مەلەک تاووس کردووە، ئەمەش لەوێوە هاتووە کە ئەو گەنجە بە ژەنینی ئەو نایە هەموو عفریتەکان لە مەلەک تاووس دوور خستۆتەوە و ترساندوونی .
ئەم پیرۆزییانە لەلای ئاینی ئێزدیاتی کە بەشێکە لە ئەفسانەکان و کولتووری ئەوان، وەکو هەر ئاینێکی دیکە سەرمایەی کولتووری ئاینی ئەوان، هەم کەڵکی لێوەرگیراوە بۆ خۆ جوداکردنەوە لە ئاینەکانی تر، هەم کاری پێکراوە .
****

سەرچاوە و پەراوێزەکانی پاژی یەکەم

1 :دکتور خلیل جندی. الایزیدیە و الامتحان الصعب. دار اراس للگباعە و النشر. سنە 2008 ل31 .
2 :القس سلیمان مائع (الموصلی). کتاب تاریخ الموصل. ل259.
3 :ئەولیای چەلەبی. سەیاحەتنامە. کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا. وەرگێڕانی. سەعید ناکام. ل79 ل82. ئەولیای چەلەبی 407 ساڵ پێش زاینی ماوەی 40 بەناوی ئیمپراتۆریای عوسمانی و هەرێمەکان ی دەروبەری گەڕاوە و چیرۆکی زۆری کۆ کردۆتەوە و سەرەنجام ئەو کتێبەی بەناوی گەشتتانەی ئەولیای چەلەبی بلاو کردۆتەوە. بەڵام بەشێکی لەسەر کورد تێدایە وەکو مێژوو، ئەم کتێبە لە ئینگلیزییەوە وەرگێردراوەتە سەر زمانی عەرەبی. بەڵام هێشتا بەگشتی وەرنەگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی .
4 :هەکار: ناوچەیەکە لە باکوری عێراق و سنووری جوگرافی تورکیایە و لەشاری جۆلەمێردەوە نزیکە کە دەکەوێتە نزیکە شاری شەمزینانی کوردستانی تورکیا و لەگەڵ ئامێدی و ئەتروش نزیک دەبێتەوە کە سەر بەجوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراقە.
دەمەلوجی: سدیق دەمەلوجی کۆمەڵناسێکی عێراقییە و لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەم پێکهاتە ئاینییە کردووە بەناوی ئێزدییە، ئەو لەو لێکۆڵینەوەیە گەیشتۆتە ئەو قەناعەتەی کە ئەگەر بەشێک لەو خەتایەی نەیهێشتووە ئێزیدییەکان

خۆیان کۆبکەنەوە، یان کوولتووریی خۆیان بە نووسین بپارێزن، ئەوا بەشەکەی دیکەی خەتای خۆیانە کە بەهۆی نەخوێنەوارییانەوە نەیانتوانیوە تەواوی کولتووری خۆیان بە نووسین و دیکۆمێنت بپارێزن و کۆی بکەنەوە، بۆیە ئێستا لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو پێکهاتانەی وەکو ئێزیدین زۆر قورسە بۆ دەستکەوتنی داتای رەسەن کە پشتی پێببەسترێت بۆ لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی .

حەللاج: حسێن کوڕی مەنووسر کوڕی محمی موقلب کە ساڵی 858 زاینی لە شاری واستی ناوچەی سپی لە عێراق لەدایک بووە و بەیەکێک لە شارەزایان و روشنبیرانی سەردەمی خۆی هەژماردەکرێت و دژی نادادپەروەری دەسەڵات هاتە دەنگ و دواتر بەو بیانوەوە دادگایی کراو کوژرا، چونکە وتەیەکی بەناوبانگی هەیە من لەسەر هەقم (انا الحق) بەو مانایەی کە دەسەڵات لەسەر هەق نەبووە و نادادپەروەری هەبووە. ئەو لەسەر ئەو بنەمایەی کە بڕوای بە دادپەروەر هەبووە، ناڕازی بووە و بە دەسەڵاتی گوتووە ئێوە دادوەر نین .

5 :ئیسماعیل بەگی چۆڵ. کتێبی ئاینی ئێزیدی لەکۆن و نوێدا. 1934. چاپخانەی ئامریکی لە بەیروت.

6 :حەسۆ هورمی. ئێزدیاتی. د (100) پرسان دا. ناوەندی سپیرێز بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.. دهۆک. 2008 .

7 :نووسینی مخلص ئیزدی . مردۆخ و ایساگیلا و نابو و ایزید، گۆڤاری لالش ژمارە 17

8 :ئەنستانت مار کرملی. رۆژهەڵاتناس بووە کتێبێکی هەیە بەناوی. کتێبی ئێزدیاتی (جیلوە و مەسحەفا رەش) و بیبلۆگرافیای ئێزدیاتی. وەرگێڕانی لەفەرەنسییەوە بۆ کوردی. د. نەجاتی عەبدوڵلا و لە بڵاوکراوەکانی دەزگای بەدرخانە بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی 2009

9 :شەرەفخانی بەدلیسی. هەژار موکریانی. دەزگای توێژینەوەی موکریانی. کوردستان. بەرگی یەکەم، ل82

10 :ئیسماعیل بەگی چۆڵ. ئێزدیەت لە کۆن و نوێدا.. 1934. دکتۆر قوستەنتین زریق. چاپخانەی ئامریکی بیروت.

11 :پۆڵ پێردرێزی. دەربارەی کوردە ئێزدیەکان. کۆنترین دەسنووس. بەزمانێکی ئەوروپی لەسەر کورد.. وەرگێڕانی لە فەرانسیەوە بۆ کوردی. هەڵکەوت حەکیم. بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکرندنەوەی بەدرخان. ساڵی 2013 . ل74

12 :هەڵبەت بەهۆی ئەوەی خۆیان وەکو ئێزدی نەیانتوانیوە ئەرشیف و دەستنووسی خۆیان یان سەرچاوەی مێژووی خۆیان بنووسنەوە. یان پارێزگاری لێبکەن، یان بەهۆی ئەنفال کردنەوە بزرکراوە لێیان، ئەوان تائێستا کێشەی خۆ کۆکردنەوەیان هەیە، بۆیە هەر ئەرشیفیستێک و هەر رۆژهەڵاتناسێک و هەر مێژوو نووسێک و هەر ئاین ناسێک دێت لەسەر ئێزدی دەنووسێ، دەیانباتەوە سەر ئاینێکی تر. وەکو ئەوەی کە گوایە درێژەپێدەری ئاینی مانی. یان زەردەشتین. راستیەکەی ئەمانە ئاینزان و تێکستیان نییە تائێستا .

13 :قەرە فرقان لە هیچ شوێن و سەرچاوەیەکی دیکە بەرچاوم نەکەوتووە، تەنها ئەوە نەبێت کە لە کتێبی خوێندنی پۆلی شەشەمی سەرەتایی هاتووە و لەمیتۆدی خوێندن ئەو نازناوە هاتووە کە میتۆدەکە وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان قبوڵی کردووە و دەخوێنرێت و خۆشیان هیچ لێدوان یان ناڕەزایەتییەکیان بەرامبەر ئەوە نییە، بە پێچەوانەشەوە کەس لە ئێزدییەکان و مێژوونووسەکان پشتڕاستی ناکەنەوە .

14 :تۆفیق وەهبی. پاشماوەی ئاینی میترایی لەهاترا، وەرگێڕانی بۆ کوردی، شێخ بورهان بەرزنجی، . وەزارەتی رۆشنبیری. بەڕێوەبەرایەتی بڵاوکردنەوەی هەولێر. ساڵی 2010. ل60

15 :ب. ش. دلکۆڤان لەنووسینێکدا کە لەژماری 17ی گۆڤاری لالش بڵاوکراوەتەوە بەناوی (حقیقە کتاب الجلوە الایزدیە(

16 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ژمارە 17 ی گۆڤاری لالش

17 :الدکتور خلیل جندی. الایزدیە و الامتحان الصعب. دار اراس للگباعە و النشر. سنە 2008. ص58

18 :تۆفیق وهبی. پاشماوەی ئاینی میترایی لە هاترا. واتە حەزەر" و لە کوردستانی عێراقدا و شوێنەواری لە ئاینی ئێزدی" دا. وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە. شێخ بورهان بەرزنجی. وەزارەتی رۆشنبیری. بەڕێوەبەرایەتی بڵاوکردنەوەی هەولێر. ساڵی 2010. ل28

19 :ئەمەی تۆفیق وەهبیش لەو هەموو تۆمەتانە دەچێت کە بۆ ئێزدیاتی کراوە چونکە کەمینەیەک بوونە لەناوچەکە، بۆیە گوتاری زاڵی ئاینی و پێکهاتەیی گۆشەگیر بوونە، بۆیە بۆ ناشیرین کردنیان لەبەرامبەر خەڵک کە زۆرینە ئیسلام بوونە یان بە زۆر ئیسلامیان کردوون، ئەم قەناعەتەیان بۆ درووست کردوون .

20 :ئەنستانت مار کرملی. کتێبی ئێزدییەکان، جیلوە و مەسحەفا رەش و بیبلۆگرافیای ئێزدیاتی، وەرگێرانی، د. نەجاتی عەبدوڵڵا، بڵاوکراوەکانی دەزگای بەدرخان بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی 2009 . ل 89 تا ل96 .

21 :سالم بشير الرشيدی. اصل الاعتقاد الايزيدی. منشورات المديريه العامه للشون الايزيديه سلسله 11. سنه 2013. ص67

22:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل21 _ ل22 .

23 :پۆل پێردرێزی. دەربارەی کوردە ئێزدییەکان. کونترین دەستنووس بە زمانی ئەوروپی لەسەر کورد. وەرگێرانی لەفەرەنسییەوە. هەڵکەوت حەکیم. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان. ساڵی 2013. ل31 .

24 :جون س. کیسیت. الحياه بين الكرد. التاريخ الايزيديين. ترجمه. عماد جميل مزوری. دار سبيريز للگبع و النشر دهوک. سنه 2005. ص417

25 :ئەنستانت ماری کرملی، کتێبی ئێزدیەکان جیلوە و مەسحەفا رەش، بیبلۆ گرافیای ئێزدیاتی، د. نەجاتی عەبدوللە، بڵاوکراوەی دەزگای بەدرخان. ل15 تا ل20 .

26 :سعيد الديوجی لە کتێبی (اليزيديه) لە لاپەڕە 221 و 225 هەروەها سەدیق دەمەلوجی لە کتێبی اليزيديون لە لاپەڕە 101 و 104 باسی هەمان سکاڵا دەکەن کە ئاراستەی دەوڵەتی عوسمانلی کرابوو .

27 :جون، س، کيتس. الحياه بين الكرد. تاريخ الايزيديين. ترجمه. عماد جميل مزوری. موسسه سبيريز للگبع و النشر. دهوک سنه 2005. ص81 و 82 .

28 :پۆل پێردریزی. دەربارەی کوردە ئێزیددییەکان. کۆنترین دەستنوس بەزمانی ئەوروپی لەسەر کورد. وەرگێرانی لە فەرانسیەوە بۆ کوردی. هەڵکەوت حەکیم. بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان. ساڵی 2013. ل48

29 :حەسۆ هورمێ .ئێزدیاتی د. (100) پرسان دا.. بڵاوکراوەکانی دەزگای سپیرێز. دهۆک. ساڵی 2008. ل47

30 :سالم بشير الرشيدانی. اصل الاعتقاد الايزدی. منشورات المديريه العامه لشوون الايزديه. سلسله (11) سنه 2013. ص61

31 :ايان سيتفنسون، التناسخ و العلم الاجتماع، ومساهمه فی مسببات والوحمات و العيوب الخلقيه. مجلد 2. گبعه لبنان

32 :د. سەبور عەبدولکەریم (شکار) چەمکی مردن و ژیان لەشیعری مەولەوی تاوگۆزی و مەولانای رۆمی دا. زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی غەزەلنووس. ساڵی 2014. ل70

33 :مرشد يوسف. دموزی (گاوسی ملک) بحپ فی جژور الديانه الكرديه القديمه. دار السردم للگباعه و النشر . 2013. ص15

34 هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل19

35 :سالم بشير الرشيدی. اصل الاعتقاد الايزيدی. منشورات المديريه العامه لشوون الايزيديه. سنه 2013. ص59

36 :سالم بشير الرشيدانی. اصل الاعتقاد الايزيدی. منشورات المديريه العامه لشوون الايزيديه. سنه 2013. ص25

37:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل69
38 :الدکتور خلیل جندی. الایزیدیه و الامتحان الصعب. دار اراس للگباعه و النشر. 2008. ص47
39 :مرشد یوسف. دوموزی (گاوس ملک) بحپ فی جژور الدیانه الکردیه القدیمه. دار السردم للگباعه و النشر. گبعه 2013. ص127
40 :جمیل عیسا. حدیاب لە مێژوودا. چەوساندنەوەی چل ساڵ لە 339 تاکو 379 شەهیدەکانی حەدیاب. بەشی 4. گۆڤاری رۆشنبیری کلدانی. ژمارە 52
41 :نووسینی خەیری شەنگالی. تەمۆیێ ساموا، و سترانا میر محەمەد و زەریف خاتوون. گۆڤاری لالش ژمارە 17 .
42 :د. خەلیل جندۆ رەشۆ .پەرن ژ ئەدەبی دینی ئێزیدیان. بەرگێ ئێک، سالا 2009. ل65.
43 :حەسۆ هورمی. ئێزدیاتی د. (100) پرسان دا. بڵاوکراوەکانی دەزگای سپیرێز. دهۆک. ساڵی 2008. ل 60
44 :ئانتۆنیۆ گیدنز. سەرمایەداری و تیۆری کۆمەڵایەتی هاوچەرخ. خوێندنەوەیەک بۆ کارەکانی مارکس و دۆرکهایم و ماکس فیبەر. وەرگێڕانی بۆ کوردی ئارام ئەمین شوانی. ناوەندێی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی 2016. ل21

کاکەیی و کۆمەڵەی ئەهلی هەق

کاکەیی ... یاران . . یارسان

کاکەیی یان یاران، یان یارسان یان ئەهلی هەق یان عەلی ئیلاهی، ئەوان و خەڵکیش هەموو نازناوەکە بەکاردەهێنن و یەک مانای هەیە کە ئەویش برایەتی و ڕێزگرتنە لەیەکتر، یان ئەوەی کە هەموویان چوون یەکن لەلای یەکتر، لەشوێنێکی تردا باس لە ئەهلی هەق و عەلی ئیلاهی دەکرێت. هەروەها کۆمەڵەی ئەهلی هەق ناویان هاتووە و ناوەکەیان لەلا پیرۆزە، چونکە خۆیان بە باوەڕی راستەقینە و هەق دەزانن و هەندێک پێیان دەڵێن عەلی ئیلاهییەکان، بەڵام سەرەنجام ئەوان بە هەموو جیاوازییەکیانەوە ناویان کاکەیی یە .

ئێرانییەکان دوو ناوی دیکەیان بۆ ئەم گروپ و ئاینزاییە داناوە، ئەویش بەچەی کورد و (خروس کوش). ئەوان خۆیان بە ڕێبازێکی خوداپەرستی هەقانییەت دەزانن و پێیانوایە نووری خودا لە هەموو شتێکدا هەیە تەنانەت لە ئاژەڵیشدا هەیە، هەربۆیە ئازاردانی ئاژەڵ لەلای ئەهلی هەق و کاکەییەکان، مانای ئەوە دەگەیێنێت کە ئەو کارە بەدفەڕە خودا توڕە دەکات، ئەوان ئەمە بەکردەوە و ڕەفتاری خراپی دەزانن .

سەبارەت بەوەش کە کاکەیی جگە لەوەی تایەفە یان کۆمەڵەیەکن و جیاوازن لەزۆرینەی خەڵکی کوردستان، بەهەر نرخێک بێت وەکو نهێنی پارێزی هەموو سرووت و دابوونەریت و کولتوور و ئاینی خۆیان بەپەنهانی هێشتۆتەوە و ئامادەنین ئاشکرای بکەن، زۆربەی کۆمەڵناس و شرۆڤەکار و نووسەر و گەڕیدەی ڕۆژهەڵاتناسەکان کە لەسەر پێکهاتەی کاکەییان نووسیووە، لەسەر ئەوە کۆکن کە زۆر بەزەحمەت زانیاری و نهێنییەکەیان وەکو ئێزدی دەدرکێنن، یان ئەوەی بەزەحمەت زانیارییەکانیان کۆکردۆتەوە و گەیشتوونەتە نیمچە هەقیقەتێک کە ئەوان ڕەچەڵەکیان لەکوێوە هاتووە و چۆن ئەم گرووپە ئێتنییەیان لێ بەرهەمهاتووە.

بێدەنگبوونیان تا ڕادەی نهێنی کە هەموو خەڵکی ئاینەکانی تر و گرووپەکانی شارەزاییان لەبارەیانەوە نییە، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کەوەکو خۆشیان دەڵێن و لێکۆڵەرەوانیش لەسەریان نووسیون " دوژمنەکانیان بەمەبەستی شمشێرخستنە سەر گەردەملیان لەسەردەمە جیاجیاکاندا بەرامبەریان کراون، تا ڕادەیەکی زۆر ترسناک بێدەنگبوون، ئەو هەموو بێدەنگییەش ئەگەر لە ڕۆژگاری خۆیدا هەر بڕو بیانوویەکی بۆ داتاشرابێت، ئەوە بەدڵنیاییەوە لەم ڕۆژانەدا هیچ بیانوویەکی نییە". (1). چونکە سەرباری ئەوەی چەندین کتێب و خوێندنەوە لە بڵاوکراوەکانی کوردستاندا دەرچووە، بەڵام کاکەییەکان بۆ خۆشیان بۆیان دەرکەوتووە کە بێدەنگبوون لە بانگەشەی ئاینی و ئاینزایی، بێدەنگبوونە لە خۆ مانیفێستکردن لەبەرامبەر ئەوەی تر کە ئاین و کولتوورەکانی ترە و بەتایبەتی موسڵمانەکان کە بەشێکی زۆری لەگەڵ موسڵمانی کورد لە کوردستان دەژین. چونکە هەم بزر دەبن و هەم نەوەکانی داهاتوویان مەحروم دەبن لەم زانیاریانە و هەم نەوەی ئاین و کولتوورەکانی دیکە و نەوەی کوردی مەحروم دەبێت کە ئەمە بەشێک لەخەتاکە، بۆیە کە سانی دەمسپی و پیاوە روحانی و شارەزایان و ڕۆشنبیرەکانی کاکەیی دەوەستێت .

ناوی کاکەیی مانای جیاوازی وەرگرتووە، هەر لەمبارەیەوە پارێزەر (عەباس عەزاوی) نووسیویەتی ناوی کاکەیی لەوێوە هاتووە ماوەیەک لەهەر یەک لە وڵاتانی ئێران و عێراق و تورکیا دا، چەند گروپێک و کۆمەڵێک بەناوی کۆمەڵی (الاخیە) لەسەر شێوازی (الفتوە) درووستبوون، درووستبوونی ئەو کۆمەڵانە، وەکو خۆیان دەڵێن لەسەر ڕۆشنایی ئایەتێکی قورئانی پیرۆز بووە کە دەفەرموێ (انما المومنین اخوە). لەدرێژەی نووسینەکەیدا هاتووە کە ڕێرەوی کاکەیی لەهەموو ڕوویەکەوە دەچنەوە سەر بنەڕەتی (الاخیە) وشەی کاکەیش دەقاو دەقی مانا کوردییەکەیەتی، بەڵام ئەم بۆچوونە بەڕەچاوکردنی تایبەتمەندییە ئاینیەکانی هەڵگرانی ڕێو ڕچەی یارسان هیچ فڕی بەسەر ڕاستییەوە نییە و بۆچوونێکی داتاشراوە" (2 . (

زاراوەی یارسان لە بنەڕەتدا لە دوو بڕگەی (یاری سان) ە وە هاتووە، بەڵام شتێکی دیارە لەهەندێک ناوچەی کوردەواریدا پیتی (ی) کاتێک ئەرکی ئامرازی پەیوەندیی هەبێت بەکار نایات و لەوانەش شێوەزاری کەرکوکیەکان کە پیتی (ی) بەکارناهێنن بۆ هەر وشە و کۆمنێتێک بێت، ئەمەش بووە بە ئیدیۆمێک بۆ کەرکوکیەکان، بەهەر حاڵ ناوی (سان) بۆ ماوەی چەند سەدەیک نازناوی حوکمڕانەکانی هەورامان بووە، هەریەک لە (مردۆخ سیسل، جۆن ئیدمۆندز و هادی بەهمەنی)، پێیانوایە وشەی سیسڵ (لە وشەی سان) ە وە هاتووە کە لەوشەی سوڵتانی عەرەبییەوە هاتووە، گوایە وەک نازناوێک لەلایەن پاشاکانی سەفەوییەوە دراوە بە حوکمڕانەکانی هەورامان کە زۆرینەی کاکەیی و یارسانییەکان لەوێ ژیاون، هەڵبەت سەرەتا و دواتر هاتوون بەرەو خواری نزیک کەرکوک و دواتریش بەرەو سنووری موسڵ ڕۆیشتوون کە ئەمە بابەتێکی جودایە و لە چاپتەرێکی تردا باسی دەکەین،

نووسەر، ئەمەش وەک جۆرە کەمکردنەوە و سوکایەتیپێکردنێک بە پایەی سوڵتانەکانی عوسمانی دەزانێ، چونکە لەبەرامبەردا ئەوانیش نازناوی (پاشا) یان بە حوکمڕان و گەورە دەرەبەگەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان بەخشیوە". (3 .)

ئەم گرووپە ئیتنییە کە بەئەهلی هەق ناودەبرێن، خاوەنی ئاین و وردە کولتووری خۆیانن، هەندێکجار خۆیان بە ئاینی سەربەخۆ لەقەڵەم دەدەن، هەندێکجاریش کەسانی وایان هەیە خۆیان لەگەڵ ئاینی ئیسلام نزیک دەکەنەوە، هۆکارەکەش تەنها ئەوەیە کە ترساون لەوەی هەم خۆیان و هەم کولتوور و ئاینەکەیان لەناو نەچن، هەروەک چۆن پێشتر لەناوچوون و پەرشوبڵاو بوونەتەوە بەسەر چەند شوێنێک و چەند تێگەیەک لە کاکەیی و یارسان کە چەند پێناسەیەکیان بۆ کراوە و ئاڵۆز بوونە، ئەم بابەتە بۆ سەیدەکانی نێو ئیسلامیش هەر وابووە، وەختێک لەقۆناغێکدا لەعێراق و بەتایبەتیش لە خوارووی عێراق، وەکو مێژووی دەیگێڕێتەوە، ڕووداوێک هەیە بەناوی ساڵی سەید قڕانەکە، گوایە لەو قۆناغەدا سەید قڕان دەستپێکردووە و دواتر ئەوان خۆیان حەشارداوە تاکو گەشەیان کردۆتەوە جارێکی تر و هاتوونەتەوە سەر ڕێبازە ئاینییەکەی خۆیان، بەهەرحاڵ بۆچوونێکی دیکەی نێوخۆیان هەیە کە دەڵێ " بۆیە قسە لەسەر کاکەیی ناکەین، لەبەر ئەوەیە کە لەلایەن خوداوەندەوە مۆڵەتمان نییە بۆ قسەکردن". ئەمە بەگشتی لەلای کاکەییەکان بابەتێکە بۆ بەرگریکردن لەخۆیان و هەمووشیان کۆکن لەسەر ئەو دەرنەبڕینە، بۆ بەیان کردنی داتا لەسەر ئاینزاکە کە خەڵک کەمترین زانیاری لەسەریان نییە. بۆیە بەشێک لەوەی تەشیرییان پێدەکرێت ئەوەیە، بەڵام بۆچوونی بەشێک زۆر لە ڕۆشنبیرە کراوەکانیان ئەوەیە کە زێدەڕۆییەکە تەنها بۆ خۆ دەربازکردنی کاکەیی گوتراوە، وەختێک پرسیار لەنهێنی و دیسپلینە ئاینی و کولتوورییەکانی کاکەییەوە دەکرێت و ئەوانیش بە مەترسی بۆ سەر ئەمنیەتی خۆیانی دەزانن، لەحاڵێکدا ئەم وەهمە وەکو چۆن ئێزدییەکان ترساون لێی، ئەسڵی نییە و خۆیان بۆ خۆیانیان درووست کردووە، گوایە ئەگەر خەڵکی دیکەی دەرەوەی کاکەیی زانیارییان لەسەر کاکەیی هەبوو، ئیدی ئەوان دەکەونە بەردەم حاڵەتی لەناوچوون و مەترسی و هێرشی کۆمەڵایەتییەوە کە گوایە خوێن و مەرگی تێدەکەوێت و ئەوانیش کەمینەن و دەدۆڕێن، بەوپێیەی کە لەلای زۆرینەی خەڵکی ئیسلام، ئەم ئاینزایە قبوڵ نەکراوە و ئەوانیش بەو ڕێسا ناحەزەی دژ بە ئیسلام دەکەونە بەر هێرشی کۆمەڵایەتی و ناشیرین دەکرێن و دووچاری کێشەی کۆمەڵایەتی دەبن، تا ئەو جێگەیەی تەکفیریش دەکرێن، بۆیە دەترسن لەو فەزا داخراوەی کە ڕێگە لە ئازادی مومارەسەکردنی سرووتی ئاینی و بەیانی ئاینی دەگرن، لەڕاستیدا هەقیقەتێکیش لەو بۆچوونەدا هەیە، چونکە زۆر لەو پێکهاتە ئاینی و کۆمەڵایەتیانە لەعێراق بەهەمان هۆکاری توندڕەوی ئاینی لەناوچوون .

کلدو ئاشوری کە ئێستا بەهۆی ئاینی کریستیانییەوە نەبێت مانایەک بۆ نەتەوەکەیان نامێنێتەوە، ئەگەر وەکو کاکەیی و ئێزدی خۆیان بشاردایەوە لەوان خراپتر دەبوون، لەحاڵێکدا ئەوان کێشەی نەتەوەییان پێ گرینگترە لە مەزهەبی کریستیانی جیاواز کە لەعێراق و ناوچەکە ناسراون و پاڵپشتی نێودەوڵەتییان هەیە.

"دامەزراندنی کۆمەڵی ئەهلی هەق، بێ گومان کاری ئەو دەروێشانەبووە کە بێ حسێب لە کوردستان هەبوون، وەک لە ئەفسانەی ئەهلی هەقدا هاتووە کە 900 جاران 900 مەقامی شاحوسێن بوون، هۆی ئەم هێرشە بەتەواوی ئاشکرایە، نیشتەنیمان و نانیشمان بۆ دەروێشەکان دابین دەکرد" (4). ئەم تێڕوانینەی نووسەر ئیڤانۆڤ.

گەڕیدەیەکی ڕۆژهەڵاتناس بووە، بۆیە کورد و ئەو گروپانەی باش ناسیوە کە بانگەشەی تەریقەت و تەسەووفیان کردووە لە ناوچە کوردییەکان، بەتایبەتیش ناوچەی هەورامان بەهەردوو دیوەکەی هەورامانی تەخت و لهۆن کە دوو دیوی هەورامان نشینی کوردیین و دابەشی سەر دوو هەرێم و دوو نەخشەی وڵاتی عەرەبی و فارسی بوون، بۆیە زانیویەتی ئەو کردەیە، واتە خوداناسی لەسەردەستی دەروێشەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، دواتر شێخەکان کەڵکیان لێوەرگرتووە بۆ زیادکردنی بنکەی کۆمەڵایەتی و ئیعتیباری کۆمەڵایەتی و سەرمایە زیادکردن و

خۆشگوزەرانی خۆیان کە دەروێشەکان خزمەتکاری شێخەکان بوونە وەکو چۆن جوتیار خزمەتکاری ئاغاکان بوون، چونکە ئەوە روونە کە دەروێش توێژی هەژاری کۆمەڵگە بوون، بۆیە چاویان لەدەستی خواپێداوەکان بووە و بە شێخ رازی بوون کە پیاوی دەوڵەمەند بووە و بەناچار لە خانەقا و پەرستگا ماونەتەوە و لەوێ ژیاون، ئەم حاڵەتە وەکو چینە هەژارەکەی نێو شۆڕشەکانە کە سیاسیەکان لەسەر حیسابی زەحمەتی ئەوان دەبن بەخاوەن پێگەی سیاسی .

سەرەنجام .. مانیفێستی پیرۆزی کاکەییەکان

کاکەییەکان وەکو خۆیان ئیدیعای بۆ دەکەن، خاوەنی دەقێکی سەربەخۆن کە کتێبی ئەوانە بەناوی (سەرەنجام) یان دیوانە گەورە یە، ئەم کتێبە ئەگەرچی وەکو دەقە ئاسمانی و ئاینیەکانی دیکە نییە، هەوەها بەشێکی زۆر لە خودی کاکەییەکانیش شارەزاییان لەبارەوە نییە، بەڵام دەزگای موکریان بۆ لێکۆڵینەوەی فکری ساڵی 2012 چاپی کردەوە، کتێبەکە بریتییە لەقەوڵ و کەلام و تێکستی ئاینی و نەسیحەت و شەریعەتی ئاینی تایبەت بەخۆیان، ئاینزایەکی کۆنی کوردییە و مێژووەکەی بۆ 800 ساڵ بەر لەئێستا و زەمانی سوڵتان سوهاک دەگەڕێتەوە و کە وەختێک شێخ عیسیٰ و شێخ موسیٰ لەبەرزنجەی سەر بەپارێزگەی سلێمانی بووە، هەروەها دواتر لەناوچەی هەورامانی تەخت کە لە دیوی کوردستانی ئێرانەوە گەشەیان کردووە، بەڵام (ڤ. مینۆڕسکی) گەڕیدەیەکی رووسی بووە و ماوەیەکی زۆر لەعێراق و کوردستان بووە و کاری زۆر لەسەر کولتوور و مێژووی کورد و ئاینەکان و پێکهاتەکانی دیکە کردووە، سەرەنجامی بەکتێبی یارسان لەقەڵەمی داوە و رۆژهەڵاتناسێکی تر هاوکاتی ئەو لەکوردستان بووە و پێچەوانەی ئەو قسەدەکات و دەڵێ "زۆر منجرانە ئەم تێکستەی خۆی ناوی ناوە کتێبی سەرەنجام، بەکتێبی پیرۆزی ئەهلی هەقی داناوە، من هیچ شۆپ و شوێنەواری کۆپییەکی دیکەی هەمان تێکستم چنگ نەکەوتووە، تەنانەت بەگشتی کتێبی پیرۆز هەڵنەگرتووە". (5 . (
ئەم قسەیەی ئیڤانۆڤ راستییەکی تێدایە کە هیچ کۆپییەک نییە وەکو تەورات و ئینجیل و قورئانیش کە چەند نموونەیەک هەیە و هەر نموونەیەکیش بەناوی کەسێک هاتووە کە گوایە کۆی کردوونەتەوە، بۆیە زۆر دوور نییە ئەو گەڕیدە رۆژهەڵاتناسانەی ئەوروپا کە هاتوونەتە کوردستان و کارییان لەسەر پێکهاتە ئاینی و ئاینزاکان کردووە کە مەبەستەکەیان بۆ ناسینی رۆژهەڵات بووە و لەوێشەوە کوردیان ناسیوە کە مەبەستی سەرەکی عوسمانی بووە، چونکە زیاتر لە دوای جەنگی جیهانی خاچ پەرستیەوە بووە کە کێشەی کریستیانی بۆ ئەوان کێشەیەکی گەورە بووە، چونکە مەسەلەی کریستیان تائێستاشی لەگەڵ بێت بەدوای کەیسی ئەو پێکهاتەیەوە بوون کە کریستیانی بووە، بەهەرحاڵ بەشێکیان ئینتیمای فکرییان هەبووە و بەشێکیی تریشیان کەمتر خۆیان ماندوو کردووە، تاکو بەدوای رەسەنایەتی ئەو پێکهاتانەدا بگەڕێن و لەسەریان بنووسن و بیکەن بە دیکۆمێنت، هەر ئەوەی کە ئێستا بەشی زۆری باوەڕدار و بێباوەڕەکانیشیان کە هەمان شوناسیان هەیە، گومانیان هەیە لەوەی ئایا ئەمان رەچەڵەکیان لەکوێوە و لە پاشماوەی کام ئاینەوە سەرچاوە دەگرێت .
کاکەییەکان لەوێوە سەرچاوەیان گرتووە کە سوڵتان سوهاک کوڕی شێخ عیسیٰ یە و لەساڵی 1273 م لەدایک بووە، واتە ساڵی (716 کۆچی) لەگوندی بەرزنجەی سەر بەپارێزگای سلێمانی لەدایک بووە، لە کتێبی پیرۆزی سەرەنجام نووسراوە ساڵی 528 ک لەدایکبووە و ساڵی 628 کۆچی دوایی کردووە، بەم پێیە بێت (100) ساڵ تەمەنی گوزەراندووە. کەچی لەشوێنێکی تردا ساڵی لەدایکبوونی سوڵتان سوهاک 650 ک و کۆچەکەی دیارینەکراوە کە گوایە 122 ساڵ ژیاوە، لە یاداشتەکانی کاکە رەدائی نوسراوە، سان سەهاک واتە سوڵتان سوهاک ساڵی 445 ک لەدایکبووە و ساڵی 588 کۆچی کردووە، بەم پێیەش بێت 143 ساڵ تەمەنی گوزەراندووە، مادام

ماوەی ئاین و کولتوورەکەشی 100 ساڵە، کەواتە بەبێ کاریگەری ئاینی دیکەی زاڵ نەبووە، بۆیە بەشێکی دیکەی کاکەییەکان تەنها بەرگری لە کاکەیی دەکەن وەکو کولتوور، بەڵام رەفتار و سلوک و نەریتی رۆژانەیان وەکو موسڵمانە و بەوەش رازیین کە لە شوناسە شارستانییەکەیان بە ئیسلام ناویان هاتووە، بۆیە کاکەییەکان بوون بە دوو بەشەوە بەشیک کاکەیی توندڕەو و ئەوی دیکەش موسڵمان .

لە کتێبی (شاهنامە حقیقت) دا نووسراوە، ساڵی 612 ک لەدایکبووە و ساڵی 912 کۆچی دوایی کردووە، گوایە ئەم پێغەمبەرە 300 ساڵ ژیاوە، ئەم مێژووە نەک هەر لەوانەی پێشوتر زۆر جیاوازە، بەڵکو لەگەڵ بڕوا و ژیریشدا نایەتەوە کە موبالەغەی تێدایە، دیارە ئەو نووسەرە هەوڵیداوە سوڵتان سەهاک وەکو موعجیزەیەکی دینی بخاتەڕوو و بیکات بە نوحێکی تر لە رووی زەمەنییە سوڵتان سەهاک بکات بە کائینێک لەدەرەوەی ئینسان، بۆیە تەمەنێکی ئەفسانەیی بۆ تۆمارکراوە". (6 . (

بەپێی هەندێک سەرچاوەی مێژوویی بێت، گوایە نازناوی سوڵتان بۆ سوهاک لەلایەن شاهەکانی دەوڵەتی سەفەوییەوە دانراوە کە حکومڕانەکانی هەورامان بوون، ئەمەش وەک جۆرە کەمکردنەوە و سوکایەتی پێکردنێک بە پایەی سوڵتانەکانی عوسمانی بووە، چونکە لەبەرامبەر ئەوانیش نازناوی (پاشا) یان بەحکومڕان و گەورە دەرەبەگەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان بەخشیوە، هەندێکیش گوتویانە وشەی (سان) لەوشەی شاهی فارسی یان شێخی عەرەبییەوە هاتووە، پاشان لەگەڵ تێپەڕبوونی رۆژگاردا، زاراوەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بەڵام وشەی سوڵتان لێرەدا هیچ مانایەکی ئاینی نییە، بەقەد ئەوەی کە ئەم نازناوە بۆ سیمبولێک یان پلەیەکی دەسەڵاتداری سیاسی و کۆمەڵایەتی باڵای سەروو هەموو خەڵک و پیاوانی دەوڵەتدار بەکارهاتووە، بۆیە سوڵتان سوهاک پێدەچێت سوڵتان پادشای سەردەمی خۆی بووبێت، نەک پەیامبەرێکی ئاینی .

مامۆستا (محمد ئەمین هەورامانی) لەکتێبی هەوراماندا نووسیویەتی "وشەی سان لە وشەی (ساتراپ) ە وە هاتووە، کە وشەیەکی میدیە و مانای (حاکمی ناوچە و گەورەی ناوچە و کوێخا و کاربەدەست و فەرماندەی چەکداری ناوچە) دەگەیێنێ، چونکە وڵاتی میدییەکان بە وڵاتی ساترابنیشینان ناوبانگی دەرکردووە و تائێستاش ئەو وشەی ساتراپی میدیی لەفەرهەنگی جۆر بەجۆرە ئەوروپاییەکاندا بەهەمانماناوە دێت". (7) عیسای مەسیح لەپێناو خەڵکدا خۆی لە خاچدا، ئەمە وایکردووە بەشێکی زۆر لە ئاینەکانی دوای ئەو پێغەمبەرە گەرەکیان بووە لاسایی ئەویان کردبێتەوە، سوڵتان سوهاک یەکێک لەو مەرجەعانەیە کە لاسایی عیسای کردۆتەوە، هەروەک ئەوەی عەلی کوڕی ئەبو تالیب بەهەمان شێوە هەم چەپی ئیسلام بووە و هەم لاسایی ئەو پیاوەی کردۆتەوە، بۆیە ئەوان بڕوایەکی تەواویشیان بەوە هەیە کە لەدایکبوونی سوڵتان سوهاک، شێوەیەکە لەشێوەکەی لەدایک بوونی عیسای کوڕی مەریەم و موعجیزەیەکە بۆ کاکەییەکان. ئیدی ئەم ئاین و کولتوورە پلەبەندی تێدا دەستنیشان کراوە، وەکو پیر و سەید و مورید و کەلامخوێن و ئوممی واتە (نەخوێنەوار) کە لەرشاستیدا ئوممی کۆمەڵێکی سەربەخۆ بوون لە نزیک شاری حەبەشەی ئەوکات کە لەنیمچە دوورگەی عەرەبی هەبوو بەڵام شیکردنەوەکە بەهەڵە هاتووە. بەهەر حاڵ هەریەکەش لەو پلە روحانیە، خاوەنی جۆرێک لەتایبەتمەندی روحانی خۆیانن و وەزیفەی هەریەک لەوانە، جیاوازترە لەوی تر، ئەمە جگەلەوەی کە سرووتی تایبەت بەخۆیان هەیە کە لەچاپتەرەکانی دیکەدا بەیانمان کردووە .

لە بەشێکی شیعرو کەلامە شیعرییەکانی سەرەنجامدا هاتووە کە گفتوگۆی نێوان (عزرائیل و خەلیفە عزمەواچو) دا

هاتووە لە چەند بەیتێکدا هاتووە

"ئیدەن رەوایەت سەر ئەنجامشان

پەری مەخلوقات ئەرز و ئاسمان

هەچەروی ئاسو تا وە مەحشەرگاه

حەق فەرمان ویش مەنمانو ئیجراه
مەینو ئەوزان راست و سەنگەلاه
میرد وەکەردەی ویش مەیاو وەجاه
هەرسە ئەمیران خەلیفەت الله
تامایی وەلای سوهەیل و زەهراه "

عزرائیلیش وەلام دەداتەوە و باسی بەکار هێنانی تەمبور دەکات وەکو کەرەستەیەک بۆ خودا پەرستن وەک چۆن داوود پێغەمبەر کاتێک لەسەر هەڵەیەک دەردەکرێت و لە پێغەمبەرایەتی دوور دەخرێتەوە و دەڵێ

"یەمەن توو ئارو ویت و قستاری
جەوەقت حازر کە پەی کری کاری
تەمبور و رەباب زەهرای خوش ئاواز
بارف عەو سوهەیل چیشتەن نیاز". (8 (

ئەگەرچی پێشووتر باسمان لە نازناوی سوڵتان کرد و چەند مانایەکی جیاوازمان بۆ هێنایەوە و کە لەبەڵگە و نووسینە جیاوازە مێژووییەکان و فەرهەنگیەکانی ئەوروپا هەن، بەڵام لەشوێنێکی تردا کە لەبارەی ئەوەی بۆچی بە سوهاک دەڵێن سوڵتان، هۆکارەکەی ئەوەیە کە خاوەن دەوڵەت بوون و سەڵتەنەتیان هەبووە کە نزیک بە 700 ساڵ بەردەوام بووە و دەسەلاتەکەش تاکو کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم بەردەوام بووە. بەڵام دواتر وردە وردە بەرەو کۆتایی هاتووە و لەبەرامبەر بابانیەکان خۆیان بەلاوازتر بینییوە و سەرکردەکانیان لاواز بوونە، دواتر کە تورک دێن بۆ ناوچەکە لەبێتواناییەوە خۆیان پەنای حکومەتی عێراق داوە، بوونە بەپاشماوەی دەوڵەتی عێراقی نوێ، بڕوایەکی دیکە هەیە کە دەسەلاتەکە تاکو ناوچەی هەولێریش هاتوونە، نموونەش ئەو کاکەییانەن کە لەسنوور هەولێرن و لەسوفەیەی سەر بە شارۆچکەی خەباتی ئێستا و کەڵەکی یاسین ئاغای رابردوو کە خەباتە و تا ئێستاش لەو ناوچانە ماون، لەوانەیە بوونی بەرزنجەکانیش هەر بۆ ئەو مەددە بگەڕێتەوە .

چاوگی وشەی کاکەیی

کاکەیی لەو وشەیەوە هاتووە کە شێخ عیسێ یەکەمجار بەکاریهێناوە، روایەتێک هەیە کە دەڵێ " کاتێک شێخ عیسێ دەیهەوێ دار بکێشێتەوە و بیخاتە سەر دیوار، بۆ ئەوەی تەکیەکەیان دروست بکەن، سوڵتان سوهاک چاودێری باوکی دەکات، بینیویەتی کە باوکی دەتوانێ چەند دارێکی گەورە بکێشێت، رۆژێک سوڵتان سوهاک دارێک هەڵدەگرێ و دەیخاتە سەر یەکێک لەو دیوارانە، برایەکی لەوێ دەبێت، بانگی دەکات، کاکە بیکێشە، ئیدی ئەم وشەی کاکەییە، دەبێتە ئیدیۆم و سەرەنجام دەبێتە هێمای ناسینەوەی کاکەییەکان" (9). بەپێی قسەی عەلی خوسرەوی بێت، کاکەیی یان ئەهلی هەق، یان یارسان درووستمانای ئەوەی هەیە (کاکە) زاراوەیەکە بەمانای رێزگرتن بەکاردێت، لەسەرەتای هاتنی ئەو رێچکە خوداناسینە، سوڵتان سوهاک کاکی بەکارهێناوە، ئیدی ئەمە بۆتە لۆغەت و بڕوادارانی کاکەیی، بەیەکتریان گوتووە (کاکە) خەڵکیش بەبیستنی ئەم وشەیە، ئەم کۆمەڵە خەڵکەی بەکاکەیی ناسیوە و بانگی کردوون. دواجار تائێستا بووە بەناسنامەی کاکەیی کان. (تەها ئەلهاشمی) کۆمەڵناسێکی عێراقییە و باسێکی لەسەر ئەم ئاینزایە نووسیوە، لە کتێبەکەی خۆیدا لەژێر عینوانی (مفصل جغرافیە العراق) دەڵێ " ئەم ئاینزایە رووبەرە فراوانەکەی دەگەڕێتەوە بۆ گوندی بەرزنجەی نزیک شاخی بەرانانە و سەر بەشاری سلێمانی یە

و ژیانیان بەندبووە بە کشتوکاڵەوە، ئەو دەڵێ کاکە لەو چیرۆکەی عیسێ و موسێ وە هاتووە و پیتی (ی) بۆ شوناسەکەیانە، واتە کاکایی، یەعنی کاکەییەکان."
بەڵام لەرووی سۆسیۆلۆژییەوە وشەیەک کە ریشەی هەبوو و مانای هەبوو، پێویست ناکات ببێت بە کۆدی کۆمەڵگەیەک کە ئاینێک پێکیەوە دەیانبەستێ، کێشەی کاکەییەکان ئەوەیە کە بەهۆی ئەوەی ترساون لەوەی کۆدەکانی سۆسیۆلۆژی خۆیان ئاشکرا بکەن و ئەوانی تر شارەزاییان هەبێت لەبارەیانەوە، ئیدی ریگەیان بە خۆیان داوە تێرامان و شیکردنەوە و پێناسەی جیاواز بە کۆدەکانیان بدەن. ئەم جۆرە لە ئاشکرا کردنی ئەم کۆدە. کارێکی ئەرێنی نییە، بەقەد ئەوەی گومانی نەیاران و نەشارازەیانی ئەوان زیاتر دەکات کە خۆیان لەو کێشەیە تێناگەن، چ پاشخانێک بۆ نەوەکانیان بەجێ دەمێنێت و چارەسەر نابێت. بەڵام ئەمە تەنها بۆ باوەڕدارانی کاکەیی نییە، بەڵکو وەکو چۆن ئێزدییەکان هەیانە، ئاوهاش بەشێک لەو کاکەییانی بەڕووی پێشکەوتندا کراونەتەوە، گومانیان لەو ئاینزایە هەیە کە بووە بە شوناسیان .

عەلەوی و کاکەیی

کاکەیی جگە لە یارسان عەلی ئیلاهیەکانیشیان پێدەگوترێت کە بەشێک لەو عەلەویانە لە تورکیا دەژین، یان عەلەوی قزڵباشییان پێدەگوترێ، عەلی قول واتە خزمەتکار، عەلی یان عیسا قولی خزمەتکاری عیسا، موسڵمانەکان بەمانە دەڵێن (اپیسیلمان) هەموویان بەناوی عەلییەوە دەناسرێن، یان عەلی دەپەرستن .
عەلی هەمیشە خودایە، خوای باوک و عیسا خوای کوڕ و محەمەد خوای روح، عەلەوییەکان بڕوای تەواویان بە پێنج مەلائیکە هەیە کە یاریدەدەری خوایان داناوە لەدرووستکردنی دونیا و بەڕێوەبردنیان، دوای ئەمانەش 12 یاریدەدەری تر ئینجا 40 کەسی تر. واتە عەلی و محەمەد و حەسەن و حوسێن و ئەمەیە هونین و جودن ئەهلی هەقیقەت ئیمانیان بەم پێنج مەلائیکەیە هەیە، ئەمە گروپ یان پێکهاتەی شەبەکیش هەمان قەناعەتییان هەیە". (10 . (
بەهەر حاڵ مەبەست لە ئەهلی هەق و عەلەوی بەو مانایەی کە ئەوان هەم روحی عەلی وەکو نەمری و شێوەیەک لە مەسیح دەبینن، هەم نزیکن لەو مەزهەبەی ئیسلامەوە، بەپێی قسەی عەلی خوسرەوی کە پیاوی روحانی و رۆشنبیری کاکەیی یە و لەئەسڵدا سەر بەناوچەی پاوەی کوردستانی ئێرانە، واتە رۆژهەڵاتی کوردستان و ئێستا لەسوید دادەنیشێ، لە چاوپێکەوتنێکدا باسی لەوە کرد، (عەلەوی و کاکەیی لەبارەی بیروڕاوە خاڵی هاوبەشیان هەیە، بەڵام لەرێوڕەسمی ئاینیدا جیاوازیان هەیە، چونکە عەلەویەکان وەکو موسڵمان نوێژ دەکەن و کاکەیی نوێژ ناکەن بەو شێوەیە و بەڵام یەک مەرجەعییان هەیە کە لەلای هەندێک عەلی کوڕی تالیب ە و لەلای هەندێکیشیان سوڵتان سوهاکە، هەروەها جۆری خوداپەرستن و مەراسیم و کتێبی تایبەتی خۆیان هەیە کە لەزەمانی سوڵتان سوهاک کوڕی شیخ عیسێ بەرزنجیەوە هاتووە، ئەویش کتێبی سەرەنجامە، یان پێی دەڵێن (دیوانە گەورە .(
ئەگەرچی ئەم هەیە وەکو تێکست و چاپ کراوە، و یساغ نییە بەڵام لەبارەی ئەوەی کە ئەو کتێبە بۆچی وەکو قورئان و ئینجیل و کتێبەکانی تر نابینرێن، ئایا دەکرێ پێی بگوترێ دەقێکی ئاسمانی یان نا، ئایا کێشەی تێدایە یان بۆخوتان ترساون دەریبخەن؟. زۆر بۆچوونی جیاواز هەن، بەڵام بەپێی قسەی سەدیق بۆرەکەیی بێت کە لێکۆڵەری ئەم گرووپەیە پێیوایە " سەرەنجام ناوی یەکێک لەکتێبەکانی کاکەییە و سوهاک نووسیویەتی و داگری شەش بەشە و هەر بەشێکی ناوی تایبەتی خۆی هەیە کە بریتین لەدەرەوەی حەوتەوانە بارگە بارگە، گڵێم گڵێم، دەورەی جڵتەن دەوری عابدین، وردە سەرەنجام، ئەم شەش بەشە لەبارەی مەبەست و ناوەڕۆکەوە لەگەڵ یەکتر تەوفیریان هەیە، واتە جیاوازیان هەیە، هەروەها مینۆرسکی کە رۆژهەڵاتناسی روسی بووە و هاتۆتە عێراق و لەسەر ئەو کتێبەی نووسیوە و کۆی کردۆتەوە سەر زمانی روسی و لەساڵی 1911 بەچاپی گەیاندووە، بۆ ئەمەش هەریەک لە

(محەمەد ئەمین هەورامی و مینۆرسکی و ڕەشاد میران و سەدیق بۆرەکەیی و باسیلی نیکتین) باوەڕیان وایە کە دەقەکانی سەرەنجام لەگەڵ یەکتر جیاوازن، وێڕای هەندێ کتێبی تەزکەرەی تەعلا هەر بەسەرەنجام دەبینن دوو ناوبن بۆ یەک ناوەڕۆک، (ڤ ئیڤانۆڤ) کە تەزکەرەی تەعلای لەفارسیەوە کردووە بەئینگلیزی هەمان ناوەڕۆکی سەرەنجامە کەیاساو ڕێسای تایبەتی ئەهلی هەقی تێدایە" (11) بەڵام عەلی خوسرەوی بەلەبەرچاوگرتنی ترسەکە باس لە دەرخستنی ناکات و پێیوایە " ڕاستە دیارنییە کتێبەکەمان وەکو کتێبی ئیسلام و مەسیحی و یەهودی، بەڕەسمی کاری پێناکرێ و دەریناخەین، بەڵام ڕۆژێک دێت وەکو قسە ناسراوەکەی عیسای مەسیح بۆ ئینجیل و پەیامەکەی، ئاشکرا دەبێت .

هەروەها گوتی مەترسیش لەوەی کە ئاشکرا نەکراوە، هۆکارەکەی ئەوەیە کە چونکە لەلایەن دوژمنەکانمانەوە، بۆ نموونە موسڵمانەکان زوڵمیان لێکردووین، کە چەندین جەنگمان بینیوە، لەزەمان حەزرەتی سوڵتان سوهاکەوە لەشارەزوور چیچینیەکان و عوسمانیەکان هێرشیان کردە سەرمان، سوڵتان فەتوای دا بەرەنگاریان ببینەوە و ئیدی شەڕ ڕوویدا و لەهەردولا خوێنیش ڕژا". دیارە ئەم ترسەی لەوانی دیکەی ئیسلام و حوکمەکانی دیکە، بەشێکە لەو بیانووەی کە هەم لەباری کوولتووری و ڕەفتارەکانیان و لەبارەی فەرهەنگیشەوە، هەروەها سەرەنجام وەکو کتێبی ئاینیی کاکەیی بەئاشکرا دەرناخرێت. لەبارەی ئەوەش کە دەقێکی ئاسمانییە یان تەنها کەلام پیاوە ڕوحانیەکانە و کاری پێدەکرێ. عەلی خوسرەوی گووتی" ئەوە کتێبی کارپێکراوی کولتوری و ئاینی ئێمەیە، ئاسمانی نییە، بەڵام کەلامەکان یان قەولەکان کە لەلایەن پیاوچاک و ڕوحانیەکانی پێشووی ئێمە گوتراونەتەوە، فەلسەفەی خۆیان هەیە و پیرۆز کراوە لەلای ئێمە کاری پێدەکرێت". ئەو مەبەستی لەو کەلامانە یە کە وەکو ڕێسا لەژیانی کۆمەڵایەتیدا کاری پێدەکرێت، بۆ نموونە ڕەنگە بۆ کێشەی نێوخۆیی بێت یان بۆ مارەبڕین و هاوسەرگیری و کێشەی بۆماوەیی موڵکایەتی بەکاربێت .

حلول، یان توانەوەی ڕوح لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە، خاڵی هەرە درەوشاوەی پەیوەندیی نێوان عەلەوی و کاکەییە، سەلماندنیش بۆ ئەمە ئەوەیە کاکەیی بڕوایان وایە گوایە خودا دوای درووستکردنی کەون و ئینسان، بەجەستەبوون لەهەر پیاوێکی ئاینیدایە، توانەوەی وێنەی خودا لەدونیادا لەڕێگەی توانەوەی خۆیدایە بۆ کەسەکان، ئیدی ئەو کەسە هەڵدەستێ بەئیرشادی کۆمەڵێک خەڵک، لەوانەش کە تاونەتەوە لەناوی خودا و خوداپەرستیدا، ئیمامی عەلی بووە لەشەریعەتدا و سوڵتان سوهاکیش لەهەقیقەتدا، بۆیە پێیانوایە کە ئیمامی عەلی خودی سوڵتان سوهاکە، ئەمەش لەسەرەنجام کە کتێبی گەورەی کاکەییە نووسراوە، خودا لەگەڵ خۆیدا چوار جەستەی هەڵگرتووە، ئەوان پێی دەڵێن (یاران چوار مەلەک) کە ئەوانیش مەلەک (جوبرائیل و ئیسرافیل و میکائیل و عزرائیل) ە، گوایە ئەمانە یارانی خودا بوون، جاری دووەم لە کەسێتی ئیمام (عەلی) یە، کە لەگەڵیدا پێنج مەلائیکەت هەبوون، ئەوانیش (محەمەد، سەلمان، قەمبەر، نەسیر و فاتیمە کچی ئەسەد) بەجەستەبوونی سیانەکەی دیکە لەکەسێکدا، (شا خۆشین) ە، ئەویش چەند مەلائیکەیەکی لەگەڵدا بووە، لەوانەش (بابا بزرگ، بابا ئەو کۆفتی، کاکە ڕەزا، بابا تاهیر، مامە جەلالە) بوونە .

دواهەمین جەستەش، سوڵتان سوهاکە کە کاکەییەکان بە بەهێزترین جەستەی دادەنێن، ئەویش پێنج جەستەی لەگەڵدابووە، (بنیامین و داود و پیرموسا و مستەفا داودان و ڕەزبار)، لەهەندێ جاریشدا دوو مەلائیکەی دیکەش زیاد دەکەن، ئەوانیش (شا براهیم و بابا یادگار) ن. بۆ ئەوانیش پێنج مەلائیکە زیاد دەکەن کە پێیان دەگوترێ (هەفتەنی ناجیان) هەفتەوانە واتە حەوت نەمرەکان، لەوانەیە هەر ئەمەش بێت کە لەگەڵ شیعەکاندا بەراوردیان بکەین، لەیەکتر دەچن، وەکو ئەوەی کە باسکرا لەپێشووتر، بۆیە ناویان نراوە ئەهلی هەق و تێکەڵەیەکن لەبیرورا لەگەڵ شیعەکاندا و پێیان دەڵێن عەلەوی .

لەلایەکی دیکەش ئەوەیە کە زۆر لە کاکەییەکان بڕوایان بەعەلی کوڕی ئەبو تالیب هەیە و بەپێغەمبەری خۆیانی دەزانن، هەروەک ئەوەی کە لەکاتی نەزردا وەختێک نانێک حازر دەکەن لەگۆشتی کەڵەشێر و پیاوێکی روحانی کاکەیی دادەنیشێت لەناویاندا، کەسێک وەکو خزمەتکار گۆشتەکە دابەشدەکات و دەڵێ (یا عەلی)، ئەوەی کە گوێی لێیە دەڵێ یا مەولا عەلی، کە پێدەچێ ئەو وتەیە یا عەلی و مەولا عەلی، کاریگەری مەزهەبی شیعەبێت لەسەر بەشێک لەئەو کاکەییانەی کە لەئێران دەژین و هەندێکیش دەڵێن کاکەیی بەشێکە لە مەزهەبی شیعەگەرێتی، بەڵام عەلی ئیلاهیەکان دەڵێن عەلی نەمردووە، بەڵکو رۆحەکەی بەرزبۆتەوە بۆ ئاسمان و چووەتە ناو خۆرەوە. خۆریش هیچ جوڵەیەک ناکات هەتا فەرمان لەوەوە وەرنەگرێت، هەر لەم بوارەدا میترابییەکانیش دەڵێن خوایەک هەیە لەناو خۆردایە ئەویش (میترا. میهر) بەڵام ئەوان ناڵێن خۆر خودی خودایە، هەروەها حەزرەتی مەسیح پاش لەخاچدانی روحی چووە بۆ ئاسمان و بەرزبۆتەوە و پارسانەکان بە میهر مەسیحا ناویدەبەن و ناوی عەلی کوڕی ئەبوو تاڵیبیش بە میهری عەلی دەهێنن. (12 (

مەسەلەی ئەوەش کە شیعەکان بەردەوام بیریان لەوەیە ڕێوڕەسمی یادی عەلی بکەنەوە و مەراسیمی بۆ دەکەن و پێیان وایە کە عەلی نەمردووە، ئەم مەراسیمە لەچاپتەرێکی دیکەدا بەدرێژی باس دەکەین، رەنگە ئەمەش پەیوەندیی بەو توانەوەیەوە هەبێت کە لەنێوان عەلی و سوڵتان سوهاک هەیە و کاکەییەکان بۆخۆیان بڕوایان بەو ئەفسانەیە هەیە. "ولیام جاکسۆن لە گەشتنامەکەیدا بەناو نیشانی (ایران در گزشته و حال) نووسیویەتی، گۆرانەکان لەناو کوردەکاندا زۆر (عەلی کوڕی ئەبی تاڵب) یان خۆشدەوێت، بەپێی قسەکانی خۆیان دەڵێن عەلی لەیەزد خانوویەکی هەبووە، زەردەشتیەکانی ئەو ناوەش لەبەر ئەوەی لە ئازاردان بەدووربن لەهەمان ئەو گەڕەکەدا ژیاون کە ماڵەکەی عەلی لێبووە و شوانی و گاوانیان بۆ کردووە، هەر لەوێشەوەیە کە پێیان گوتراوە (گبران). و وشەی تەبران لای فارسەکان بووە بە گورون و دواتر بووە بە گۆران و راستییەکەشی مانای گاوان دێت". (13 .(

نموونەیەکی دیکە هەیە کە دەیسەلمێنێ ئەو تێگەیشتنەی کاکەییەکان بۆ ئیمامی عەلی هەیانە گوایە خودا لە رەنگ و روخساری عەلیدا خۆی نواندووە، یان وەکو ئەوەی کە ئەولیاکانی رابردوو زۆربەیان لەسەرەتای لە دایکبوونەوە روحێکی کامڵ تێکەڵ بەجەستەیان بووە، هەروەکو ئەو موعجیزەیەی عیسای کوڕی مریەم ە، بەڵام خودا و نوری نەبوونە هەروەک ئەوەی بانگەشەیەکی شەرمنانە بۆ ئەم باسە هەیە. " شیکردنەوەی حەزرەتی سوڵتان سوهاک هەر لەم بازنەیەدایە بەڵام دەزانین شیکردنەوەی فەلسەفی لە سەرەتاوە لە بیرۆکەی ویلایەتی ئیسلامیدا دەست پێکرا تا گەیشتە مەلا سەدرا و شیکاری عیرفانی عەلەوی لای گەورە پیاوانی وەک سەید حەیدەری ئامولی، لێرەدا گەیشتە لوتکە لەبەر ئەوەی بنەمای راڤەکاریی ویلایی راڤەی گیرانەوەیە و هیچی تر و رێگەی گەیشتن بە ئەنجامی گێڕانەوەی عەقلی و مەعریفییەکانە، ئاخۆ راڤەی عەلەوییەکان کە دەڵێت شاخەکانی زەوی ئەهلی بەیتن، بارانێکە لە ئاسمانەوە هاتۆتە خوارێ، بەڵگەیەک بە دەستەوەیە کە ئەمە تەنها حەدیسە". (14) . پرسیاری هەرە سەرەکی ئەوەیە بۆچی هەمیشە بۆ سەلماندنی فەلسەفەی ئاینەکە و راڤەکردنی رەهەندەکانی ناوەوە و دەرەوەی دەق و باسەکانیان، دەبێ پشت بە دەقی ئاینی ئیسلام یان حەدیسەکانی ئیلام ببەستن، ئایا کێشەکە ترسە؟. یان دۆزینەوەی پشتگیریی یە بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کاکەیی خودا پەرستن و کافر نین .

هەڵبەتە بۆیە ئەم باسەمان کردەوە، چونکە جێگەی پرسیارە خودا لە شێوەی عەلی خۆی نمایش کردبێت، تاکو لە سەر زەوی کارەکانی خودا بکات و وەکو جەستەیەک لە بری خودا کە نابێت ببینرێ. بەڵام خودا بێت، چونکە پرسیارەکە ئەوەیە ئەی پێش عەلی ئەو هەموو مێژووە هەیە و ئەو هەموو ئیعجاز و بوونە لە ئەفسانە و میتۆلۆژیا و تێکستە ئاینیانە هەیە، ئەی ئەوکات کێ خودا بووە و خودا لەبەرگی کێدا هاتووە بۆ سەر زەوی، تاکو بەشەر هەڵەی گەورە نەکات، هەموو پێغەمبەرەکان خاوەنی پەیام و پرنسیپ و دیسپلینی کۆمەڵایەتی بوونە وەکو

دەستوورێک بۆ سەر زەوی تاک ژیان رێکبخرێت، بەڵام بە خودا بوون وەکو ئەوەی مەسیح یش بە کوڕی خودا ناسراوە، جیاوازی لە بیروبۆچوون درووست دەکات .

چیرۆکی گوێز شکاندن و چەقۆ! ..

مەسەلەی گوێز شکاندن و بەکارهێنانی چەقۆ، یان سیکارت بەقەولی کاکەیی و یارسان و ئەهلی هەق، چیرۆکێک هەیە کە پەیوەندیی بەجەمیشەوە هەیە و چیرۆکی پێشترە، سەری ئەوکەسەی کە دەبێ بەگوێز نمای بۆ بکرێ بە ئۆجاغی سەید دەسپێردرێ و سەیدیش گوێزەکە دەشکێنێ و دەیکاتە چەند پارچەیەکەوە و بەسەر جەمنشینانیدا دابەشیدەکات و ئەوانیش دەیخۆن .
سوڵتان سوهاک ئەمە واڕاڤە دەکات کە ئەم مەیدانە (ئەو جێیەی جەمی تێدا دەکرێ واتە جەمخانە) مەیدانی مورتەزا عەلی یە و ئەو چەقۆیەش (تیغ. سیکارت. بەمانای شیریش دێت، لەبری نمای) زولفەقاری ئیمامی عەلیە، شمشێرە بەناوبانگەکەی عەلی، گوێزەکەش لەبری سەرەکەیە، نماکاری رێورەسمەکە لەسەر هزری جادوویی دواکەوتوویی دامەزراوە". (15) بەهەرحاڵ هەروەک چۆن ئەسڵ و فەسڵی ئاینەکان دەچنەوە سەر یەک کولتوور و کەڵکیان لەیەکتر وەرگرتووە و جۆرێک جیاوازیان درووستکردووە و کردویانە بەموڵکی خۆیان، ئاوهاش چیرۆکەکان لەکولتوورێکی مێژینەوە سەرچاوە دەگرێ و جۆرێک ئەفسانەیە کە تەنها میتۆلۆژیا دەتوانێ شرۆڤەیان بکات، بۆیە یارسانیەکان یان کاکەیی پێیان خۆش بێت یان نا، کولتوورەکەیان بەشێکە لەکولتووری عەلەوی و شیعەکان، بەشەکەی دیکەیان لە گروپی ئیسماعیل گەرایی و میترایی و مانییەوە هاتوون و وەرگیراون، یان پاشماوەی ئەو ئاینانەن کە بەئاینی کۆن ناسراون لەناوچەکە، هەروەک چۆن ئێزیدیاتیش کە هاوبەشیان هەیە لەگەڵ کاکەیی، خاڵی هاوبەشیان هەیە لەگەڵ ئاینی مانی کە لەمیزۆپۆتامیای کۆن هەبوونە و ئێستا وەکو مێژوو ناویان دێت. (16)

پیاوە روحانیەکانی کاکەیی

پیاوە روحانییەکانی کاکەیی وەکو هەر مەسەلەیەکی تر لەنێو کاکەییەکان بیرو بۆچوونی جیاوازی تێدا هەیە، بەڵام بەرلەوەی ناویان بێت وەکو روحانی، پلەکانیان بریتین لە (سەیدەکان، باوە، کەلامخوێن، دەروێش، خەڵکی عەوام .(هەندێک شارەزا لەئاینی کاکەیی بنەماڵە و پیاوانی رەسەنی روحانی، رەگو ریشەکەیان بۆ 7 بنەماڵە دەیگێڕنەوە، بەڵام سەید عەلی خوسرەوی لەو گفتوگۆیەدا باسی ئەوەی کرد، ئەم باسە بۆ 11 پیاوی روحانی دەیگێڕێتەوە، ئەوانیش کە لەشێخ عیسێ بەرزنجی یەوە سەرچاوە دەگرن و تادەگەنە سوڵتان سوهاک و دواتر پیر خدری شاهۆ و دواتر بنەماڵەکان بریتیی دەبن لەمانەی خوارەوە. ئەم پلە بەندیە نەژاد بەنەژاد هاتوونە تائێستا و بریتین لە کۆمەڵێک بنەماڵەی جیاواز کە هەرکەیان پلەی روحانی خۆی هەیە و لەلای کاکەیەکان ناسراون .

1 :بنەماڵەی شا ئیبراهیمی کە سەید محەمەدی گەورە سوار پێکیهێناوە .
2 :بنەماڵەی بابا یادگاری
3 :بنەماڵەی خامۆشی کە ناوەکەی سەید عەبدولوەفایە. بەرپرسی عیرفان بووە .
4 :باوایی یان پیر برایمی. سەید باوەی عەلەمدارە. یەعنی خاوەن ئاڵای کاکەییە، کە نەسەبیان بۆ بابا حەیدەر بابا دەگەڕێتەوە بۆ سەید حاجی حوسێن باوسی عەلەمداری کوڕی سوڵتان سوهاک، و خاوەن کەرامەت بوونە.
5 :بنەماڵەی ئاتەش بەگی .
6 :بنەماڵەی یەکتاشیا .

7 :خانەدان باوا نەژادی سەیدەکانە .
8 :بنەماڵەی ئالی قەلەندەری .
9 :سەید خەلیل کە دوا پیاوی روحانی قەلەندەری بووە و لەسوید لەساڵی 2004 تیرۆر کراوە .
بەبڕوای خوسرەوی کە جیاوازی هەیە لەبیروڕای هەندێک ڕۆشنبیر و مێژوونوسانی کاکەیی، 11 بنەماڵەی کاکەیی هەیە ئەوانەش بریتین لە خانەوان میر و تەیاری و مەلەکی .
رابەرایەتی لەلای کاکەیی، ئەوەیە کە هەرکەسێک وەجاخ باوکی تێکنەدات و بەردەوام بێت لەبیروباوەڕای کاکەیی و ڕۆشنبیری ئەم ئاینەی هەبێت، ئەوا کاکەیی رەسەنە، چونکە هەموو کەسێک ناتوانێ ببێتە رابەر ئەگەر کاکەیی رەسەن نەبێت و بنەماڵەی نەبێت، بەڵام بۆ پلەی روحانی کاکەیەتی شیعرێک هەیە کە ئەوان پێی دەڵێن کەلام و دەڵێ

"یاری چوارچێوەن، باوەڕی وەجا، میکیو راستی، پاکی و رەدا "

واتە ئەم شیعرە کە هەموو کاکەییەکان لەسەر زارییانە، مانای ئەوەیە کە تاکی کاکەیی دەبێت باوەڕی بەو چوارچێوەیە هەبێت کە ئاینزاکە بۆی داناوە، وەکو رێسا و خۆی بەگەورەتر نەزانێ لەئینسانی ئاسایی و پاک بێت و میهرەبان بێت لەگەڵ خەڵک. بەم چوار بنچینەیە هەر ئینسانێکی کاکەیی دەتوانێ پلەی روحانی بەدەست بهێنێ و قسە لەبارەی ئاین و باوەڕی کاکەیی بکات. بەڵام جگە لەوەی سەید هەیە لەنێو کاکەییەکان، هیچ پلەیەکی تری نییە وەکو مەلا و قەشە و هاخام و هتد. واتە پلەبەندی لەشێوەی رێوڕەسمی ئاینیەکانی دیکە نییە .
کاکەییەکان بیروڕای جیاوازیان هەیە لەسەر ژمارەی رەهبەرەکانیان، ئەوان پێیانوایە پێنج رابەر هەیە لەمێژووی کاکەیی و یارسان کە هەر ئەوانیشن سەرەتا و پێش سوڵتان سەرەنجامیان نووسیوەتەوە و دەوڵەمەندییان کردووە تاگەیشتووە بە ئێستا و کەسایەتییە بنچینەییەکانیان پێدەگوترێت، ئەوانەش بریتین لەم کەسایەتییە روحانییەی خوارەوە .
1 :بالولی مایی _ بالولی ماهی
2 :باوا سەرهەنگی دەودانی
3 :شاخوشێنی لۆڕستانی _ موبارەک شا
4 :باوانوسی جاف _ باوا ناووسی سەرگەتی
5 :سان سەهاکی بەرزنجی _ سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی .
یەکەم: بالولی مایی: یەکەم کەسە هەوڵی بڵاوکردنەوەی کتێبی پیرۆزی سەرەنجامی داوە، مەزارە ناسراوەکانی کاکەیی و پاشان لەگەڵ کۆمەڵێک لە یارانیدا چووەتە بەغدا بۆ خوێندن و لەخزمەت ئیمام جەعفەری سادق خوێندوویەتی .
دووەم: باوا سەرهەنگی دەودانی: ئەم زاتە ساڵی 324 ک لەدەوروبەری کێوی شاهۆ لەدایکبووە، ئەمەش دێڕە شیعرەکەیە .

"وەسەنەی سێصەد بیست و چوار هیجری
هاتف نام او جە شاهۆ چڕی ."

باوا سەرهەنگی گوتوویەتی من ناوم باوا سەرهەنگە و لەگەڵ موریدان و شوێنکەوتوانمدا بەهەموو شوێنێکدا دەگەڕێم بۆ زیندوو کردنەوەی ئاینی کوردان تێدەکۆشم. ئەم پیاوە تەمبوور ژەنێکی شارەزا بووە. بۆیە ئێستاش تەمبور بەیەکێک لەو ئامێرە مۆزیکییە پیرۆزانە دادەنرێ کە یارسان و کاکەیی ناتوانن لەبیری بکەن، تاڕادەیەکیش زۆربەیان دەیزانن بیژەنن و ئەم هەقیقەتە دەزانن .

سێهەم: شاخۆشێنی لوڕستان. موبارەک شا: بەپێی کتێبی سەرەنجام ئەم پیاوە کوڕی جەلالە خانمی کچی میرزا ئامانی حاکمی لوڕستان بووە، ساڵی 406 کۆچی لەدایکبووە و لێرەش لیکچونێک لە شێوەی لەدایکبوونی ئەم پیاوە و حەزرەتی مەسیح هەیە، کە هەردووکیان بێباوک و دایکبوون. جەلالە خانم وەکو مەریەم لەکاتی خۆیدا تووشی هەمان ئەو ناوو و ناتۆرە بۆتەوە کە مەریەم تووشی بووە لەسەر لەدایک بوونی حەزەرتی مەسیح، چونکە مێردی نەبووە و پاکیزە بووە و ئەم چەند دێرە شیعرەش سەلمێنەری ئەو راستییەن ..

"کاکە رەیا سواری دانا

یەحوکمێ ئاما چە هەفت ئاسمانا

خەڵکی لوڕستان بە زۆڵیش مەزانا."

چوار: باوا ناووسی جاف: باوا ناووسی سەرگەتی. ئەم پیاوە رۆحانییە لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا ژیاوە، هەر لەسەردەمی منالّی و لاوێتی یەوە خراوەتە بەر خوێندنی حوجرەی ئەوکات و دواتر وازی لەخوێندن هێناوە و وەکو گەڕۆکێک هەڵسوکەوتی کردووە، زۆر قسەی نەستەقی کردووە، لەبەر ئەوەی خەڵک لەقسەکانی تێنەگەیشتوون بە شێتیان لەقەڵەمداوە، بەڵام وەکو یاوەرانی پێشووی هەوڵی بڵاوکردنەوەی ئاینی یارسانی داوە، لەکتێبی مێژووی کوردی بەرگی یەکەم نووسراوە کە لەساڵی 447 کۆچی لەدایکبووە و شاعیر و عاریف بووە، بەڵام خۆی لەشیعرێکدا دەڵێ من ناوم بلەیە، و لەم شیعرەدا زیاتر دەردەکەوێ .

(ناممەن بلە و شۆرەتم ناووس

بابۆم ئەحمەدن صاحب جا و کووس

پێکانم وەسەر جوقەی پەڕ تاوس

زات سوارەتان چەنی کەیکاوس .)

کەواتە لێرەدا دەردەکەوێت کە ناوە راستەکەی بلە بووە، وەکو خۆی لەجێڕی یەکەمی شیعرەکە بەیانی کردووە، ئەگەرچی ئەم پیاوە لەکاتی خۆیدا نەیاری زۆر بووە، بەڵام بەزیندوویی ماوەتەوە و تائێستا مەزاری ئەم پیاوە لەسەرگەتە. (17 (

مەزاری سوڵتان سوهاک لەیەکێک لەشاخەکانی هەورامانی دیوی کوردستانی ئێرانە و مەزاری سەید برایمی لەنێوان گۆڕی شێخ عومەر لەناوەڕاستی بەغدایە، دوکانی داوود خاوەنی مەزار کە خەلیفەی سوڵتان سوهاک بووە، دەکەوێتە نێوان شارۆچکەی سەرپێڵ زەهاوو و بای تاق لەئەشکەوتی شاخە.

مەزاری زەینلعابدین لەداقوقی شاری کەرکوکە، مەزارگەی خان ئەحمەد لەکەرکوک لەگەڕەکی موسەڵلایە، مەزاری عومەر مەندان لەکفریە، (ئەم عومەر مەندانە، ئەو پیاو چاکە نییە کە دەکەوێتە ناوچەی شوانی نزیک کەرکوک و پردێ) بە ئۆمەرمەندان ناسراوە. ئیدی کە مەزاری دیکەی پیر و سەیدی دیکەی کاکەییەکان لەشوێنی دیکە هەن، بەڵام هەر ئەوەندە زانیاریمان چنگ کەوت کە خودی کاکەییەکان درکاندوویانە و پێی دەڵێن عومەر مەندان و یەکێکە لە پیاوە چاکەکانی کاکەیی، راستییەکەی بزربوون و دەرکەوتنی ناوێکی دیاری ئیمام یان شێخ یان پیاوچاکێک لەناوچەکە بە دووجار، مانای لێکچوون و تێکەڵەیەکی کولتووری و ریسایی و مێژوویی هەموو ئاینەکانی ئەم ناوچەیە واتە عێراق و کوردستانە، بۆیە زۆرجار کەسایەتییەکی ئاینی لە دوو شوێن مەزاری بۆ کراوە و ناوی لە دوو ئاینی جیاوازدا هاتووە .

هەروەک چۆن عیسای مەسیح لەلای کریستیانەکان نییە و شتێک بەوناوە نییە، بەڵام راست یان هەڵە گۆڕی عیسای مەسیح، لەیەکێک لە شارەکانی پاکستان هەیە و خەڵکیش بڕوایان پێیەتی، ئەم لێکچوونانە یەکێک لە هۆکارەکانی گومانی باوەڕدار و بێباوەڕە کە هەموو چیرۆک و مێژووی ئاینەکان لەیەکترەوە نزیکە و هەموویان ناکاتە 2000 ساڵ، تاکو ئەوەندە کولتوور و سیمبولی یەکتر نەزانن و تێکەڵ ببێت، بەڵام رەنگە بەهۆی ئەوەی

ئاینەکان بەشێکیان یەکتریان سڕیوەتەوە و شەڕیان بووە لەنێوان خۆیان، هەروەک ئەوەی کە سیمبولی دەرفشی ساببیئەی مەندائی و خاچی کریستیانەکان لەیەکتر دەچن و کێشەی بۆیان درووست کردووە. ئەمە جگە لەو سیمبولانەی کە لەلای ئاین و ئاینزاکانی هیندستان هەیە کە بەحیساب نایات .

لەدایکبوونی کەون

هەموو بڕوا و ئاینەکان لەسەر بونیاتی ئەفسانە پێکهاتوون و لەشێوەی چیرۆک گێڕدراوەتەوە و لەشێوەی شیعریەت گوتراوتەوە و دواتریش نووسراونەتەوە، یان ئەوەی زۆربەیان لەسەر یەک چیرۆکی ئەفسانەیی کۆکن، بەڵام بەشێوەی جیاواز لەیەکتری و هەندێکجاریش لەشێوەی یەکتر دەیگێڕنەوە و نووسیویانەتەوە .
کاکەیی لەبارەی درووست بوونی کەون، واتە فەلەک یان بوون وەکو فەزا، واتە زەمین و ئاسمان و هەسارەکانی تر، چیرۆکی تایبەتی خۆیان هەیە، ئەوان بڕوایان وایە هەروەک چۆن ئاینیەکانی دیکە، پێیانوایە کە خودا بەشەش ڕۆژ کەون و دونیای درووست کردووە و ڕۆژی حەوتەمیش بۆ پشووی خۆی بووە، هەمان ئەو چیرۆکەیە کە تەورات و ئینجیل و قورئان و ئێزدیەکانیش و ڕەنگە زۆربەی ئاین و ئاینزاکانی دیکە بەو شێوە کۆک بن لەسەر 7 ڕۆژەکە و دوارۆژی پشوش بۆ خوا، بەڵام هەریەکەیان ڕۆژێکیان داناوە هەمان بۆ پشوودان، ئەم چیرۆکە هێندە جێکەوتە بووە لەعەقلیەتی گشت کۆمەڵگای بەشەری. هیچ ئاینێک نەتوانێ خۆی دابڕێنێ لەو ئەفسانەیە و چیرۆکێکی دیکە بەرهەمبهێنێ، چونکە هیچ چیرۆکێک نییە بەبارتەقای ئەوە بتوانێ بوونی خودا و یەکەم ڕۆژ تا کۆتایی هەفتە کاری خوڵقاندنی کەون لەلایەن خوداوە بسەلمێنێ، بۆیە باشترین فەلسەفە لە ئایندا و باشترین چیرۆک بۆ سەلماندنی خودا و کردارەکانی، قسە نەکردنە لە بوونی خودا و مانا تایبەتەکانی، چونکە گەر باسی خودا کراوە و کەسێک ویستی بە لۆژیک بیناسێ و بەشێوەیەکی ماتریالی قسەی لەسەر کرد، باتڵ دەبێت، هەروەک ئەوەی لە فەلسەفەدا لۆژیکێک هەیە دەڵێ (وڵامی ماتریالی بۆ ئایدیالی ناشێت و وڵامی ئایدیالیستیش بۆ ماتریالی ناشێت .(
بەهەر حاڵ ئەوان پێیانوایە خودا دوای پشووەکەی، دواتر خودا جوبرائیلی وەکو مەلائیکە درووست کردووە، ئیدی دونیا لەژێر دەستی ئەو مەلائیکەیە بووە و پاشان دونیای بەر لەگەشەی بەشەرییەت درووست بووە. بەڵام بەپێی بیروڕای کاکەیی چیرۆکەکە بەم شێوەیەیە .
جوبرائیل، واتە بینیامین وەکیلی خودا بووە لەسەر زەوی .
دوای ئەویش خودا سێ مەلائیکەی دیکە بەناوەکانی (ئیسرافیل و میکائیل و عزرائیل) ی درووست کردووە .
ئیسرائیفیل: واتە داوود، چاوی خودا و قازی خودایە لەسەر زەوی .
میکائیل: واتە موسێ، وزیری نووسینی خێر و شەڕی ئینسانە .
عیزرائیل: واتە مستەفا، مەلائیکەی مردنە .
ئیدی پاش ئەوەی خودا دوڕڕەکە درووست دەکات، بریسکەی داوەتەوە و دونیا ڕۆشن بۆتەوە و روحی ئیلاهی گەورەش ڕۆشن بۆتەوە کە جوبرائیلی لێ خەڵق کردووە، یەعنی خودا لەروحی خۆی جوبرائیلی خەڵق کردووە، چونکە دونیا پێشتر لەژێر ئاو بووە، ئیدی جوبرائیل بۆتە پیر و سەرکردایەتی روحی و ماتریالی جیهانی کردووە، ئیدی خودا فرێیدەداتە نێو دەریا و دوو باڵی پەڕی لێئیجاد دەکات، دەتوانێ بفڕێ و کەسیش نابینێ و لەو نهێنیەش تێناگات کە شاردراوەتەوە لەکەوندا، ئیدی جوبرائیل دەمێنێتەوە بەبێ ئەوەی هیچ شتێک لەخودا وەربگرێ، پاشان دەگەڕێ بەبێ ئەوەی خودا بپەرستێ و بیر لەبوونی خودا بکاتەوە، هەتا ئەوکاتەی کە دەنگێک دێت و پێی دەڵێ " من لەگەڵتا بەنهێنی قسە دەکەم، هەقیقەت بڵێ دەبیتە سەردار". جوبرائیل بەبیستنی ئەم دەنگە دەمی کردەوە و

وەلامیدایەوە و پێدەڵێ" من نازانم تۆ کێی، من کائینێکی ئازادم و هیچ شتێکی تر نازانم، کەس مافی ئەوەی نییە بەسەر منەوە و کەس ناناسم ". بەلام کە جوبرائیل بەمشێوە شێتانەیە قسەی کرد، خودا وەلامیدەداتەوە و باڵەکانی دەسوتێنێ و شاخ و گردی لێدروووست دەکات، لەخوێنی باڵەکانی نەوت و لەگۆشتەکەی خۆڵ و لەچاوی ئاسمان و ئەستێرە درووست دەکات، دواتر ژیانی بۆ دەگەڕێنێتەوە. ئەمە لەحاڵێکدایە کە نەزانست و نەئەفسانەکانی دیکەی نێو تەورات و قورئان، بەم ئەفسانەیە رازی نین و بەخورافەیەکی دەزانن و چیرۆکی وەها ئەفسانەیەک بوونی نییە لەئاینەکانی تر، هەروەها تەنها بەوەی دەزانن کە خۆیان بەو خورافاتانە جودا دەکەنەوە لەئاینەکانی دیکە، بەلام سەرەنجام دەبێت دان بەوەدا بنین کە مادام ئاینێکی تایبەتە و جودایە لەوانی تر، مەرج نییە لێکچوون هەبێت یان جیاوازی، بەڵکو پەیوەندیی بەوەوە هەیە کە هەقیقەت لەلای کەس نییە و هەر فەلسەفەیەکی ئاینیش بە ئەفسانەی خۆیەوە ناسراوە و شوناسی دیاری کراوە، ئەگەر وانەبوایە هیچ ئاینێک لەوەی دیکە جیاواز نەدەبوو .

درووستبوون

لە خوداوە بۆ سوڵتان سوهاک

کاکەییەکان پێیانوایە درووستبوونی کەون بە دوو قۆناغ تێپەڕیوە، یەکێکیان کەونی روحیە و ئەویدی ماتریاڵییە، ئەوان وای تێگەیشتوون کە بەر لەوەی خودا کەون درووست بکات بەتەنها خۆی بووە، دواتر دوڕڕی درووست کردووە، ئەو دوڕڕە لەنێو ئاودا بووە، بەو مانایەی کە خودا لەسەر ئاو عەرشی درووست کردووە .
کاکەیی بڕوایان بەسێ شت هەیە، ئەوانیش (بێدەنگی و ئاوو دوڕڕە .(
بێدەنگی لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە بەر لەوەی خودا هیچ شتێک درووست بکات، دونیا بێدەنگ بووە، بۆیە هەمیشە لەدوعا خوێندنیشدا کاکەییەکان بێدەنگیان هەڵبژاردووە و بێدەنگی لەلای کاکەییەکان یەکێک لە مەرج و مانای شوناسی ئاینییانە .
سەبارەت بەئاو، ئەوان پێیان وایە کە عەرشی خودا لەسەر ئاوە و ئاویش بەشێوەیەک لەشێوەکان پیرۆزکراوە .
دوڕڕ، ئەو تەنها ئەو مادەیە نییە کە هەیە لەنێو دەریایە، بەڵکو لێرە لە ئەدەبیاتی ئاینی کاکەیی، ئەوەیە کە بەو تیشکە دونیا رۆشن بۆتەوە و ماناکەشی تیشکی خۆرە کە زەوی رۆشن کردۆتەوە .
"لێکۆڵینەوەکان لەو باوەڕەدان کە خودا لەلای ئەهلی هەق حەوت جاران دابەزیوە و وەکو مرۆڤ خۆی نیشانداوە، بەم بۆنەیەشەوە مێژووی ئاینەکە کە بەسەر حەوت چەرخ دابەشبووە، کەچی خودا حەوت جار دابەزیوە لە ئاینی هەقدا، تەجسید واتە بەرجەستەبوونی خودا زۆرن، دووهەم ئەگەر مەبەست لەحەوت تەجسیدیی خودایی، تەجسیدە سەرەکی و هەرە بەناوبانگەکانی بێت، ئەوا ئەوانیش حەوت نین، راستیەکەی شەش تەجسیدە، واتە شەش جاران بەرجەستە بووە". (18 . (
ئەم بڕوایە لەلای کاکەییەکان جیاوازیشی هەیە لەنێوان خۆیاندا، چونکە بەشێکیان بڕوایان بەوە هێناوە کە پێشتر جیاوازی هەبووە لەنێوان خوداپەرستی وەکو پیرۆز و ئەویتر وەکو ئەفسانە، چونکە خودا نەک هەر حەوت جار وەکو جەستە دانابەزێتە سەر زەوی، بەڵکو هەر نایاتە سەر زەوی، بۆیە جیاوازییەکە تەنها لەو تێگەیشتن و خوێندنەوانەیە کە بۆ بوونی خودا و موعجیزەکانی هەیە، ئەم جیاوازییەش لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە بەشێک لە بڕوادارانی کاکەیی راستە کاکەیین و خودا پەرستن بەپێی رێسایی کاکەیی، بەلام نکوڵی لە جۆرە ئەفسانەیەک دەکەن کە لە ئەدەبیاتی هیچ ئاینێکی دیەکەدا نییە .

تەڵقین و مردوو شووشتن

بێگومان لە هەموو ئاینەکان جگە لە بوزیەکان مردوو شوشتن هەیە، یان باشتر بڵێین مردوو شوشتن مەرجێکی ئاینەکانە و بەشێکە لە خوداپەرستی و مەرجی ئینسانی کە ناکرێ ئینسان بۆ ڕێزگرتن لە جەستە و رووحی لەبەردەم زیندووەکان بمێنێتەوە بۆیە دەنێژرێت، لە هەندێک ئاین و ئاینزای تر جەستەکە دەسوتێنرێت یان فڕێدەدرێتە ناو دەریا .

لەلای کاکەییەکان مردوو دەشۆن، مردوو شوشتن لەلای ئەوان جیاوازی هەیە لەگەڵ ڕێورەسمی ئاینەکانی دیکە، ئەویش ئەوەیە کە مردوو شوشتن لەلایەن خەلیفەیەکەوە دەشۆرێت، ئەگەر ژن بوو ژنی رەهبەر ئەم کارە دەکات، ئەو ئاگرەی ئاوی بۆ شوشتنی مردوو پێی گەرم دەکرێت، تاکو حەوت رۆژ نابێت بکوژێتەوە، رەنگە ئێستا ژیان پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیووە و ئاگر بە دار سوتاندن ناکرێتەوە و کەرەستەی دیکە هەیە، مردووەکەش بەری بەرەو قیبلە، واتە گۆڕی سوڵتان عیسا بێت، پرسەکەش حەوت رۆژە کە ئەمەش ئێستا بەپێی یاسایەک کە ئەوقاف دایناوە گۆڕاوە بۆ دوو رۆژ، بەڵام ئەوان بۆ تەواوکردنی نەریتەکەی خۆیان کە پێویست ناکات خەڵک بیزانێ، لەماڵەوە دادەنیشن و حەوت رۆژەکە تەواو دەکەن، چونکە رۆژی حەوتەم لە جەمدا قوربانی بۆ دەکەن، بەحیساب جەستەی مردووەکە لەرۆژی حەوتەمدا دەچێتە لەشی کەسێکی ترەوە، وەکو ئەوەی ئەوان بڕوایان بە دۆنای دۆن هەیە". (19. (

هەڵبەت کە مردوو لەلای کاکەییەکان بەرەو رووی قیبلەی خۆیانە، مەبەست لەو قیبلەیە گۆڕی سوڵتان سوهاقە لە گوندی شێخانە. لەلای ئەوان مردوو دوای هەڵسانەوە و لێپێچینەوە لەلایەن خوداوە سێ جۆرن، ئەوانەی بە ئاگری دۆزەخ دەسووتێن کەسانی بوختانکەر و زۆربڵێ و زماندرێژ و ڕێگرەکانن، ئەوان بڕوای تەواویشیان بە مەسەلەی ئەخلاق و ئابڕووی کۆمەڵایەتیش هەیە و زۆریش پابەندن پێی، جگە لەمەش درۆکردن فێڵبازی و دزی و سوێندخواردن بە گۆڕی سوڵتان سوهاک، یەکێک لە قیزەونترین رەفتارەکانە لەلای کاکەیی و ئەهلی هەق، بەتایبەتی ئەگەر ئەو سوێندە درۆی پێبکرێ بۆ بەرژەوەندی و پوڵ ماڵی دونیا .

جەم و جەمخانە و جەمبەستن

جەم و جەمخانە، واتە کۆبوونەوە و شوێنی کۆبوونەوە، بەو ڕێورەسمە دەگوترێت کە لە شەوێکدا ساز دەکرێت و لەدەمەو ئێوارەدا بەبێ ئاگاداربوونی هیچ کەسێکی بێگانەی دەرەوەی گروپی ئیتنی کاکەیی، واتە غەیرە کاکەیی نابێت ئامادەی ئەو جۆرە ڕێورەسمانە بێت، ئەمە پێی دەڵێن (نەزر و نیاز). هەندێکیان هەفتانەیە و هەندێکیان مانگانەیە. "لەنێو باوەڕی کۆنینەی دەروێشاندا هاوپەیوەندیەکی سەرنجڕاکێشی دیکە لەگەڵ مەزدائیزمدا هەیە، لەڕێورەسمێکی ناو زمانی کەس لێی حاڵی نەبووی دەروێشاندا رەنگە وەکو قەرزو وزە وابێ، کە (بەدیک جۆش) ناسراوە. واتە (مەنجەڵ کوڵان)، هەمان ئەو قوربانییەیە کە لەجەمی ئەهلی هەقدا پێشکەش دەکرێ، لەگەڵ کوڵاندنی گۆشتەکە خوتبەو نزا و دوعایەکی دووروو درێژ بۆ خێر و هەموو شتێ و هەموو کەسێکی ئەم دونیایە دەخوێنرێ، دەبێ لەو ماوەیەدا کە گۆشتەکە لەسەر ئاگرە، خوتبەکە تەواو ببێ، ئەمە لەگەڵ ڕێورەسمی زەردەشتیەکاندا هاوشانە".(20 (

بەشێکی ئەو جەم و جەمخانەیە ئەو جۆرە ڕێورەسمانەیە لەلایەن کاکەییەکان لەشەوی پێنج شەممە لەسەر جومعە دەکرێت، یان بۆ لەدایک بوونی منداڵێک، یان بۆ مردنی کەسێکی ئازیزیان، یان بۆ ئاهەنگی هاوسەرگیری کچ و کوڕ، یان وەکو فەریزەیەکی ئیمان دەیکەن، کە لەڕاستیدا کۆبوونەوەیەک بووە بۆ زانینی دۆخی خۆیان و دانانی ستراتیژ بۆ مانەوەیان لەترسی دوژمنانی کاکەیی، ئەمە لەلای کاکەییەکانی عێراق کەمتر دەبینرێت، ئەگەریش بکرێ بەنهێنی دەکرێ لەترسی دوژمنەکانیان یان ناحەزەکانیان کە بەقسەی خۆیان هەمیشە لە بۆسەدان بۆیان، رەنگە ناهەقیان نەبێ، چونکە هەمیشە لەوکاتانەدا جینۆسایدی لۆکاڵی کراون. یان بەکۆمەڵ لێیان کوژراوە، بەڵام ئەم ڕێورەسمە

ئاینییه پێشتر بەحوکمی ئەوەی کە لەسەردەمی سوڵتان سوهاک کراوە و دامەزراوە، ئەوکات بوونی تەکیە و پەرستگاکەیان بووە کە کێوی شاهۆ و باوەشاسواری یارسانییە لەئێران هەیە و بەئاشکرا تائێستاشی لەگەڵدابێت دەبینرێت، "دوو بەڕێوەبەر لەجەمدا هەن، هەردووکیان خەلیفە و خادم، هەڵدەبژێردرێن، واتە بەڕەزامەندی هەمووان دادەنرێن، خەلیفە کە بەمانای جێگر دێت، واتە جێگری پیر بنیامین، وەکو سەرۆکی دێر رەفتار دەکات و کۆبوونەوەکانی جەم بەڕێوەدەبات و وێرد و نزای پێویست دەخوێنێ، ئەرک و وەزیفەی خادم ئەرکی بەڕێوەبردنە، ئەو بەهاوکاری چەند کەسێکی ئارەزوومەندی دیکە لەجەمدا خواردن دەبەخشێتەوە، بەهەرحاڵ واپێدەچێت وەزیفە و کاری ئەو دووانە واتە (خەلیفە و خادم) جۆرە تێکەڵاوییەکیان هەبێت" (21). چونکە هەم ئەرکەکەیان لەیەکتر نزیکە و هەم پلەکانیشیان هیچیان لەوی تر کەمتر و بەرزتر نییە و هەم هەردوکیان بۆ ماوەیەکی کاتی ئەو پلەیە وەردەگرن .

ئەو دووانە لەدەرەوەی ئەم وەزیفەیە هیچ دەسەڵاتێکیان نییە، واتە بۆیان نییە بەشداری لە هیچ سوڵح و چاکسازییەک بکەن بەو پۆستە ئاینییەوە، جگە لەو مەراسیمە، کە مەراسیم تەواو بوو دەسەڵاتیان لێدەستێنرێتەوە .

هەرچی ئەوەی کە وەکو مزگەوت یان کەنیسە یان وەکو لالش خانوییەک بێت وەکو پەرستگا بێت و کۆببنەوە تێیدا، لەعێراق لەگوندەکانی خۆیان دەیکەن، وەکو ئەوەی لەگوندی عەلی سەرای سەر بەکەرکوک و داقوق و لەگوندەکانی لای ناوچەی سوفەییەی نێوان هەولێر و موسڵە و دەکەوێتە نزیک کەڵەک هەیە و بریتین لەحەوت گوندی کاکەیی، لەو شوێنانە بترازێ شوێنێکی ئاشکرایان نییە لەکوردستانی عێراق، بەڵام لە دیوی ئێرانەوە کۆمەڵێک نزرگەیان هەیە کە باوە شاخوشێن و سوڵتان سوهاک و باوە موراد و هتد، بەڵام نەبوونی ئەو مەزارانە و ئەو تەلارەی کە پێویستە دیزاینەکەی وەکو مزگەوت یان وەکو لالشی ئێزیدییەکان بێت یان وەکو کەنیسە بێت، بۆتە پرسیارێک و تائێستا وەڵامی نادرێتەوە .

لەمبارەیەوە عەلی خوسرەوی کە یەکێکە لە سەیدو مەرجەعەکانی کاکەیی و شارەزایە لە مێژوو و کولتووری ئاینەکە دەڵێ" مەسەلەی بوونی پەرستگایەکی وەکو مزگەوتی ئیسلام یان وەکو کەنیسەی مەسیحی، ئەمانە لەلای کاکەیی قەبوڵ نییە و پێشتریش نەمانبووە، لەعێراق لەگوندی عەلی سەرای لەگەرمیان شوێنێک هەیە بۆ کۆبوونەوەی کاکەییەکان و جەم و جەمخانەی تێدادەکەن، بەڵام لەشێوەی ئەوەی کە شوێنێک بێت قوببەی هەبێت و دیاربێت پەرستگای کاکەیی بێت، ئەم شوێنە نییە و مۆڵەتیش نادەین درووست بکرێت و لاسایی ئاینەکانی دیکە بکەینەوە، بەڵام چەند تەکیە و مەزارێکی پیرمان هەیە و کاکەیی دەچنە سەری، بۆ نموونە نەزر و نیاز لەو شوێنانە دەکرێت و لەماڵەکانیش دەکرێ، بەڵام دوو شێوە ئامادەکردنی خواردنن، یەکێکیان گۆشتی کەڵەشێر و گۆشتی ئاژەڵی گەورەیە وەکو مانگا و گۆلک و بەرخ و مەڕ و هتد. ئیدی خواردنەکە لەلایەن کەسێکەوە دابەشدەکرێت کە ناوی نراوە خزمەتکار و کەسێک وەکو ئیمام دیاری دەکات، ئیدی نەریتەکە وەهایە کە نابێت ئێسکی گۆشتەکە بشکێنرێت و بەگوناح لەقەڵەمدەدرێت، چونکە پێیانوایە کە ئەو جەستەیە جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە نێو ئێسکەکە، ئەمەش شێوەیەکە لەدۆنایدۆن، ئەو کۆبوونەوەیە تەنها پیاوانی سەرۆک خێزان دەگرێتەوە کە لەکاتی شێوان دەکرێت، ژنان نابێت بچنە نێو پیاوانەوە، تەنها ئەوەنەبێت کە نزیکی جەمەکە دەبن بۆ ئەوەی گوێیان لەو دوعا و نزایانە بێت کە پیر و ئیمام و سەید و پیاوان دەیکەن و لەخوا دەپاڕێنەوە کە لەکێشە بەدووربن ."

جۆرێکی دیکەی نەزر هەیە کە لەسرووتی جەم دەکرێت بەڵام فەرز نەکراوە و بژاردەیە، یان باشتر بڵێین بەئارەزووە دەکرێت یان ئەگەر نەکرێت کێشەیەک نابێت بۆ لاوازی ئیمانی کاکەیی، ئەویش ئامادەکردنی شیرنەمەنی یەو دڵیان خۆشدەکات و بەهەمان ڕێوڕەسمدا تێدەپەڕن، ئەمە لەکاتێکدا جەم و جەمخانە ناسراوترین

ڕێوڕەسمی کاکەییە و وەکو خۆیان نکوڵی لێناکەن، زۆر نزیکە لەجەژنی جەمای ئێزیدیەکان، بەتایبەتی چەند خاڵێکی هاوبەشیان هەیە. لەوانەش بریتین لەمانەی خوارەوە. 1: لەهەمان کاتدا پێکەوە نانەکە دەخۆن .
2 :نابێت بێگانە تێکەڵیان بێت لەکاتی ڕێوڕەسمەکەدا .
3 :نابێت ژنان تێکەڵ بەپیاوان بن بۆ بەشداریکردن لەو ڕێوڕەسمەدا .
4 :وشەی جەما و جەمخانە، هەردوکیان یەک مانایان هەیە، ئەویش واتە کۆبوونەوە. چونکە جەمە و لەلای ئێزیدی ناوی جەمایە، لەیەکتر نزیکن و پێدەچێ یەک چاوگیان هەبێت، بەڵام زۆربەی بیرمەندی بواری ئاینی و ڕۆژهەڵاتناس و لێکۆلەری ئاینی و کوولتووری و کۆمەڵناسەکان .
5 :هەردوولایان واتە کاکەیی و ئێزدی کە ژن یان ئافرەت دووردەخەنەوە لەجەما و جەمخانە، هۆکارەکەی ئەوەیە کە بوونی ژن لەوشوێنە بە ناڕەوا دەزانن کە ئەمەش جۆرێک لە داخراوی ئاینەکەیە لەڕووی کۆمەڵایەتیە .
6 :ڕۆژوو گرتنی هەردوو ئاینزاکە لەیەک کاتدایە .
هەرچی ئەوەی کەناوی لێنراوە نەزر و نیاز، دیاردەیەکی نوێ نی یە لەئاین و کولتووری گەلان و یارسانیەکان دایانهێنابێت، بەڵکو لەلای ئاینی مەسیحیش هەیە کە بۆ قوربانی کردن بەخاتری کەسێک کراوە، یان ئەوەی کە لەلای موسڵمانان کراوە کە دەبێ مەرجی قوربانیەکە ئەوەبێ ساڵێکی بینیبێت و ئاژەڵی گەورە بێت، مەبەست لە (گیسک و مەڕ و گۆلک و مانگا) و هەتد، لەمێژووی سەرهەڵدانی ئیسلامدا حوشتر هەبووە و کراوە بەقوربانی، بەڵام دواتر لەو شوێنەی کە حوشتر نەبووە، جۆری ئاژەڵی دیکە قەبوڵ کراوە، هەرچی ئەوەی یارسانی یە کە جیاوازی هەیە لەگەڵ قوربانیەکانی دیکە، ئەوەیە کە کۆتر یان کەڵەشێرە و گۆشتەکە لەئێسک جیادەکرێتەوە، ئەگەرنا دیاردە یان کولتوورەکە، پێدەچێ لەئاینەکانی دیکە وەرگیرابێت .
هەڵبەتە نیاز مەبەستێکی دیکەی لەپشتەوە نییە، جگە لەو شتەی کە لەدڵی تاکدایە و دەیبەخشێ بەکەسانی تر، ئەمە بۆ کەسێکی بێ ئاین و باوەڕداریش هەروایە، بەڵام ئەوەی گرێدراوە بەقوربانیدانەوە، واتە کەسێک یان کۆمەڵێک بەنیازی ئەوەی لەدڵیان یان پاراستنیان لەلایەن یەزدانەوە، قوربانی دەکەن و ئاژەڵێک دەکوژن و دەیکەن بەخێر، ئەمە لەئاینەکانی ئیسلام و مەسیحی و ئەرمەنیش هەیە، ڕەنگە تەنها خێر کردن بێت، یان جۆرێک هاوکاری کردنی هەژاران بێت کە دەستیان کورتە و کەڵک لەو گۆشتە وەربگرن کە دەستکەوتنی گرانە، بەڵام لەلای ئەهلی هەق و کاکەیی، بۆتە ڕێوڕەسمێکی ئاینی و کولتووری و هیچ بیانوویەکی دیکەی نییە، جگە لەلاسایی کردنەوەی نەریتی ئاینەکانی پێشتر، یان پێڕەوکردنی ئەو چیرۆکانەی کە لەزاری پێشینانەوە بۆ سەر زاری ئێستا هاتوون و بووە بەباو .
چیرۆکێکی دیکە هەیە کە پەیوەندیی بەئاینی ئیسلامیشەوە هەیە، ئەویش (جەمە) لەشێوەیەکی دیکەو شرۆڤەی دیکەی بۆ کراوە، گوایە بنیامین ی کوڕی یەعقوب پێغەمبەر، پرسیاری ئەوەی کردووە جیاوازی نێوان پرنسیپەکانی هەقیقەت و شەریعەت چۆنە؟، ئایا چۆن یەکەمین جەم دەکەن و بەڕێوەدەچێ؟. خوداوەندەکان وەڵامیانداوەتەوە" ئێمە کەعبەمان بۆ یارانی هەقیقەت داناوە، ئەگەر یاران بەساز و ریتواڵی هەقیقەت جوڵانەوە، هەروەکو ئەوە وایە زیارەتی کەعبەیان کردبێ، ئیدی چ ئێوارە بێت یان بەیانیان، ئەگەر پێنج کەس بێگوێدانە ژمارەیان بەڕەزامەندنی خۆیان کۆبوونەوە، یان قوربانیان کرد، ئەوا ئێمە لەگەڵ ئەواندایین و کەعبەی هەقیقەتە، یان چ ژن بن و چ پیاو، نابێ ئەو جەمە لەشەوی هەینی تێپەڕبێت، نابێ سەرەتای مانگێکی دیکەی قرمزی بێت، دەبێ خۆیان باش بشۆن (غوسڵ) جلی پاکوخاوێن لەبەر بکەن، نابێ کەسێک ئەگەر ئەرکەکانی خۆی نەکردبێ بەشداری بکات، دەبێ شیرینی دابەش بکرێت و دوعا بخوێنرێ، ئینجا بەشی ئەوانەش بدرێت کە بەشداریان لەو جەمەدا نەکردووە". (22). ئەمە دیاردەیەمان لەبەشەکانی دیکەش باس کردووە، بەڵام ئەوەی کە دەتوانین قسەی لێوەبکەین، ئەوەیە کە ئەو جەمە جگەلەوەی لەچەشنی جەماکەی ئێزیدیەوە نزیکەوە بیانووەکە ئەوەیە کە دوای هاتنی ئیسلام، ئەوان واتە (ئەهلی

هەق) مەککەیان لێحەرام کراوە، ئیدی لەجیاتی ئەوە جەمی خۆیان دەکەن، هەروەک ئەوەی کە گوتراوە لەجیاتی چوونە کەعبەیە یان مەککەیە، یەعنی شێوەیەک لەدرێژەپێدانی ئەوەی ئیبراهیم پێغەمبەر دایناوە و ئیسلامی و مەسیحی و یەهودیش پەیڕەوی دەکەن، یان ئەوەی کە مەتتی گوتوویەتی" ئێوە لەچەند کەسێک واتە لەسێ کەس تێپەڕبوون و کۆبوونەوە، ئەوا من لەنێو ئێوەدام". ئەمە دەقاودەق لەقسەکانی سولتان سوهاک دەچێ و هەمان قسەی گوتووە بەیارانی خۆی سەبارەت بەجەم، بەڵام ئەوەی کە کاکەیی پەیڕەوی دەکەن، شتێکی کەمێک جیاوازترە، ئەمەش تەنها بۆ ئەوەیە کە خۆیان وەکو ئاین و کوولتوور جودا بکەنەوە و لەسەر ئەو بنچینەیە شوناسی خۆیان دیاری بکەن .

شەوی کەڵە شێرە! ..

شەوە بێناونیشانەکە

لەبارەی ئەوەی کە لەنێو کاکەییەکاندا نەریتێک هەیە بەناوی شەوە کەڵە شێرە، گوایە کاکەییەکان لەو شەوەدا چرا دەکوژێننەوە و تێکەڵ بەیەکتر دەبن و ئیباحیەتی سێکسی هەیە و دەست پێدەکەن، ئەگەرچی ئەمە وەکو بوختانەکانی دیکەی موسڵمانە توندڕەوەکانە بەرامبەر ئەوانی تر کە بە غەیرە دین ناسراوون، بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە کە ئەمە هەم بوختانە بۆ کاکەییەکان، هەم شارەزا نەبوونە لەرێوڕەسمی ئەوان کە ئەو جەمەیە لەبەشی جەم و نەزر و نیاز باسمان کردووە، لەمبارەیەوە عەلی خوسرەوی کە پیاوێکی روحانی کایەکەییە و لەسوید دەژی، ئەو دەڵێ " موتڵەقەن ئەمەمان نەبیستووە کە لەعێراق وەکو بوختان بۆ خوشک و برا کاکەییەکان کراوە و دژی کاکەیی، ئەمە تەنها بوختانی ئیسلامی سیاسی و توندڕەوەکانە و لەسەردەمی عوسمانیەکانەوە سەرچاوەی گرتووە کە بڕواناکەم کەسێک هەبێت بڕوای پێبکات کاکەیی هێندە سەرەڕۆبن لەنەریتی ناشیرین". جگە لەو بوختانە کاکەیی پێیان دەگوترێ شەیتان پەرست وەکو ئێزیدیەکان، چونکە بەشێکی تریان هەیە بەناوی رافزی، یان گوایە کاکەیی منالی خۆیان سەردەبڕن وەکو نەزرێک بۆخودا، یان کافرەکان و هتد، عەلی خوسرەوی دەڵێ" ئەم جۆرە بوختانە حازر بەدەستن بۆ دوژمنانی کاکەیی و زۆرمان بینیووە و رەتمان داوەتەوە بەکردەنی و سەلماندوومانە کە بوختانە، بۆ نموونە ساڵی 2005 لەئێران نووسینێک لەرۆژنامەیەکدا بڵاوکرابۆوە و نوسیبووی کاکەیی یان یارسانیەکان، شەیتان پەرستن، ئێمە بەبیستن و خوێندنەوەی ئەم هەواڵە ناخۆشە، هەستاین بەنارەزایەتیەک کە نزیک بە 2 ملیۆن کەسی کاکەیی چووینە سەر جادە و ناچارمان کردن لەهەمان رۆژنامە داوای لێبوردن بکەن و بۆ گشت خەڵکیش ئاشکرابێت کە کاکەیی بیروباوەڕێکی پاکە و هیچ جار باوەڕی بەو بوختانانە نییە و قەبوڵیشی ناکەن، جگەلەوەش بەنەریتی خۆمان رووە جوانەکەی کاکەیمان بەیان کرد بۆ هەموو لایەک". عەلی خوسرەوی ئەو پیاوە راستگۆیەیە کە زۆر نهێنی لەسەر کاکەییەکان دەزانێ، بەڵام ئەویش بەهۆی ترسی توندڕەوە ئاینیەکانی دیکە و توندڕەوانی کاکەییەوە ترسی هەیە هەموو شتێک بدرکێنێ. هەڵبەت ئەم ترسەی خوسرەوی بەشی زۆری کاکەییەکانی گرتۆتەوە بەوانەشەوە کە رۆشنبیری کاکەیین بەڵام ماتریالیستی و کەسانی مارکسین، بەڵام کە باس دێتە سەر کاکەیی و نهێنییە شاراوەکانیان، دەترسن شتێک بدرکێنن و پێدەکەنن، بەمانای ئەوە هەموو خورافیاتە و ئاین مافی کەسی نەپاراستووە، تاکو ئەرک و مافی کاکەیی بپارێزێت لەم ناوچەیەی کە پێی دەگوترێت رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەکو خۆیان دەڵێن ئیسلامی توندڕەو تێیدا باڵادەست و خاوەن گوتاری زاڵن بەسەر کەمینە مەزهەبی و ئاینیەکانی دیکەوە .

لەبارەی ئەوەی کە بۆچی کەڵەشێر پیرۆزکراوە لەلای کاکەیی، عەلی خوسرەوی دەڵێ" ئەمە بۆ چەندین سەدە دەگەڕێتەوە، ئەوکات کاکەییەکان بۆ بەرگریکردن لەخۆیان، کە لەجەنگ گەڕاونەتەوە، چوونەتە ماڵی هەژارێک و

خواردن درووست کراوە لەناویشیاندا کەڵەشێر هەبووە وەکو سیمبولێکی قورئانی بۆ ئەو مەراسیمە ئاینییە، ئیدی سەیدێکی گەورە لەخزمەت سوڵتان بووە و گۆشتی کەڵەشێرەکەی لەگەڵ خواردنەکانی تر کە رەنگە ساوەر یان برنج بووە، بەدادپەروەرانە دابەشکردووە بەسەر ئامادەبوان. لەوێوە ئیدی کەڵەشێر بەردەوام ناوی هاتووە، هەروەها بۆتە بەشێک لەکولتووری ئێمە و خواردنێکی دیاری کاکەییە، بەڵام پێدەچێ دوژمنانی کاکەیی ئەو کوولتوورەیان بەشێوەیەکی ناشیرین و دوور لە ئەخلاق گواستبێتەوە بۆ ئەو شێوەیەی کە بوختانە بۆ کاکەیی" هەروەک ئەوەی بوختان بۆ کەمینەکانی دیکەی وەکو یەهودی و مەزهەبی شیعە و ئێزیدی و پێکهاتەکانی تر کراون، چونکە بێدەسەلات بوونە و گوتاری زاڵ لە کوێ بووبێت ئەوان ستەملێکراو بوونە و مانای نەگونجاویان بۆ رێورەسم و نەریتی ئاینیان بۆ هەڵبەستراوە .

چەمەری و تەمبور

چەمەری شێوەیەک لەشێوەکانی مەراسیمی کاکەییە و بەزمان ماچۆ گوتراوەتەوە و ئێستاش هەمان زمانی ماچۆیان هەیە کە وەکو هەورامیە و لەئەدەبیاتی کوردیشدا زۆر کەڵکی لێوەرگیراوە، لەوانەش شیعرەکانی مەولەوی تاوەگۆزی، عەلی خوسرەوی دەڵێ" چەمەری ئاهەنگێکی سۆفیگەریانەی کۆنی کوردە، ئەمە لەلای ئێمە بۆخۆی مەراسیمی کوردیە بەرلەوەی کاکەیی بێت، ئێمە پێشتر بەتەمبور چەمەریمان کردووە و لەکاتی مردوو بردن بۆ گۆرستان و ئەو رێورەسمەیان بۆ گێراوە و ئێستا کەمتر بووە ."

تەمبوور کەرەستەیەکە لەکەرەستەکانی موزیک و لەلای کاکەیی پیرۆزە، ئەمە پیشەی پیشەوای گەورەی یارسانەکان کە شا خورشینی لورستانی بووە، نزیک بە 950 ساڵ و سەدەی چوارەم ئەم چالاکیە جەستەییەی کردووە بەنەریت، ئەمەش بۆ تەرویجی ئاینی کاکەیی و سەرەنجام بووە"، لەبارەی ئەوەش کە ئەو تەمبورەی هەیە و ئەو داودەش کە ناوی دێت لەلای کاکەییەکان، لەحاڵێکدا داوود سەرچاوەکەی داڤیدە کە دووەم فریشتە یان مەلائیکەتە و ئەو ئامێرە موزیکیەی بەکارهێناوە بۆ شێوەیەک لەخودناسین، عەلی خوسرەوی دەڵێ" ئەو داوود پێغەمبەرەی کە لەتەورات ناوی هاتووە و خاوەنی زەبوورەکانە و بەهەمان تەمبوور خودا پەرستی پەخش کردووە، جیایە لەداوودەکەی کاکەیی، چونکە ئەو داوودەی ئێمە یەکێکە لەیارانی سوڵتان ئیسحاق، سوڵتان سەهاکیش بۆخۆی شێخێکی بەرزەنجەیی بووە و لەو سەردەمە زووترە کە داوود پێغەمبەرەکەی پێشوو ناوی دێت و بە تەمبور خوداپەرستی کردووە، پیر بنیامین کە لەخوراسان هاتووە و باب و باپیریشی لەسوریاوە هاتوون، بۆیە دەبێ جیاوازی بکرێت لەنێوان هەردوو داوودەکە". ئەم ئارگومێنتەی کاکەییەکان بۆیە بەرهەمی نییە و گومان لێکراوە، چونکە داوود پێغەمبەر خاوەنی تێکستی زەبوورەکانە، هەرچی داوودی کاکەیی هەیە هیچ تێکست و دیکۆمێنتێکی نییە .

ئەگەرچی کاکەییەکان وابەناوبانگن کەزۆر یەکگرتوون، بەتایبەتی ئەوەی کە جەژنەکانی تایبەت بەخۆیان هەیە و کەس بۆی نییە بەشداریان لەگەڵدا بکات، بەتایبەتی جەژنەکانی وەکو (نەزور و نیاز و زکر) کەسێ جەژنن، بەڵام پێدەچێ ئێستا ئەو مەراسیمانە کاڵبوونەتەوە و بەشێکی زۆر لەوەچەکانیان واتە کوڕ و کچە تازە پێگەیشتووەکانیان، ئامادەی ئەو رێورەسمانە نابن، چونکە بڕوایان پێی نەماوە .

جوگرافیا و جیاوازی کاکەییەکان

بەوپێیەی کە کاکەییەکان لەلایەن ئاینەکانی دیکەوە ڕێگەیان لێگیراوە کە لەیەک شوێندا کۆببنەوە و نیشتەجێبن، پەرشوبڵاو بوونەتەوە بەسەر چەند شوێنێکی جودا، جگە لەئێران کە لەلوڕستان و لەرەوانسەردا هەن، "لەچەند ناوچەیەکی کافکاس هەن و لەهەریەک لە وڵاتانی عێراق و سوریا و لوبنان، هەروەها لە ناوچەی قارس و هەرێمی ئیلیزابیس پۆل، بۆیە لەهەر شوێنێک بن کۆمەڵگایەکی سەربەخۆیان هەیە، لەعێراق لەگەرمیان و لەخوارووی کەرکوک هەن و بەعەلی سەرا ناسراون و شوێنی سەرەکی کاکەییەکانە و جەم و جەمخانەی لێدەکرێ، لەهەورامان و هەڵەبجە کە پێیان دەڵێن هاواری و لەگوندی هاوار بونیان هەیە، لەسنووری کەرکوک و لەناحیەی داقوق کە پێی دەڵێن تاوغ، لەو گوندانەش".(23 .(
جیاوازی لە جوگرافیای نیشتەجێبوون کە بریتییە لە 4 شوێنی جیاواز کە رەوانسەر و دیوی ئێران و هەواری هەورامان ی عێراق و عەلی سەرای کەرکوک و سوفەیەی شارۆچکەی کەڵەک کە سەر بە پارێزگای هەولێرە و بریتیە لە7 گوند، ئەمە جیاوازی لەنێوان شێوەی بەکارهێنانی کولتوور و نەبوونی شارەزاییەکی باش لەنێوان کاکەییەکان درووست کردووە، هەر بۆ نموونە مەسەلەی گوێز شکاندن لەلای کاکەییەکانی سوفەیە بوونی نییە و شارەزاییان لەبارەی ئەو سرووتەوە نییە، هەروەها نەبوونی پەرستگا لە سوفەییە و لە ناوچەی هاواری هەورامان، کەچی لە عەلی سەرای کەرکوک هەیە، ئەم جیاوازییە لە داتای خۆیان جیاوازی و گومانیشی لەلای بڕواداریيان درووست کردووە .
کاکەیی ڕێژەکەشیان کە ئامارێکی کۆنە و رەنگە ئێستا گۆڕابێت بەهۆی تێکەڵبوونیان لەتەک پێکهاتەکانی دیکە و ژن و ژنخوازی و زاوزێ، لەساڵی 1982 نزیکەی 2063 کەس بوونە، لەکاتێکدا ساڵی 1957 کە ئامار کراون، نزیکەی 2662 کەس بوونە، بەڵام پێدەچێ بەهۆکاری ئەوەی کە تەعریب و راگوێزراون بۆ شوێنانی دیکەی کوردستان، ڕێژەکەیان کەمتر بوونەتەوە، بەڵام ئێستا بەهۆی ئەوەی کە مەترسی لەناوچوون و راگواستنیان نەماوە، ڕێژەکەیان تاساڵی 2018 بۆ نزیکەی زیاتر لە(700) هەزار کەس زیادی کردووە، بەڵام ئێستا نزیک بە1000000 کەس دەبن، هەروەها لە (کفری و کەلار و خانەقین و ئەنبار و مەندەلی) بونیان هەیە، لەسنووری شاری چەمچەماڵ چەند گوندێک هەن، لەوانە چۆڵمەک و لەکاوە و هتد، بەڵام ئەم گوندانە بەشی زۆریان بوون بە موسڵمان و ناچار کران، بەڵام هێشتا خۆیان بە کاکەیی دەزانن وەکو پیکهاتەی کۆمەڵایەتی، بەڵام وەکو ئاین خۆیان بە ئیسلام دەزانن و پەیوەندیشیان لەتەک کاکەییەکانی دیکەدا هەیە لەناوچەکانی تر جگە لەوەی هیچ بەشدارییەکیان نییە لە جەم و جەمخانە و جەژنەکانی دیکە و مەراسیمەکانیان، ئەمە جگەلەوەی کە نەوەی نوێیان کاکەیی ناناسن، هەروەها لەسنووری هەولێر چەند گوندێک هەن سەر بەناحیەی خەباتن، واتە کەڵەکی یاسین ئاغای کۆن، لەوانەش (سوفەییە و مەترات و شەش گوندی ترە و لەوانەش گوندەکانی (وردک و زەنگل و تیلەبەن و کولەبۆر و گەزەکان و کەبەرلو) کە بڕوایان بەئاینی کاکەیی هەیە، هەروەها لەموسڵ لەگەڕەکی عەتشانە و نەبی یونس و تەلەعفەر، هەروەها لەئێران ناوچەی خوراسان و لوڕستان و مەریوان و کرمانشان و هتد. لەتورکیا و میسر و سوریا و روسیا هەن، بەڵام ڕێژەی خێزان و کەسەکان دیاری نەکراون بەنزیکەش دیارنییە چەند کەس دەبن و چۆن گەشەیان کردووە، چونکە ئامارێکی راستەقینە لەبەردەستدا نییە کە بزانرێ چەند هەزار کەسن، ئەمانە بۆیە لەیەک سنوور نەماون، چونکە بەپێی قسەی خۆیان ناحەزەکانیان لەمێژووی کاکەیی دا، ڕێگەیان لێگرتوون و ستەمیان لێکردوون، یەکێک لەو ناحەزانەش کە زۆر باسی لێوە دەکەن، ئاینی ئیسلامە لەکاتی فتوحاتەکان پەرشوبڵاوی کردوونەتەوە و ڕێگەیان لێگیراوە کۆببنەوە، لەترسی ئەوەی گەشەبکەن، بەڵام هەر کۆمەڵێک کە لەشوێنێک یەکیانگرتووە، مەراسیمی خۆیان دەکەن و بڕوایان بەئاینەکەی خۆیان هەیە و بەرگریش لەو بڕوایە دەکەن کە هەیانە، بەڵام لەهەندێک شوێن لەئاینەکەی خۆیان دوور کەوتوونەتەوە و بوونە بەئیسلام، ئەمە جگەلەوەی کە تاک تاکە لەشارەکانی تری کوردستان هەن و لێپرسراویشیان هەیە لەحکومەتی کوردی و لەعێراقیش بەهەمان شێوە،

لەبوارەکانی رۆشنبیری و ئەدەبی و سیاسی و هتد، کەسانی شارەزایان هەیە و ناویان لەنێوەندەکاندا ناسراوە و وەکو پێکهاتە و وەکو ئاینیش هەم جودان و هەم ئازادن لە مومارەسەکردنی سروتە ئاینیەکانیان و خۆشیان بە بەشێک لە نەتەوەی کورد دەزانن .

دۆنایدۆن

دۆنایدۆن چەمکێکی روحی ئاینییە و لەلایەکی تر فەلسەفەیەکە بۆ رەواجدان بەئەفسانە و چیرۆکە ئەفسانەییەکان، مەبەست لێی گواستنەوەی روحێکە بۆ روحێکی تر کە لەهەندێک ئاینی پاشماوەی میترایی و مانی هەبووە، بۆیە لەنێو هەندێک لەئاین و ئاینزاکان لەدونیادا دۆنایدۆن هەیە و جێگەی باوەڕە، بەتایبەتی ئاینی یارسان و ئێزدییاتی لەکوردستان .
هەڵبەت دەبێ وشەکە وەکو دوو بەش لەیەکتر جودا بکەینەوە، "وشەی دۆن کە وشەیەکی تورکییە لەبنەچەدا و بەمانای کراس گۆڕین هاتووە، واتە بەپێی ئەم مەبدەئە گیانی هەر مرۆڤێک 1001 جار لەش بگۆڕدرێت، واتە ئەوەندە جار بمرێت و زیندوو بێتەوە" (24). هەڵبەت وشەی دۆنایدۆن ئەومردنە جەستەییە نییە کە تەنها لاشەیەک نامێنێ بەڵکو تەعجیزیە و لەدوای خۆی بوونێکی دیکە هەیە شانازی پێوەدەکات و ئاسەوارێکی دیکە بەجێدەهێڵێ کە لەپێناسە باوەکە مانایەکی نییە، چونکە رووحیش لەوێدا نامێنێت، بەڵام لەدۆنایدۆن دا کردەیەک هەیە خۆی بەرهەمدەهێنێتەوە ئەویش گواستنەوەی روحێکە بۆ روحێکی تر کە جەستەی مردووەکە لەجەستەیەکی دیکەدا دێتەوە ژیان و ئەکتیڤ دەبێتەوە، بۆیە لەنێو زمانیش مانای جیاوازی هەیە کە نە عەقڵ و نە لۆژیک قەناعەتی پێناکەن، چونکە پارێزگاری لەو بوونە دەکات کە لەناوەوەی خۆی سیحرێک هەیە، ئەویش جۆرێکی تری نەمری یە و تائەو رادەیەی مردنیش دەمرێنێت وەکو چەمک .
دۆنایدۆن جۆرێک لەقەناعەتە کە ئینسان دەمرێ تەنها جەستەی دەڕوات و ئەوانی تری کۆمەڵ و حاڵەتە کومەڵایەتیەکە جێدەهێڵێ، بەڵام دواجار روحەکەی زیندووە و دەگەڕێتەوە و دەچێتە جەستەی کەسێکی ترەوە.
بەشێک لەئاینەکان باوەڕیان بەدۆنایدۆن هەیە، واتە (تناسخ الارواح) لەکاتێکدا ئەم چەمکە فەیلەسوفەکانیش بەشێوەیەک لەشێوەکان باسیان لێوە کردووە و رەهەندی فەلسەفییان پێداوە نەک رۆحی و ئاینی، لەهەندێک شوێنیش دەگوترێ ئاینی بوزی و هیندۆسی و ئەو ئاینانەی گوایە ئاینی سەر زەمینین نەک ئاسمانی بوونی هەیە، فەلسەفەکە وەکو بڕوایەک لەلایەن بڕوادارانی ئەو ئاینانە، هەروەها ئاینەکانیش بەتێکڕا بەناڕاستەوخۆ و راستەوخۆ باوەڕیان پێیەتی، بۆ نموونە مەسیحی کە بڕوایان وایە مەسیح دەگەڕێتەوە و لەلای ئاینی ئێزیدیش هەمان تێڕوانین هەیە کە ئەوان بەکراسێک دەیشوبهێنن کە کراسی شێخی گەورە شێخ ئادی کوڕی موسافیر بووە. جگە لەئەوان ئاینی مەجوسی و سابیئەش بڕوایان پێیەتی، چونکە وەکو شەهرستانی لەکتێبی "الملل و النحل، بەشی دووەم دەڵێ" ئەو ئاینانەی کە بڕوایان بەو دۆنایدۆن هەیە، بڕوایان بەمردن و دوا رۆژ واتە قیامەت نییە". دواجار ئاینی موسڵمانیش بڕوای بەهاتنی محەمەدی مەهدی هەیە و گوایە بەهاتنی ئەو زاتە ئارامی و هێمنی بۆ ژیان دەگەڕێتەوە کە ژیانێکی دیکە دەستپێدەکات .
بەشێک لەئاینەکان باوەڕیان بەدۆنایدۆن هەیە، واتە (تناسخ الارواح) لەکاتێکدا ئەم چەمکە فەیلەسوفەکانیش بەشێوەیەک لەشێوەکان باسیان لێوە کردووە و رەهەندی فەلسەفییان پێداوە نەک رۆحی و ئاینی، هەروەها ئاینەکانیش بەتێکڕا بەناڕاستەوخۆ و راستەوخۆ باوەڕیان پێیەتی، بۆ نموونە مەسیحی کە بڕوایان وایە عیسای مەسیح دەگەڕێتەوە و لەلای ئاینی ئێزیدیش هەمان تێڕوانین هەیە کە ئەوان بەکراسێک دەیشوبهێنن کە کراسی شێخی گەورە شێخ ئادی کوڕی موسافیر بووە. جگە لەئەوان ئاینی مەجوسی و سابیئەش بڕوایان پێیەتی، چونکە

وەکو شەهرستانی لەکتێبی "الملل و النحل، بەشی دووەم دەڵێ" ئەو ئاینانەی کە بڕوایان بەو دۆنایدۆن هەیە، بڕوایان بەمردن و ڕۆژی ئاخیرەت واتە قیامەت نییە ."

دکتۆر تەها الهاشمی لەو لێکۆڵینەوەیەیدا باسی ئەوەی کردووە کە ئەم داتایەی لەخودی کاکەییەکان وەرگرتووە و دەڵێ "تەڵقینی کاکەییەکان جیاوازی هەیە لەگەڵ ئاینەکانی دیکە، بۆ نموونە ئەوان کە تەڵقینی مردوو دەدەن، ئەمە دەڵێن (ئەگەر مونکیر و نەکیر هاتن بۆلات، بڵێ گەنم و جۆم هەبووە هەموو لە عەمباری فلانە کەسدایە کە مەبەست لەکەسە نزیکەکەیەتی، ئەگەر ویستی بیدەرێ و ئەگەرنا تەشتێک نیسکی پێبدە و ئەگەر ئەویشی نەویست و ڕازی نەبوو، فنجانێک شەرابی پێبدە و بڵێ من کاکەیی م وون بە لێم و بچۆ بۆلای کەسێکی دیکە، ئەوکات لەلات دەڕوات و تۆ دەچیت بۆ بەهەشت، ئەمە یەکێکە لەو دیاردانەی کە کاکەیی دەیسەلمێنن بڕوایان بە مردن نییە و ئەوان پێیانوایە زیندوو دەبنەوە و لەروحێکی دیکەدا دێنەوە ژیان". (25). ئەو دانپێدانانە ئەگەر بە ناڕاستیش بێت کە کەسی مردوو عەمباری گەم و جۆی هەیە کە لەکۆنەوە هاتووە، مانایەکی یەکسانی خوازی دەبەخشێت کە لەدوای خۆی هەموو موڵکەکانی دەبەخشێت بە ئەوانی تری دەستکورت، دەنا هیچ فەلسەفەیەک لە پشت ئەو ئاشکرا کردنەی عەمباری گەنم و جۆ یان وەکو ئەوەی ئێستا بکرێت بە موڵکی دیکە مانایەکی دیکەی نییە، کەواتە وەکو یەکسانیخوازییەک لە شێوەی یەکسانیخوازی لۆکاڵی ئامریکای لاتین لە نێو کۆمەڵی کاکەیی هەیە .

بەهەرحاڵ ئەگەر کەمێک لە ئاینی کاکەیی دوور بکەوینەوە و ئاینەکانی دیکەی دەرەوەی عێراق و کوردستان تەماشا بکەین، دەبینین بەشێک لەئاینی هیندوسیەکان و بودیەکانیش هەمان بڕوایان هەیە کە روحێک دەڕوات لەجێگەی ئەو روحێکی دیکە جێگەی دەگرێتەوە، یان دەچێتە جەستەی کەسێکی دیکە کە لەدایک دەبێ، " ئەوەی کە دەڵێ نەفسێک واتە روحی کەسێک بمرێ و دووبارە لەدایک دەبێتەوە و دەبێتە کائینێکی زیندوو لەنوێ ئیمانی سمسارا، هەروەها ئەو ئیمانەی کە دەڵێ لەدونیادا یان لە دونیایەکی تردا، بینین دەرەنجامی کردەوەکانی دەخاتە سەرشان، ئەوەش بە کەرما (karma) ناسراوە، هەڵبەت ئەم تێگەیشتنە عەقیدەییە کە لەلای بەشێک لە ئاین و ئاینزاکانی هیندستان هەیە، وردبینی و شرۆڤەی بۆ کراوە کە بڕوای تەواویان پێی هەیە و بەقسەی خۆیان ئەزموونیان کردووە، چونکە لەلای ئاری فیدییەکان هیوایەکی تەواو هەیە بەو بەختەوەرییە مادییەی کە دونیایەکی دیکە هەیە و لە ئاسمانەوەیە دوای مردن، ئەم تێگەیشتنە دواتر بۆ خوداوەندەکانیش بوو بەدیاردە کە مرد دەبێت جارێکی تر لەنوێ زیندوو بێتەوە" (26). لێکۆلەرەکە جگە لەو نموونەیە باسی ئەوەدەکات کە زۆر عەقیدەی دیکە هەن کە لەشێوەی کۆمەڵەیەک باوەڕێکی نیمچە ئاینیان بۆ خۆیان درووست کردووە و هەمان باوەڕیان بەوە هەیە کە دەمرن و زیندوو دەبنەوە، ئەمە بەزۆری لە هیندستان و نیپاڵ و پاکستان بانگلادیش هەن کە گوایە روحی تاک هەرچەند هەڵبێت لە مردن، هەر دەبێت بمرێت، بەڵام بۆ دوڵنیایە جارێکی تر زیندوو دەبێتەوە، رەنگە ئەم تێگەیشتنە عەقیدەییە بۆ ئەوە بیری لێکرابێتەوە کە مردن نەبێتە گرێییەکی دەروونی و ئینسان لەداخی مردن بێهیوا بێت یان لەقینا چاکەکار نەبێت و هەمیشە بیر لە خراپە بکاتەوە .

بەپێی بۆچوونی یارسانییە کۆنەکان جەستەی ئینسان لەلایەن خوداوە درووستکراوە و یەکەم جاریش حەزرەتی ئادەمی درووستکردووە خودا، یەکەمجاریش بەرجەستەبوونی روح لەلایەن حەزرەتی عەلی بووە، پاشان ئەو بەرجەستە بوونە لە تەنیشت هەریەک لە بالوولی مایی و باوا سەرهەنگی دەودانی و باوا ناووسی جاف و شاخوسێنی لوڕستانی و دواجار سوڵتان سوهاک بەرزنجی بووە، هەروەها ریوایەتێکی کاکەییەکان هەیە دەڵێ بەرجەستەبوونی روح لەهەر کەسێکدا چوار فریشتە و بازنەکانی هەفتەن و هەفتەوانە هەندێکجاریش چلتەن، ئەم تەنانە لەرێگەی دۆنایدۆنەوە دووبارە بوونەتەوە. لەمبارەیەوە یارسان شیعر و سروودی تایبەتیان هەیە بۆ سەلماندن و قەناعەت پێکردن بەو باوەڕە ئاینیە. شیعرەکە بەم شێوەیەی خوارەوە یە:

(حەفت دونەن بەیان بۆ ڤاچان پێتان
تەحقیق بزانان مەعلوم بۆ لێتان
ئەوسا نە لەوبی، نە ئاریا بی
نەئەرش نە فەرش جیهان دەریابی
مەولا ڤەدورِبی دور ڤە تەی دەریا
ڤە دورِ بەر ئاما، جیهان کەرد مەهی).

لەشوێنێکی دیکە دەڵێن مرۆڤ لەکاتی مردندا رۆحەکەی لە جەستەی جیادەبێتەوە، هەموو روحێک هەزار و یەک تەن دەگەڕێت و ئینجا دەچێتە دونیای جاویدان و نەمری، بەمەش دەوترێ نەمری و دۆنایدۆن، ئەوان پێیانوایە مردن وەکو مراویەک وایە و ناخنکێت، کە دەچێتە ژێر ئاو، دواتر لەشوێنێکدا سەر دەردێنێ. لەمبارەیەوە و لەدەرەوەی ئەو کتێبانەی لەسەر یارسان لێکۆڵینەوەیان لەبارەی کاکەیی کردووە و لەدەرەوەی تێکست و عیلمی کەلام و مێژوو، بەزیندوو عەلی خوسرەوی کە سەیدێکی کاکەییەکانە و خەڵکی دیوی هەورامانی تەختە و زۆر بڕوای بەو دۆنای دۆنە هەیە، دەڵێ" ئێمەش وەکو کاکەیی باوەڕمانوایە کە کەسێک دەمرێت، دوای ئەوە کەسێکی تر لەدایک دەبێ و جارێکی تر ئەو روحە دەگەڕێتەوە لەگەڵ لەدایک بوونەکە، واتە لەگەڵ مردنی کەسەکە تەنها جەستەی دەڕوات، بەڵام روحی هەر دەمێنێت و دەچێتە جەستەی کەسێکی ترەوە، چونکە بەنی ئادەم لەچوار توخم پێکهاتووە، (ئاو، ئاگر، خۆڵ، با) ئەمە سرووشتی بەنی ئادەمە و تەکوین نەبوو تاکو خوداوەند پێکیهێنا، لەوجوودی هەر ئینسانێک زاتی خودای تێدایە و هەموو کاکەیش قەناعەتیان بەم لۆژیکە هەیە، چونکە خوداوەند نامرێت". بەڵام ئەوەی کە زانراوە روحێک کە لەروحێکدا دروست دەبێتەوە، مەرج نییە لەکاکەییەکەوە بۆ کاکەییەکی دیکە بچێت، رەنگە بچێتە روحی کەسێکی دیکەی دەرەوەی کاکەیی، بەڵام دەکرێ پێی بڵێن ئەو روحە، روحی فلانە کەسە کە رەنگە پیر، یان سەیدێک، یان پیاوچاکێکی کاکەیی بێت. بۆ ئەمەش روایەتێک هەیە کە لەنێو کاکەییەکان هەیە، "ژنێک ئەگەر سکی پڕ بێت و خەوێک ببنێت بەپیاوێکی روحانی کاکەییەوە، دواتر کە منداڵی دەبێت، دەڵێت ئەوە روحی فلانە کەسە کە لەخەوما بینیومە، بۆیە ناوی ئەو منالە بەناوی ئەو پیاو چاکەوە دەنێن". (27). هەروەها لەشوێنێکی دیکەدا لەسەر روح و دۆنایدۆن، بڕوای کاکەییەکان وایە کە ئینسان بەهەزار و یەک دۆندا تێدەپەڕیوە، لە دواجاریشدا ژمارە 1001 روحەکە دەگاتە ئاسمان و دەبێتە نور، بەڵام جەستەکەی وەکو خۆی دەمێنێتەوە و لەرۆژی ئاخیرەت هەڵدەستێتەوە کە پێی دەڵێن (کرد و کەرەم). (28). روحی ئینسان لەدابەزین و سەرکەوتندایە و ئەوانەی کە دەچنە بەهەشت، ئەوانەن کە لەگڵ دروست بوون، ئەوان پێی دەڵێن (زەردە گڵ). ئەوانەش کە پێیان دەڵێن هەفتەوانە، ئەو حەوت سەیدەن کە روحیان لەسجلی دەفتەرەکەی پیر موسێ نووسراوەتەوە. بۆیە هەر بەپێی ئەو بڕوا و فەلسەفە ئاینییە بێت کە یارسانەکان هەیانە، یەکێک لەو رابەرانی رۆحی ئاینەکە کە پێشتر ناومان هێناوە و ناوی شاخۆشینە و پێشتر مەولا عەلی _ ئیمامی عەلی بووە و رۆحی گواستراوەتەوە، وەک لەم شیعرەدا دەردەکەوێت .

(من جەن تەریقەت ئاوم بی زەڵاڵ
وەنام خۆشێن ئامام وەرووی کار
دویست ساڵ نەی وەر نەدوون مەولام
ئامام وەبیسات وەشیرین کەلام).

ئەمەش بەو مانایە دێت کە من ئێستا ناوم شاخۆسینە و پاش دوو سەد ساڵ لەمەوبەر مەولا عەلی بووم. ئەو مەسەلەیەی کە بڕوابوون بە (ئاو و ئاگر و خۆڵ و با) یە. بابەتێکی هەستیارە و بەشی زۆری ئاینەکان بەتایبەتی ئاینە کۆنەکانی سیخی و هیندۆسی و سابیئی و تەنانەت ئیسلامیش بڕوایان پێیەتی کە ئەم ڕەگەزە زیندووانەی سەر زەمین کە هەرکەیان پێکهاتەیەکی زیندووە و دەتوانن پێکەوە ژینگەیەکی نوێ درووست بکەن و ئینسان بەشێکە لەو پێکهاتانە و لەو ژینگەیەدا خولقاوە و پیاوچاکەکان لەرێگەی ئەو رەگەزانەوە گەڕاوەتەوە بە روحی و خۆی و بەجەستەیەکی دیکەوە .

هیچ ئاینزایەک بە بارتاقای کاکەییەکان بڕوایان بە سەید و پیاوە روحانیەکانیان نییە، بۆیە کە قسەی ئەو پیاو چاکانە بە نموونە دەهێننەوە، ئەگەر کەسی زانستی و پێشکەوتووخوازیش بن، بڕوا بەو قسەیە دەکەن، تائێستا لەنێو خۆیاندا هیچ جۆرە موناقەشەیەک نییە لەوەی ئەو چیرۆکانە لەگەڵ تێگەیشتنی سەردەم بۆ دونیابینی و ئاینزایی کرابێت، بۆیە ئەو تێکستە شیعریانە لەنێو مەحفەلی کاکەیی بەکاردێت و بەشێکی گەورەیە لە عەقیدەی ئەوان، ئەگەر نا چۆن ددەبێ کەسێک بەخۆی بڵێت من فلانە شێخ و پیر و پیاوچاکم و گەڕاومەتەوە نێوتان .

تا ئەو رادەیەی کە پیاوە روحانیەکان کە پێی دەڵێن (پیر) هێندە لەژێر ئیتاعەی ئەو پیاوەن ئەوەندە لەژێر رێسا و یاسای دەوڵەت نین، ئەو پیاوە روحانییە چاوی لەهیچ شتێکی ماڵی دونیا نییە و بەشێوەیەکی زۆر خاکی و سادە دەژی، بەڵام وەکو زانراوە بۆی هەیە مامەڵە بە موڵکی هەموو کاکەییەکانەوە بکات ئەگەر لایان نەدابێت لە رێساکە، بۆ نموونە لە کاتی لێقەومان پیر هەڵدەستێک بە کۆبوونەوەیەک بە کاکەییەکان و بەنهێنی کێشەکە بەپارە و ماڵی دونیا چارەسەر دەکات و لەسەر هەموو کاکەییەکیش فەرزە بەشداری بکات. ئەمە یەکێک لە کارە گرینگەکانی پیر و پیاوی روحانی و ریش سپی کاکەییە کە تائێستاشی لەگەڵ بێت ماوە .

دوانەیی ئاین

هەموو ئاینەکان لەسەر بوونی یەکتاپەرستی خودا کۆکن و نکوڵی لێناکەن، بەڵام لەشێوەی خوداپەرستیەکەیان جیاوازیان هەیە، ئەمە جگە لەوەی لەرووی کولتووری و پەرستگا و شێخ و پیر و پێغەمبەرەکانیان و کتێبەکانیان زۆر جیاواز لەیەکتر بیر دەکەنەوە، رەنگە خاڵی یەکەمی جیاوازیەکەیان، ئەو کتێبە بێت کە لەرێگەیەوە خودا دەپەرستن، سەرەنجام کتێبی پیرۆزی کاکەییە، ئاینی ئێزیدی کە بە (جیلوە و مەسەفا رەش) ناسراوە، خاڵی هاوبەشیان زۆرە لەگەڵ کاکەییەکان، وەکو لەبەشی ئێزیدییەکان باسمان کردووە، مەسەلەی دانانی سمێڵ و پیر و سەید و چینە جیاوازەکانی ئاین و خودا پەرستی، هەروەها جەم و جەمخانە و دۆنای دۆن و کەلام کە لەلای ئێزیدییەکان قەولی پێدەڵێن، لەبارەی سمێڵ داناوە عەلی خوسرەوی بەشیعرێک وەڵامی ئەو پرسیارە دەداتەوە و دەڵێ" سمێڵ نیشانەی دەرەجەی یارە، سمێل لەجوملەی شەرت و قەرارە ."

هەروەها ئەو دەڵێ "ئەمە لەکاتی سوڵتان سوهاکەوە بۆمان ماوەتەوە کە فەرمانە، یان بەمانای فەریزەی کولتووری و ئاینی کاکەیی و یارسانی هاتووە و دەبێ هەموو کاکەییەک بۆ جیاکردنەوە و ناسینەوەی کاکەیی وەکو سیمبولیک بێت، هەروەها ئێمە بەرلە 700 ساڵ جەمعێکمان هەبووە بەناوی جەمی هەفتە، لەوانە دووان ژن بووە کەرابەر بوونە و حەوتی پیاو، ئەوکات جیاوازی ژن و پیاو لەناو کاکەیی نەبووە، پیاو سمێڵی هەبووە، ژنیش دەسماڵی سوور، بەڵام کە سایەتیان چوون یەک بووە و ژنیش وەکو پیاو خاوەن کەسایەتی خۆیان بوونە ."

ئەوەی کە پەیوەندیی نێوان کاکەیی ئێزدی پێکدەهێنێ، ئەوەیە کە شێوازی رۆژوو گرتنیان لەیەک کات و سێ رۆژە لەیەک مانگدا، هەروەها شێوازی گێرانەوەی چیرۆکی ئەفسانەی بوون و ئاینیان وەکو یەکە، بوونی جەم و جەمخانە، وەکو ئەو جەمایەیە کە ئێزیدییەکان هەیانە، هەروەها ئەو جەمەی کە هەردوولا هەیانە و ژنانیش

لەدەرەوەی جەمەکەن، چون یەکن و بەهەمان مەراسیم تێپەڕدەبن. قەول و کەڵام کە لەئاینی ئێزیدی هەیە، لەنێو ئاینی کاکەیی هەیە و لەکاتی مەراسیمە جیاوازەکاندا دەخوێنرێ. هەروەها جەژنەکانیشیان بەیەک دەچێ و هەندێکیان لەیەک کاتدایە. مەسەلەی هاوسەرگیری کە یەک ژن پێویستە و تەڵاق حەرام کراوە، وات پیاو بۆی نییە زیاتر لە ژنێک بهێنێ، لەهەردوو ئاینەکە وەکو یەکە، واتە هەر پیاوێک بۆی هەیە یەک ژن بخوازێت و بەبێ هۆ بۆی نییە ژنی خۆی تەڵاق بدات .

ئەوەش کە پەیوەندیی بەئاینی زەردەشتیەوە هەیە لەگەڵ کاکەیی، ئەوەیە کە بڕوایەکی تەواوی هەندێکیان هەیە، ئەم ئاینە واتە کاکەیی و دەقی سەرەنجام، بەشێکە لەکولتووری ئاینی زەردەشتی و ئاڤێستای ئاینی زەردەشتی، بوونی پیاو لەنێو ئاینی کاکەیی وەکو سەردار، هەروەها بوونی سمێڵ وەکو ڕەمزی پیاوەتی، لەنێو هەردوو ئاینەکە چون یەکن و جیاوازیان نییە.

"هەوڵدانی ڕێبەر و موریدە کۆنەکانی یارسان و شوێنکەوتوانیان بۆ زیندووکردنەوەی ئاینی کۆنیان، تەنها لە چوارچێوەی پارێزگاریکردن لەو دوو ئاینە نەبووە، بەڵکو هەندێک جاریش بەرەنگاربوونەوەی ئەو ستەمە بووە کە حوکمڕانەکانی هەردوو دەوڵەتی لەشوێن یەکی (ئەمەوی و عەباسی) بەرامبەریان کردوویانە، بۆیە ئەگەر بەسەرچاوە مێژووییەکاندا بچینەوە دەبینین، لەسەدەکانی دووەم و سێیەمی کۆچیدا، چەندین ڕاپەڕینی گەورە و شۆڕش دژی حکومەتی خەلافەتی ئیسلامی سەریانهەڵداوە، نموونەش، یەکەم: ڕاپەڕینی زەنگییەکان بەرامبەر عەلی کوڕی محەمەدی بورقعی عەلەوی بووە. دووهەم: ڕاپەڕینی بابەکی خوڕەمی. سێهەم: ڕاپەڕینی هاشم کوڕی حەکیم ناسراو بە (المقنع) هەندێکیش لەو ڕاپەڕینانە توانیویانە هەتاکو ئەستەنبوڵ بچن". (29 .(

بۆیە ڕاستە کاکەیی و ئاینزاکانی دیکە کە هەم سەربە ئاینەکانی ڕابردوون کە ئاسەوارێکی کەمی ماوە لەڕووی مێژووییەوە و شوێنکەوتوانیان نەمان، هەم بۆ مانەوەی خۆیانە وەکو ئەوەی پشت بەو ڕابردووە ببەستن و نەبن بە ئاینێکی ناحەز و بێ ڕەسەنایەتی و شوناسی جوگرافی، ئەم مانەوەیەش بۆ کاکەییەکان لەنێو هەموو شەڕو شۆڕو ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانی لەناوچەکە کە هەردوولایان موسڵمان بوونە. یان بڕوایان بە شێواوی حوکمی ئیسلامی بووە، باشترین سەلمێنەری ئەو ڕاستییەن کە کاکەیی خۆڕاگر بوونە لەبەرامبەر سڕینەوەیان، بەڵام ئەمە گومانی بۆ ئاین و شوێنکەوتووەکانیان نەسڕیوەتەوە کە تائێستاش هەیانە گومانیان لە ڕەسەنایەتی ئاینەکە هەیە. (30 .(

تاکە شتێک کە دەبێتە خاڵی جیاوازی نێوان ئەم دوو ئاینزایە واتە (کاکەیی و ئێزیدی) ئەوەیە کە کاکەییەکان لە مەزهەبی شیعەگەرێتیەوە نزیکن و بەشێکی زۆریان بە ناڕاستەوخۆ، عەلی کوڕی ئەبی تاڵب بە سەرەتای ناوی خودا و نوێنەرایەتی خودا دەزانن، هەرچی لەبارەی ئێزیدیەکانەوە هاتووە، بەوە ناسراون کە درێژە پێدەری مەزهەبی سوننەی ئیسلامن و بەو دەلیلەی کە شێخ ئادی کوڕی موسافیر زۆر لە شێخ عەبدولقادر گەیلانیەوە نزیک بووە، یان پێیان دەگوترێ پاشماوەی یەزدیەکان کە مەبەست لە یەزدی کوڕی موعاویە یە، بەڵام ڕاستیەکەی بە پێی مێژوویان بێت هەردوو ئانەکە هیچ ڕەگێکیان ناچێتەوە سەر ئەو ئاینە و ئاینی سەربەخۆن وەکو لە تێکست و قەولەکانیان دیارە، یان لە کولتوورەکانیانەوە دەردەکەوێ، یەعنی هاڵی جیاوازی ڕیشەیی نێوان ئێزدی و کاکەیی، وەکو ئیسلام وان کە لەسەر دوو مەزهەبی سوونە و شیعە نارێکن و نەگونجاون ئەویش بەهۆی پەیوەندیی کۆنی فیگەر و ئایکۆنە ئاینەکەیانەوەیە کە سوڵتان سوهاکە لە عەلەوییەکان نزیک بووە و شێخ ئادی ئێزدییەکانیش لە سوونەکان و بەتایبەتیش شێخ غەبدولقادری گەیلانی نزیک بووە .

قەول و کەلام

کاکەیەکان وەکو هەر ئاینێک کە سەرەتا بە قەول و کەلام و قەوال هەبوونە و دواتر تێکستەکانیان نووسراوتەوە و بووە بە دەقی پیرۆزیان، ئەوان لێکچوونێکیان هەیە بەهەمان شێوە و بەتایبەتی وەکو ئێزیدییەکان قەول و کەلامیان هەیە و نووسراوەتەوە و کاری پێدەکەن، هەڵبەت ئەو قەولانە وەکو دەقێکی پیرۆزە و بەشێکیشە لەدەقی سەرەنجامی پیرۆزی کاکەییەکان، بۆ نموونە ئەم قەولانە بەشێکیان وەکو موعجیزە تەماشا کراون و بینراون، وەختێک شێخ عیسێ کاتێک دەیهەوێ بچێت بۆ زیارەتی مەککە، داوا لەسوڵتان سوهاک دەکات لەناوچەکە بمێنێتەوە، ئیدی شێخ بەو مەرجە دەڕوات و کەشکۆڵێک دەکاتە شانی، دەرویشەکانیشی لەگەڵ شێخ خۆیان ئامادە دەکەن، بەڵام سوڵتان سوهاک دەچێتە ژوورەکەی خۆی و دەرگا لەسەر خۆی دادەخات، بەباوکی دەڵێ" تۆ بڕۆ من لێرە دەمێنمەوە". ئیدی دەڕۆن و لەرێگە شوانێک دەبینن، شێخ داوا لەشوانەکە دەکات کە مەڕێکیان پێبدات بۆ ئەوەی گۆشتەکەی بخۆن، شوانەکە داواکەی رەتدەکاتەوە و پێی دەڵێ بەبێ بەرامبەر بزنێکتان دەدەمێ، پاشان رێگە دەبڕن، کاتێک دەگەنە مەککە، دەبینن سوڵتان بەر لەئەوان گەیشتووە، لەو کاتەدا دەبینن مەلائیکە ئیزرائیل دادەبەزێتە خوارەوە، بۆ ئەوەی روحی شێخ بکێشێ، سوڵتان ئەمر دەکات دوایبخەن و دەڵێ" ئەوەڵ ببخشە بەگوناح شوانە .

دووەم لاشەکەی بەرە و ئەویانە" دواتر دەگەڕێنەوە بۆ بەرزنجە و لەوێ خودا روحی شێخ عیسێ دەکێشێ و دەمرێ، ئیدی دوای مردنی باوکیان براکانی لەسوڵتان تورە دەبن و دەبێتە شەڕیان و بەناچار موڵکەکەیان دابەش دەکەن، سوڵتان جگە لە هەندێ شتی بەسیت بەولاوە هەڵناگرێ وەکو میراتی باوکی، ئەوانیش (فەرش و سفرە و قەدەرەکانی باوکی) یەتی، ئیدی براکانی بەناوی (بنیامین و داود و پیرمۆسێ و مستەفا داودان و دایکیان، دەمێننەوە و ئەو گوندەکە جێدەهێڵن، دواتر پرسیار دەکەن سوڵتان لەکوێیە، دەڵێن رۆیشت و هەموو شتەکانی باوکمانی برد، ئەوانیش پێیان دەڵێن، موڵکە گەورەکە ئەو بردوویەتی و کەرامەتەکە دەستی ئەو کەوتووە، ئیدی بەسەرکردایەتی سێ دانە لەبراکانی سوپایەک درووست دەکەن و بەدوایاندا دەڕۆن و لەوێ دەبینن لەئەشکەوتی (مەڕنۆ) لەناوچەی شارەزوور کوژراون". (31 .(

پێدەچێ کاکاییەکان بەر لە ئێستا بڕوای تەواویان بە ئیسلام هەبووبێت، بۆیە چوون بۆ مەککە، ئەمە ئەگەر بەزۆریش ببوون یان کرابن بە ئیسلام، بەڵام بەهەرحاڵ ئەوان جگە لەوەی بەخۆیان دەڵێن ئاینی سەربەخۆ، بەڵام پێدەچێ وەکو پاشماوە و جۆرێکی تری ئیسلام بووبوون، ئەگەر وانەبێت چۆن شێخ عیسێ بەپێی ئەو سەرچاوەیە دەچێت بۆ مەککە و چۆن تائێستا ئەمە رەتنەکراوەتەوە، یان ئەگەر ئەوان لەژێر کاریگەری ئاینزای زەردەشتین بۆچی دەچن بۆ سنتەری ئاینی ئیسلام و سوننەکان کە مەککەیە؟ ئەمە ئەو گومانەیە کە کاکەییەکان هێشتا وەکو پرسیار وەڵامی پێنەدراوەتەوە .

کەلامخوێن وەکو کتێب نووس

کۆمەڵێک کارێکتەری ناسراو لە ئاینزای کاکەیی هەن کە خاوەنی کەلام بوونە و کتێبەکانیش بەناوی ئەوانەوە ناسراوە و نووسراونەتەوە، ئەم کەلام خوێنانە بەشێکی وەکو سەحابی ئیسلام ناوی لەنێو کولتووری ئاینی کامەیی دێت، تاڕادەی پیرۆزکردن، بۆیە بەناوی ئەوانەوە کتێبەکان نووسراونەتەوە. لەوانەش: ناوی ئەم کەلامخوێنانە ناسراوترینن .

1 :کەلامی سەی خامۆش

2 :کەلامی پەردیوەی

3 :کەلامی شا تەیموری
4 :کەلامی زولفەقار
5 :کەلامی جەناب
6 :کەلامی قاصید
7 :کەلامی موجرم
8 :کەلامی خان ئەلماس
9 :کەلامی حەیدەری
10 :کەلامی نەورۆز
11 :کەلامی دەروێش ئاجاق

ئەمانە بەشێوەیەکی گشتی بە زمانی هەورامی کەلامیان گوتووە، بەڵام چونکە خۆیان واتە کاکەییەکان پێی دەڵێن زمان ماچۆ و چەند دانەیەکیشیان بە تورکی نووسراون، هەموو کاکەییەکیش لەو شێوەزارە تێدەگەن.

لەکتێبی (شاهنامەی هەقیقەت) باس لەوە دەکات کە دەیان هەزار کەلام و بەیتی شیعری هەن یارسانییەکان ئەزبەریان کردووە و قەوالەکان دەیانگوتەوە لەکاتی مەراسیمی تایبەتیان کە هەر بەیت و کەلامێک بۆ بۆنەیەک گوتراوەتەوە، بۆ نموونە باس لەوە دەکرێت کە (11117) دێڕە شیعر بەزمانی فارسی نووسراونەتەوە و یەکێک لەو ناودارانەی نووسیویەتی، حاجی نیعمەتوڵلای جەیحون ئاوایی یە، کە یەکێک لەگەورە پیاوانی یارسانی بووە. بۆ نموونە سروودی مردن و تەڵقین و جەم و جەمخانە و منداڵ لەدایک بوون لەسەر زاری ئەو بووە و ئێستا بۆتە نەریت و هەر دەخوێنرێن و بەکەلامانە کار دەکەن .

ئەگەرچی سەرەنجام جێگەی شانازی کاکەییەکانە و بەتێکستی ئەسڵی ئاینی خۆیانی دەزانن، بەڵام مینۆڕسکی کە ڕۆژهەڵاتناسێکە و هاتۆتە عێراق و کتێبێکی لەژێر عینوانی (نامەی سەرەنجام نووسیوە. " مینۆڕسکی زۆر ڕەقەکار و منجڕانە ئەم تێکستەی خۆی ناو ناوە کیتابی سەرەنجام و بە کتێبی پیرۆزی ئەهلی هەقی داناوە، من لەرەوەندی دوورودرێژی پرس و لێکۆڵینەوەکاندا هیچ شۆپ و شوێنەواری کۆپییەکی دیکەی هەمان تێکستم وەچەنگ نەکەوتووە، تەنانەت بە گشتی شوێنی هیچ کتێبێکی پیرۆزم هەڵنەگرتووە".(32). هەڵبەت بەپێی سەرچاوەیەکی تر کە هاتووە یەکێک لەو کەسانەی کە لەسەر تێکستی ئاینی کاکەیی واتە سەرەنجامی نووسیوە، تیکستەکەی بە (مەسنەوی) دەناسێنێ وەکو بەشێکی لەشیعر و دەڵێ " ئەمە و بەشە شیعرییەکەی سەرەنجام کە سروودەکانن، لەسەر کێشی خۆماڵی کوردی دامەزراوە، هەروەها بەشێک لە (وردە سەرەنجام) پەخشانەکانی بەفارسی نووسراون، سوڵتان سوهاک لەم بەشەدا کۆڵەکەی دینەکەی بۆ کاکەییەکان لە چوار شت دەربڕیوە ئەویش: (پاکی و راستی و لەناوبردنی فیز و هەوا و بەخشش). بەڵام شیعرەکانی لەسەر شێوەی مەسنەوی نووسراون، ئەگەر تاک تاک وشەی فارسیشیان تێدابێ ئەوا بەکوردییەکی ڕەوان بۆ سەردەمی خۆیان نووسراون و زۆربەیان بەتایبەتی پیرەکانیان ئەزبەریان کردوون لەترسی ئەوەی نەفەوتێ .

بەشی زۆری تێکستی ئاینەکان بە ئەوەی پێی دەگوترێت ئاسمانی و زەمینی، بریتیین لە تێکستی شیعری و بەزمانی شیعری خوداپەرستی پێکراوە، هەموویان دەڵێی کەسێک نووسیونی و یان دەڵێی یەک ستایڵن لەنووسین، بەڵام پێدەچێ لاسایی یەکتریان کردبێتەوە وەکو چۆن شاعیرەکانی کلاسیک وەکو یەک شیعرییان نووسیوە و بەڵام فۆرمی جیاواز و ناوەڕۆکی جیاوازیان هەیە، ئەمەی تێکستی کاکەیی و ئێزدیی و تەنانەت سابیئەش هەر وایە، بەڵام قورئان و ئنجیل کە دوو شێوازن، پەیوەندیی بە بڕواکەیانەوە هەیە، ئەگەرچی قورئان وەکو ناسخ و مەنسووخ تەماشای تێکستەکانی نێو تەوراتی کردووە، بەڵام هەمان قەول و چیرۆک و شیعری سورەتەکان بەشێکیان لەیەکتر

دەچن، بەڵام هەرچی ئەمانەی تێکستی زەمینین، درووست دەڵێی شاعیرەکانی ئەو سەردەمە نووسیویانە بۆیە لەیەکتر دەچن .

بەڵام کاکەیی زیاتر لەسەر ئەو قەول و باوەڕانە دەڕۆن کە بڕوایان پێیەتی، ئەوەندە لەسەر سەرەنجام کار ناکەن .

ئەم تێکستە یەکێک لە قەولەکانە

"باوەڕی وەجا، باوەڕی وەجا

یاری چوار چشتان باوەڕی وەجا

چاکی و راستی و نیستی و ردا

مەبۆ باڕوێت سوک کەی جەدنیا

چونکە ئی دنیا جاکەی بوارەن

گا سەرەو بان و گا سەرەو خوارەن

مە بۆ وەپاکی و راستی وردا

گرد وات ویتان نیست کەن پەی مودا "

ئەم شێوە مەسنەوییە کە لە ئینگلیزیدا پێی دەڵێن (hiroet caplit) لەگەڵ جۆری فارسی و ئینگلیزیدا جودایە، چونکە لەوەی فارسی و ئینگلیزیدا هەردوو دێڕ لەشتێک دەدوێن، بەواتای گەر جوتێک لەدەقە شیعریەکە دەربهێنی زۆر کار لەڕامانی دەقە شیعریەکە ناکات، بەڵام شێوازی داڕشتنی دەقە شیعریەکەی (سەرەنجام) چونکە دەقێکی ئاینییە، کەواتە دەرهێنانی جووتە دێڕێک تەواوی دەقەکە تێکدەدات، کتێبی زوڵاڵ لەچەند بەندێک پێکهاتووە، هەر بەندێکی لەسەر باسێکی خواناسی بەهۆی بابە یادگاری سەرانەیی و شابراهیمی ئێوەتەوە هۆنراوەتەوە، ئەم دوو هۆنیارە لەسەدەی 15 هەمدا ژیاون هەردووک بەخواناس ناسراون، دەبێ هەردووک لەسەردەمی سوڵتان سوهاک ژیابن، ئەم پەرتووکە یان لەسەر کێشی دە هیجایی خۆماڵی هۆنراوەتەوە لە156 بەند و 1001 هۆنراوە پێکهاتووە، سدیق بۆرەکەیی دەڵێ پەرتوکی زوڵاڵ یەکێک لەپەرتوکە پایەدارو گرینکەکانی سەدەی هەشتەمی کۆچییە کە بەزاراوەی گۆرانی هۆنراوەتەوە"(33 ..(

لێرەوە بۆمان روون دەبێتەوە کە کاکەیی مادام لەسەدەی 15 ی زایینی ژیاون، هەروەها ئەوکاتە ناوچەکە پڕبووە لەشەڕ و کوشتار و ستەمی میللی و ئاینی و ئەوان ماونەتەوە لەسەر بڕوای خۆیان، کەواتە توانیویانە بەهۆی بەرگریکردن لە خۆیان و بڕواکەیان، ببن بە ئاینێکی سەربەخۆ و خاوەنی کولتووری خۆیان، هەروەک ئەوەی بە کوردی نووسراون و بەکوردی دەخوێنرێن و خۆیان بە کورد دەزانن نەک عەرەب، کەوابوو مانەوەیان لەناوچەکە کە ئاینی ئیسلام بەدەیان شێوە فتوحاتی کردووە و ئەوان ماون، دەیسەلمێنێت کە یەکێکن لە ئاینەکانی کوردی، بەڵام چونکە لەسەردەمی شیعر نووسین و سەردەمی منەوەری شاعیرەکاندا قەولەکان و دەقەکان هاتوونەتە سەر زاری خەڵک، گومان دەکرێت کە ئەمە ئاین بێت، یان لانیکەم ئاینزا بێت، چونکە بەشی زۆری تێکستەکان دەقی شیعرین و هیچی تر، شەریعەتێکی تێدا نییە کە بیسەلمێنێت کەلامی خودا و دەستووریە و بۆ پرنسیپی ئاینی زیندوو راگیراوە، ئەمە جگە لەوەی هاتنی ئاین و پێغەمبەرەکانیان تەنها بۆ خودا پەرستی نەبووە، بەڵکو رۆشنبیرییەک بووە کە لەرێگەی تێکستەکانەوە خودایان پێناسیوە و بەشێوەیەکیش نووسراونەتەوە کە لەزمانی ئینسانی ئاسایی ناچێت و فەلسەفەی تێدایە، تاکو سیحری زمان کاریگەری هەبێت لەسەر خوداپەرستییەکەیان بۆ چاکە و خراپە لەسەر زەمین و لەوێشەوە کاریگەری هەبێت لەسەر شەریعەتی ئاینەکە .

پەیوەندیی کۆمەڵایەتی

ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتییە ی کە زیاتر مەسەلەی ئاینزاییەکە زاڵە بەسەریاندا و زۆر بەیەکترەوە گرێدراون و ئەمەش لەترسی ئەوەی پێکهاتەکە دووچاری پەرشوبڵاوی نەبێتەوە و بکەونە بەردەم مەترسی لەناوچوون، هەوەک چۆن پێکهاتەی ئێزدیش وان، بەڵام ئەمانیش وەکو ئێزدی لەگەڵ یەکتردا هاوسەرگیری دەکەن و هەتا کەسێک یان کچێک لە پێکهاتە و نەوەیەکی خۆیان نەمابێت، ئەوان هاوسەرگیری لەگەڵ کەسێکی تر ناکەن، بگرە لە رووی یاسایی و عورفی کۆمەڵایەتیشەوە کێشە درووست دەکات، چونکە هەم خۆیان لەگەڵ موسڵمانی کورد و تورکمان و عەرەب هاوسەرگیری ناکەن، هەم موسڵمان ئەوان بە غەیرە ئیسلام و کوفر دەزانن، بۆیە لەگەڵ نزیکترین کەسی خێزانەکەشیان تێکەڵ دەبن بۆئەوەی بتوانن مومارەسەی سرووت و ئاینەکانیان بکەن .
ئەوان لەدوای هاوسەرگیری مەسەلەی تەڵاقیان حەرام کردووە، ئەوان پێشووتر بەر لەهاتنی چەرخی نوێی مۆدێرن و درووستبوونی شار و کارپێکردنی یاسا بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی، پێشتر بۆ حاڵەتی هاوسەرگیر ئاهەنگیشیان نەگێڕاوە بەئاشکرا، بەڵکو گرێبەستێکی هاکەزاییان گرتووە، ئێستا بەناچار وەکو پێکهاتەکانی تر بەو یاسایەی عێراق هاوسەرگیری دەکەن، هەروەها لەلای ئەوان مەرج نییە باوک و دایک رازی بن بەهاوسەرگیری کوڕ و کچ، چونکە بەشێک لە ئازادییەکانیان بەخشیوە بە منداڵەکانیان، ئەگەر مارە بڕینیش هاتە پێشەوە، ئەوا دەبێ لە رۆژانی دووشەم و هەینی بێت، چونکە دوو رۆژی پیرۆزن لەلای کاکەییەکان .
لەبارەی فرە ژنیشەوە، ئەو قسەیە هەیە کە ئەوان بۆیان هەیە زیاتر لە ژنێک بهێنن، مەسەلەی تەڵاقیش بەشێوەیەک لەشێوەکان وەکو گوناح تەماشاکراوە، بۆیە پیاو ناتوانێ ژنەکەی بەئاسانی تەڵاق بدات. ئەگەر کەسێک ویستی ئەو هەڵەیە بکات، ئەوا کەسێکی تر یان پیاوێکی روحانی یان ریش سپییەک دەڵێ (بیدەنگ بە وەکو کاکەیی)" (34).
ئەمە ئەو کۆدەیە کە تەنها کاکەییەکان خۆیان لەیەکتر تێدەگەن، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوان لەترسی هێرشی ئیسلام بۆ سەریان، هەموو ژیانیان بە نهێنی بووە تەنانەت قسە کردنیشیان، تاکو کەسی تری بێگانە لە عادات و نەریتیان تێبگات و کارەکەیان لێهەڵبوەشێننەوە .
کاکەییەکان چونکە پێکهاتەکەین لەترسی ئەوانی تر لەسەر ژیانیان، هەمویان لەو هەوڵەدان پێکەوە بژین و لە نزیک یەکتر بن، هەوەک چۆن لە سوفەیەی نزیک خەباتی هەولێر و گوندی عەلی سەرای سەر بەداقوق و گەرەکی شۆرجەی کەرکوک و لە چەند گوندێکی نزیک قەزای چەمچەماڵ کە لەکاوە ناسراوترینیانە، هەروەها هاوارییەکانی هەڵەبجە و هتد پێکەوەن بەشی زۆریان لەترسی دەسەڵات لەیەکتر پچڕاون، بۆیە کە پێکەوە دەژین، هەمیشە دەرگایان لەسەر پشتە و سیقەیان بەیەکتر هەیە و دەرگا لەسەر یەکتر داناخەن، ئەمە یەکێک لەجوانترین شێوەی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی کاکەییە، چونکە ئەوان هەموو یەکتر بە خوشک و برا تەماشای یەکتر دەکەن. هەروەها تا ئەو رادەیە پەیوەندییان توندە کە نان پێکەوە دەخۆن و وەکو نەریتێکی ئاینی کاکەیی تەماشای دەکەن و ئەگەر پشت لەیەکتر بکەن، ئەوا گلەیی زۆر دەکەن کە ئەو کەسە لەرێچکەی کاکەیی لایداوە و گوناهبارە. هەروەک چۆن کەسێک سمیڵ بتاشی بەهەمان شێوە تەماشای دەکەن، بەڵام ئێستا لەدوای هاتنی دونیایەکی تر ئەم نەریتە کەم بۆتەوە .

****

سەرچاوە و پەراوێزەکانی پاژی دووەم

1 :ئەیوب رۆستەم. یارسان. لێکۆڵینەوەیەکی دینییە. سەبارەت بە کاکەیی. بڵاوکراوەکانی سەنتەری مارگریت. ساڵی 2013. ل44.

2:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل55
3:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل52 .
4 :ن.ئیڤانۆڤا.پێرەوانی راستی. یارانی کوردستان (ئەهلی هەق) وەرگێڕانی. ئاسۆ کەریم. پیاچوونەوە. شوکر مستەفا. بڵاوکراوەکانی بەڕێوبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەر. ساڵی 2003. ل34
5 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل42 و 43.
6:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل50 .
7 :هەمان سەرچاوەی پێشوو ل 51
8 :دیوانی ئادەم سەفی ئەڵڵا و سەرەنجامی قابیل و هابیل لە مەسحەفی موعجەمی کوردی _ کەلامی یارسان پێشەکی پێداچوونەوەی. د. محمد عەلی سوڵتانی. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس. ساڵی 2011. ل40. ل41
9 :د. نوری یاسین هرزانی. الکاکاییه. دراسه انپروبولوجیه للحیاه الاجتماعیه. معهد تراپ الکردی. سنه 2003. ل44 .
10 :عەبدوڵڵا قەرەداغی.کۆکردنەوە و نووسین. ئاینی کۆن و کۆچکرد لەکوردستان. بڵاوکراوەی بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی 2013. ل231
11 :د. سەلام ناوخۆش. کاکەیی زمانی نەتەوەیی ئاینی. ساڵی 2010 فەرهەنگی ژمارە (37 .(
12 :ئەیوب رۆستەم. یارسان.لێکۆڵینەوەی مێژوویی _ دینییە. لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری مارگرێت. ساڵی 2003. ل58.
13 :هەمان سەرچاوەی پێشوو ل78 .
14 :د. محەمەد عەلی سوڵتانی. بنەوانەی باوەڕی یارسان. دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی 2010. ل20
15 :ن.ئیڤانۆڤا. پێرەوانی راست، یارانی کوردستان ئەهلی هەق. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئاسۆ کەریم. پێداچوونەوەی. شوکر مستەڤا. بڵاوکراوەی بەڕێوەبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەر. ساڵی 2003. ل131 .
16 :پێشتر کریت سەنتەری رۆشنبیری کۆن بووە، هەروەک بۆ دایک پلە و پایەی بەرزی بۆ دانراوە، ئەم ئاینە لەناوچەی میزۆپۆتامیا هەبووە و سیمبولەکانیشیان شمشێر و فاسی دووسەرە بووە، ئەم سیمبولانە بوونە بە کەرەستەی کۆنترۆڵکردنی هەموو ئاژەڵێکی شەڕانگێز لەدارستاندا و ئاینێکە لەرێگەی ئەو تێگشتانەی هەیبووە کە دەتوانێ بوار بۆ ژیان و مردن دابنێت لەرێگەی ئەو پەیکەرانەی بۆی درووستکراوە و لەسەر شاخێک دانراوە و لەنێوانیاندا دوو شێر هەن، هەروەها وێنە و چیرۆکی ماریش هەیە کە باڵی هەیە، بەڵام هاوڕێ گەنجەکەی خوداوەند زیۆس کە لەسەر ئەو شاخە لەدایک بووە کە ئاینی مانی پێدەناسرێتەوە، لەدوای ئەو بووە بە بڕوایەک بۆ خەڵکێکی زۆر لەسەرەتای هەزارەی دووهەمدا .
17 :ئەیوب رۆستەم. یارسان. لێکۆڵینەوەی مێژووی و دینیە. بڵاوکراوەکانی سەنتەری مارگرێت. ل 99 ل 100 ل 101 .
18 :عەبدوڵڵا قەرەداغی. کۆکردنەوەی ئاینی کۆن و کۆچکردن لەکوردستان دا. بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی. 2013. ل227 .
19 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل230
20 :ن.ئیڤانۆڤا. پێرەوانی راستی، یارانی کوردستان (ئەهلی هەق). ئاسۆ کەریم کردوویەتی بەکوردی، پێداچوونەوی شوکر مستەفا. بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەری. ساڵی 2003. ل 99.

21:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل116
22 :هەمان سەرچاوەی پێشوو ل214 و 215 .
23 :ئەو گوندانەی کەوتوونەتە سنووری شاری کەرکوک. بریتیین لەمانەی خوارەوە. (عەلی سەرا و بنشاخ و ئەلبوسەراج و دایسی بچووک و تۆپزاوا و فەتاح ئاغا کاکەیی و مەتیق و ئەلبو محەمەد و زەنقەرە و تەلعرابە و دەلسی گچکە و دەلسی گەورە و لەهیب و دریس لەحەویجە)، لە مەندەلی لە (گەڕەکی قەڵەم حاجی و گوندی دوو شێخ) هەروەها لە شوێنەکانی دیکەی کوردستان هەن بەپەرشوبڵاوی بۆن مونە لەنزیک چەمچەماڵ و لە قەزای خەباتی سەر بەپارێزگای هەولێر .
24 :عەبدوڵڵا قەرەداغی. ئاینی کۆن و کۆچکردن لە کوردستان. بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی. وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی 2013. ل228 .
25 :د. گە الهاشمی. مفصل جغرافیه العراق. دیراسه سوسیولوجیه حول الکاکایه. ص78
26 :جفری بارندر. المعتقدات الدینییه لدی الشعوب. ترجمه. امام عبدالفتاح امام. مراجعه. د. عبدالغفار مکاوی. مکتبه المدبولی. سنه 1996. ل177
27 :هەمان سەرچاوە پێشوو، ل 78 .
28 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل78.
29 :ئەیوب رۆستەم. یارسان. لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی. دیینیە. لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری مارگریت. ل81
30 :میترا کەسایەتییەکی مەردی کۆنی دلێر و ئازا بووە. چەکی تایبەت بەخۆی هەبووە کە بریتی بووە لە گورزێک و سەد تیغی پێوەبووە بۆ شکاندنی دوژمنەکانی، ژمارە 7 لەلایەن میتراییەکان پیرۆز بووە کە حەوت تەبەقەی ئاسمان و حەوت ئەستێرە و حەوت چینی زەوی و حەوت دەرگا و حەوت پایە و هتد. بەپێی سەرچاوە و تێگەیشتنی رۆژهەڵاتناسەکان، ئەوان پێشتر خۆریان دەپەرست و ئەو خۆر پەرستنەش کە باس دەکرێت و گوایە زەردەشت و زەردەشتییەکان هەڵگری هەمان بیری میترا بوونە .
31 :کتێبی کاکاییەکان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل 45 و ل46 .
32 :ن. ئیڤانۆڤا.پێڕەوانی راستی. یارانی کوردستان (ئەهلی هەق). وەرگێرانی. ئاسۆ کەریم. پێداچوونەوەی. شوکر مستەفا. بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری بەڕێوەبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەر. ساڵی 2003. ل43
33 :د. سەلام ناوخۆش. کاکەییەکان و زمانی نەتەوەیی و ئایینی. هەفتەنامەی فەرهەنگ. ساڵی 2010. ژمارە 37
34 :گە الهاشمی. مفصل جغرافیه العراق. دیراسه سوسیولوجیه. ص89
35 :عەلی خوسرەوی پیاوێکی روحانی کاکەیی و کەسایەتی و شارەزایەکی ناسراوی کاکەییەکانە لە وڵاتی سوید دەژی، لەگفتوگۆیەکی چڕوپڕدا ساڵی 2010 باسی لە زۆر لایەنی پەنهانی ئاینزای کاکەیی کرد کە جیاواز بوو لەسەرچاوەکانی دیکە. دەکرا وەکو شێوەیەکی دیکەی سەرچاوە بۆ ئەم باسە بەکاربێت، لەلایکی دیکەوە من بۆ باسەکەم پشتم بە لێدوانی کەسە روحانی و رۆشنبیرەکانی نێو ئاینزاکان بەستووە وەکو کاری مەیدانی، بۆیە لە زۆر شوێندا پشتم بە قسەکانیان ئەو بەستووە .

سابیئەی مەندائی
پێکهاتە لێکچووەکەی کریستیانی عەرەبی

سابیئە یان (سابیئەی مەندائی)، گروپێکی ئیتنی، یان تائیفییەکی ئاینییە لەعێراق و پێغەمبەر و رابەریان، یەحیای کوڕی زەکەریایە کە خاوەنی دەقی (کەنزا رەبا) یە، کەنزا رەبا دەقێکە کاری پێدەکرێت لەنێو خۆیاندا، هەروەها دەقێکی پیرۆزە لەکن ئەم گرووپە کە بەڕواڵەت لەگەڵ کریستیانییەکان لێکچوونێکیان هەیە .

ئەوان بنەچەیان لەسەرەتای سەدەی هەشتەمی زاینی دەست پێدەکات، پێڕەوی مێژووی سەرهەڵدانی بوونی ئادەم و حەوا ن، بۆیە لەوێیوە بڕوایان پێیەتی کە سەرەتا خودا و شیت و ئیدریس و نوح و دواتر سام کوڕی نوح هاتووەتە دونیاوە لەدوای تۆفانەکەی نوح پێغەمبەر، پاشان یەحیا کوڕی زەکەریا هاتووە، بۆیە ئەو دابڕانەیان باس نەکردووە وەکو هەر ئاینێکی تر بە پێغەمبەرەکەی خۆیان دەست بەو دابڕانە دەکەن کە یەحیای کوڕی زەکەریایە و بەپێی تێکستە دیکۆمێنتکراوەکانی خۆیان، ئەم دەقەی واتە (کەنزا رەبای) وەکو وەحی لەلایەن خوداوە بۆ هاتۆتە خوارەوە، واتە هەم ئاینەکە و هەم تێکستەکە لە ساڵی 68 بەر لەدایک بوون. هاتۆتە ئاراوە و بووەتە بڕوای ئەو خەڵکەی ئەو کاتە و تائێستا پێڕەوانی بڕوایان پێیەتی و پەیڕەوی لێدەکەن و بەدەقێکی رەسەن و پیرۆزی دەزانن، زمانی ئەوان راستە عەرەبییە، بەڵام دەقە ئاینەکەیان بە زمانێکی جیاواز لەعەرەبی و سۆمەری و عیبری نووسراوە و تەنها شارەزایانی بواری ئەنترۆپۆلۆژیا لەدەقەکە تێدەکەن و دەتوانن شرۆڤەی بۆ بکەن و مێژووەکەی بدۆزنەوە و ساغی بکەنەوە.

"ئەوان بڕوایان بە دوو جۆر جیهانی بوون هەیە، جیهانێک نهێنی و لێڵ و جیهانێک ئەوان ناویان ناوە (مشونی کشتا) بەمانای شارێکی گەورە دێت، بەڵام نازانرێ ئەو شارە لەم جیهانەدا هەیە کە بەنیسبەت جیهانی نهێنی وەکو دەستی راست لەبەرامبەر دەستی چەپ، بۆیە ئەوان خۆیان داناوە بە بێگوناح و دوای مردنیش راستەوخۆ دەچن بۆ جیهانی نور واتە جیهانی دەرەوەی ئەم جیهانە و رووناکە، جیهانەکەی دیکە ئەو جیهانەیە کە خەڵکی دیکە و بڕوادارانی دیکەشی تێدا دەژی وەکو ئەوەی ئێستا، کە ئەوان ناویان ناوە (تیبل)، بەمانای جیهانی ماتریالی واتە میسالی یان زەوی بەپیت".(1). هەروەها ئەوان پێیانوایە کە هەموو پێغەمبەرەکان کاریگەرییان لەسەر یەکتر هەبووە، بۆ نموونە"پێغەمبەری یەکەم ئادەم بووە و پیاوی یەکەم باوکی ئادەم کە ئەوان دەیپارێزن، پێغەمبەر شیتل کوڕی ئادەم ی یەکەم، کە باوکی نارد و روحەکەشی لە بەشەر پیرۆزترە. پێغەمبەر سامی کوڕی نوح کە ئەو کتێبی ئاینی سابیئەی نووسیوەتەوە و تەراتیلی گووتۆتەوە. پێغەمبەر یۆحنا یان یەهیا بن زەکەریا، خۆشەویستێکی بەرکراوەیە بەلای خودا، مەندائییەکان کتێبەکەیان پاراستووە و بە پێغەمبەری یەکەم و دوا پێغەمبەری دەزانن".(2). وەکو چۆن لەلای ئیسلام قورئان دوا نوسخەی کەلامی خوایە و بە هاوکێشەی ناسخ و منسوخ لەگەڵ تێکستەکانی

تری وەکو تەورات و ئنجیل و ئەوانی تر و محمد یش دوا پێغەمبەری نێردراوی خودایە و دوای ئەو پێغەمبەری تر نایات   .
ئەمە ئەو جیهانە ئایدیاییە، واتە ئەو جیهانە نموونەییە یە کە سابیئەکان بڕوایان پێیەتی، بەو مانایەی کە ئەوەی ئێستا هەیە لەلای ئەوان ئینسانی بینراوە و ئادەمە، بەڵام ئەوەی دیکەی نێو تێکستەکان هەر ئادەمە و ژنەکەشی هەر حەوایە بەڵام نەبینراوە، کەواتە لەلای ئەوان دوو ئادەم و حەوا هەیە لەو پابیرە گەورە و داپیرە گەورەیەیە کە ئادەم و حەوایە، بەڵام بەهۆی گوناهێکەوە ئینسان هاتۆتە ئەم جیهانەوە کە ئەوان ناویان ناوە جیهانی بینراو، ئەوان تەنها جیاوازیان لەگەڵ شیکردنەوەی ئەفسانەی درووستبوونی دونیا، ئەوەیە کە ناویان ناوە جیهانی بینراو، ئەگەرنا لەبارەی ئەفسانە و چیرۆکی درووستبوونی کەون و تێگەیشتنی ئەوان بۆ خودا وەکو ئاینەکانی دیکەی ناوچەکەیە، چونکە سەرەنجام دونیا لەسەر دوالیزمی خێر و شەڕ وەستاوە و ئینسان، بەڵام پێدەچێت ئینسان لەلای ئەوان موسەیەر نەبێت و موخەیەر بێت لەهەڵبژاردنی هەرکام لە خێر و شەڕ .
مەندائیەکان یەکێکن لەو ئاینە کۆنانەی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونیان هەیە، هیچ زانیارییەکی درووست بۆ لەدایکبوونی ئەم پێغەمبەرە واتە (یەحیای کوڕی زەکەریا) لەبەردەستدا نییە، "تەنها ئەوە نەبێ کە لێرەو لەوێ دەنگۆی ئەوە هەیە کە یەحیا لە قودسی فەلەستین و لە کاهینێکی یەهودی لەدایک بووە".(3). پێدەچێت وەکو ئەوەی شێوەی لەدایکبوونەکەی پێغەمبەر یەحیا وەکو لەدایکبوونی عیسای کوڕی مەریەم بێت، یان وەکو لەدایکبوونی محەمەدی ئیسلام بێت، لەبەر ئەوەش بێت کە لەرێگەی نەبوونی باوکێکی دیار لەژیانی ئەو پێغەمبەرانە، سۆزێک بە لایەنگران و بڕوادارانیان بدەن و لەوێوە شوێنکەوتووانیان زیاتر بکەن.
هەروەها ناوی ئەم پێغەمبەرە لە هەریەک لە تەورات و قورئانی ئیسلام هاتووە، بڕوادارانی ئەم ئاینە کە لەلایەن پێغەمبەرەکەیانەوە وەکو کوولتور بۆیان جێماوە، بڕوایان بە یەکتاپەرستی هەیە و وەکو هەر گروپێکی ئیتنی یان کەمینە ئاینێکی دیکە، هەروەها بڕوایان بەدوارۆژێک هەیە کە مرۆڤ لەرێگەیەوە پاداشت و سزا وەردەگرێ، ئەوانەی کە فەزیڵەت واتە چاکەکارن لەم دونیایەی کە بینراوە، روحیان دەچێ بۆ بەهەشت، ئەوانەش کە خراپە دەکەن روحیان دەچێ بۆ جەهەننەم، واتە (دۆزەخ) و هەروەک ئاینەکانی دیکە. کەنزا رەبا باسی لەهەردوو دونیای بەهەشت وەکو پاداشتی چاکە و جەهەننم وەکو پاداشتی خراپە کاری کردووە.
ئەگەرچی هەریەک لە تەورات و ئنجیل ی لۆقا و قورئان لە سورەتی مەریەم دا و لەکەنزا رەبای سابیئەکانیش، کۆکن لەسەر ئەو چیرۆکەی کە ناوی لەدایکبوونی یەحیای کوڕی زەکەریایە، چیرۆکەکە ئەوە دەگێڕێتەوە کە دایکی زەکەریا نەخۆش بووە و باوکیشی چووبووە ساڵەوە، بەڵام بەر لەمردنی هەردووکیان موژدەی ئەوەیان پێدرابوو لەلایەن خوداوە کە خودا بەرەحمەتی خۆی کوڕێکی ساڵحییان پێدەخشێت، ئەمە لەکاتێکدا هەندێک ئەفسانە هەیە باسی چیرۆکێکی هاوشێوەی عیسای کوڕی مەرێم دەکەن کە لەرێگەی دەمی دایکییەوە لەدایک بوو. بەڵام ئەم چیرۆکە درووستکراوە و هیچ بنچینەیەکی راستی نییە، چونکە هەر ئەوەی کە دەگوترێت یەحیای کوڕی زەکەریا کە باوکی پێغەمبەر بووە پێشتر، ئیدی دەردەکەوێت کە باوکی هەبووە و ئەو چیرۆکە تەنها بۆ عیسا جێگەی باسە، بۆیە تا ئێستا لە زاری سابیئەکانەوە ئەم چیرۆکە هەڵبەستراوە نەبیستراوە و خۆشیان سەرسامن بەو چیرۆکە و بە گومانەوە تەماشای دەکەن   .
لەبارەی ئەوەی کە چۆن ئەم ئایینە سەریهەڵداوە و چیرۆک و ئەفسانەکانی چۆنە و چین، ئەوان خاوەنی چیرۆک و ئەفسانەی خۆیانن کە ناسراوترینیان لە گێرانەوە و نووسینەوەی و گوتنەوەی ئەو ئەفسانانە، پیاوێکە بەناوی، هورمزی کوڕی مەلا خدر و پیاوی روحانیشیان (عەبدولستار جەبار حلوە) کە پیاوی رۆحانی ئەم ئاینە یە و تائێستا ماوە و پێشتر کە عێراق ئارام بوو و شەڕی نێوان هەردوو مەزهەبی شیعە و سوننە رووی نەدابوو، ئەوان لەبەغدا زۆرینەی سابیئەکان بوون و مەنداشییان هەبوو کە ئێستا رێورەسمی تێدا ناکرێت بەهۆی

دوورکەوتنەوەیان لەو دۆخە نا سەقامگیرییەی عێراق تێیکەوتووە، بۆیە بەهۆکاری نائارامییەوە هەم خەڵکەکەیان ئاوارەی دەرەوەی عێراق بوون، هەم شێخ (عەبدولستار جەبار حلو) ئێستا لەهەندەران دەژی و چەند پیاوێکی روحانیان هەیە نوێنەرایەتیان دەکات و مەنداکانیشیان لە هەولێر و سلێمانی هەیە.

هەموو ئاینێک چیرۆکی ئەفسانەیە و مێژوویی هەیە کە نەنووسراوەتەوە و تەنها دەم بەدەم هاتووە و لەمدواییەدا رۆژهەڵاتناسەکان و دواتریش لەرێگەی نووسەر و ئەکادیمیستەکان نووسیویانەتەوە، گفتوگۆیەک لە نێوان (یەحیا زەکەریا و ئەنهاری) ژنی هەیە کە لەتێکستی کەنزا رەبادا هاتووە، ئەمەش لە ئایەتی (الرستە) دا لە تێکستی کەنزا رەبا دا هاتووە و دەڵێ، "بۆ ئەوەی سرووتی خۆ شوشتن مومارەسە بکات، ئەو لەسەر زەوییەکی وشک بوو، ئیدی بە ئاراستەی ئاوەکە رۆیشت، سێ جار لە ئاو نزیک بۆتەوە کە دەترسا نزیک بێتەوە، لە چوارەم جاردا ئاوەکە لە شوێنی خۆی مایەوە وەستا و گوێی لە دەنگێکی نهێنی بوو کە لە مەندای ئەدیهی دەچوو، گووتی دەبێت دابەزێتە نێو ئاوەکە و ماسی یەکان لەدەورت کۆببنەوە، یەحیا زەکەریا چووە نێو دەریاکەوە و هەموو ماسی یەکان لەدەوری کۆبوونەوە و رەنگی سپی بوو و گۆرانی دەچڕی، هەر ئەوکاتە تەیرەکانیش لەسەر سەری ئەو گەنجە نیشتنەوە و هەمان گۆرانیان چڕی".(4). ئەمە بەشێکە لەو چیرۆکە ئەفسانەیەی کە لەپشت ئاین راوەستاوە وەکو هەر ئاینێکی دیکە، هەروەک چۆن بۆ هەر پێغەمبەرێک چیرۆکێک لەپشت بە پێغەمبەربوونییەوە هەیە و بڕوادارانی بڕوای تەواویان پێی هەیە کە ئەوە لۆژیکی یە و لەوێوە سەرەتای ژیانێکی نوێ بۆ ژیانی سەر زەمین هاتووە، گوناهیش بەو شێوەیە کۆتایی پێدێت وەکو پێغەمبەرەکە فەرموویەتی .

مەسەلەی بوونی چیرۆکی ئەفسانەیی کە لەهەموو ئاینێکدا هەیە و خۆشیان لەنێو تێکستەکاندا باسیان لێوەکردووە، چونکە ئەفسانە یەکێکە لەمیکانیزمی بەرگریکردن لەپشتی دەقە ئاینییەکەیە، بەوپێیەی کە ئینسان بۆ خوداناسی و خوداپەرستی و دامەزراندنی کۆمەڵگایەک لەژێر سایەی ئاینێکی دیاریکراو جێگەیان ببێتەوە و بڕوایان پێی هەبێت، وەکو دەستوورێکی بنچینەیی کە ئێستا وەکو تێکستێکی یاسایی ئەرک و مافی دیاری کردووە، تێکستی ئاینییش هەمان ئەو مانایەی هەیە، بەڵام لەرێگەی چیرۆکە ئەفسانەییەکان کە بەشی زۆریان خاڵی هاوبەشییان هەیە پێکەوە، چونکە ئەوەی کە ئاین وەکو تێکستێک بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە و پرنسیپێک بۆ چاکە و خراپە کە پاداشت و سزای بۆ دانراوە لەلایەن خوداوە،

"خودا پێش ملیۆنان ساڵ لەخەڵقکردنی ئادەم، ئامانجی لە درووستکردنی زەوی ئەوەبوو کە بەشەرییەت بخوڵقێنێ، فەلسەفەی ئەمەش بۆ ئەوە بووە کە ئینسان لەسەری دانیشن و زیاد بکەن لەرووی چەندێتییەوە، هەروەک لە لاپەڕەی 452 کەنزا دا هاتووە سەرەتا خوا مەلائیکەی نارد بۆ سەر زەوی و دواتر زەوی خوڵقاند، پاشان ئاسمان کە وەک شێوەیەک دامەزرا و پاشان بارانی بۆ درووست کرد، لەوێشەوە دەریاکانی درووست کرد، دواتر شاخەکان لەسەر زەوی، ئەوەبوو جێگەی ماسی کردەوە لە نێو دەریادا هەروەها تەیرو تواڵی لەسەر زەوی و فەزادا خوڵقاند بۆ فڕین بە ئازادی، ئیدی لە هەموو گیانلەبەران نێر و مێی نارد و هەموو ئەو درەختانەی زەوی پێویستی پێیەتی، هەموو ئەمانە بۆ ئادەم و حەوا بوون تاکو لەرێگەی ئەوانەوە بەشەرییەت کەڵکی لێوەربگرن و نەوە پەیدا بکەن و سوپاسی خودا بکەن، ئەوەبوو ئادەم دوای ئەوەی زەوی ئاوەدان کردووە و کشتوکاڵی بەرهەمهێنا و نەریتی ژیانی لەسەر زەوی داهێناوە، خودا پێی گوت تۆ بەکاری خۆت هەڵسایت، بەڵام ئادەم گووتی (هێشتا زۆر کارم ماوە تەواوی بکەم) ئەوەبوو بەردەوام بوو، خوداش پێی گووت بۆ ماوەی زیاتر لە دوو هەزار ساڵ پشتگوێت دەخەم و چەند مەلائیکەیەک دادەنێم چاودێری کارەکانت بکات، ئەوانیش شارویل شروبا و قما میرزیوا کە کاریان گەڕانەوە بوو بۆ جیهانی رۆشنایی".(5). ئەم چیرۆکە ئەفسووناوییە هیچی لەچیرۆکی ئاینەکانی تر نە زیاتر و نە کەمتر نییە، بەڵام ئەوەی کە خودا سەرەتا ئادەمی لە قوڕ درووستکردووە و دواتر حەوای لەپەراسووی ئادەم خوڵقاندووە تاکو بەشەرییەت لە زیادبوون بێت و ژیان وەکو ئەوەی خودا ویستوویەتی و

هەمیشەیی بێت تاكو رۆژی ئەزەل، ئەمە لە ئاینی سابیئەی مەندائی لۆژیک نییە و باس نەکراوە، چونکە ئەوان پێیانوایە خودا یەکجار ژیانی بۆ بەشەرییەت خوڵقاند، ئەویش لەبەر خاتری یەحیا زەکەریا بوو، ئیدی پێویستی بەو خورافەیە نەبووە و ناشبێت، چونکە پێشبینی هەموو ئەو رووداو و کارەساتانەی کردوو کە لەداهاتوودا بەسەر بەشەرییەت دێت، بۆیە پێویستی بەو چیرۆکانەی تر نەبووە کە بەشێک لە ئاین و ئاینزاکانی تر باسی دەکەن، بەڵام شێوەی گێڕانەوەکە وەکو کەنزا رەبا سابیئەکان نییە کە خودا بەو شێوەیە پێدان و وەرگرتن لەگەڵ بەندەی خۆی بکات، بەڵام ئەمان سوورن لەسەر ئەوەی کە زەوی بەبێ خۆشەویستی بۆ کەسێک لەلایەن خوداوە، ئاسان نییە دروستکردن و گرینگی پێدانی، بۆیە ئادەم ماوەتەوە و داوای لە خودا کردووە بۆ جارێکی تر لەدونیادا زیاتر بمێنێتەوە، ئەوەبوو خودا ئەو تکایەی قبوڵ کردووە و هێشتییەوە هەم بۆ ئەوەی زەوی دەوڵەمەند بکات و ئەزموونەکانی خۆی بکات و هەم بۆ ئەوەی بزانێ مەخلوقەکانی خۆی چۆن دەتوانن خۆ راگربن، ئەم شرۆڤەیە کەمایەسییەکەی ئەوەیە کە خودا هەرگیز بۆ ماوەیەکی دیاریکراو قسەی نەکردووە و شتی وەهاش نابێت، پاشان دونیا بەپێی تێکست و ئەفسانە و لۆژیک و زانست و مێژوو بێت، هەرگیز لە مێژوویەکی دیاریکراودا قسەی لەگەڵ ئیسنان نەکردووە، هەڵبەت یەحیا زەکەریاش کە بەرلەوەی پێغەمبەر بێت ئینسان بووە، هەروەک ئەو پێغەمبەرانەی تر کە لەژنێک لەدایک بوون و دواتر بوون بە پێغەمبەر، بۆیە تەنانەت نا مەعسومییەتی پێغەمبەرەکانیش لەوێوە سەرچاوەی گرتووە .

یەحیا زەکەریاش خۆی و تێکستەکەی مێژووکەیان نزیکترە لەتەورات و ئاینەکانی تر، چونکە سەردەمەکەیان و قۆناغی هاتنەکەی یەحیا بەریەک کەوتنی تێدایە و لە رووی جوگرافیشەوە سەر بە هەمان شوێنن، کەوابوو گومانەکە لێرەوە دەستپێدەکات کە ئەمە ئاینانە دروستکراوی دەستی ئینسانن و دوورن لەقسەی خوداوە، هەروەک قسەیەکی باو هەیە کە هەر تێکستێک بەزمانی ئینسانەوە نووسرابێت و ئینسان قسەی لەسەر بکات و نووسرابێتەوە وەکو زمان ئینسان، کەواتە ئەوە قسەی خودا نییە، چونکە خودا خودا نەبەو شێوەیە قسە دەکات و نە بەو شێوەیە زمانی دەبزوێت و نەهێندە تولەسێنە .

لە دەستووریش هەمان پاداشت و سزا دانراوە، بەڵام لەسەروەختی خۆیدا ئەم دیسپلین و پرنسیپانەی کە لەلایەن پێغەمبەرەکانەوە هاتووە، ئەو مانایەی وەردەگرت، تاکو ئەفسانە بیسەلمێنێ کە گەورەیی خودا و بوونی پێغەمبەر چەند گرینگە وەکو مەعریفەیەک هەبێت و ئینسان وەکو بەرهەمێکی داهێنراوی خودایی مومارەسەی ئەم جیهانە بکەن، تاکو گەڕانەوە بۆ لای خودا و تێکستەکانی، لەو ئەفسانانە دەربچێت کە لەئەدەبیاتدا هاتووە وەکو کوولتور و فۆلکلۆری نەتەوەکان. کەوابوو ئەم ئەفسانانە تەواو جیاوازن وەکو رامان لە تێکست، بەتایبەتی ئەو ئاین و ئاینزایانە تێکستەکانیان بە پیرۆز تەماشا کراوە و پێناسە کراوە .

رەگوڕیشەی مەنداکان

سابیئەکان دەڵێن ئێمە لەمیزۆپۆتامیاوە هاتووین و لەعێراق و چەند وڵاتێکی دەوروبەر بەیەکجاری نیشتەجێبووین، بەڵام لەکتێبی پیرۆزی کەنزا رەبا لاپەڕە 445 دا هاتووە، بەپێی نووسراوەکانی ئادەم و شیتەل یەکتاپەرستی و راسپاردەکان و دروست بوون و ململانێی دڵسۆزانە لەگەڵ تاریکی و ناپاکی، لە دابەزینی روح و جەستەی ئادەمەوە دەستپێدەکات، دواتر لە ئامۆژگارییەکانی یەحیای کوڕی زەکەریادا بە چیرۆکی لافا و پەند و نزاکان کۆتایی دێت، لەوێدا باسی خۆ پاک راگرتنی روح و جەستە دەکات .

وشەی سابیئە لەئارامی مەندائیەوە سەرچاوەی گرتووە. لەڕووی زمانەوانی و وشەسازییەوە، ساب، بەمانای (س، ا، ب). واتە عاریف و سۆفی، یان بەمانایەکی تر واتە (غگس)، واتە خۆشووشتن لەئاوی لەبەر رۆیشتوو، واتە

روبار، هەر بۆیە هەڵگرانی ئەم بیروباوەڕە لەو شوێنانە نیشتەجێدەبن کە رووباری لێیە، وەکو میسر و فەلەستین و ئوردن و دواتریش زۆنگاوەکانی خوارووی عێراق و بەغدا لەنزیک دجلە و لەسوریا لەنزیک روباری فورات، لەئێران نزیک قەزوین و هەرشوێنێکی دیکە کە روبار نزیکی بێت، نیشتەجێ دەبن لەوێ کە ئەمە نەسیحەتی یەحیا زەکەرییا بووە بۆ مەندائییەکان، تاکو لەو ئاوە خۆیان بشۆن وپاک ببنەوە .

بەقسەی خۆیان ئەگەر شوێنێک سابیئەی لێبوو، وارێکەوتبوو کە روباریش نزیکیان نەبوو بەهەر هۆیەکەوە بێت، واتە هێزێکی سیاسی دووریخستنەوە، یان ئەگەر چەند بنەماڵەیەک، یان بنەماڵەیەک تاک بوونەوە لەکۆمەڵگەکەی خۆیان لەشوێنێک نیشتەجێبوون کە روباری لێنەبوو، بەناچار سرووتێک درووست دەکەن کە بریتییە لەحەوزێک ئاو لەبەری بڕوات و خۆیانی تێدا دەشۆن کە ئەمە بەیەکێک لەگرنگترین سرووتەکانیان دەژمێردرێت، هەڵبەت شێوەی خۆ شووشتنەکەش بۆ پیاو بەشێوەیەکە و بۆ ژنیش بە شێوەیەکی ترە کە جیاوازییەکەش گرێدراوی مەسەلەی ئەخلاقییە، بەوپێیەی کە پیاوان دەتوانن بەبەرچاوی خەڵکەوە خۆیان بشۆن تاڕادەیەکیش تەڕبن و بەجلی سپییەوە یان هەندێکجار بەبێ جلی سپیش، بەڵام ئەمە بۆ ژنان گوناهە و نەفی کراوە، هەروەک چۆن لەلای زۆربەی ئاینەکان ژن پلە دووی ئینسانە و لەش و لاری گوناهە ببینرێت، ئەمەش گومانێکی ترە کە دەرکەوتووە گوتاری ئاین بەگشتی تەنها بۆ پیاوە هاتووە و بەو زمانەش کاری پێکراوە.

لەشوێنێکی دیکەدا وشەی سابا، بەمانای پەرستنی رۆشنایی دێت کە لەبنەڕەتدا ئینسانە سەرەتاییەکان ئەستێرە و مانگ و خۆریان پەرستووە، هەروەک چۆن زۆربەی ئەهلی ئاینەکانی بەر لەناسینی تەورات و ئنجیل و قورئان و هتد، باس لەوە دەکەن کە ئینسان وێڵ بووە بەدوای خودادا، ئیدی هەر دیاردەیەکی سەرسورهێنەریان ببینیبا لەلایەن سرووشتەوە، بەتایبەتی ئەستێرە و مانگ و خۆر کە زەقترین دیاردەی سرووشتی بوونە، دیاردەیەکی نوێ بوو لەتێگەیشتنی ئەو ئینسانە سەرەتاییانە و لەبری ئەو خودایەی کە دواتر بەپێی تێگەیشتنی خۆیان یەکتاپەرستیان دۆزییەوە، ئیدی وەکو گوتمان ئەوان دیاردەکانیان دەپەرست و بەخودایان دەزانی، هەر بۆیە هەتا ئێستاش خودا وەکو چەمکێک بۆ یەکتاپەرستی، هەموو ئاین و ئاینزاکان رێکەوتوون لەسەری، بەڵام تائێستاش زیاتر لەخودایەک هەیە کە ئینسان لەتەواوی دونیادا دەیانپەرستن .

وشەی مەندا، بەمانای (تێگەیشتوو)، یان (عاریف) دێت، واتە تەسەووف لەرێگەی ئاینی حەققەوە، هەر بۆیە ئەمانیش خاڵی هاوبەشیان هەیە لەگەڵ ئێزیدی و کاکەیی و موسڵمانیش، ئەگەر زیاتر بیاندوێینی لە قسەکانیاندا خۆیان بەئەهلی هەق دەزانن، ئەوان تێگەیشتوون کە تەنها بەو رێگەیە دەتوانرێ خوداپەرستی بکرێ و ئاینیش بۆ تەواوی کۆمەڵگەیە شێوازی خودا پەرستییەکەشیان بە هەق دەزانن، زۆریش دڵیان بەوە خۆش کردووە کە وشەی مەندا لە قورئانی ئیسلامدا هاتووە، وەک دانپێدانانێک بەئاینەکەیان و پێغەمبەرەکەیان کە یەحیای کوڕی زەکەریایە، ئەمە بەشێکی پەیوەندیی بە کەمینەیی بونیانەوە هەیە و بەشێکی پەیوەندیی بەوە هەیە قورئان وەکو دوا تێکستی خودا لەسەر زەوی دانپێداناون، هەربۆیە کە لەگەڵ کەسێکی سابیئە قسەدەکەی و بەتایبەتی ئەوانەی کە مەنداکان بەڕێوەدەبەن لەشارەکانی کوردستان، بەشانازییەوە باسی وشەی مەندا دەکەن و دەڵێن ئێمە کێشەمان لەگەڵ هیچ ئاینێکی دیکەدا نییە و لەئاینی موسڵمانیشدا هەین، واتە لەقورئاندا ناوی مەندا هاتووە و ناوی پێغەمبەرمان یەحیای کوڕی زەکەریاش هەیە، بەڵام هەرکەس و بڕوادارێک بەپێی بڕوا و عەقیدەی ئاینی خۆی خوداپەرستی دەکات، تا ئەو رادەیەی مەندایەکان پێیانخۆشە ئاینی ئیسلام بڕوای بەوانە، وەختێک دەبیستن کەسێک لە غەیری ئاینی خۆیان ناوی زەکەریایە یان ناوی یەحیایە، ئەوان بەمە جۆرێک لە دانپیانان و دڵنەوایی وەردەگرن، من ئەمەم لەنزیکی خۆیانەوە هەست پێکرد .

بەڵام بەمانایەکی دیکە وەسف کراون کە "مەندا لە پاشماوەی مادا و ئامەدە وە هاتووە، وشەی (مادی) مادی وەرگرتووە، کە لەزمان و مێژووی یۆنانی کۆندا مەدی و بە زمانی عەرەبی پاش ئیسلام پێیان گوتووە مانگ،

سیبیەکان لە کەنهانەوە هاتوون واتە کەنعان، کۆچیان کردووە بەرەو باکوری سوریا و لەناوچەی حەڕران هاتونەتە دەوروبەری روباری فورات، بەواتە سەر بەفەرمانڕەوایەتی مادەکان بوونە، بۆیە ناونیشانی ماد یان مەندابیان بەخۆیانەوە ناوە و بەدرێژایی مێژوو ئەو ناوەیان پاراستووە".(6 .(

ئەوان واتە سابیئەی مەندائی ئەگەرچی بنەڕەتی خۆیان لە میسرەوە دەبینن و لە کەنعانەوە هاتوون و نووسینی کەنعانییان بەکارهێناوە، گوایە سامی نەژادن و لەدرێژەی مێژووی سامیەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە، بەڵام بۆچوونێکی دیکە هەیە کە ئەوان لەفەلەستینەوە کۆچیان کردووە بۆ سەر خاکی ماد لەوێ نیشتەجێبوون کە ئەمە پێشتر باسمان کرد، دواتریش لە عێراق بەشێوەیەک کە سەنتەری ئاینەکەیە جێگیر بوونە و وەکو دەڵێن لە خوارووی ئێرانەوە هاتوون و دواتر لە میشان، واتە پارێزگای میسان جێگیر بوونە و حکومەتێکی نیمچە سەربەخۆییان هەبووە و بەو بۆنەیەوە توانیویانە ئاین و زمانەکەیان بپارێزن، بەڵام هیچ سەرچاوەیەک نییە لەشێوەیەی حکومەت و قەوارەکەیان بەو ناوە تاکو بیسەلمێنێ ئەوان لە مێژووی ئەوەندە ساڵی لەوێ بوونە .

جیاوازییەک لە بیروڕای بیرمەندان و ئاین ناسان هەیە لەسەر سەرچاوەی ناوی سابیئەی مەندائی، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە نوسخەی ئەسڵی تێکستەکەیان، بەزمانی کۆنی ئارامی نووسراوەتەوە، لێکۆلەرەکان سەریان لەو شێوە نووسینە دەرناچێت و نازانن مانای چی دەبەخشێت، بۆیە زۆربەیان تووشی هەڵەی تێگەیشتن بوونە، "بەڵام سابیئە کە لە وشەی مەندائییەوە دەرکەوتووە، (تعمید) واتە خۆشووشتن و خۆ پاککردنەوە دەکات، کەڵک لەوشەی (سەبا و سەبو) کە مانای پاکبوونەوەیە وەرگیراوە وەرگیراوە، بۆیە رێوڕەسمی خۆشووشتن بە ئاوی دەریا یان ئەو ئاوەی لەبەر رۆیشتووە، واتە ئاوی پاکبوونەوەیە بەو شێوەیە ناوەکە سەرچاوەی گرتووە".(7 .(

بەو پێیە بێت هەموو مەندائییەک دەبێت پاکبۆتەوە و شۆراوە، ئیدی لە منداڵییەوە بێت یان دواتر خۆی تەعمید کردبێت لەیەکێک لەو دەریا یان ئاوە لەبەر رۆیشتووانەی کە بۆ خۆیان درووستیان کردووە، بەڵام پیتەکانی (ی. ن) مانای سابئون یان مەندائییون، ئەوە بۆ کۆکردنەوەیانە .

کرۆکی سابیئە.

جەوهەری ئاینی سابیئە، وەکو هەر ئاینێکی دیکەی دونیا چەند روکنێکی بنچینەیی هەیە وبڕوادارەکانی کاری پێدەکەن و ئەوانیش لەپێنج روکن، واتە پێنج پرنسیپی بنچینەیی ئاینی کە بەشێکی تەنها چاکەکاری دونیاییە پێکهاتووە.

یەکەم: تەوحید، واتە یەکتاپەرستی و بڕوابوون بەخودای تاقانە و بێ هاوبەش، وشەی تەوحید لەدەقی کەنزا رەبا لەزۆر ئایەتەکاندا باسی لێوەکراوە، هەر بۆیە لە یەکەم لاپەڕەی کەنزا رەبا کە ناوی خودا دەهێنێ، (باسم الحی العظیم)، واتە بەناوی زیندووی مەزن کە خوای گەورەیە، بەومانایەی کە ئەوە تەنها خودایە بەزیندوویی دەمێنێتەوە و زیندووبوون بەمانا مەجازییەکەشی بۆ ئینسان نییە، نەمریش بە مانا ئایدیالیستیەکەی تەنها بۆ خودایە .

دووەم: تەعمید، واتە پاکبوونەوە لەپێناو خودا، ئەم وشەیە لە قورئانی ئاینی ئیسلامیشدا هاتووە، "صبغه الله ومن احسن من الله صبغه" هەروەها لەسەر زاری مەسیح لەکتێبی ئینجیلدا هاتووە "وبالصبغه التی بها تصبغ اصبغنی "

سێهەم: نوێژکردن: باوەڕدارانی ئەم ئاینە وەکو هەر ئاینێکی دیکە نوێژی خۆیان هەیە و دەبێ نوێژبکەن، وەک هەر ئیمانداریکی دیکەی ئاینەکانی تر، دەموچاویان دەشۆن و ئایەتێک دەخوێنن، دوو جار دەچەمێنەوە و سوجدە بۆ خودا دەبەن، پێویستە لەسەر هەر سابیئەیەکی بڕوادار و نوێژکەر، جەستەی پاک بێت و جلوبەرگی سپی لەبەر بکات و سەری داپۆشێت. ئەو جلە سپیە پێی دەڵێن (الرستە). ئەمەش سیمبولێکە بۆ پاکیزەیی و روناکی بۆ ژیانێکی

نوێ. چونکە نیشانەی کائینە روحانیەکان بووە لەرابردوودا، ئەوان بەردەوامن لەسەر ئەو نەریتە و لاسایی باب و باپیرانیان دەکەنەوە .
چوارەم: رۆژوو گرتن: یەکێکی دیکە لە روکنەکانی ئاینی سابیئە رۆژوو گرتنە، وەک هەر ئاینێکی تر رۆژوو دەگرن و چەند جۆرە رۆژوو گرتنێکیان هەیە کە لەمانگە جیاوازەکانی ساڵ وەک سرووتێکی ئاینی و بڕوایەک و فەریزەیەک لەسەریانە، واتە لەسەرییانە کە ئەو سرووتە ئاینییە جێبەجێبکەن لەپێناو خودا پەرستن، بەڵام رۆژووەکەیان سوکترە لە رۆژووی ئیسلام و دوو جۆر رۆژوویان هەیە کە یەکێکیان گەورە و ئەودی رۆژووی بچووکی پێدەڵێن .
ا: رۆژووی گەورە: رۆژووی خودای پێدەڵێن، ئەم جۆرە رۆژوو گرتنە بۆ ئەوە نییە خواردن و خواردنەوە حەرام کرابێت، بەڵکو رۆژوو گرتنەکە بەجەستە و ویژدان و عەقڵە، واتە قەدەغە کردنی جەستەیە لەهەموو سێکسێکی حەرام کراو و هەموو کارێک کە بەجەستە بکرێ و غەریزەی پێ دامرکێتەوە .
رۆژووی بچووک: ئەم جۆرە رۆژوو گرتنە تەنها خۆپاراستنە لەخواردنی گۆشتی ئاژەڵ، هەروەها خۆ دوور خستنەوەیە لەسەربڕینی ئاژەڵ، ماوەی رۆژوو گرتنەکە 33 رۆژە و ناوبەناو دەگیرێ و دابەشکراوە بەسەر 360 رۆژ لەساڵێکدا کە هەموو رۆژەکان بەسەر یەکەوە نین .
پێنجەم: سەدەقە: سەدەقە واتە چاکەکردن، ئەمە یەکێکە لەئەرکەکانی خوداپەرستی سابیئە و دەبێ هەر کەسێک خێری بەهەژارێک کرد بیپارێزێ و بەکەس نەڵێت و نهێنیەکە لەنێوان خۆی خودادا بهێڵێتەوە، چونکە خێرەکە لەوەدایە بەنهێنی بێت کە ئەمە لە نەریت و روکنە شەرعیەکانی ئیسلامیشدا هەیە وەکو کوردیش گوتوویەتی (خێر بکە و بیدە بەدەم روباردا) یان (بەدەستی راست خێر بکە و دەستی چەپت نەزانێ) و هتد .
سەرەنجام ئەوان بەردەوام ئەو رستانە دەڵێنەوە وەکو دوعای تایبەت بە خۆیان (خودایە من یەهودی و مەسیحی نیم، مومارەسەی سرووتی ئاگریش ناکەم، بەڵام کە ئاوم خۆشدەوێ یان کار بەئاوی لەبەر رۆیشتوو دەکەم بۆ خۆ پاککردنەوە، لەبەر ئەوەیە کە پاکبوونەوە بۆ ئەو ئاوە دەگەڕێتەوە کە خۆت باست کردووە، هەموو شتێکی زیندوو بەندە بە بوونی ئاوەوە، ژیانیش بەبێ ئاو مەحاڵە، بۆیە من ئەو هەموو قودرەتەم هەیە بۆ خۆ دوورخستنەوە لە خراپەکاری، بۆ ئەوەیە بەپێی دەستوورەکان ڕێگای راست بدۆزمەوە کە مەندائییەتە لە عەرشی زەکەریاوە هاتووە بۆ من). ئەم دوعایە لە کتێبی (کەنزا رەبا) کتێبی پیرۆزی سابیئەکاندا هاتووە.
پرسیارەکە ئەوەیە بۆچی لەکاتی ئەو دوعایە کە بۆ خۆ پاکبوونەوەیان بەئاو، نەفی لە یەهودی و کریستیانی دەکەن و دووپاتی دەکەنەوە کە ئەوان سابیئین و هیچی تر، خۆ ئەگەر مەبەستەکە ئەوەبێت بەپێی مێژوو کە خۆیان دەیگێڕنەوە، کاتی خۆی یەهودییەکان غەدریان لە سابیئە و خودی پێغەمبەر یەحیا زەکەریا کردووە، کریستیانی و مەسیحی ش کولتوور و جەوهەری سابیئەیان بۆ خۆیان بردووە و ئەمان لەناوچەکە پەراوێز خراون و تارادەی ئەوەی سەرکوتیش کراون، بۆیە لەو شوێنانەی کە بوونیان هەیە بەرەو کەمی دەچن، باشە ئەی چۆن ئەوان بانگەشەی لێبوردەیی و پێکەوەژیان دەکەن و گوایە بڕوایان بە هەڵدانەوەی لاپەڕە و تۆڵەسەندنەوە نییە .
کۆمەڵێک کردەی گوناهکاری هەیە لە لای سابیئەکان بە قەدەغە دانراوە و نابیت هیچ سابیئەیەک بەلایدا بچێت، ئەگەرچی بەشێک لەئەو گوناهانە لە هەموو ئاینێکدا هەیە، بەڵام ئەوان وەکو شتێکی کۆنکریتی چەسپاندوویانە لە ژیانی کوولتووری خۆیاندا .
1 :کوفر کردن بە خودا کە ئەمە بە گوناهی گەورە دانراوە .
2 :کوشتن و گێل کردنی خەڵک و درۆ و تێرامانی بەهەڵە بۆ شت و ئاین و خودا و خیانەتی گەورە لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی تر و هتد .
3 :زینا. ئەمە گوناهێکی پاکبوونەوەی نییە لەلای سابیئەکان .

4 :سوجده بردن بۆ غەیری مسبح ی گەورە بەواتای خودای ئەوان ئەوەی کە بەشەر و ئاو و ئاگر و وشکانی درووست کردووە .
5 :گریان بۆ مردن و جلی رەش لەبەر کردن بۆ مردوو.
6 :سیحر و خورافیات و فێڵ کردن و فاڵگرتنەوە گوناهێکی گەورەیە دەبێ تۆبەی لەدوا بکرێت .
7 :خۆ کوشتن و کۆتایی هێنان بە روحی خۆت .
8 :خەتەنەکردنی کوڕ و کچ بەهەر بیانوو و مانایەک بێت کە پارچەیەک لەجەستەی کەسێک لێبکرێتەوە بەبێ گوناهکردن .
9 :سوێند خواردن بە درۆ و بەبێ هۆکار .
10 :پیسکردنی ژینگە بە کەمتەر خەمی و بە ئەنقەست .
11 :ملکەچ کردن بۆ ژیانی ئەم سەرزەمینە و بۆ بەرژەوەندی کەسی .
12 :هەموو کارێک کە ئینسان و بەشەرییەت زیانی پێبگات
13 :فەریزە و سوننەتی سابیئی نەدرێت کە ئەمە گوناهە و کەمتەرخەمی ئاینییە
14 :خواردنی خوێنی ئاژەڵ و خواردنی گۆشتی ئاژەڵی درندە
15 :سوو یان ریبا و پارە پێدان بە کەسێک بەمەبەستی سوو وەرگرتن و زیادە وەرگرتنی پارە .
ئەم پرنسیپانەی کە لەسەرەوە باسمان کردن، بەشێکی لەئاینەکانی دیکە هەن و کاریا ن پێدەکرێت، بەڵام بەشێکی دیکەی هەیە کە تەنها لە یاسا و پرنسیپی شارستانییدا هەن، بۆیە بە ئاینێکی پێشکەوتووخواز ناسراون، بەتایبەتی ئەوان لە مەسەلەی ژن و یەکسانی بەرامبەر بە مافی ژنان، زیاتر لە کریستیانەکان بروایان بەتوانای ژن هەیە، هەروەکو ئەوەی کە مەنداکانیان زیاتر ژن بەڕێوەی دەبەن .

زمانی سابیئەکان

مەندائیەکان زمانی تایبەت بە خۆیان هەیە کە گرێدراوی مێژووی سەرهەڵدان و هاتنی یەحیای کوڕی زەکەریایە، یەکێکە لە زمانی ئارامی و نزیکە لە عیبری و سریانی، سەرجەم مەراسیمەکانیان بە زمانی خۆیان بەڕێوەدەچێت، ئەوان باوەڕیان بەوە هەیە کە مەندائییەکان لەرێگەی باوکە ئادەمەوە زانست و فێربوونی بڵاوکردۆتەوە و لەوێشەوە ئەم زمانە، چونکە لەرێگەی ئەم زمانەوە خودایان ناسییوە کە لەلای ئەوان بریتییە لە پیتەکانی (ئا با کا دا)، بەوپێیەی کە ئەوان هەمیشە باس لە بنچینەی شتەکان دەکەن، چونکە سەرجەم پێغەمبەر و مامۆستاکانیان ئەوەی لەنەوەی ئادەمە، ئەلف و بێ یان بۆ 24 پیت گەڕاندۆتەوە، زمانیش بۆ ئەو بنچینانە دەگێڕنەوە .
هەموو پێکهاتە و ئاین و نەتەوە و گروپێک لە ئەزەلەوە خاوەنی هیچ زمانێک نەبوونە هەتا جودا نەبوونەتەوە و نەبوونە بە خاوەنی زمانێکی تایبەت تاکو لەنێو خۆیاندا کاری پێبکەن، بەڵام بە حوکمی زەمەن ئەم زمانە یان گەشەی کردووە و گۆڕاوە یان لەژێر کاریگەری زمانە زاڵەکانی تر لەناو چووە، سابیئەکان وەکو خۆیان دەڵێن خاوەنی زمانی تایبەتی خۆیان بوونە، ئەوان شێوەزارێکیان هەبووە کە ئارامی و رۆژهەڵاتی بووە، ئەم شێوەزارە تاکو کاریگەری زمانەکانی دیکەی بیانی بەسەرەوە نەبوو، هەر مابوو .
) "کەنزا رەبا) کە کتێبی پیرۆزی سابیئەی مەندائییە، کاتی خۆی بە زمانی مەندائی واتە ئارامی نووسراوە، پیتە ئەبجەدییەکانی مەندائی کەپیتی سەرەتایی بووە، بریتین لە 23 پیت، کەنزا رەبا لەسەر وەختی خۆی بەو پیتانە نووسراوەتەوە، هەر ئەمەش بووە پارێزگاری لە زمانی مەندائی کردووە، تاکو ئەوکاتە کە دەکەوێتە ژێر کاریگەری زمانی ترەوە شێوەزارەکە مابوو و کاریشی پێدەکرا لەنێو خۆیان، واتە لە ئاستی لۆکاڵی، بۆ نموونە خورخستان

وچونکە ئەو شێوەزارە کاری پێدەکرێت جگە لە سابیئەکانی عێراق، بەوپێیەی کە بەناچار و بەحوکمی ئەوەی کەمینە بوون و زمانی عەرەبی زمانی یەکەمی کارکردن بوونە، هەروەها زمانی زاڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی بووە، بۆیە ئەوان زمانیان بۆ عەرەبی گۆڕیووە، ئەویش بەهۆی زاڵبوونی زمانی عەرەبی و ئاینی ئیسلامەوە، تائێستاش لە دیزەفول و شوشتر کە دوو شاری سەر بە ئێرانن ماوە". (8 .(

ئەوەی پرسیارە لێرەدا سابیئەکان کە لەگەڵ چەند نەتەوەیەکی جیاواز و چەند ئاینێکی جیاواز دەژین، بۆیە کەوتوونەتە ژێر هەژموونی گوتاری ئەو نەتەوە و ئاینانەی وەکو زەردەشتی لە ئێران و ئیسلامی عەرەبی عێراق، هەروەها لەژێر هەژموونی زمانی فارسی لەئێران، کەچی تەنها زمانی عەرەبییان هەڵگرتووە و کاری پێدەکەن، ئەوانەش کە لە ئەهواز و محمرە و عبادان و بستین و خفاجیە و فلاحیەی سەر بە جوگرافیای ئێران دەژین، هەر وەکو ئەوانەی عێراق زیاتر بە زمانی عەرەبی کار دەکەن، یەکەم لەبەر ئەوەی سەنتەری ئاینەکەیان لە بەغدا بووە و ئەوانیش بە زمانی عەرەبی قسەیان کردووە و نووسیویانە و کتێبە پیرۆزەکەشیان کەنزا رەبا بەو زمانە چاپ کردووە، خاڵی دووهەم ئەو شارانەش کە لەئێرانن عەرەب نشینن زیاتر و کاریگەری ئیسلامیان لەسەرە، بۆیە وەکو خۆیان دەڵێن زمانەکەیان بە حوکمی زەمەن لەناو چووە، تەنها لە دیکۆمێنتی نووسینە شیعری و وتە کۆنەکان نەبێ بە زمانی سابیئی کۆن ماوەتەوە، ئەویش هەموو خوێنەوار و کەسی شارەزا لە ئارکۆلۆژیا و سیۆلۆژیا ئەسڵی زمانەکە ناناسێت و نایدۆزنەوە، ئەمە لەوێنەکانی پەاوێزی کتێبەکەدا هەستی پێدەکرێت .

رەنگە بەشێک لەوەی سابیئەکان کەوتوونەتە ژێر هەژموونی زمانی عەرەبییەوە، تائەو رادەیەی کە هەژموونی زمانەکە وەکو تورک و ئێرانیش خراپتر کردوونی بە عەرەب و ئێستا تارادەیەک خۆیان بەعەرەب دەزانن و بگرە زۆرجاریش وەکو نەتەوەی عەرەب توندرەویش دەکەن و بەرگری لەو زمان و کولتوورە دەکەن کە لەبنچینەدا زمانی نەتەوە و زمانی ئاینی ئیسلامە کە قورئانە .

ئینتیمای ئەوان بۆ عەرەب رەنگە لەو بڕوایەوە سەرچاوەی گرتبێت کە قورئان دوا کتێبی ئاسمانی یە و هەموو کتێب و ئاینەکانی دیکەی نەسخ کردووە، بەتایبەتی ئەو سورەتانەی کە ناوی سابیئەی تێدا هاتووە، بۆ نموونە لەهەر سێ سورەتی (البقرە و مائدە و الحج) بێت کە هەرسێک سورەت ناوی سابیئە وەکو ئاین و گروپی کۆمەڵایەتی هاتووە، بەڵام فەلسەفەی سابیئەکان لەو بارەیەوە کە مەبەستی سورەتەکان و سرووت، واتە تقوسی ئاینییە هاتووە، دەڵێ "من مومارەسەی ئاین ناکەم بە ئاگر، یەهودی و مەسیحیش نیم، بەڵکو سابیئیم و بە ئاو خۆم پاک دەکەمەوە و سرووتی ئاینی خۆم بەکار دەهێنم، چونکە ئەوە تەنها ئاوە کە پاکمان دەکاتەوە، نزیکترین ناوی خودا لە ئاودایە رێگای هەقیش ناوی خودایە کە عەرشی هەموو دونیایە و بە ناوە هەموو شتە خراپەکان دوور دەکەونەوە".(9 .(

ئەمە وەکو ئێزیدییەکان وایە کە دەڵێن ئێمە ئێزیدین و هیچی تر، چونکە خاوەنی جلکی سپین و بەهەشتین، هەرئەوەی کە ئەوان وەکو جولەکە کەس وەرناگرن ببێتە ئێزدی و لە لای سابیئەکانیش بەهەمان شێوەیە، بەڵام هەردوولایان لەخاڵێکدا کۆکن کە عەرەبی و زمانی دیکە قبوڵ دەکەن و کاریشی پێدەکەن، تائەو رادەیەی کە هەندێکجار بەزمانی خۆیانی دەزانن، چونکە وەکو کریستیانەکان لە دەستووری عێراقیدا دان بە زمانەکەیاندا نەنراوە .

زمانناسەکان ئەوەیان سەلماندوە کە هەموو ئەو زمانانەی کە بەفۆنەتیکی جەستەیی واتە لەرێگەی لوتەوە دەنگەکەی دەردەچێت، هەمویان نزیکن لە یەکترەوە و فۆنەتیکەکە لەیەک زمانی رەسەنەوە وەرگیراوە، چونکە زۆربەی ئەو زمانانە کە هەندێکجار وشەکانیشیان پێکدەچێت یان لە مانا و یان لە شێوە دەربڕین، سەرەنجام دەبن بە یەک، ئەوانیش تدمری و سریانی کۆن و سترنجی و سریانی رۆژئاوایی و سریانی رۆژهەڵاتی و مەندائی و مونجی ین. بەڵام زمانە رەسەنەکەی سابیئە دوورە لەو کاریگەریەی زمانی بیانی بە نیسبەت ئەوان .

"زمانی سابیئەی مەندائی شێوەزاری ئارامی و بابلییە و جیاوازیەکانی زمانی ئارامی و یەهودی و بابلییەکان، کە هەندێ وشەی عیبری دزەی کردووە و تێکەڵی جیاوازی زمانی سریانی بووە کە کاریگەری وشە و دەربڕینە یۆنانیەکان بووە کە زمانی ئەدەبی سابیئی دوورە لەو کاریگەرییانە، ئەو ڕێنووسەش کە مەندائییەکان هەڵیانبژاردووە و لە خەتی ئارامی دەچێت، ئاسانترە لە تەواوی خەتەکانی تری سامی، بۆیە بەم خەتە نەنووسراوەتەوە ئەدەبیاتەکەیان و پیتەکانیش هەمان فۆنیمیان نییە" (10 .(
هەر بۆ زیادکردنی داتا کە خەتی ئارامی بریتییە لە (تدمری و سریانی کلاسیکی و سەتر نجیلی و سریانی ڕۆژئاوایی و ڕۆژهەڵاتی و فەلەستینی) و هتد، هەروەک ئەوەی لەیەکێک لە وێنەکاندا هاتووە، چونکە زۆربەی ئەو وشانەی کە لەزمانە کۆنەکەدا بەکارهاتووە، نزیکن لەیەکترەوە و هەمان دەگیان هەیە، بەڵام هەمان مانایان نییە، بۆیە سەرەنجام بەکارهێنانەکەی بووەتە یەک شێوەیەک کە زیاتر وێنەییە، بەڵام بەپێی لێکۆڵینەوەکان زمانی سابیئە لەبنەچەدا عیبرییە و زمانی عیبریش لە بنەچەدا موڵکی ئەوانە و یەهودی یەکان بردوویانە.، بەڵام تائێستا ئەم داتایە لەهیچ شوێنێکی ئەکادیمی و لێکۆڵینەوەیەکی زانستیی ئەنترۆپۆلۆژی پشتڕاست نەکراوەتەوە کە لەلایەن یەهودییەکانەوە زمانەکەیان داگیر کرابێت، تەنها ئەوە نەبێت بەپێی قسەی خۆیان ئەوان بەر لەموسایی و یەهودییەکان لەو ناوچەیە بوونە کە ئێستا ئیسرائیلی جووەکان تێیدا دەژین، بەڵام دیسان ئەمەش ڕاست نییە، چونکە ئەوان لەو ناوچانە دەرکراون و سوکایەتییان پێکراوە و ئاوارەی شاران و ژێردەستی عەرەب و ئیسلام و ئاینەکانی دیکە بوونە، بەڵام لەدوای نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەوە شوێنێکیان بۆ خۆیان درووست کرد وەکو جوگرافیا، بەناوی ئیسرائیل ناویان ناوە شەڕیان لەسەر کردووە کە ئەمە چیرۆکێکی دیکەیە و پەیوەندیی بەم باسەوە نییە .

ڕۆژ ژمێرەکانی سابیئە

سابیئەکان پشت بە ساڵی هەتاوی دەبەستن و ناویان ناوە (شیتۆ). ئەم ساڵە لەلای ئەوان پێکهاتووە لە 350 ڕۆژ، سەری ساڵی نوێش لەلای ئەوان 159 ڕۆژی جیاوازە لەگەڵ زاینی، ئەوان ساڵیان دابەشی سەر 12 مانگ کردووە کە هەروەکو مانگی ئاسایی ئاینەکانی دیکە و مانگیش کە بریتییە لە 30 ڕۆژ و ناودارترین مانگەکانی ساڵ لەلای ئەوان بریتین لە
1 :مانگی یەکەم و دووهەم و کۆتاییەکەی زستانە .
2 :مانگی یەکەم (ربیع الاول) و مانگی دووهەم (ربیع الپانی) و مانگەکەی دیکە بەهارە. و بەمشێوەیە تا دوا مانگی ساڵ کە دەسوڕێتەوە جارێکی تر .
سابیئەکان ناوی هەفتەیان ناو ناوە (هافتە) هەروەک کورد، یان فارس کە بریتییە لە حەوت ڕۆژ. هەر ڕۆژێک گرێدراوی ئەستێرەیەکە، بەڵام چوار ڕۆژی دوایی دوای یەکشەممە و ژمارەکانیان ئاساییە .
ڕۆژی یەکەم یەکشەممە. لە زمانی سابیئە (هافشابۆ _ هبشابا) ئەم ناوە لە سێ سەد و شەست ڕۆژە پیرۆزەکەدا هاتووە .
ڕۆژی دووهەم: ڕۆژی دووشەممە ڕۆژی مانگە و ناوی (ترین هبشابا) ماناکەی تری یەکشەممەیە .
ڕۆژی سێهەم: ڕۆژی مەریخ و ناوی (ساسۆ هافشابۆ . (
ڕۆژی چوارەم: ڕۆژی عەتاردە و ناوی (چوار هافشابۆ) یە .
ڕۆژی پێنجەم: ڕۆژی موشتەری یە و ناوی (خمشۆ هافشابۆ (

ئەم رۆژی پێنجەمە لەلای سابیئەکان جێگەو رێگەیەکی گەورەی هەیە و بە رۆژی هیبل زیوا ناسراوە و بە رۆژی پشوی نازانن .
رۆژی شەشەم: رۆژی ڤینۆس ە و ناوی (زەهرەیە) و لەلای ئەوان ناوەکە (عرفتوا او ارافتو) یە .
رۆژی حەوتەم: رۆژی زوحەل ە و ناوی شافتووە. ئەمە سەرباری ئەوە کە ئەوان فەلەک و فەلەکناسی جیاوازی خۆیان هەیە. ئەمە جگە لەوەی خورافەی تایبەتیان هەیە و بڕوای تەواویان پێیەتی.
بەپێی فەلسەفە بێت کە یۆنان دایکی هەموو ڕۆشنبیری ئاینی و کولتوورییەکانی دونیایە و (هیرۆدۆت 435 تاکو 484) ی بەر لە زاینی ژیاوە، مێژوونووسێکی گریکی کۆن بووە، باسی ئەو رۆژ ژمێرەی کردووە و لەوێشدا باسی زۆربەی گەلانی رۆژهەلاتی کردووە، کەوابوو لێرەدا لەو رۆژانەی سابیئەکان دایانناوە لە رۆژەکانی یۆنان دەچن، بەمەش دیسان گومانێکی فەلسەفی و کولتووری دێتەگۆڕێ کە ئەم ئاینە بەوپێیەی کە خۆیان لە هەموو ئاینەکانی دیکەی ئەم ناوچەیە بە تەمەنتر دەزانن، کەوابوو هەموو ئەو داتایانەی لەلایە خۆیانە و هەموو ئەو کولتوور و پرنسیپ و زانیارییانەی هەیانە، لە یۆنانەوە وەریانگرتووە مولکی ئەوان نییە و بە رۆژەکاندا دەردەکەوێت کە چەند لێکچوونیان هەیە و یۆنانیش لەوان بەتەمەنترن کە ئەمە راستییە و نکۆڵی لێناکرێت .
کەنزا رەبا
وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا کە (کەنزا رەبا) کتێبی پیرۆزی سابیئەکانە، ئەوان بەکتێبی ئاسمانی ناوی دەبەن و گوایە بۆ پێغەمبەر یەحیای کوڕی زەکریا دابەزیوەتە خوارەوە، مانای تەواوی کتێبەکە واتە (گەنجینەی بەنرخ). ئەم کتێبە چەند چاپتەرێکی تێدایە، گرنگترینیان تەوحیدە، واتە یەکتاپەرستی، ئەمە حاڵەتێکە هیچ ئاینێک نەیتوانیوە خۆی بەدوور بگرێت و جیاوازی خۆی لەبارەی درووستبوون و دوالیزمی خێر و شەڕ و مەسەلەی یەک خودایی و سفری تکوینی ژیان و هتد جیاوازی درووستبکات کە مەترسییە و وەڵامی نوێیان نییە بۆیە هاوڕان لەگەڵ ئاینەکانی تر .
لەلایەکی ترەوە شیتەڵێکی دیکە بۆ ناوی کتێبی پیرۆزی مەندائییەکان کراوە، واتە کەنزا رەبا وشەیەکە بەمانای (هەناسە و کتمان) دێت، کتێبەکە سەرەتا بەڕێنووسی دەستی ئارامی نووسراوەتەوە، بەڵام تێکستی رەسەنی مێژوویی لەبەردەستدا نییە تاکو ئێستا ئەمە بسەلمێنێت، تەنانەت لە ئەرشیف خانە و مۆزەخانەی نێودەوڵەتیش ئەم داتایە نییە، بۆیە پشت بەو سەرچاوانە نابەسترێ کە لەسەری نووسراون و باس لەجۆری رێنووسەکەی دەکەن، بەڵام رێنووسەکەیان لەرێنووسی سۆمەریەوە نزیکە .
سفرەکانی ئەم کتێبە، واتە ئایەتەکانی کەنزا رەبا، بریتیین لە تێگەیشتنەکانی وشەی خودای گەورە و زانیاریەکانی بۆ ئینسان، چەند سفرێک، واتە چەند ئایەتێک هەیە پەیوەندیی بەخوڵقاندنی عالەمەوە هەیە لەلایەن خوداوە کە بە ستایلی پەخشان و شیعر نووسراوەتەوە، ئەمانەش بەنووسراو نەبوونە وەکو هەر ئاینێکی تری ناوچەکە یەکەمجار قەوالەکان واتە ئەوانەی ئاینەکەیان لەسەر زار بووە و بەزاری گوتوویانە و دەستاودەست گەیشتۆتە ئەو سەردەمەی کە نووسین و پەڕە پەیدا بووە، ئیدی لەدوای ئەوەی کە لەسەر پێست دەنووسرێتەوە یەکەمجار، دوای ئەوەی تەکنۆلۆژیا سەرهەڵدەدات ئیتر دەبێت بە کتێب و زمانەکەی دیاری دەکرێت، ئەمە جگە لەوەی کە لەکتێبەکەدا مێژووی چیرۆکەکان، هەروەها حوکم و ئەدەب وە فەلسەفەی نموونەکانی تێدا باس کراوە .
ئەم کتێبە بۆ یەکەم جار لەزمانی ئارامیەوە لەلایەن پرۆفیسۆرێکەوە بەناوی (لیدز بارسکی) وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی ئەڵمانی، دواتر وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبی، بەشێکیشی بۆ سەر زمانی ئینگلیزی وەرگێڕدراوە، ئێستا بەزمانی عەرەبی لەمەنداکان و لەوەزارەتی ئەوقافی عێراقی و کوردستان هەیە و بەشەرعی و یاسایی ناسراوە و قەدەغە نییە .

کەنزا رەبا، کتێبەکە بەشێکی لەسەرەتاوە بەدرووستی نووسراوەتەوە و بەشەکەی دیکەی بەهەڵاوگێڕی دەخوێنرێتەوە، واتە بەپێچەوانەوە دەخوێنرێتەوە، بەو مانایەی کە هەر دیوێکی لەراست و چەپەوە بە شێوەی خۆی دەخوێنرێتەوە، چونکە نەزانراوە بۆچی بەو شێوەیە چاپکراوە، ئەگەرچی من لەمبارەیەوە هیچ زانیاریەکی درووستم چنگ نەکەوت و هیچ مەندائییەکیش زانیاری زیاتری لەسەر نییە و زۆریش پرسیارم لەبارەوە کرد، ئەوانەش کە لەمەنداکانن و خۆیان بە شارەزا لە کولتوور و ئاینی سابیئی دەزانن، وەڵامێکیان پێنەبوو کە قانع بێت بۆ نووسینەوە و بۆ خودی خوێنەر. بەڵام ئەوان بەو کتێبە ناڵێن گوتار و زمانی خودا، جگە لەوەی بە کتێبی پیرۆزی سابیئە ناسراوە و خاوەنەکەی یەحیا زەکەریا یە .

راست و چەپی (کەنزا رەبا)

مەندابیەکان خاوەن کتێبێکن بەناوی کەنزا رەبا، کتێبە پیرۆزەکەیان بریتییە لەدو بەش، بەشی راست و بەشی چەپ، واتە کتێبەکە لەبەشی راست بەراستی دەخوێنرێتەوە و لەبەشی چەپیش بەهەمان شێوە دەخوێنرێتەوە، هەردوو بەشەکە ئایەتی تایبەتیان تێدا هەیە کە لە رێساکانی خۆیاندا بەکاری دەهێنن، ئەوان لەرێگەی ئەو کتێبەوە بڕوایان بە خودا پەرستی و بەهەشت و جەهەننم و زیندووبونەوە هێناوە، ئەوان بە بەهەشت دەڵێن (الماد تهورا) واتە جیهانی روناکی و بەجەهەنمیش دەڵێن (المادە شوخا) واتە جیهانی خراپەکاری، ئەم راست و چەپەی کەنزا تەنها بۆ خوێندنەوە نییە کە جیاوازە. بەڵکو رێک لە قورئان دەچێت ئەو ئایەتانەی لەلای راست هەیە لە چەپ نییە، ئەوەش لە چەپ هەیە لەلای راست نییە، پێدەچێت وەکو قورئانیش مەکی و مەدەنی هەبێت کە تەشریع و چیرۆک و رێساکانی جیاکراوەتەوە .

بەشی راستی کتێبەکە باس لە یەکتاپەرستی و سەرەتای ململانێی دڵسۆزانە لەگەڵ تاریکی دەکات، هەروەها باس لەدابەزینی روح و جەستە بۆ ئادەم دەکات، پاشان پەندەکانی یەحیا زەکەریا یە کە بە چیرۆکی بنچینەیی مێژووی بەشەرییەتەوە گرێی داوە، بۆیە لەلای راستەوەیە .

بەشی لای چەپی کتێبەکە پێک دێت لە گەڕانەوەی ئادەم و شیتەل بۆ لای روناکی و حەوا لە پاش بەرزبوونەوەی ئادەم و سەرهەڵدانی ئادەم و گەڕانەوە بۆ وڵاتی روناکی، هەر لەو بەشەدا کۆمەڵێک کتێبی بچووکی لەخۆ گرتووە، لەوانەش سیدرا نشماسا. کتێبی قڵستا و کتێبی نیانی و ئادەم بغرە و ئەسفەر ملولشە و ژمارەیەک دیوانی دیکە، بۆیە لای چەپەوەیە، ئەم تێڕوانینە تێڕامانی خۆمە بۆ راست و چەپی کتێبەکە .

کەنزا رەبا بریتییە لە دوو بەش کە پێچەوانەیە و بەو شێوەیەش دەخوێنرێتەوە، کەنزی راست، ئەم بەشە بریتییە لەفێرکردن و وەسیەت و ئاگادارکردنەوە و چیرۆکی درووست بوونی کەون و سەرهەڵدانی دونیا، لەسەر لاپەرەی ئادەم و شیتلی کوڕی ئادەم و دنانوخت و چەند چیرۆکێکی مەلائیکەتەکانی تێدایە بەیان کراوە، ناوهێنانی ئەو مەلائیکەتانە لەو شێوەیە ناچێت کە لەئاینەکانی دیکەی وەکو کریستیانی واتە مەسیحی، یان ئیسلام، یان ئێزیدی و هتد هاتووە، تەنانەت ناوەکانیش لەئاینەکانی دیکە نەناسراوە .

کەنز شمال: ئەم بەشە کۆمەڵێک تەرتیل و کۆمەڵێک چیرۆکی تایبەتی تێدایە کە گەڕانەوە و عروجی نەفس بۆ هاوڵاتی بوونە، ئەوەی کە تێیدا عالەمی نوری لێهاتۆتە خوارەوە بۆسەر زەوی .

لەیەکێک لە چیرۆکەکاندا هاتووە، دنانوخت کە سیفەیەکی وەهای وەرنەگرتووە بۆ پێناسەکردن، ئایا پێغەمبەر بووە یان پیاوێکی ئاسایی، دەڵێ" زیندووم بینی کە لەئەزەلەوە زیندووە، کشتام بینی لەسەرەتاوە، مردنم بینی و ژیان و نورم بینی، هەڵە و چاکەم بینی، ئاوەدانی و وێرانیم بینی، نەخۆش و شیفام بینی، پیاوێکی بەڕێزی شێخم بینی کە لەمێژبوو لەنێوان زەوی و ئاسماندا راوەستابوو". تائێستا ئەو قەولە نەزانراوە کێیە، رەشید ئەلخیون کۆمەڵناسی

ناسراوی عێراقی دەڵێ" پێدەچێ ئەو پیاوە مەلائیکەی مەندائیی بێت، بەڵام لەشوێنێکی دیکەدا دەڵێ، ئەو پیاوە ئیدریس پێغەمبەرە کە کتێب دابەزیوەتە خوارەوە یەکەمجار بۆ ئادەم بووە، دووەم جاریش بۆ ئیدریس بووە".(11). ئەم بینینانەی کە لەزاری پیاوێکەوە لە کەنزا رەبا باسی لێوەکراوە و یەحیا زەکەریای پێغەمبەر دەیگێڕێتەوە، رەنگە هەمان ئەو دیمەنانە بێت کە لەئاینەکانی ئیسلام و کریستیانی و زەردەشتی هەیە و وەکو نموونە بۆ ئەزموون باس کراون .

لەئاینی ئیسلامدا محەمەد پێغەمبەری ئیسلام لەرێگەی میعراجەوە چووە بۆ ئاسمان و لەوێوە وەحی بۆ هاتۆتە خوارەوە و دواتر بۆ خەڵکی گێڕاوەتەوە و بووە بەپرنسیپ و شەرع و دەستووری ژیان، لەئاینی زەردەشتیەتیشدا، زەردەشت پێغەمبەر خۆی روحی چووە بۆ ئاسمان و لەوێوە چیرۆکەکانی گێڕاوەتەوە و قەوالەکان ئەزبەریان کردووە و دواتر نووسراوەتەوە، لەئاینی کریستیانیش روحی عیسای پێغەمبەر دوای لەخاچدانی لەلایەن دەسەڵاتی ئەو سەردەمە چووە بۆ ئاسمان، ئەوەش کە بەناوی دنانوخت هاتووە، هەمان ئەو ئەفسانەیە کە لەئاینەکانی دیکەدا هەیە، بەوپێیەی کە هەموو ئاینەکان پشت بەو ئەفسانانە دەبەستن کە درووستکراوە و لەدەقەکانیاندا هاتووە .

لەگەڵ ئەوەدا کە کتێبی (کەنز رەبا) باس لەوە دەکات قورئانی ئیسلام ناوی سابیئە و پێغەمبەر یەحیای کوڕی زەکەریای هێناوە و ئیسلامیش دانی پێداناون، هەروەها لەهەردوو ئایەتی الحج و مائیدە ناویان هاتووە بەم جۆرە" ان الڒین امنو والڒین هادوا النصاری و الصابئین من الله والیوم الاخر و عمل صالحا فلهم اجرهم عند ربهم ولاخوف علیهم ولاهم یحزنون" 1. لە ئایەتێکی دیکەدا هاتووە" ان الڒین امنو والڒین هادوا والصابئین والنصاری و المجوس والڒین اشرکوا ان الله یفصل بینهم یوم القیامە ان الله علی کل شی شهید" 2 .

1 :سورەتی الحج ئایەتی 17

2 :سورەتی مائدە. ئایەتی 69 .

هەرلەمبارەیەوە کۆمەڵناسی عەرەبی عێراقی بەناوبانگ رەشید خەییون دەڵێ" هەرکەسێک بەتەواوەتی قورئان بخوێنێتەوە، ئەو شوێنانەی کە باسی لە سابیئە کردووە، بەراوردی بکات لەگەڵ کەنزا رەبا، هەروەها فیقهی ئیسلام و سابیئە بخوێنێتەوە، دەبینێ رێکەوتنێک هەیە لەنێوان هەردوو ئاینەکە" (12). ئەم قسانەی خەیون لەکاتێکدایە کە زۆرن ئەوانەی دەڵێن سابیئە و کتابەکەیان، ئەسڵی نییە و قورئانیش لەگەڵ یەهود و نەسارا باسی کردوون و بەکوفری زانیون، بەڵام رێکەوتن لەنێوان سابیئە و ئیسلام، تەنها یەک ئامانجی هەیە، ئەویش لێدانە لەکتێبی ئنجیلی مەسیحییەکان کە هەم ئەوان وەکو سابیئە خۆشییان لێنایە لە سابیئە، هەم بۆ ئیسلام کێشیەکی گەورەن کە ئاینەکەیان بۆ یەکلایی ناکرێتەوە، بۆیە ئەو لێدانە کە لەوێوە سەرچاوی گرتووە کە لێکچوونەکەیان زۆر نزیکە، بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئەوان دەڵێن کتێبی کەنزا رەبا یەکەمین کتێب و ئاینی سەر زەمینە، ئەی چۆن دەتوانێ باسی قورئان بکات کە باسی ئەوانی کردووە، هەردوکیان لە دوو زەمەنی جیاوازدا هەبوونە، دەکرێ کەنزا رەبا باسی قورئانی ئیسلام بکات وەکو ئەوەی خودا پێغەمبەر و ئاینێکی دیکە لە ئایندەدا دەنێرێت و خەڵک شوێن کەوتووی دەبن و ببێتە سەرچاوە، بەڵام ناکرێ قورئان باسی کەنزا رەبا بکات تەنها وەکو یەکسان بە ئاینەکانی دیکەی دەرەوەی ئیسلام نەبێت، لەکاتێکدا ئەوان شانازی بەوە دەکەن کە بوون و ناوی پێغەمبەریان لەقورئاندا، سەرچاوەی سەلماندنی بوونە .

هەڵبەت هەموو ئاینەکانی بەبێ جیاوازی فکری بۆ خوداناسین، باسی دوالیزمییان کردووە کە بریتییە لە خێر و شەڕ، خێر خودا و چاکەکارە و شەڕیش شەیتان و خراپەکارە، ئەمە تێگەیشتنی ئاینە بۆ دیاردەناسی و ژیان، بەڵام شێوەی پێناسەکردنییان بۆ خودا و شەیتان لەشێوەی هێنانەوەی ئارگومێنتی ئەفسانەییدا جودایە، بۆ نموونە لە کەنزا رەبادا هاتووە کە باسی شەیتان دەکات،

"لە پێناو ئێوەدا تاریکی و روناکی ململانێیانە .

ئەگەر دیاردە یان ئاماژەیەکی جیاوازتان لێدەرکەوت
دەوران و ئاماژەیەکی لە لوتکەی ئاسمان
لێی مەترسن". کەنزا ڕەبا الیمین. لێرەدا ئەم ئایەتە باس لەو گەمە بازنەییە دەکات کە ئینسان تێیدا دەژی و هەمیشە ڕووبەڕووی خێر و شەڕ دەبێتەوە، دەبێ هەڵبژێرێت و نەترسێ لە تاریکی، چونکە ڕوناکی هەمیشە ئومێدێکە بۆ هەڵهاتن، ئەم چەند دێڕێکە لە ئایەتی کەنزا ڕەبا، لەڕووی ئەفسانەییەوە، ڕێک لە ئەفسانەی سیزیفی یۆنانی دەچێت کە هەمیشە گاشە بەردەکەی لەسەر شان ناوە و دواتر غلۆری دەبێتەوە و جارێکی تر و جارێکی تر و جارێکی تر کە مانای ئیشکالیاتی دوالیزمی ژیانە بۆ ئینسان. بەڵام لێرەدا کەنزا ڕەبا یەک جیاوازی هێناوەتەوە، ئەویش خزاندنی ئینسانە لەنێو بازنەیەکدا کە شەیتان گرەوی لەسەر دەکات و دەبێ ئینسان وریابێت نەدۆڕێت .
ئەوەی کەنزا ڕەبا باسی دەکات لە الیمین، ئەو دوالیزمە شیدەکاتەوە و باس لە تاریکی و ڕوناکی دەکات و هەریەکەیان فەزایەکی تایبەتی خۆی هەیە و ئینسانی موخەیەر کردووە کامیان هەڵبژێرێت، بۆ نموونە باسی ئەوە دەکات کە جیهانی خۆش ی و ڕوناکی بەبێ تاریکی و جیهانێکی ئاساییە بەبێ مانگرتن، جیهانێکی دادو ئینساف و بێ ئاژاوە و ماندووبوونە، جیهانێکی شاز و زیرەکە و هیچ بۆنێکی ناخۆشی لێنایەت، جیهانێکە ژیانی نەمری و بەبێ تەواو بوون، ئەوجیهانەش ئاوی زیندووە کە بۆنی خۆشی لێدێت کە وادەکات مەلائیکەتەکان دڵخۆش بن، جیهانێکە ڕاستگۆیی و ئیمان بەبێ درۆ و پێچاوپێچ کردن، جیهانێکی پاک و ساف بەبێ ئەوەی تێکەڵەیەکی خراپی تیابێت کەچی لەجیهانی تاریکیدا باسی کردووە کە ئێمە دەمانەوێ قسەت بۆ بکەین لەو کەمایەسی و ڕق و کینەو شەڕانە، ئەوەی کە تێدا لەدایک بوویت و دەرچووی لە ژیانی دووەم، لەو شەڕەی کە دووچاری هاتی، ئەوەی کە لەنێو بوونی ئاوی ڕەشدا بەرەو ئاوی ڕەش دەرچووی، ئەو نموونانەی کە بەرز بوونەوە لە ئاوی ڕەشدا، هەموو ئەو کارە قیزەون گەندەڵانە کە لەنێو بوونتدا دەرکەوتن، ئەمە بەیاوەری کەمایەسییەکان دەرچوو و دەرکەوت، بۆیە شان بەشانی ئەو برسێتی هات".(13 .(
لێرەدا کەنزا ڕەبا بە ئاشکرا دوالیزمەکەی دیاریکردووە، ئەویش لەڕێگەی ڕوناکی و تاریکی و ئاوی ڕەش و ئاوی سپی کە دوو دیاردەن بۆ گرتنەبەری ڕێگەی خێر و شەڕ کە لەوێدا ناوی تارکییەکانیش هاتووە بە (اور و اونوش) و هتد کە ناوی ئەفسانەی ڕەش و مەرگن لە ئاینی مەندائی، کەوابوو لەلای سابیئەی مەندائی ئینسان پێی ڕاگەێنراوە و دەیزانێ بۆچی ئەو ئەفسانەیەی بۆ بەیان کراوە، ئیدی دەبێ خۆی هەڵبژێرێت، ژیانی تاریکی و ئاوی ڕەش و کاری قیزەونی کاتی و گەندەڵی و برسێتی گەرەکە، یان ژیانی ڕوناکی و فەزای خۆش و بینینی مەلائیکە و دڵخۆش کردنیان .

کتێبە مەندائییەکان

مەندائی جگە لەکتێبی کەنزا ڕەبا، چەند کتێبێکی دیکەیان هەیە پشتی پێدەبەستن و کاری پێدەکەن وەک پرنسیپێک بۆ مەراسیم و سرووت و نوێژ و خودا پەرستی و کوولتووری تایبەت بەخۆیان کە بریتییە لەهەشت کتێب و بەشێکیان تەراتیل و سرووود و مێژوون و بەشێکی تریان میتۆلۆژیایە و لەئەفسانەی نێو چیرۆکەکان دەچێت.
کتێبی یەکەم: در ئاشا ئاد یەحیا. واتە زانیاری یەحیایە کە پێغەمبەری مەندائییەکانە .
ئەم کتێبە حوکم و وەعز و زانیارییەکانی پێغەمبەر یەحیا و یۆحەنایە، واتە باس لەژیانی پێغەمبەر یەحیا دەکات لەسەرەتای لەدایکبونیەوە، باس لەو تێگەیشتنە دەکات کە خودا لەڕێگەی مەلائیکە جوبریلەوە ناردوییەتی .
کتێبی دووەم: سیدرا ئاد نیشماسا، ئەم کتێبەش چەند چیرۆکێکە دەربارەی دابەزینی جەستە بۆ ڕۆحی ئادەم، هەروەها لەم کتێبەدا چەند تەراتیل و سروودێکی تێدایە کە بۆ سرووت واتە تەقسی تەعمیدە و پاککردنەوە

بەکاردێت، لەوکاتەی کە لەسەر روبار خۆیان دەشۆن، بەتایبەتی جەژنی برۆنایا کەلە هەمان رۆژەکانی مانگی ئادارە و کورد پێی دەڵێن نەورۆز و بەشێکی دیکەی دەربارەی کفن و دفن کردنی مردووە، ئەم سرووتە وەکو راهێنانی بڕوادارانی سابیئەیە کە فێربن چۆن مردوو بشۆن و کفن و دفنی بکەن .
کتێبی سێهەم: حەران کویسا. ئەم کتێبە دیوانێکە کە باس لەمێژووی سابیئە دەکات، هەروەک ئەوەی کە مێژووەکەی دەگەڕێننەوە بۆ بەر لەمەسیح و گوایە لە400 ساڵ بەر لەهاتنی مەسیح لەژاپۆنەوە ئاینەکە هاتووە و دواتر پەڕاگەندەی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە و گەشەی کردووە بەتایبەتی لەفەلەستین و میسر و بەشێکی کیشوەری ئاسیا، بۆیە لەعێراق بەکەمینە ناسراون، بەلام بەپێی ئەو داتایە بێت ئەوان بەهۆی دابڕانیان لەیەکتر و دوورکەوتنەوەیان لەیەکتر لەڕووی جوگرافیەوە، دەیسەلمێنێت کەئەوان بەردەوان لەژێر ستەم و زوڵمدا بوونە .
کتێبی چوارەم: ئەلقەلستا. ئەم کتێبە بریتییە لەچەند سروودێک کە بۆ کاتی هاوسەرگیری بەکاریدەهێنن، دەربارەی یاسا و ژنهێنان و هاوسەرگیرییە، وەختێک پلەدارێکی روحانی بەپلەی تەرمیزە دوعاکەیان بۆ دەخوێنێ لەگەڵ چەند سفرێکی تایبەت بەهاوسەرگیری لەکتێبی کەنزا رەبا و شەرعیەت بەهاوسەرگیریەکە دەدات، هەروەک چۆن لەئاینەکانی کریستیانی و ئیسلام، قەشە و مەلا هاوسەرگیریەکە شەرعیەت پێدەدەن، بەڵام ئەوەی مەندائی جیاوازی هەیە و دەبێ تەقسەکە حازر بێت و دەبێ لەشوێنێک بێت کە ئاوو قامیشی لێبێت، ئەگەرنا مارە برینەکە نابێت و کێشە، یان کەلێنی تێدەکەوێت، ئەگەر سوتفەی کرد شوێنەکە ئەو کەرەستانەی وەکو قامیش و ئاوی لێنەبوو بۆ درووستکردنی تەقسەکە، دەبێ مارەبرینەکە هەڵبگیرێ بۆ کاتێکی تر کە ئەو تەدارەکانە خاسبن و ئامادەبکرێن، تاکو حەڵاڵ و درووست بێت و بەپێی ئەو رێنماییانە بێت کە بۆیان دانراوە .
کتێبی پێنجەم: ترسر ئەلف شەیالە. ئەم کتێبە دیوانێکە بریتییە لە حەوت بەش، قسە لەسەر هەڵەی ئەو کاهینانە دەکات کە لەرابردوودا گوناهیان کردووە و چارەسەریشی بۆ دەدۆزێتەوە تاکو بڕواداران دووبارەی نەکەنەوە، بەپێی هەندێک یاسا کە تایبەتە بەمەندائیەکان، هەروەها چەند پرسیارێکی تیدایە سەبارەت بەفەلسەفە و لاهوتی مەندائی کە چیرۆکی بڕوادارانی کۆنی تێدایە و هەڵەی دەستووری ئاینی سابیئییان کردووە .
کتێبی شەشەم: نیانی ئاد رەهمی. ئەم کتێبە تایبەتە بەدوعا و سەڵاوات لەکاتی فەرمی و نافەرمی بەکاردێت .
کتێبی حەوتەم: نیانی ئاد مصیبتا. بۆ کاتی مەراسیم و تەعمیدە بەکاردێت واتە کاتی خۆ شووشتن لەروباردا .
کتێبی هەشتەم: سیدراد مسوتا، کتاب التعمید. لەم کتێبەدا شیکردنەوە بۆ مەراسیمی حۆ شوشتن و هەموو جۆرەکانی دیکەی تایبەت بەو سرووتەی تێدایە .
کتێبێکی دیکەیان هەیە بەناوی کتاب العقد. ئەم کتێبە باسی سرووتی هاوسەرگیری و نیکاح و مارە برین و چۆنیەتی خوێندنەوەی شیعرەکانیانە بۆ ئەم مەبەستە. مەندائییەک دەبێ مەعریفەی هەبێت لەبارەیەوە، لێرەدا بۆمان دەرکەوت کە هەر وەک چۆن لەئاینەکانی دیکە، بڕوادارەکان شارەزاییان نییە و لەخۆڕا حەڵاڵ حەرام دەکەن و حەرام حەڵاڵ دەکەن، ئاوهاش لەنێو سابیئی مەندائی ئەو توێژە نەخوێندەوارە هەیە کە شارەزاییان لەئاینەکەی خۆیان نییە .
لێرەدا تیۆری هێرمیۆنتیکا وەکو تیۆری دەق کاری پێدەکرێت، بۆیە پێدەچێ ئەو هەشت کتێبەی کە لەسەرەوە هاتووە، لەنووسینی پیاوە روحانیەکانی سابیئە بێت، نەک ئەوەی کە پاشماوەی دەستنووسەکانی یەحیای کوڕی زەکەریا بێت، ئەمەش گومانێکی دیکەی ئەو کەسانەیە کە بەناوی مەندائی و سابیئەوە بڕوادارن و گومانیشیان لە شێوەی خوداپەرستیی هەیە بەو شێوەیە، چونکە هیچ یەکێک لەو کتێبانە ناتوانێ بڕوادارێک قەناعەت پێبهێنێت کە خودا پەرستی بەو شێوەیە بەردەوام دەبێت لە ژیاندا تاکو مردن .

دەرکەوتووە کە ئاین بەتایبەتی ئەو ئاینانەی کە بە ئاینی سەر زەمین ناسراون، بۆ ئەوەی قەناعەت بە خوێنەر و بڕواداران و ئیماندارانی خۆیان بهێنن، زیاتر لە کتێب و بڵاوکراوەیەک دەردەکەن و وەکو ئەدەبیات زیادی دەکەن بەسەر کتێبە پیرۆزەکەیانەوە، بەڵام سۆسیۆلۆژیستەکان لەو بڕوایەدان کە ئاین بە ئەدەبیات گەشە ناکات و قەناعەت زیات ربە خەڵکی دەرەوەی ئاینەکە ناکات مەگەر تەنها بڕوادارتنی خۆیان، بۆ سەلماندنی ئەمەش دەقەکانی نێو کتێبی پیرۆزی خۆیانە کە بەزمانێکی سادە نووسراوە و هیچ تێرمانێکی گەرەک نییە وەکو ئاینەکانی دیکە، کەوابوو پرسیار ئەوەیە چۆن دەبێت لە پەنا کتێبی پرۆزی ئاینێک کتێبی دیکە هەبێت، ئەگەر ئەمە گومانەکە زیاتر نەکات لەبەرامبەر ئاینەکە .

ئاو .. یان رووبار

ئینسان بەئاو ناژی، ئەمە هەم فەلسەفەی فیزیا و هەم دەقە ئاینیەکان باسی دەکەن، بۆیە ئاو ئەو کەرەستەیەیە کە سابیئەکان بەگرنگ و سەرچاوەی پاکبوونەوەی دەزانن، بۆیە هەمیشە چ پێشووتر لە وڵاتی میزۆپۆتامیا و دواتریش لە میسر و پاشان جێگیربوونیان لە عێراق، بەتایبەتیش لەشاری بەغداد وەکو سەنتەرێکی گشتی و وەکو شوێنی ئاو کە روباری دیجلەی لێیە ماونەتەوە، ئەمەش نەک لەبەر ئەوەی بەبێ ئاو ناکرێ ئینسان بژی واتە بۆ خواردنەوە و خواردن و هتد بەکار دێت، بەڵکو گرنگیەکەی ئەوەیە کە ئەوان بەسەرچاوەی خۆشوشتن و پاکبوونەوەی دادەنێن، واتە (التعمید) چونکە لەلای ئەوان ئاو سەرچاوەی پاکبوونەوەیە لەگوناح و هەڵەکانی کە لەدونیادا ئینسان دوچاری دەبێت، هەربۆیە لەو شوێنانە دەژین کە روباری پێدا تێپەڕدەبێت، هەروەک ئەوەی کە لەئوردن و فەلەستین و میسر لەنزیک روبارەکانن، یان لەعێراق لەنزیک زۆنگاو، واتە ئەهوارەکانی خوارووو و روباری دیجلەن، ئەگەر لەشوێنێکیش ئاوی روبار نەبوو، بەناچار حەوزێک دروست دەکەن و بۆ خۆ پاککردنەوە بەکاری دەهێنن، ئاوەکە دەبێت ئاڵوگۆڕی بەسەردا بێت و بگۆڕێ، واتە ئاوەکە مەنگ نەبێت، پاکبێت و دووبارە نەبێتەوە و لەبەری بڕوات، ئەم سرووتە بەکۆمەڵ دەکرێ، ئەگەر کەسێک تاک بۆوە لەکۆمەڵەکەی خۆی، لەسەریەتی بەهەر شێوەیەک بێت بیکات و نزیک ئاو بژی، یان ئەو حەوزە دروست بکات، بەڵام بەمەرجێک شوێنەکە بۆ نێر و مێ جیاوازی هەبێت وەکو ئەوەی لە پێشووتر باسمان کرد مەسەلەکە پەیوەندیی بە ئەخلاقەوە هەیە .

قامیش

پیرۆزی بوونی قامیش لەکولتووری ئاینی سابیئە، لەوێوە هاتووە کەسابیئە کۆنەکان لەشوێنێک نیشتەجێبوون کە قامیشی لێبووە و چیغیان دروست کردووە، واتە ژورێکیان لەقامیش دروست کردووە بۆ سرووتی تایبەتی . لەلای ئاینی مەندائی رەبەنی واتە ژن نەهێنان، یاساغ کراوە و گوناحە و بەکولتوورێکی نەگونجاو تەماشاکراوە، چونکە لەلای ئەوان تەنها خودا دەبێت تاکو تەنها بێت، ئەم هەڵبژاردنە بۆ مرۆڤ نەهاتووە، بۆیە خودا ئادەم و حەوای دروست کردووە، تاکو نهێنی گەردوون بگاتە ئینسان و لەوێشەوە ژن وەکو هەوینی زیادبوونی بەشەر، کەوابوو پیاو بەبێ ژن نابێت، ئەو قامیشەش کە بەکاری دەهێنن، لەلای ئەوان پێشتر شوێنی خۆ پاراستن بووە لە حەرام، بۆیە تا ئێستا لەبنکەکانی مەندائی لەهەموو شارەکان و ماڵەکانی بنەماڵەی سابیئە بۆ شوشتنی مردوو و هەروەها بۆ هاوسەرگیری نێوان کوڕو کچ بەکاردێت، یان ئەوەی سرووتەکانی دیکەی مەندائی تێدادەکەن .

قامیش وەکو سرووتێک بۆ هاوسەرگیری بەکاردێت و کراوە بەکۆشکێکی شەفاف و بۆ کوڕ و دەچێتە نێو ئەو قەفەزەوە، کچەکەش دەچێتە ژوورێک کە بەتارای سپی داپۆشراوە و لەوێ لەو ژووورە (بوکە) واتە ئەو کچەی شوو کردووە، چاوەڕێ دەکات تاکو (تەرمیزە) پیاوی روحانی وەکو مەلای ئیسلام دێت و مارەیان دەبڕێت بەپێی پرنسیپی ئاینەکەی خۆیان، واتە پیاوێکی روحانی کە نازناوی پلەی روحانی ئاینەکەیە، ئەو بۆی هەیە ڕێوڕەسمەکە بەڕێبخات، مارەیان لەیەکتر دەبڕێت و دەبێ هەردوکیان واتە بوک و زاوا سوێند بخۆن، ئەو سوێند و دوعایەی کە تەرمیزە بۆیان دەخوێنێ ئیدی لەوێ لەلایەن پیاوی روحانی تەرمیزە تەراتیل دەخوێنرێ و هاوسەرگیریەکە دیاری دەکات و دوعایان بۆ دەکات، دواتر کچەکە مارەی لەکوڕەکە دێت و ئاهەنگیان بۆ دەگێڕن .

لەنێو سابیئەکان هاوسەرگیری یەکێکە لەروکنەکانی ئاین و ناکرێ کەسێک بڕوادار بێت هاوسەرگیری نەکات، ئەمە هەم بۆ ئەوەی لە کێشەی ئەخلاقی دووربن و هەم بۆ ئەوەی وەچەیان زۆر بێت و لە مەترسی لەناوچون دوور بکەونەوە کە وەکو کەمینە ناسراون، لەبارەی تێکەڵبوونیان لەگەڵ نەتەوەیەکی تر و ئاین و مەزهەبێکی ترەوە، ئەوان تەواو جیاوازو و توندڕەون وەکو کەمینە یان گرووپە ئیتنییەکانی تر، بۆ نموونە هیچ کەسێکیش بۆی نییە ژن بێنێت، یان شوو بکات لەتایەفەیەکی دیکە ئەگەر سابیئە نەبێت، هەروەها وشەی تەڵاق و لێکجیابوونەوە نییە و بەگوناح لەقەڵەمدەدرێت و عەزابی دونیایی و قیامەتی دێتە سەر. ئەم پرنسیپانە لەلایەن یەحیا زەکەریاوە وەکو یاسا و کولتوور و روکنی ئاینی دانراوە و نابێ کەسێکی مەندائی لەم روکنە ئاینیانە لابدات، ئەم حاڵەتە لە شێوەی کریستیانەکانە و ناهەقیان نییە کە کریستیان پرنسیپی ئەخلاقی و رەفتاری کۆمەڵایەتیان لە سابیئەی مەندائییەوە وەرگرتووە و تادەگاتە سیمبولەکانیشیان، ئەمە بەشێکی دیکەی گومانە لەو ئیمانەی کە سابیئەکان هەیانە .

شوهرەتەکانی مەندائی

مەندائیەکان لەدێر زەمانەوە کاری دەستی تایبەتیان بۆخۆیان هەڵبژاردووە، لەوانەش گرنگترین کار زێرەنگەری بووە کە بەو نازناوە زۆربەیان شوهرەتیان وەرگرتووە و بۆتە لەقەبی زۆربەیان، هەروەها کارێکی دیکەی دەستیان بریتییە لەپیشەسازی ئاسن، واتە درووستکردنی داس و چەکوچ و خاکەناس و کەرەستەی کشتوکاڵ و جوتیاری و هتد، واتە پیشەسازی سەرەتایی کە زۆربەیان درووستکردنی کەرەستەی جوتیاری بوونە بەر لەهاتنی سیستمی نوێ، بەڵام زێڕەنگەری بیرکردنەوەی سەرەتایی ئەوانە و بەموڵکی خۆیانی دەزانن، بەوپێیەی کە هەمیشە لە نزیک رووبار بوونە و لەوێشەوە راوچێتی و بەدەستهێنانی کانزاکانی نێو رووبار بووە، بۆ نموونە وەختێک لەنزیک رووباری نیل بوونە لە میسر و دواتر کە دەرکراون بو فەلەستین بەهۆی هاتنی یەهودییەکانەوە بۆ کەنعان، لەوێوە بۆ فەلەستین و لەوێش هەر رووباری لیبووە و کەڵکیان لە رووبار وەرگرتووە، بۆیە زۆرترین دەوڵەمەندی عێراقی لەکڕین و فرۆشتنی زێر وەکو خۆیان دەڵێن مەندائین، مەسەلەی رووباریش ریوایەتێک هەیە کە پێی وایە ئەوان بەهۆی کەڵک وەرگرتنەوە لەووربار ماونەتەوە نەک خۆشووشتن و پاکبوونەوە لە گوناحی سەر زەمین کە ئەمە ئیجتیهادێکی نوێیە، بەڵام زۆر پشتی پێ نابەسترێت، چونکە داتای تەواو لەبەرەدەست نییە بۆ سەلماندنی .

ئەوان لەهەر شارێک بووبن لەرابردوودا کە پیشەسازی بەو خێراییەی ئێستا گەشەی نەکردبوو، خەریکی پیشەسازی کاری دەستی بوونە و ئێستاش وەکو کارێکی پیرۆز تەماشای زێڕەنگەری دەکەن، چونکە کەسێکی رۆحانی وەکو شێخ هورمزی کوڕی مەلا خدر کە لەساڵی 1865 زاییني چۆتە بەغدا و لەوێ خەریکی ئەم کارە بووە و ئیدی بۆتە بەشێک لەکوولتوور و دابونەریتی سابیئەکان. جگە لەمەش مەسەلەی پیشەسازی بۆتە بەشێک لە مۆرکی پێشکەوتنی شار و بەموڵکی ئەوان دادەنرێت .

ئەم پیشەسازی و کارکردنەی کە نهێنی تێدایە و تا ئێستا نەزانراوە بۆچی موڵکی ئەوانە، لەوێدا سیحرەکە پوچەڵ دەبێتەوە، وەختێک دەزانین ئەوان بۆچی لەدەم رووبار و دەریاکان ژیاون، چونکە پێدەچێت ئەوان بۆ کەڵک وەرگرتن لە رووبار کە مەعریفەیەکی نویٚ نییە کە بریتییە لە داهات و گەنجینە بۆ بەشەرییەت، ئەم حاڵەتە لە سۆماڵ و سودانیش هەیە کە ئەوانیش وەکو سابیئە کەڵکیان لە سامانی سرووشتی وەرگرتووە، بەڵام ئەوان لەژێر عینوانی دیکەی ئاینی و کۆمەڵایەتی جیاواز کارەکەیان کردووە و نهێنییەکەیان پاراستووە، بەڵام مەندائییەکان پیشەسازییەکەیان لەشاردا پراکتیک کرد .

جەژنەکانی سابیئە

سابیئەکان کۆمەڵێک جەژنی تایبەت بەخۆیان هەیە کە رەنگە هەندێکیان جیاواز نەبیٚ لەگەڵ جەژنی ئاینەکانی دیکە، وەکو جەژنی رۆیشتنی زستان و سفری تکوین واتە سەرتای بوون و رۆژوو گرتن و هتد .
سەری ساڵی مەندائییەکان جەژنی گەورەی پێدەڵێن، (دهوا ربا) ئەم رۆژە دەکەوێتە 1ی شوباتی هەموو ساڵێک، گوایە ئەو رۆژە باوکە ئادەم جەستەی لەلایەن خوداوە خولقێنراوە و لەمەلائیکە چۆتە دەرەوە و بووە بەئینسان، هەروەک ئەوەی کە لەئاینەکانی دیکەش چیرۆکەکە هاتووە دوای خواردنی گەنم یان سێوەکەی بەهەشت، ئیدی خودا ئادەم و حەوا دەردەکات لەبەهەشت و دەیان نێریٚ بۆ سەر زەوی، ئەمە لەسفری تەکوینی تەوراتیشدا هاتووە، بەڵام ئەوان لە (7 تاکو 10) مانگی ئاب سرووتی خۆیان هەیە و تەنها مریشک سەردەبڕن.
جەژنی دووهەم. جەژنێکی بچووکە و بەجەژنی گوڵەکان و (دەهوە هنینا) ناسراوە، ئەم جەژنە دوای 118 رۆژ لەدوای جەژنی گەورە دێت و بریتییە لەدوو رۆژ یان سیٚ رۆژ، بۆنەکەش ئەوەیە کە خودا لەو رۆژانەدا جوبرائیلی ناردووە بۆسەر زەوی و کار و فەرمانەکانی خودا تەواو بکات کە ئەمەش خاڵێکە هەموو ئاینەکان بەتێکڕا لەسەری کۆکن، وەکو یەک چیرۆکەکە دەگێڕنەوە و خستویانەتە نێو تێکستەکانیانەوە، بۆیە بە جەژنی گەشەپێدانی زەوی ناسراوە .
جەژنی سێهەم: ناوی (بنجەیە) و یان پێی دەڵێن (دەهوا برۆنایا) ئەم جەژنە لەپێنج رۆژ پێکهاتووە و بریتییە لە جەژنی درووسن بوونی زەوی، بۆیە دوای چوار مانگ لە جەژنی بچووک دێت، واتە لەدەیەی یەکەمی مانگی نیساندایە، ئەوان بڕوایان وایە خودا لەو رۆژانەدا دەرگای نوری خۆی دەکاتەوە و دوعای بەندەکانی قەبوڵ دەکات.
جەژنی چوارەم: جەژنی یەحیایە و پێی دەڵێن (دەهوا ئاد دیمانە) لەرۆژانی 8 و 9 ی حوزەیرانە و گوایە ئادەم لەو رۆژەدا خۆی شۆشتووە و هەر لەو رۆژەشدا یەحیا زەکەریا لەدایک بووە و باشترین رۆژانێکە کە منداڵی تێدا بشۆرێت .
جەژنی شوشیان: جەژنێکە پێکهاتووە لەدوو رۆژ، ئەو رۆژانەش دەکەونە 6 و7 ی مانگی شوبات، یان لەرۆژانی 25 و 26 ی تەممۆزی زاینی، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە خودا لەدرووستکردنی ئادەم بووەوە، بۆیە لەلای سابیئەکان کەیف خۆشی یە .
بەپێی ئەم جەژنانەی سابیئەی مەندائی بێت، تەنها مەسەلەی قوربانیەکە جیاوازی هەیە لەگەڵ یەهودی و ئیسلام کە لەجیاتی بەرخ و ئاژەڵ، ئەوان مریشک سەردەبڕن، ئەگەرنا مەسەلەی قوربانی و درووستکردنی ئادەم و حەوا کە سەرەتای مرۆڤن و لە بەهەشت بوونە و بەهۆی خواردنی سێوەکەوە کە بەقسەی شەیتانیان کردووە، ئیدی خودا دەریکردوونەتە دەرەوە لەبەهەشت و بۆ سەر زەوی ناردوونی و دواتر گەشەیان کردووە، ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە خاڵی هاوبەشی هەموو ئاینەکانە و کەسیان چیرۆکێکی تری جیاوازیان نییە. هەروەک ئەوەی کە لەسفری تکوین واتە سەرەتای بوون کە ئادەم و حەوا بوونە، هەمان چیرۆکیان هەیە. کەوابوو جەژن کە تەنها پێناسە و ناوی

گۆڕاوه نەک مانا فەلسەفییەکەی کە سەرەنجام بریتییە لە گۆڕینی وەرز و مانای بوون و رۆژوو گرتن، جەژنی هاتنی پێگوتراوە، هەروەها زستانی ئەو سەردەمەی بەرلەمێژوو کە یەحیا زەکەریا بەیانی کردووە، وەکو چۆن ئاینەکانی تریش باسیان کردووە، زستان دڵڕەقانە بووە سرووشت و دواتر بەهار هاتووە کە دوای ئەوە نیسانیش بەهەمان شێوەی ئاینەکانی دیکە جەژنی خۆشی پێگوتراوە.

ئەم جەژنانەی سابیئەی مەندائی هیچ زیاتر نین مەگەر لە فۆڕمدا لەگەڵ جەژنی ئاینەکانی دیکە، هەر ئەوە نەبێت کە ئەوان ناوەکەیان جیاواز کردووە و پێناسەیەکی دیکەیان پێداوە و گۆڕینی وەرز و خۆشووشتن بەمانای
پاکبوونەوە لە گوناهی سەر زەوی وەختێک ئینسان دووچاری گوناحی گەورە یان بچووک دەبێت، ئیدی ئاین هەیە بە دوا و پاڕانەوە یان رۆیشتن بۆ سەنتەری پەرستگای ئاینە وەکو حەج و ئەوان بەپێچەوانەوە جگە لەمەسەلەی روح. مەسەلەی جەستەیان لەلا پیرۆز بووە هەروەک ئەوەی خۆیان دەشۆن .

لەشوێنێکی تردا سابیئە لەساڵێکدا چوار جەژنی دیکەیان هەیە

جەژنی یەکەم: بەجەژنی (البنجە او البرونایە) ناسراوە، ئەمە جەژنی درووستبوونی دونیایە بەگیانلەبەر و بێگیانەوە .

جەژنی دووەم: جەژنێکە لەناوەڕاستی مانگی شوباتدا دەکرێ و هەموو سابیئە کۆدەبنەوە بۆ رازیکردنی یەکتر ئاهەنگ دەگێڕن ئەگەر بەنهێنیش بێت .

جەژنی سێهەم: جەژنی لەدایک بوونی مادیە، جەژنێکی گەورەیە، چونکە واناسراوە کە هەر وەک ئەوەی لە تەواوی تێکستە ئاینیەکاندا هاتووە خودا لە 7 رۆژدا تەواوی چەرخی گەردوونی بە زەوی و گیانلەبەرەوە درووستکردووە، ئەوانیش دەڵێن لەمرۆژەدا خودا زەوی و ئاسمان و خۆر و مانگ و ئەستێرەکان لەشەش رۆژدا درووست کردووە، بۆیە ئەوانە ئەمە بەیەکەم رۆژی ساڵی مەندائی دەناسن .

جەژنی چوارەم: جەژنی گەشەسەندنە، ئەم جەژنە بچووکە، بۆیە بەجەژنی بچووک دانراوە، چونکە جوبرائیل مەلائیکە لەو رۆژەدا دابەزیوە و شەڕی لەو شەیتانانەدا قەتیس کردووە کە فەساد دەهێننە سەر زەوی، خوا لەو رۆژەدا فەرمانی کردووە کە رووەک بچێنن و هەموو شتێکی لەپێناو ئادەم ئامادە کردووە بۆ سەر زەوی .

جگە لەجەژنەکان، چەند بۆنەیەکی دیکە هەیە سابیئە مەراسیمی تێدا دەکەن، لەوانەش مەراسیمی ئەبو هەریسەو تۆبەیە. ئەم رۆژە لەسەرەتای مانگی شەش دێت، رێکەوتەکە لە رۆژی 17_11 زایینی خواردنی هەریسە ئامادە دەکرێ، ئەم رێوڕەسمە بەقەولی سابیئەکان لەسەردەمی خۆیدا نوح پێغەمبەر کردوویەتی، ئەوەش بۆ ئەوە بووە کە خەڵکەکە بەگشتی بەهۆی زریانەوە لەناوچوون. لەم مەراسیم و بۆنەیەدا سروودێک دەخوێنرێ کە ئەمە دەقەکەیەتی ..

طوبی لمن وهب فانه لماجور
طوبی لمن کسا فیکسا اربعة من نور
طوبی لمن انقذ اسیرا فیستقبله رسل النور"

ئەم تێکستە لە کتێبی کەنزا رەبا هەیە کە کتێبی پیرۆزی سابیئەیە و بەوردی باسی ئەو سرووتە تایبەتانە دەکات، بەتایبەتی بۆ ئەوکاتەی ئینسان دەزانێ دووچاری تووڕەبوونی سرووشت دێت .

دەرفەش

هەر ئاینێک خاوەنی سیمبولێکی دیارن کە بەوە ناسراون، هەروەک چۆن جولەکە بە ئەستێرە و شەمعدان و کریستیانەکان بە خاچ کە مەسیح پێی لە خاچ دراوە، ئیسلام بە شمشێر و ناوی خودا و قورئانەکەی ناسراون،

ئاینی زەردەشتی کە ئاڤێستا تێکستەکەیەتی بە لۆگۆ و فیگەرێکی زەردەشت پێغەمبەر و هتد ناسراون، ئەوانیش بە دەرفەش ناسراون .
لەلای مەندائییەکان دەرفەش بەو لۆگۆیە یان سیمبولەی سابیئە یان بەو ئالآیە دەگوترێت کە لەسەر خاچێکە و چلە زەیتوونی بەسەرەوەیە و سیمبولی مەندائیەکانە و بەوە دەناسرێنەوە لەدونیادا، دەرفەش بریتییە لەهەمان ئەو خاچەی کە کریستیانەکان بە سیمبولی خۆیانی دەزانن و کاتی خۆی مەسیحی پێغەمبەری پێی لە خاچ دراوە، بەلآم لەلای سابیئەکان ئەو خاچە بریتییە لە دوو داری راست و چەپ و بەسەریەوە پارچەیەک قوماشی حەریری سپی بەسەرا دراوە و لەسەری خاچەکە چلە زەیتونێک هەیە کە مانای ئاشتی دەگەیێنێ و پەیوەندیی بەلەخاچدانی مەسیحەوە نییە کە پێی بگوترێ کولتووری نزیک لە کریستیانی، بەلآم بەشێک لە کریستیانەکان و قەشەکان پێیان وایە کە سابیئە لەئەسڵدا مەسیحین و دواتر خۆیان جیاکردۆتەوە لەو ئاینە و سابیئەکانیش بەم قسەیە نالێن ئامین و نکوڵی لێدەکەن و پێیانوایە ئەوان لە پێشترن و ئەسڵن لەرووی ئاینی و مێژوویی، پێدەچێت مەندائییەکان راست بکەن، چونکە ئەوان مێژووەکەیان لە پێشترە، بەوپێیەی کە جولەکە بەرلەهاتنی مەسیح، ئەوانی تەنگەتاو کردووە و بەپێی مێژووەکەی خۆیان تەمەنیان زۆرترە و لەخاکی فەلەستین لەلایەن جولەکەوە دەرکراون، بەشێک لەکولتوورەکەیان وەکو خۆی نەماوە کە قەوالەکانیان دەیگێڕنەوە، بەلآم سەلمێنەر ئەوەیە کە ئەوان هەم پێغەمبەرەکەیان هەم شێوەی خوداپەرستییان لەناوچەکە و هەم مێژوویان لەگەڵ مادەکان کە کورد بوونە و مێژووی کوردیش زیاترە لە کریستیانی، کەواتە ئەوان کۆنترن لە مەسیحی، بەتایبەتی لە ناوچەکە کە کوردستانی و عێراقە. پرسیارە بێ وەلآکە ئەوەیە (خاچ سیمبولی سزا و مانای شێوازێکی لەسێدارەدانی ئەو کەسانە بووە کە لەدژی دەسەلآتی ئەو سەردەمە بۆچوونی جیاوازی هەبووە یان دژ بوونە، تائێستا نەزانراوە یەحیا زەکەریا بۆچی خاچی بەکارهێناوە وەکو سیمبول بۆ سابیئەکان، ئایا خودی خۆی لەخاچ دراوە کە نابێت کەسێک بەرلەوەی سزا بدرێت سیمبولێک درووست بکات بۆ ئاینەکەی؟، ئایا دوای ئەو پێغەمبەرە خاچەکە درووست بووە، لەکاتێکدا ئەمەشیان نابەجێیە، بەهەرحاڵ ئەمەش گومانێکە لە بوونی ئاینەکە وەکو ئاینێکی سەربەخۆ و بێ لاسایی کردنەوەی ئاینەکانی بەرلە خۆیان .

پلەی روحانی

هەموو پێکهاتە تایەفی و ئاینیەکانی ئەم ناوچەیە بەهۆی نەبوونی سەنتەرێک بۆ بڕیاردان، یان بەهۆی لاسایکردنەوەی ئاینەکانی تر و رەنگیشە بەپێچەوانەوە بێت ئەوان لاسایی سابیئە و ئەرمەن و هتد کرابێت، بۆیە پلەی روحانیان هەیە و ئەم پلەیەش رۆچۆتە خوارەوە و تائێستا بەهەمان شێوەی کاکەیی و ئێزدییەکان مەسەلەی چینایەتیان تێدا مەسەلەیەکی کارایە، هەر ئەمەشە کە لەنێو مەندائییەکانیش هەموو کچێک ناتوانێ شوو بە کوڕێکی تری پیاوە روحانیەکان بکات یان بە پێچەوانەوە تێکەڵ بوون دەبێ بەپێی پرنسیپی ئاینی بێت کە پێوەرێکی چینایەتییە .
کۆمەلآنی سابیئەی مەندائی چوار گروپن، گروپی خاوەن روحانیەکان و گروپی هەیکەلەکان و گروپی خاوەن خەڵکی و گروپی خاوەنی خربانییە یان حرانیە، ئەوان بەگشتی بڕوایان بەجیهانی درووستکراو هەیە ئەو درووستکەرەش زاناو دانایە و ناخوشی و هیچ نابینێت، کەس نییە بتوانێ بگاتە لای ئەو زانایە، مەگەر تەنها بەهۆی روحی پاکەوە هەموو پلەکانیان وەردەگیرێت کە سەرەنجام ئەو پلە روحانیانە لەلایەن دەزگای نێوخۆی ئاینەکەوەیە و بەئاشکراش نییە، کەواتە چاکە و خراپەی سابیئەکان نادیارە لەرووی یاساییەوە، بەوپێیەی کە لەبازنەیەکی داخراودا ئەو حیساباتە هەیە .

کەوابوو مەندائی یان سوببی کۆمەڵێک یان پلەبەندی روحانیەت هەیە لە نێو ئیماندارانی سابیئەی مەندائییەکان، هەریەکێک لەو پلانە بەپێی پرنسیپی تایبەتی ئاینەکە و وەسیەتی یەحیا زەکەریای پێغەمبەری مەندائیەکان دانراوە و پەیڕەو دەکرێ، کە بریتییە لەمانەی خوارەوە .
ئەلرەبی: واتە مامۆستای حەق، ئەم پلەیە کەس پێی ناگات جگە لە یەحیای کوڕی زەکەریا کە بەر لە2000 ساڵ پێش زایینی پێی گەیشتووە .
رەشیما: واتە سەرۆکی گەل: ئەویش تەنها سەرۆکی تایەفەی مەندائیە کە شێخ (عەبدولستار جەبار حلو) وە پێشتر وەکو مەرجەعێک لەبەغدا دادەنیشت و ئێستا لەدەرەوەی وڵاتە و رەنگە لەداهاتوودا جێگیر بێت .
کەنزا برا: ئەم پلەیە واتە کوڕی کەنز، کەسێکە تەواو لەئاینەکە تێگەیشتووە و دەتوانێ تەشریع و فەتواو شیکردنەوەی سفری ئایەتەکان و وتە و مانا تایبەتەکان بدات، هەر ئەم پلە روحانییە بەرپرسە لەتەواوی سرووتەکانی مەندائی و ناوی کتێبی پیرۆزی سابیئەیە .
تەرمیزا: ئەم پلەیە بۆ پیاوێکی ئاینییە بۆی هەیە رێوڕەسم دیاری بکات، هەر ئەویشە دەتوانێ منداڵەکان فێر بکات چۆن بەپێی کەنزا رەبا و پرنسیپەکانی سابیئەی مەندائی خودا پەرستی بکەن و رێبازەکە بەرنەدەن، دەشتوانێ بەئامادەبوونی خانەوادەکەیان، کچ لە کوڕ مارە بکات کە پێشتر باسمان کرد .
شکەندا: پلەیەکە پێی دەڵێن یاریدەدەری ئاینی کە پیاوانی ئاین فێرە ئەدائی سرووتیان دەکات و بەبێ ئەو هیچ سرووتێکی ئاینی ناکرێ. هەروەها دەبێ بەکۆمەڵێک سرووتدا بچێت و لەلایەن چەند پیاوێکی ئاینیەوە هەڵبژێردرێ و ماوەی هەفتەیەک لەسرووتەکان بەردەوام بێت. جلی سپی لەبەر بکات و بۆ ماوەی 60 رۆژ لە تەنهایی واتە لە عوزلەدا (خەڵوەت) بژی و دەبێ دارێک بەدەستەوە بگرێ و جلەکەی لەحەریر بێت .
هەروەها نابێت (شکەندا) لەگەڵ خەڵک نان بخوات و تەمەنی لە 21 ساڵ بەرەو ژوور بێت و دەرچووی قوتابخانەی ئاینی سابیئەی مەندائی بێت کە قوتابخانەکە تایبەتەی بە خۆیان و بە فەرمی لەلایەن دەوڵەتەوە نەناسراوە، هەروەها نابێ هیچ نەخۆشییەکی هەبێت و جەستەی نەکەموکوڕی تێدا بێت و نەئەندامێک لەلەشی زیاد بێت، دەبێ کەسە ئیماندارەکە رۆشنبیرییەکی گشتی هەبێت و رۆشنبیریەکی باشی هەبێت لەئاین و کولتووری سابیئەی مەندائی، ئەم دیاردەیە لەلای موژدە بەخشە کریستیانەکانیش هەیە .
سابیئەی مەندائی خاوەنی کۆمەڵێک فەیلەسوف و ئەدیب و هونەرمەند و شارەزای پزیشک و گەردوون ناس و ئەندازیارن کە لەسەردەمی عەباسیدا ژیاون. بەڵام بەپێی ناوەکانیان پێدەچێت لەیەک بنەماڵە بووبن. لەوانەش
1 :سابت بن قەرە: پزیشک و فەیلەسوفی بیرکاری
2 :سینان بن سابت قەرە: سەرۆکی پزیشکان لە بەغدا و خۆی مۆڵەتی بە پزیشکان دەدا بۆ کار کردن .
3 :ئیبراهیم بن سینا بن سابت: ئەندازیارێکی خاوەن توێژینەوە و تیۆر بووە،
ئەلبەتای: گەردوونناس و شارەزا بیرکاری بووە و تیۆری بۆ گەردونناسی داناوە .
هەڵبەت ئێمە تەنها ئەوەندە ناوی ناسراوی چالاکمان دەستکەوت بۆ بەیان کردنی کارێکتەرەکانیان، رەنگە دەیان کەسیان هەبێت لەهەموو کایەکانی دونیا .

تایبەتمەندییەکانی کاهینی سابیئە

زۆربەی ئاینەکان پلەی روحانی و ئاینیان هەیە و جیاوازن لەخەڵک و تایبەتمەندییان هەیە، تایبەتمەندی کاهینەکانی سابیئە جا بەو تایەتمەندییانەوە کاریگەرییان بەسەر مورید و بڕوادارانی خۆیان هەیە، مەرجی یەکەم ئەوەیە کە دەبێ هەم تەمەنێکی باشی هەبێت و هەم ئەزموونی باشی هەبێت لەبارەی ئاینی سابیئە بەتایبەتی و ئاینەکانی دیکە

بەگشتی، هەروەها دەبێت لانیکەم شوان یان سەرپەرشتیکاری نزیک بە 50 تاکو 60 بڕوادار بێت و لە جێژنەکان و بۆنەکانی سابیئە ئاگای لێیان بێت، بەڵام ئەمەرجانە ئێستا لەدوای سەرهەڵدانی دونیای مۆدێرنە و جیهانگەرایی کە سابیئەکان زیاتر لەدەرەوەی عێراقن و ئیلتیزامیان نەماوە بە پرنسیپەکانی ئاینەکە، تەواو شێوازی فەریزی و کولتووری سابیئی گۆڕاوە، چونکە شێوەی ژیانی بەشەرییەت گۆڕاوە لە ژیانی کشتوکاڵی و کەنارگیرییەوە بۆ ژیانی شارستانی و تێکەڵبوون لەگەڵ ئاین و کوولتورەکانی دیکەی دونیا .

مولکایەتی بنەچەیی لەهەموو ئاینەکاندا هەیە، بۆیە لەئاینی سابیئەی مەندائیدا "دەبێ کاهین لە 3 پشتی خۆیەوە ئەو پلەیەی بۆ جێمابێت، هەروەها سەروەت و سامانی خۆیان رابگەیێن و بەر لەمردنیان بۆ ماوەکەی بۆ منداڵەکانی بێت وەکو سامانێکی بنچینەیی، شماس (اشکندا) یەکێک لەو پلە رۆحانیەیە کە رەنگە زۆرجار ئەم پلەیە لەنێوان منداٙلەکانی هەڵبژێردرێت و ئەم پلەیەش قورس تەماشا کراوە، چونکە راسپاردەی فێربوون و مەرجی پاک و خاوێنی و شەرعیەت وەرگرتنی قورسە تاکو دەگاتە پشتی سێهەم بەلانیکەمەوە، هەروەها دەبێ کەموکوڕی جەستەیی نەبێت. بۆ نموونە کوێر، یان کەڕ یان شەل و کەم ئەندام یان زیاتر لە 50 تاکو 60 کەس یان کەمتری نەبێت لە دەستەکانی، هەروەها نابێت زیاتر لە ساڵێک بەسەر ئەو پلەیەدا بێت کە مومارەسەی کردووە، چونکە دواتر لەلایەن چوار کاهینی پلە بەرزتر هەڵدەسەنگێنرێت و پلەیەکی نوێی پێدەبەخشرێت". (14). ئەگەرچی بەپێی نەریتی سابیئەکان دەبێ شەماسەکان کوخێک لە قامیش درووست بکەن بۆ حەسانەوە و شێوەی خوداپەرستی خۆیان، بۆ ماوەی 15 دەقیقە دەبێ بخەوێ و پاشان لەلایەن پاسەوانی ئاینییەوە وەکو نەریت هەڵیدەستێنن، تاکو بۆ رۆژی دواتر کوخەکە بە جێدەهێڵێ، پاش ماوەی شەست رۆژ لە ئەدائی رێورەسمی کاهینی خۆی، دەبێ ئەو کەسە بەپێی نەریت دەبێ بچێت سێ جار خۆی بشوات، پاشان دەگەڕێتەوە ماڵە راستەقینەکەی نەک کوخەکەی، پاشان بۆ رۆژی دووهەم دەگەڕێتەوە و هەمان رێورەٙسمی ئاینی دووبارە دەکاتەوە، بۆیە دەبێت لەلایەن ژنێکەوە کە یان دایکی بێت یان ژنی، چاودێری بکرێت کە لە رووباردا دەبێ بچێت خۆی بشوات و هەر بەو جل و بەرگە تەڕانەوە نوێژ بکات، بەڵام ئێستا هەم شێوەی ژیان گۆڕاوە و گەشەی کۆمەڵایەتی و کەرەستەی ژیان پێشکەوتووە ئەمە قبوڵ ناکرێت، هەم ئەوان بەشێک لە ژیانی نەریتی خۆیان مومارەسە بکەن بەهۆی جەنگ و قەیرانەکانەوە کە ماڵ و حاڵی خۆیان لە جوگرافیای خۆیان جێهێشتووە، لەبری ئەمە لەسەریەتی وەکو جزییەی ئیسلام مەڕێک یان ئاژەڵێک سەربڕێت و بیکاتە خێر .

پلەی بەرزتر کە پلەی دووهەمە ئەو پیاوە دەبێت لە ژنەکەی بۆ ماوەی دوو مانگ دوور بخرێتەوە، پاشان بە هاوڕێیەتی کەسێک لە قساوسەکان واتە پیاوە ئاینیەکان، بچێتەوە بۆ سەر روبار بۆ تەعمیدە، واتە خۆشوشتن وەکو سرووتێکی ئاینی، پاشان کتێبی کەنزا رەبا بخوێنێتەوە، ئەمە کە چەند رۆژێک دەخایەنێ دواتر لە دانیشتێکدا دەبێ شیکردنەوە بۆ کۆبوونەوەکە بکات لەبارەی کتێبەکەوە، پاشان دەبرێتە شوێنی ششتنی مردوو وەکو تاقیکردنەوەیەکی بەزۆر کە زۆر قورسە، دەبێ ئەم رستە ئاینییە بڵێ" انه اسبرلخ و انات اسبرلی لاباپر انا ارسل بها لک و انت ارسلها لاباپر".(15). ئەو رستەیە بەزمانی رەسەنی سابیئە مانای خۆی هەیە، ئەویش پاکبوونەوەی خۆی دەسەلمێنێ و دوور دەکەوێتەوە لەهەر شێوە غەریزەیەک و ویستێک بۆ غەریزەیەک لە ژیان .

یەکێک لە سەیروسەمەرەکانی ئاینی سابیئە کە کاهین و پلە روحانییەکانیان نەک هەر ئاساییە هاوسەرگیری بکەن، بەڵکو زۆرداریە دەبێت ژن بهێنن و مارەییش بدەن وەکو هەر بڕوادارێکی تری سابیئە، هەڵبەت ئەم نەریتە لەسەردەمی عەهدی یەحیا زەکەریادا هاتووە، بۆشیان هەیە سێ جار هاوسەرگیری بکەن ئەگەر دوو ژنی پێشوتر بمرن، ئەگەرنا بۆیان نییە پیاوان ژنی دووهەم و سێهەم بهێنن، بەڵام ئەم داتایە لەسەردەمی یەحیادا نەبووە، بەڵکو لەمدواییەدا هاتووە و کراوە بە مۆدی ئاینیی، چونکە لەڕووی یاساییەوە کێشەکە گەورەتر بوو لە باری کەسێتی عێراقیدا بوو بە بەندێکی یاسایی کۆنکریت، بەڵام لەڕووی ئاکارییەوە خۆیان بڕوایان بەو یاسایە هەیە .

نان خواردنی قەس و پیاوە روحانییەکانی سابیئە کە بە پلەی ئاینی ناسراوە، جیاوازە لە خواردنی باوڕدارێکی تری ئاسایی، ئەگەرچی هەڵبژاردنی خواردن لەلایەن هەرکەسێکەوە ئاسایی وەرگیراوە و لەئاینەکانی دیکە ئەم جیاوازییە بەدی ناکرێت و هیچ مانایەکیشی نییە، بەڵام خواردنی ئەوان تایبەتە چونکە فەرز کراوە بەپێی نەریتی ئاینی، "
باوکی خێزان لایەکیی بۆ دوو لەو پلە ئاینییانە هەیە، بۆیە دەبێ خواردنەکەی تایبەت بێت و بەتەنها بێت و نابێت نەکەس و نە تەنها خێزانەکەشی هاوبەشی بکات، ئەگەر کەسێک دەستی لەو خواردنەدا و یان مریشکێک بەسەر خواردنەکەدا هەڵفڕی، یان پارچە تەختەیەک یان بەردێک یان خۆڵ کەوتە نێو خواردنەکەوە، ئەوە خواردنەکە حەرام دەکرێت، دەبێ ئەو ئاوەش کە پیاوی روحانی دەیخواتەوە بەدەستی خۆی لە رووبار بیهێنێت و نابێت تێکەڵ بە ئاوی خواردنەوەی خێزانەکە بکرێت، ئەگەر کاهینی روحانی جامێکی زەردی کڕی بۆ خواردن یان خواردنەوە، دەبێ لە روباردا بشۆرێتەوە و غوسڵی دەربکرێت، ئەگەر هەر منداڵێک یان کەسێکیش لەگەڵ کاهینەکە نانی خوارد، نابێت بگەڕێتەوە بۆ لای خێزانەکەی نان بخوات جارێکی تر .
کێشەی گەورەی ئەم جۆرە ئاینە ئەوەیە کە مەرجەعێکی نێودەوڵەتی وەکو ئیسلام کە سعوودیە یە و مەسیحی کە فاتیکانە و جولەکە کە ئیسرائیلە و خوێندنگای تایبەتیان هەیە بە درووستبوونی کادر و پیاوی روحانی و بروانامەیان پێدەدرێت و لەنێو ئاینەکاندا دیارن، سابیئە ئەمەیان نییە و مەرجەعەکەشیان لەدەرەوەی وڵاتە و شوێنی ئەوەیان نییە کە کولتوورەی خۆیان جێبەجێبکەن و کادر و تەرمیزە و ئەوانی دیکە بەرهەمبهێننەوە، بۆیە ئەم حاڵەتە نائاساییە بووەتە کیماسییەک بۆ سابیئەکان و کیپ◌َشەکە پڕ ناکرێتەوە و بووەتە گومانێک کە ئاینەکە لەئەسڵدا کێشەی هەیە بۆیە ماوەتەوە بەم شێوەیە .

ژن لەئاینی مەندائی

لەلای مەندائیەکان وەکو چۆن ئیسلام لە ژن دەڕوانێ گوایە لەپەراسوی پیاوەوە هاتووە، ئاوهاش لەلای ئەوان ئادەم کە پیاو بووە لەقوڕ درووستکراوە، حەوا لەجەستەی ئادەم درووستبووە، بەو پێیە بێت ژن لەپیاو پاکترە و لەمبارەیەوە قەولێکیان هەیە دەڵێ" ادم من گین اهوە، هوە زوی من کان ادنافشی اهوت" مانای ئەوەیە ئادەم لەخۆڵ درووستکراوە و حەواش لەجەستەی ئەو بووە، بۆیە پاکترە. (16). لە کتێبی کەنزا رەبا دا هاتووە کە یەحیا زەکەریا بڕیاریدا ژنێک بهێنێ و لەو ماوەیەشدا لە نێوانیاندا گفتوگۆیەک درووست دەبێ، یەحیا پێی دەڵێ دوای مردنم چی دەکەی؟. ئەویش دەڵێ دوای تۆ ماندەگرم لە نانخواردن و شەراب، بۆ ئەوەی بەخێرایی بمرم، یەحیا پێی دەڵێ (بەڵام دەبێ نان بخۆیت و بخۆیتەوە و کۆتایی بەم دۆخە بهێنی، ئەنهەر هەر سوورە لەسەر ئەوە و دەڵێ نە نان دەخۆم و نە دەخۆمەوە تاکو دەمرم)، یەحیا دەڵێ ناتوانی ئەوە جێبەجێ بکەیت و دەبێ خۆت بشۆیت تاکو ئەمانە لەبیر بکەیت، ئەنهەر هەر سوورە لەسەر ئەوەی بەتەنها بمێنێتەوە، یەحیا سەرەنجام توڕە دەبێت و پێی رادەگەێنێ کە هاوڕێکانیشی ئاگادار بکاتەوە و ئەوە نەکەن، چونکە ئەمە هیچ بەهایەکی نییە و سوودیشی نییە، تاکو ئەو قوربانییە بدەی، بەپێچەوانەوە بچن نوێژم بۆ بکەن و بەختیاری بەدەست بهێنن و هەڵهەڵە لێبدەن وەختێک کە من دەمرم و هیچ مەلول نەبن، ئەنهەر ئەم نەسیحەتە وەردەگرێت و تاکو دەگاتە بەهەشت، چونکە ئەو بەو نیازە بووە تا هەتایی لە بەهەشتدا بمێنێتەوە" (17 .(
ئەم گفتوگۆیەی نێوان یەحیا پێغەمبەر و ئەنهەر وەکو سیمبولێک کە لەکتێبی کەنزا رەبادا هاتووە؟، ئەوەمان پێدەڵێ کە لەنێو سابیئەی مەندائیدا خەمێک نییە بۆ مردن و مانگرتن لە نان خواردن و خواردنەوە و خۆکوشتن لەدوای مەرگی کەسێک یان کەسێکی پیرۆز و سیمبولێکی مەندائی، بەڵکو رەسانەیەتی و خوداپەرستی ئەوەیە کە ژیان دەستپێبکەن و نوێژ بکەن وەک چاکەکارییەک بۆ کەسی لەدەست چوو، تاکو ئەو روحەیان و ئەوانەش کە

بڕواکەیان نوێدەکەنەوە، بگەن بە بەهەشتی خوداوەند، جا ئەو بەهەشتە لەسەر زەمین بێت ،. یاخود بۆ دوارۆژ بێت وەکو پاداشتێک کە ڕێنمایی یەحیا زەکەریا بووە. بەڵام کێشەی ئەوان کە تەواو جیاوازە لە قەولەکانی یەحیای کوڕی زەکەریا، ئەوەیە کە ئەوان شێخ عەبدولستار جەبار حلو کە نوێنەری هەموو سابیئەیە لەدونیادا، بەپیرۆزترین کەسی دەزانن و بۆی دەگرین کە ئەمە موخالیفە لەگەڵ وەسێتەکەی پێغەمبەرەکەیان، ئەمە جگەلەوەی بەشی زۆریان نەک بەگشتی، بەپێچەوانەی ڕێنماییەکانی یەحیا زەکەریا و پرنسیپە ئاینییەکانیان مامەڵە دەکەن، بۆ نموونە خراپ بەکارهێنانی ئاینەکەیان بۆ مەرامی کەسی خۆیان و درۆزنی و کاری خراپە دەکەن، کەچی هیچ پێوەرێکیان نەهێشتۆتەوە بۆ ڕەتکردنەوە و نەفرەت لێکردن لەو کارە قێزەونانە کە لەکاری ئەوان ناچێت و کەسانێک بەناوی ئەوانەوە دەیکەن. ئەمە مانای ئەوەیە کە ئەم ئاینە شەریعەیەکی نییە ناسراوبێت و بچێتە نێو دەستووری دەوڵەت و یاساوە و بەفەرمی کاری پێبکرێت .

هاوسەرگیری.. یان ژنهێنان .

سابیئەکان شێوەی هاوسەرگیرییان وەکو موسڵمان فەرزێکە لەسەریان و دەبێت بیکەن، هەمان ڕێوڕەسمی کۆمەڵایەتیشیان هەیە، کوڕێک بە کچێک ڕازی دەبێت یان بە پێچەوانەوە، دواتر بە خێزانەکەی خۆیان دەڵێن، ئیدی خێزانەکەیان واتە سەرەتا باوک و دایکی مشاوەرەتی یەکتر دەکەن و دواتر خێزانی کوڕەکە وەکو نەریتی ئیسلام، دەچنە داخوازی بۆ ماڵی کچە، دوای ئەوەی قبوڵ دەکرێت لەلایەن زاواوە بڕێک پارە دەدرێت بە باوکی کچەکە بۆ مارەیی و کڕینی 3 پارچە زێڕ و دوو هەڵقەی هاوسەرگیری یەکێکیان لەزێڕ درووستکرابێت و ئەویتر لە زیو، پاشان دەبێت ماڵ و کەرەستەی پێویستیش بکڕێت، دوای ئەمە پیاوی ڕوحانی کە ئەوان پێی دەڵێن تەرمیزە، واتە پیاوی ڕوحانی شەهادە دەدات کە شەرعییە کارەکە، باوک هەڵدەستێت لەرێگەی بریکارێکەوە لەجیاتی ئەو ڕستەکە دادەکەنێت و لەماڵ دەردەچێت، پاشان تەرمیزە سەڵاواتێک لێدەدات و هەموو پێکەوە دەیڵێنەوە، پاشان تەرمیزە بە قامیش سێ جار لەسەری بوکی دەدات و دوعای بەسەردا دەخوێنێ و بە بوکێ دەڵێت ئەمە دەبێتە پیاوی تۆ، دەبێ ئیتاعە واتە ملکەچی ڕەفتار و فەرمانەکانی ئەوبێت، پێی دەڵێ (پێت خۆش بێت یان نا، بە زاواش دەڵێ ئەمە دەبێتە ژنت دەبێت ڕێزی لێبگری و خۆشتبوێت و بەرلەوەی بیر لەخۆت بکەیتەوە و بەرلەوەی بیر لەخۆراکی خۆت بکەیتەوە بەر لەوەی بیر لە ژیانی خۆت بکەیتەوە، دەبێت بیر لەهەموو پێداویستییەکانی ئەم ژنە بکەیتەوە)، زاواکەش ئەم قسانە دووبارە دەکاتەوە، ئیدی تەرمیزە بۆ جارێکی تر دەڵێ (لە ئێستا بەدواوە ئێوە ژن و مێردن و حەڵاڵی یەکترن). ئەو بەقامیش لێدانە لەسەر بوکێ لەلایەن زاواوە، نەریتێکی ڕۆژهەڵاتیانەیە، ئەگەرچی پێش 35 ساڵ بەر لە ئێستا ئەم نەریتە لەلای کورد هەبووە و لەلای بەشێک لە نەریتی ئاینی هیندییەکانیش هەیە، کەوابوو خاڵی لێکچوون لەنێوان پێکهاتەکانی ئەم ناوچەیە هەیە کە ئەمە یەکێک لەو نەریتانەیە و موڵکی ئاین یان پێکهاتەیەک نییە بەتەنها .

پاشان دێنە دەرەوە و دەچنە شوێنی نانخواردن هەمو خێزانەکان پێکەوە، جگە لە پیاوە ڕوحانییەکە، چونکە نەریتی سابیئە ڕێگەی بەوە نەداوە تەرمیزە نان لەگەڵ هەردوو خێزانەکە بخوات، ئیدی بووک و زاوا دەچن بەرەو ئەو شوێنەی بۆیان دیاریکراوە و بۆ ماوەی 7 ڕۆژ پێکەوە دەبن، تاکو هەشتەم ڕۆژ هەموو ئەو شتانە پاکدەکرێنەوە کە بەکارهاتوون لە ماوەی ئەو حەوت ڕۆژەی ڕابردوو، ئەگەر بێت و بەرلە هەشت ڕۆژەکە هەر کام لە زاوا و بووک یەکێکیان مرد، ئەوا یەکسەر دەچێت بۆ دۆزەخ، ئەگەر زاوای ژن مردوو، یان بوکەی بێوەژن بیهەوێ جارێکی تر هاوسەرگیری بکاتەوە دوای مردنی هاوسەرەکەی، ئاساییە تەرمیزە لەوێ نەبێت، بەڵکو هەر کاهینێک دەتوانێ قرانەکە، واتە بڕی پارەی مارە بڕینەکە بکات، واتە ڕێوڕەسمەکە دووبارە بکاتەوە بۆی، وەکو شەرع و

نەریتی کۆمەڵایەتی سابیئە، ئەمەش سەلمێنەری ئەوەیە کە ژن لە ئاینی سابیئەدا، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە ئەوان لە مەنداکانیان و لە پەرستاگاکانیان بوونیان هەیە، بەڵام بەپێی ئەو ڕێنماییانە بێت، ژن لە نێو سابیئەدا پلە دووە، وەکو ئەوەی لە ئاینی ئیسلام هەیە، دەرکەوتووە هەموو ئەو ئاینانەی لەدەرەوەی ئاینی ئیسلام و جولەکەن، هەم کولتوور و هەم پرنسیپەکانیان سەبارەت بە ژن و پلە دووی ئینسانیان لەوانەوە وەرگرتووە، کەچی باس لەوە دەکەن لەرووی فۆرمەوە کە ئەوان لەخزمەتی ژن کاردەکەن و بڕوایان بە ئیرادەی ژن هەیە، بەڵام لەراستیدا وانییە و وەکو ئەوەی لە نەریت و پرنسیپە ئاینی و سوننەتەکانیانەوە دیارە .

دوا کۆتایی هاتن لە دەزگای پەیوەندیدار کە پەیوەستە بە دیاریکردنی رۆژێکی ئاسایی و لەبار بۆ راگەیاندنی هاوسەرگیری، بەیانی رۆژی یەکشەممە دیاریدەکرێت بۆ جلوبەرگ لەبەرکردنی زاوا و بوکێ و دواتر رستە لەبەر دەکەن وەکو دیاردەیەک کە ئامادەن بۆ مارە بڕین، چونکە ئەو رستەیە لەلای ئەوان هەم پیرۆزە و هەم مانای نوێکردنەوەی مەندائی بوونیانە" (18). لەکاتێکدا ئەم مەراسیمە دەکرێت کە پێشتر وەکو ڕێوڕەسمی ئاین و کولتوورەکانی دیکەی عێراق و عرەەب و ئاینی ئیسلام و عەشائیر، کاری کراوە بۆ ئەوەی ئامادەباشی بکرێت بۆ ڕێوڕەسمەکە و دواتر لەگەڵ هەردوو خانەوادەیان دەچن بۆ سەر دەریا، پاشان دەچن بۆلای پیاوی روحانی و لەوێ لەنێو قامیشەکەیاندا دوعا دەخوێنن و دەبنە ژن و مێرد و حەلاڵی یەکتر .

هەڵبەتە پێشتر باسمان کە بۆ ئەو رۆژەی کە ئاهەنگ گێڕانە و بۆماوەی 8 رۆژ ئاهەنگ دەگێڕن و زاوا لەگەڵ دوو کاهین دەبێت بچێت بۆ سەر رووبار و چەند جارێک نوقمی دەکەن لە ئاوەکەدا وەکو پاکبوونەوە و تعمید، پاشان خۆی ئەم کارە دەکات، پاشان هەریەک لە بوک و زاوا رستە لەبەر دەکەن کە قوماشێکی سپییە، بەو مانایەی کە پاکبوونەوەیە لە پیسی، پاشان دەچنە نێو ئەو کوخەوە کە بە قامیش دروستکراوە و بە تولێکی تەنک داپۆشراوە و وەکو شوێنێکی رۆمانسی ناسراوە بۆ مارە بڕین، و کاهین دێت و لەوێ مارەیان دەبڕێت، کوڕ و کچ دەچنە ماڵی خۆیان، نابێت باوکی کچەکە لەماڵ بێت و دەبێ بچێتە شوێنێکی دەرەوەی شار یان دوور لە ماڵەکەی خۆی، کە ئەمە نەریتی هەموو سابیئەکانە، بەڵام ئێستا ئەمە بەهۆی گەشەی کۆمەڵایەتییەوە و تێکەڵ بوونیان لەگەڵ پێکهاتە و ئاینەکانی دیکە ئەم نەریتە لاواز بووە یان نەماوە، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە پێکەوە ژیان و تێکەڵ بوونی ئاین و کولتوورەکان و پێکهاتەکان، ئاڵوگۆڕ دەبێت لەشێوەی ژیان و رەفتار و پرنسیپە ئاینیەکانیان کە ئەمە مانای ئەوەیە واقیع ژیان دەگۆڕێت، هەر وەک چۆن گۆڕیویەتی .

سەبارەت بەوەی چۆن قبوڵ دەکرێت هاوسەرگیرییەکە و مەرجی کچ و زاوا بوون چییە، بۆ سەلماندنی پاکیزەیی کچەکە کە نەبووە بە ژن و کێشەی نییە، دەبێ وەکو نەریت سێ ژنی جیاواز هەر لەیەکێکیان لە بنەماڵە و خێزانێک کە لانیکەم یەکتر نەناسن، یان دوور بن لەیەکترەوە، دەچن پاشماوەی زاوا و بوکێنییەکە دەبینن و دەبن بە گەواهی بەسەر پاکیزەیی بوونی کچەکەوە و جارێکی دیکە ئاهەنگی بۆ دەگێڕن و وەکو ئەخلاقێک لەنێو بەشێکی زۆر لە سابیئەکان ئەمە هەیە .

هەڵسانەوە

چیرۆکی ئەفسانە ئامێزی هەڵسانەوە لەدوای لەدەستدانی روح بەجەستەوە، چیرۆکێکە لەلای زۆربەی ئاینەکان هەیە، بۆئەوەی فەلسەفەیەکی گرینگی بێ وڵام بدات بە باوەڕدار و لەوێوە تەسلیم بەو باوەڕە بهێنێت، بەڵام لێرەدا

چیرۆکەکە دیسان وەکو مەسیحییەکان خاڵێکی لێکچوونیان هەیە وەکو چۆن عیسای مەسیح لەخاچ دراوە و سەرەنجام رووحەکەی لەلای خودایە و دواتر هەڵدەستێتەوە، ئەوانیش ئەم خاسیەتەیان لە چیرۆکە ئەفسانەییەکەیان لە ئاینەکەیان بارز کردووە، وەکو بڕوایە بە پێغەمبەرەکەی خۆیان، وەختێک کە سابیئەکان دەمرن بەجیاوازی لەباری روحەوە کە ئایا شەڕانگێز بووە یان خێرخواز، بەپێی تێگەیشتنی خۆیان یەکسەر جەستەیان دەچێت بۆ دۆزەخ، ئەمە پێچەوانەی شەرع و شیکردنەوەی حەدیسی پێغەمبەری ئاینەکانی دیکەیە کە ئینسان بە چاکە و خراپەوە دوارۆژی خۆی زامن دەکات، وەکو دەڵێن مەڕ بەپێی خۆی و بزنیش بەپێی خۆی، چونکە مردوو تەنها خودا دەیزانێ بۆ بەهەشت دەچێت، یان دۆزەخ کە ئەمە دوورە لە عەقڵی ئینسانەوە، جیاوازی نێوان گومان و ئیمان لێرەوە دەست پێدەکات، بەڵام بۆ پیاوە روحانیەکانیان ئەمە جیاوازە، گوایە ئەوان ناچن بۆ دۆزەخ و روحیان جارێکی تر دەگەڕێتەوە وەکو چۆن مەسیح دەگەڕێتەوە .

پێشتر لە رۆژهەڵات یان لە (بلاد مابين النهرين) جگە لە دوو کەنیسە زیاتر نەبینراوە، ئەمە لەگەڵ ئەوەدا کە کاتی خۆی ئەهلی ئەم ئاینە پۆلیان نەبووە و هەژار بوونە و پەرستگاش هیچی تێنەچووە، بۆیە دوای زەمانێکی تر لە بوونیان لە موژدە بەخشی و زۆربوونیان لە ناوچەکە، ئیدی پەرستگایان دروست کردووە وەکو زەرووڕەتێک بۆ ئاین و کۆبوونەوەیان لەو پەرستاگایە .

پیشتر پەرستگا بریتیی بووە لە چەند مەترێک لە حەبل و قامیش و خۆڵ، واتە کردنی بە قوڕ و رووبەرەکەشی لە پێنج مەتر زیاتر نەبووە، دواتر دیواری بۆ درووستکراوە و پاشان سەربانێک بۆ رەواندنەوەی گەرمای هاوین و بارانی زستان، ئەمە لەزۆربەی ئاینەکان هەمان چیرۆکی شوێنی نیشتەجێبونیشە، ئیدی لەگەڵ تەواو گەشەسەندنی بیرکردنەوە لەژیان و پێویستەکانی دیکەی، لەگەڵ بوونی بینای کەنیسە یان پەرستگا کە مانای گەشەسەندنەکە دەدات، مەندائییەکان فەلسەفەیەکی دیکەیان زیادکردووە، ئەویش ئەوەیە چاڵێکیان هەڵکەندووە تا گەیشتووە بە ئاو و نزیک رووبارەکە، بۆ ئەوەی ئاو بێت نێو پەرستگا، دەبوو بەردەوام پڕبێت لە ئاو، چونکە بەپێی فەلسەفەکە دەبوو کەنیسەکە بەر لە 5 رۆژ لە جەژنی بنجە تەواو بکرابایە، بۆ ئەوەی ئاوی تێدا بهاتبایە و دواتر چوار کاهین بەلایەنی کەمەوە لەگەڵ شەمماسێک دەهاتن پەرستگاکەیان دەکردەوە و لەو ماوەیەدا بەتایبەتی، ئەوان لەگەڵ خۆیاندا کۆتر و بەردێکی ئاشی ئارد و خەڵوز و کەمێک لە گەنمی شۆراویان لەگەڵ خۆیاندا دەهێنا وەکو نەریت، پاشان کونجی یان دەهێنا و ئاگرییان دەکردەوە و کونجییەکەیان دەیانکرد بە زەیتی کونجی، پاشان تێکەڵ بەیەکترییان دەکرد و لەگەڵ گەنمەکە دەیانکرد بە هەویر و لە 60 پارچە ئەنگوتک درووستدەکرا، پاشان دەیانکرد بە نان و پاشان بە تێکەڵ کردنی لەگەڵ چوار قەترە خوێنی کۆترەکە لە شێوەی خاچێک پاشان نوێژییان لەسەر دەکرد، هەر پارچەیەک لە 60 پارچەی دیکە پێکهاتبوو، پاش ئەم رێوڕەسمە سلاوێکیان لێیدەکرد و دەچوونەوە بۆ ماڵ و پەرستگاکەیان جێدەهێشت، ئەمە زۆربەی رۆژەکان دووبارە دەبووەوە".(19). هەڵبەت دوای گەڕانێکی زۆر بەدوای درووستکردنی کەنیسە و پەرستاگای هەموو ئاینەکان بەتایبەتی ئاینەکانی هیند و میسر و چین کە زۆر مانای سەیروسەمەرەی تێدایە، دیاردەیەکی دیکەی وەکو ئەم دیاردە سەیرەم نەبیستووە و نەمخوێندۆتەوە کە سابیئەی مەندائی لەسەر وەختی خۆیان بەر لەچەندین سەدە هەیانبووە .

سابیئەکان ئێستا مەندایەکیان هەیە و وەکو بارەگایەکی رۆشنبیری کە بەشێک لەو دیاردانەی تێدایە و خزمەت دەکرێ، بۆ نموونە قامیش و ئاو و تول و قوڕ و هتد، تێدایە بۆ خاتری بەڕێوەچوونی رێوڕەسمی ئاینی خۆیان، بەڵام کۆتر و خوێن و گەنم و کونجی و بەردی ئاشی گەنم هاڕینی تێدا نییە، ئەمە جیاوازییەکە پەیوەندی بە هەلومەرج و قۆناغی ژیانەوە هەیە، بەپێچەوانەوە ئێستا لەبری ئەوانە کتێب و کتێبخانە و رستەی لەبەرکردنی خۆیان کە پارچە قوماشێکی سپییە دەبینرێت لەنێو مەنداکەیان بەرچاو دەکەوێت، لەگەڵ هەندێک لە کەلوپوری خۆیانی تێدایە کە دوورن لەو نموونانەی پێشتر باسمان کردن، ئەمەش دەیسەلمێنێت کە هەموو ئاینەکان بەپێی

هەلومەرجی مێژوویی و قۆناغەکانی مێژوو ستایلی ژیانیان گۆڕیوە وەکو ئەوەی ئێستا لەلای مەندائی و ئێزدی و کاکەیی دەبینرێت کە بەرلە سەد ساڵ نەبینراوە .
بەر لەمردن لەلای سابیئەکان جۆرێک لە شوشتن هەیە بۆ کەسی نەساغ یان ئەوەی لە حاڵەتی مردنە، بۆ نموونە "ئەو کەسەی کە جاڵەتەکەی نزیکە لەمردنەوە ئەگەر دۆخەکەی لە هاویندا بێت، دەبێت بشۆرێت و ئەگەر لە زستاندا بێت دەبێ گەرم بکرێت بە ئاوی شلەتێن، دوای ئەوەی ناوی خوا دێت بەناوی ئاینی دەبێ ئەو کەسە پاکبکرێتەوە بە ئاو، بەڵام ئەگەر ئەو کەسە ئامادە نەبێت خۆی بشوات لەسەر ئامادەبواینە چاودێری بکەن ئاوی گەرمی بۆ ئامادە بکەن، دەبێ چەند چرکەیەک چاوەڕێی بکەن دواتر لیباسەکانی دابکەنرێت و لە ئاودا نوقم بکرێت و بەدەم ئایات خوێندنەوە بشۆرێت، هۆکاری شوشتنەکەش ئەوەیە کە مانای وایە روحەکە بەر لەوەی بمرێت کەسەکە روحەکەی بە پاکی دەربچێت، دواتر دەبێ کفن بکرێت کە بەرستە ناسراوە، هەموو ئەمانە بەر لەمردن دەبێت".(20).
ئەم حاڵەتە مەگەر لە رێوڕەسمی بەشێک لە ئاینزاکانی هیندی هەبێت کە ئەوان دەوڵەمەندن لە نەریت و رێوڕەسمی ئاینی، ئەگەرنا هیچ لە ئاینەکانی ئەم ناوچەیە واتە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست خاوەنی ئەو رێوڕەسمە نین، بەڵام شوششتن و کفنەکە کە لەلای ئەوان رستەیە، هەمان ستایلی ئیسلامە بۆ مردوو .

نیشتیمانی وون

مێژووی هەمووئەو ئاینانەی کە کەمینەن بەواتای زاڵ نین و دەسەلات و دەوڵەت و حکومەتیان لەدەست نییە و لە پەراوێزی کۆمەڵگەن، مێژوویەکی پچڕ پچڕە و بە ئاسانی کۆناکرێتەوە، سابیئەی مەندائی یەکێک لەو پێکهاتانەن کە هەمان کێشەی مێژووی بوونیان هەیە، ریوایەتێک هەیە دەڵێ "مێژووی سابیئە مێژوویەکی نەنووسراوەیە و تەواو نییە، رونکردنەوەش بۆ ئەم مێژووە پێویستی بە لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەی ئاینەکە هەیە، بۆیە گەڕاندنەوەی مێژووەکەیان بۆ فەلەستین، هۆکاری گواستنەوەیان بووە لە فەلەستینەوە بۆ میسر و کەنعان و دواجریش بۆ فەلەستین کە بە ئازادی تێدا ژیان و مومارەسەی ئاینەکەیان کردووە، مانەوەشیان لەبەر ئەوە بووە کە روبار و دەریا لە فەلەستینەوە نزیکە، بەڵام کە قەومی یەهودی چوونەتە نێو کەنعانەوە، ئیدی دەستیان کردووە بە راگواستنیان و بەرەوە فەلەستین، ئەم هۆکارە بۆتە تەنگ پێهەڵچنینیان و گۆڕینی دۆخییان، کەچی بەپێی ریوایەتێکی تر دەڵێ لەسەرەتاوە لە ئوردن بوونە و ئەوکات سابیئەو مەسیحییەکانیش لەسەردەمی پۆڵس پێغەمبەر پێکەوە خۆیان شوشتووە و نوێژیان کردووە". (21). سابیئەکان بۆخۆیان وایان بانگەواز کردووە کە بەئەسڵ عێراقین، بەمانایەکی دیکە میزۆپۆتامیای کوردی کە بە (بلاد مابین نهرین) ناسراوە وڵات و شوێنی نیشتەجێبوونی ئەوانە لەڕەسەنایەتیدا، سەلماندنیش بۆ ئەم لۆژیکەی سابیئە، ئەوەیە کە سرووتە ئاینیەکانیان، نزیکایەتی هەیە لەگەڵ سرووتەکانی بابلی و ئەکەدی و نبتی لەعێراق، بەڵام ئەوەی کە دەڵێن لەئوردن و فەلەستینەوە سەرچاوەیان گرتووە، مەسەلەکە تەنها پەیوەندیی بەروباری ئوردنەوە هەیە، بەڵام سەرەنجام بەشێک لەسەرچاوەکان کە جیاوازە لەراستیەکەوە، بەڵام هەقیقەتی ئەوان وونە و شوێن و جوگرافیای ئەوان وەکو نیشتیمانی راستەقینە دیار نییە و بزرە .
راستە ئەم ئاین و تائیفەیە لەعێراقەوە گەشەیان سەندووە بەرەو فەلەستین و سوریا و میسر رۆیشتوون و رەگیان داناوە، هەر بۆیەش ئەو شوێنانە بەهەند وەرگیراوە، لەبەر ئەوەی لەهەر سێ وڵاتەکە روبار و ئاوی پێدا تێپەڕ دەبێت و ئەوانیش گرنگیەکی لەرادەبەدەر دەدەن بەئاو کە تەعمیدە، یان خۆیان تێدا دەشۆن وەکو فەریزەیەکی ئاینی .

ئەم ئاینە بەشێوەیەک لەشێوەکان لیڵی تێدایە و نهێنیەکانی ئاشکرا نەکراون، وەکو هەر ئاین یان پێکهاتەیێکی دیکەی کەمینە کە لەعێراق و کوردستان هەن، مێژووەکەیان هەژارە و کۆنەکراوەتەوە و کەمترین باسی لەسەر نووسراوە، یان هەموو نوسراوەکان و لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەکان دووبارەن و شتی نوێی تێدانییە وەکو دۆزینەوەی ئینترۆپۆلۆژی، یان ئاینەکەی نەچۆتە نێو میتۆدی خوێندنی عێراقییەوە وەکو کاکەیی و ئێزدی و هتد، هەر بۆیە کەم کەسی عێراق هەیە ئاینەکە بناسێ، هەروەک چۆن ئاینی مەسیحی و ئیسلام ناسراوە و زۆرترین خەڵک بەئاشکرا سەر بەو ئاینانەن و سرووت و پەرستاگا و کوولتووری خۆیان مومارەسە دەکەن ئەوانی دیکەش بە پێچەوانەوە .
بەپێی چەند سەرچاوەیەکی دیکەی مێژوویی، مەندائیەکان لەساڵی 70 زاینی لە ئۆرشەلیم کۆچیان کردووە، ئەمەش بەهۆی ئەوەبووە کە دوچاری زوڵم بوونەتەوە لەلایەن جولەکەکانی ئەو قۆناغە مێژووییەوە، دواتر ئەمانە بەرەو فەلەستین رۆیشتوون، ئەم کۆچکردنەش لەژێر سایەی مەلیک ئەردوان، یان ئەرتبانوسی سێهەم بووە کە حوکمڕانی یەکەمی ئەو سەردەمە بووە لەناوچەکە، ئەگەرچی مێژووەکە زۆر بڕوا پێکراو نییە، بەڵام ئەمە قەناعەتی خۆیانە و دەبێ لەبەرچاوبگیرێت .
لەنیوەی سەدەی حەوتەمی زایینی سابیئەکان بۆ یەکەم جار لەئەوروپا ناسران، ئیدی دەست دەکەن بە لێکۆڵینەوە لە ئەڵمانیا و لەلایەن پرۆفیسۆر (لیدز بارنسکی)، ئەوەی کە هەڵسا بە وەرگێڕانی کتێبی پیرۆزی ئەوان بەناوی (کەنزا رەبا)، دواتر کەسێکی ئینگلیزی بەناوی (لیدی دراور) بوو، کە بۆ ماوەی 40 ساڵ کاری لەسەر کردووە، بۆیە توانی زۆربەی دەستنووسەکان وەرگێڕێ بۆ سەر زمانی ئینگلیزی، ئەمە جگەلەوەی کە موناقەشەی زۆری لەسەر وەرگێڕانەکە درووستکردووە کە لەکتێبی (الادیان و المژاهب) ی رشید خیون هاتووە و وەرگێڕانەکە بە پڕترین کێشە دەزانن بۆ کەنزا رەبا و مەندائییەت، بەڵام کێشەکە لەوێدایە کە ئەوانیش وەکو ئێزدییەکان و کاکەیی هیچ روونکردنەوەیەکی لۆژیکی و واقیعی نادەن و موبالەغە مێژووییەکە سپی ناکەنەوە بۆ خوێنەر و نووسەر، یان بەلانی کەمەوە توێژەری کۆمەڵناسی دووچاری هەڵە نەبێت .
بەوپێیەی کە زانا و شارەزا و فەیلەسوفەکانیان لەسەردەمی عەباسییەکان ژیاون و لەناو چوون، کەواتە لەدوای کۆچکردنیان لە فەلەستینەوە بەرەو عێراق هاتوون، بۆیە زۆربەی مەندائیەکان لە ناوەڕاستی عێراق دەژین، لەوانەش شارەکانی بەغدا و بەسرە و میسان و کوردستانیش لە هەولێر و سلێمانی و کەرکوک چەندین خێزانیان هەیە و دەتوانن مومارەسەی سرووت و کولتووری ئاینی خۆیان بکەن، بەڵام خۆیان دەرنەخستووە تاکو دوای روخانی رژێمی بەغدا لەساڵی 2003، چونکە ترساون لەوەی دوچاری زوڵم و ستەمی مەزهەبی و ئاینی ببنەوە و یاسایەکیش نەبووە بەرگریان لێبکات، یاخود ئەوەندە زۆربن بەرگری لەمافی خۆیان بکەن، تاکو موماەرەسەی ئاینی خۆیان بکەن وەک هەر ئاین و مەزهەبێکی دیکەی عێراق .
وەکو خۆیان دەڵێن لەوانەش ئەحلام کە بەرپرسی مەندای سابیئەکانە لە عێنکاوە، دەڵێ (تەنها مەسەلەی روبار و ئاو نییە بۆ تەعمیدە کردن لە عێڕاقن، بەڵکو هۆکارە سەرەکییەکەی ئەوەیە کە لەژێر ستەمی یەهودییەکان هەڵهاتوون و فەلەستینیان جێهێشتووە و بەناچار لە ئۆردنەوە هاتون بۆ عێراق)، بەوپێیەی کە گرفتی سابیئە بێت ئەوان مێژووەکەیان کۆنترە لە یەهودییەکان و هەق بەوانە خاوەنی ئەو سنوورە بن و ئاینەکەشیان واقیعەتێکی زیاتری تێدایە، ئەمە قسەی سابیئەکانی هەولێرە بەڵام ئامادەنین راستەوخۆ خۆیان بکەن بە خودانی ئەم لێدوانە، چونکە لە سیاسەت و مەترسییە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە چاوترسێن بوونە، بۆیە کێشەکەش دیسان ئەوەیە کە کەمینەن و لەژێر سایەی سیاسەتدا ئەوان پەناهەندەن لە کوردستانی باشور و بەشێکیش لە دیوی ئێرانن .
بەپێی ئەوەی کە لەسەرەتاوە لە میسر بوونە و یەهودییەکان دەریان کردوون و پاشان چوونە بۆ فەلەستین و هەروەها لە ئۆردنیش دەرکراون و پاشان لە عێراق گیرساونەتەوە، کەوابوو شوێنی رەسەنیان هەر لە میسر بووە، بەڵام پێکەوەژیانیان لەسەر دەمی پۆڵس کە پێغەمبەری دوای مەسیح بووە بۆ کریستیانەکان، هەروەها لێکچووی

بەشێکی لە ڕێنووس و سیمبول و خۆشووشتنی سەرەتایی هەردوو ئاینەکە و مێژووی بوونیان لەیەک کاتدا، کەوابوو فەلەستین شوێنی سەرەتای سەرهەڵدانی پێغەمبەرایەتی و ئاینەکەش بووە، بەڵام ئەوەی کە هۆیان دەڵێن ڕەسەنترن لە کریستیانی، ئەوە لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەی دیکەی دەوێ، چونکە ئیسلامیش دوای مەسیحیەت هات، ئەگەر وابێت مەسیحیەت ڕەسەن نین و ئاینیش نییە، بەڵان هاتنی یەک لەدوای یەکی پێغەمبەرەکان لەم ناوچەیەی کە ساڵەی چاوەڕوانی ئاین و پێغەمبەرایەتی بووە لەمێژوودا، ئەوا مانای وایە ئەوانیش لێرە بوونە لە چەند شوێنێکی ڕۆژهەڵات بەتایبەتی ئەو شوێنانەی کە ڕووباری لێ بووە، باشترین نموون ئەوەیە کە شوێنێک روباری لێ نییە سابیئەکان ناتوانن لەوێ بن، مەگەر بەکەرەستە و ئاوی دەستکرد ئەو مەراسیمی خۆ شوشتن و پاکبوونەوە ئەنجام بدەن، هەروەک ئەوەی لە هەولێری کوردستانی عێراق ئەو حاڵەیان هەیە بەهۆی ڕاوەدوونانیان لەلایەن کۆمەڵگەی شیعەوە لە بەغداد .

میتۆلۆژیای مەندائی و ئەفسانەکانی

وەکو پێشتر باسمان کرد کە ئاینی سابیئی تەواو پشتی بە ئەفسانە و میتۆلۆژیا بەستووە، یەکەمین ئەفسانەش کە لەهەموو ئاینەکاندا هەیە، چیرۆکی درووستکردنی کەون و کائیناتە لەلایەن خوداوەندەوە کە وەکو تەورات و ئینجیل و قورئان باسی دەکەن، خوداوەند لە حەوت ڕۆژدا زەوی و فەلەکی بە ئینسان و گیانلەبەرەوە تەواو کردووە و ژیانی خوڵقاندووە .

بەپێی ئەو چیرۆکە ئەفسانەییانەی کە مەندائییەکان بڕوایان پێیەتی، لەسەرەتاوە خالق، واتە خودا، پێنج مەلائیکەی درووستکردووە، ئەوکات شەوەزەنگ و تاریک بووە دونیا، ئەوانیش (کرون) کە سەروەریانە، (ئەشدووم) و (کاف و کافان) و (هاغ و ماغ) و (زارکی و زارکانا) و (زارتی و زارتانا) کافان و ماغ ئەو دوو مەلائیکە مێینەیەن کە سەروەرەکەیان تەواو دەکەن، وەکو پێشتر بەیانمان کرد هەمان چیرۆکی ئەفسانەکانی ئاینەکانی دیکەی ناوچەکەن، بەڵام ناو و ناونیشان و سیمبولەکانی مەندائی جیاوازیان هەیە .

مەلائیکە زیوا سەرچاوەی ژیانە، نوری لێهەڵدەستێ و دەیدات بەخۆر و مانگ، ئەمەش بەهۆی چوار ئەستێرەوەیە کە ناوەکانیان (ئەرهوم هێی، وزیف هێی، کوری هێی، شوم هێی) لێرەدا وشەی (هێی) بەمانای ژیان بەکارهاتووە .

لە میتۆلۆژیای سابیئەدا دوو جۆر قوربانی هەیە، ئەویش بۆ سێ جۆری جیاواز دابەش دەبێت و هەردوکیان گرینگن لە ژیانی سابیئی، یەکەم ناوی هسا و نانی سرووتی یە، کاهینێک ئەویتر دەشوات و دواتر دێن و بە پارچە پەڕۆیەکی سپی پاک گەنم هەڵدەخەن، دوای ئەوەی وشک دەبێتەوە دەیهاڕن و هەویری لێدرووستدەکەن و دواتر دەیکەن بە نان و دواتر دەیبەن بۆ ماڵی کاهن و ئەویش لە پارچە قوماشێکی سپی دەئاڵێنێ و لە شوێنێکی بەرز لەسەر بەردێک دایدەنێت و دواتر سڵاواتی لەدیار دەخوێنێ و ئەمەش پێی دەڵێن خواردنی بەهەشت .

جۆری دووهەم قوربانە، ئیدی بەهەمان شێوە بە هەویر دەکرێت، بەڵام ئەمجارەیان لە کەنیسەی سابیئەکان دادەنرێت چونکە گرینگییەکی تایبەتی هەیە، ئەمە ناوی (هسا ایلایا) یە نهێنیەکی خودایە، ناکرێ هەموو قەشەیەک دوعای لەسەر بخوێنێ، تەنها لە کاتی دەگمەن نەبێت یان ئەگەر پیاوی ئاینی ئامادە نەبێت، ئەویش دەبێت چەند شاهیدێک هەبێت، ئەمەش لە دوو ساڵ جارێک فەرزە لەسەر سابیئەکان تاکو فەریزەکە بەجێبگەێنن" (22 .(

ئەم تێرامانە سرووتییە ئاینییە کە زۆر دەگمەنە لە ئاینەکانی تر، بۆ سێ کاری چاکە نەزر دەکرێت. ئەویش بەهێزبوونی باوەڕ و پاککردنەوەی روح و ڕێگەپێدان بەخود بۆ ئەوەی بەهەشت ببینن، کە ئەمە تێرامانێکی ئاینی عەقلانییە لەلای سابیئەکان، یان بۆ ئەو بڕوادارە سابیئانەیە کە دووچاری گوناهێک بوونە و خۆیان بۆ پاک ناکرێتەوە. بۆیە ئەم جۆرە قوربانییە دەکەن. کەوابوو لە میتۆلۆژیای سابیئەدا نهێنی گەورە هەن بۆ پتکبوونەوەیان

لەو گوناهانەی کە جیاوازیان لەگەڵ یەکتر هەیە، دیارە گوناهی گەورەتر بەهای باجەکە زیاتر و گەورەتر دەبێت وەکو سەربڕینی بەرخ و ئاژەڵە، یان خێری گەورەتر. چونکە لێرە تەنها باشی گەنم هاڕین و نان دەکات بۆ خێر، ئەویش لە ڕێگەی کاهین و قەشە و شەماسەکانەوە دەبێت نەک ئەندامی ئەو مەندایانەی کە ئێستا وەکو ڕێکخراوی سیاسی درووستیان کردووە، ئەمە ئەگەرچی مەنداکان بە لیژنە و کۆبوونەوە و ئەنجومەن درووستبوونە و دەنگیان بەدەست هێناوە وەکو حیزب .

زیاتر لە هەزاران ئەفسانەی سابیئە هەن کە باس لە بوون و زەوی و ئاسمان و ڕاگرتنی فەلەک و کەوتنی زەوی و ژیانی حەوا و ئادەم لە سەر زەوی و دەرکردنیان لە بەهەشت و کە جیاوازن لەگەڵ ئەفسانەی ئاینەکانی دیکە،

1 :سیمات نوتفەی ئاو و بوون بە جیهانی روناکی: سیما ئەو نوتفەیە کە بەشێوەیەک لە شێوەکان کێشەی کە ناسراوە بە کەنزی ژیان و دایکی مەلائیکە، ئەمە دەبێتە سێ دەقی دەسەلات لەسەر ماڵ و ژیان، هەروەها لە عەرشێکدا دادەمەزرێت و دەچێت بۆ جیهانی ئالماس و روناکی دەکاتەوە و دواتر دەپرژێت و وەکو جیهانی زیوا و ماڵی یوشامن ماڵی خۆشی، هەروەها لەبارەی سیماتەوە هاتووە، کە دەڵێ سیمات کەنزایە و منە، کەنزای ژیانە، جەوهەری منە کە پێشتر تاجێکی کەورە بووم لەئەنجامی کەوتنم بۆ سەر زەوی کەوتمە ماڵەکانەوە، هەروەها بووم بە هاوڕێی ئەو کەسانەی کە ماڵ درووستدەکەن، ئیتر رۆشنبیرم کردن و بووم بە جێگەی باوەڕی ئەوانەی کە ژیانی گەورەیان گەرەک بوو، هەروەها لیباسمان بۆ درووستکردن تاکو لە ژیانی مەزندا مەلەی پێبکەن لەهەر شوێنێک بن، هەڵبەت لێرەدا نوتفە مانای ئەو ئاوەیە کە لە کۆ ئەندامی نێرینەدا دێتە خوار و تێکەڵ بە لەشی مێیەنە دەبێت و دەبێتە منداڵ، بەڵام لەم ئەفسانەیەدا ئاو لە ماتریالەوە بووە بە نموونەیەکی روحی، چونکە جیهانی بیرکردنەوە و درووستبوون لە ئایدیالدا ماددە نییە تاکو ئاو هەبێت و ببێتە منداڵ لەگەڵ تێکەڵ بوونی لەگەڵ مێینە، بەوپێیەی کە لەلۆژیکی خودا و ئەفسانەکانیدا، مەسەلەیەک نییە ناوی تێکەڵ بوون بێت لەنێوان پیاو و ژن، بەڵکو خالق توانیویەتی ئەوان بخوڵقێنێ و ئەفسانەی کاری خوداییش هەر لەوێدایە .

2 :ئاوەدانی هیبل: هیبل بەواتای دەرکەوتنی روناکی دێت، ئەو یەکێک لە کائیناتە زیندووەکانە لەنزویکترین شوێنی مەندائی جێگەی هەیە، ئەدهی بەواتای باوک و برای روناکی دێت، ئەم دەورێکی گەورەی هەبووە لە روناک کردنەوەی زەوی لە ئاوەدان کردنەوە و درووستکردنی زەوی بۆ ئینسان، بەڵام بەپێی ئەفسانەکە هیبل ناوی جوبرائیل ە پێغەمبەری خودایە و سروتی تایبەت بە خۆی هەیە، لەشوێنێکدا باسی ئەوە کراوە کە هیبل گوتوویەتی (دڵ خۆش بن لەگەڵ من و دڵخۆشترین کارم کە بەدەستم هێناوە لەم جیهانەدا، ئەوەیە کە چۆن دەتوانم بە هەموو جیهاندا بگەڕێم و بیگوازرێمەوە، ئەمەش ئەوەی خوڵقاندووە کە چۆن ئینسان ددەبەم بۆ جیهانی گەورە و بەپێچەوانەوە بۆ جیهانی بچووک واتە جەهەنم، بەڵام دڵخۆشکردنی هەژاران بۆ من کە لەدەست برسێتی دەناڵێنن و رزگاریان بکەم، ئەوەیە برسییەکان رزگار بکەم، هەروەها ئەوەی چۆن بتوانم جنۆکە خراپەکان بکوژم و روحی یاخی نەهێڵم. ئەوکاتەی ئادەم و حەوا خەڵ کران، من هەڵساو بەو کارەی هاوسەرگیری بکەن و ڕێگەیان بۆ خۆش بکەم و بەرەو چارەنووسی خۆیان بچن، ئیدی ئەوە بوو کە ڕێگەی شەڕی خۆیان گرت و چوونە سەر زەوی کە جیهانی تاریکی بوو بەرامبەر جیهانی روناکی کە پێشتر لەوێ بوون، ئیدی روباری کشاش م پێنیشاندان و بووم بە چاودێر بەسەریانەوە، دوو دادوەریشم تەرخان کرد بۆ ئەوەی تەرازوویەک دابنێت و خێر و شەڕیان تۆمار بکات .

3 :کۆچی هیبل زیوا بۆ تروانی پاکبوونەوە: جیهانی تروان نهورا لە تابقی شەشەمی ئاسمانە و بە روناکی دەهەم ناسراوە لەژێریدا جیهانی هیبل زیوا هەیە کە جیهانی مەندایە، ئەم ئەفساەیە باس لەوە دەکات کە چۆن زیوا هەڵساوە بە ئاوەدان کردنەوەی زەوی حیکمەتەکانی درافش واتە بەیداخی مەندائی نورانی هەڵداوە و کە دوای 7

ساڵ نوری لەسەر هەڵساوە، ئەو حەوت ساڵە هەروەک حەوت چینەکەی ئاسمانە کە لە زۆربەی ئاینەکان ئەو ژمارەیە هەیە .
4 :کوشا تاوس دڵتەنگ. باس لە تاوس مەلەک دەکات وەکو چۆن لە ئایەتی قورئانیشدا باس کراوە کە یاخی بووە لە خودا، ئەویش باس لە حاڵەتی یاخیبوونی دەکات کە چووە دەرەوەی ژیانی گەورە کە مانای ژیانی یاوەری خودا و نەمرییە. لەکاتێکدا تاوس مەلەک دەیتوانی دەورێکی گەورە ببینێت لە فەزای حومکی خودا کە بەداخەوە ئەو خودای لەدڵدا بزر بوو،
5 :ئەباسر المیزان: واتە پێوانەی خێر و شەڕی ئینسان کە زیاتر بۆ مەندائییەکان کارایە و ئەوان باوەڕیان بەو میزانە هەیە نەک ئەو شیکردنەوەیەی کە ئاینەکانی تر هەیانە.
ئەمە باس لە ئەفاسنەیەک دەکات کە ئەوکاتەی تەرازوو دانرا بۆ پێوانی خێر و شەڕی ئینسان، بۆ ئەمەش مەلائیکەیەکی دامەزراند کە لەکتێبی کەنزا رەبادا هاتووە ئەو مەلائیکەیە تەنها کاری پێواندنی خێر و شەڕی ئینسانە لەژیاندا .
ئەم ئەفسانانە هەم لە جیهانی مەندائی و کەلەپووری ئەواندا هەیە و هەم لە ئایەتەکانی 3 و 4 و 5 و 6 و 7 هاتووە لە کەنزا رەبا بەیانی کردووە. (23 .(

درووستبوون و زریان .

پێشتر باسی درووستبوونی ئادەم و حەواو سەر زەمینمان کردووە کە هەمان شێوەی سفری تەکوینی تەورات و هەمان ریوایەتی قورئانە، بەڵام مەندائیەکان بڕوایان بە کائین سام هەیە واتە کوڕی نوح چونکە ئەو بەتەنها ئینسان بووە لەگەڵ باوکی سواری سەر پشتی کەشتیەکە بووە و بەشەرییەتی زیندوو کردۆتەوە و ئەوانی تر هەموو گوناهبار بوونە و لەناو چوون، بەمانایەکی تریش سام لێرەدا یەعنی خوداوەند ئەوەی کە حوکمی دونیا دەکات و نامرێ. " 360 کائینات هەیە. ئەوانەی کە زۆر گرنگیان هەبووە، ماردی ئەدربۆسا خودایەکی گەورە بووە، هەیبەل زیوا کە ژنێکی خواست بەناوی روهە، لەچینی حەوتەمی سەرەوە و لەتاریکیدا بوو، دواتر ئەو ژنەی لەژێر سایەی پاسەوانێتیدا جێهێشت، دواتر منداڵیان دەبێ و ژیان بەردەوام دەکەن و منداڵەکان پرسیار دەکەن بۆچی هاتووینە ئەم دونیایە، روهە وەڵامەدداتەوە کە مەلائیکەتێک هەبوو بەناوی شدوم نزیکترین مەلائیکەت بووە، ئور جەستەیەکی گەورەی هەبووە، هاواری کرد و دونیای هەژان و هیبەل زیو لە مەشونی هەبوت بوو"، (24). بەم شێوەیە چیرۆکی ئەفسانەی سەرەتای درووستبوونی بەشەریەت درێژە دەکێشێ لەنێو میتۆلۆژیای بەشەرییدا ئەوان جێگەیەکیان بۆ خۆیان کردۆتەوە و بەم شێوەیە وەڵامی درووستبوونی چەرخی گەردوون دەدەنەوە کە پرسیارێکی قورسی بوونگەراییە، سەربارى ئەوەی کە پرسیاری گرینگ لەبارەی ئەو چیرۆکە ئەفسانانەوە دەکرێت و بەشێکی زۆریان نەک هەر گومانی تێدایە، بەڵکو شێوەی گێڕانەوەکەی و دەست بەدەست هاتنی بۆ نێون وسین و مێژوو و مەعریفەی ئاینی، لە بواری مەعریفی زمانەوانییەوە گومانی دەخرێتە سەر، چونکە هەرگیز چیرۆکێک وەکو خۆی ناگێڕدرێتەوە و دواتریش وەکو بنورێتەوە گومانەکەش لێرەوە دەست پێدەکات، بەڵام ئەوان بە خۆێ،ەوار و ئەکادیمیست و لایەنگرانیان بەتەواوی بڕواوە بڕوایان پێیەتی .

کارەساتەکان

لەدوای هاتنی ئادەم و حەوا کە بەپێی تێکستەکان و بەپێی ئەفسانەکان بێت خودا لە بەهەشت دەریکردن و ناردنی بۆ سەر گۆی زەوی، ئیدی ژیان ماناکانی رۆژ بەرۆژ لە گۆڕاندا بووە و سێ کارەساتی گەورەی بەسەردا هاتووە .

"کارەساتی یەکەم: دوای ئەوەی ژمارەی بەشەر رووی لە زیادبوون کرد، هەڵەکانیشی زیادی کرد، ئیدی خودا لە ئاسمانەوە ئاگرێکی بۆ ناردن تەنها (رام و روودی ژنەکەی نەبێت) هەمووان لە و ئاگرەیان خوارد، دوای ئەم کارەساتە ژن و پیاوەکان منداڵییان هێنا، دوای ئەوەی تەمەنییان بەرەو بالغبوون چوو، ئیدی زەویش بۆ هەر نەسلێک جارێکی دیکە تەمەنێکی نارد، کارەساتی دووهەم دوای ئەوەی دەردەسەری ژیان زیادی کرد لەلایەن بەشەرەوە، خودا ساهیلی نارد بۆ سزادانیان وەکو تاعون و نەخۆشی دیکە، ئەمەش جگە لە شوریای و شورهایلی ژنی نەبێت هەموو نەسلی بەشەر گرتووە، کارەساتی سێهەم، دیسان دوای ئەو دەردیسەری بەسەر ئینساندا هات، خودا تۆفانی نارد، لەنێو هەموو ئینسانیشدا کەسێکی ساڵح و چاکەکاری وەکو (نوح) نیعمەتێکی لە چاوی خودا بینی، ئەوەبوو دوای تۆفانەکە لە هەموو رەگەزێکی ئاژەڵ و تەیرو تواڵ نێر و مێی بۆ هێشتەوە، تەنها سام چووە نێو کەشتیەکە و رزگاری بوو، ئیدی دەرگای فەلەکی داخست، لەو رۆژەوە دەرگاکانی ئاسمان کرایەوە و ئەوەبوو نوح تەیرێکی نارد بۆ ئەوەی دوای نیشتنەوەیان لەسەر زەوی وشک بۆ ئەوەی ئاو بدۆزێتەوە، تاکو ژیان بەردەوام بێت، بڕیاریدا نەگەڕێتەوە فەلەک". (25). ئەم سێ چیرۆکەی سەرەوە کە بەپێی لۆژیکی خودا پەرستی و نەریت و ڕێسا و تێگەیشتنی سابیئە بێت، ئەگەرچی بریتییە لە سفری تکوین واتە سەرەتای ژیان و وێستگەیەکی دیکەی دەستپێکردنی ژیان لەدوای کارەساتەکان کە هەموو ئاینێک خاوەنی چیرۆکگەلی لەم چەشنەن، بەڵام لەنێو ئەدەبیات و میتۆلۆژیای سابیئیدا هاتووە وەکو کارەساتێک خودا بۆ تاقیکردنەوە بۆ ئینسان ئەو کارەساتانەی ناردووە، بۆیە لەلای ئەوان نوح کردوویەتی بە وێستگەی ژیان و ئەزمونی لێوەرگرتووە و بووە بە وانەیەک بۆ ژیان بەتایبەتی سابیئەکان، بەتایبەتی تریش کە نوح دوای رزگاربوونی لەو تۆفانە کە ئاو بووە و هەموو کائیناتی بەشەری لەگەڵ خۆی بردووە و پاشان لەهەموو کائیناتێکی ئاژەڵ و تەیر و تواڵ، هەردوو رەگەزەکەی نێر و مێ ی ناردووە بۆ بەردەوام بوونی ژیان بەو ئەزموونانەی کە نوح گێڕاویەتییەوە و لە سابیئەکان بووە بە مەرج کە ئاو سەرچاوەی بەردەوام بوونی ژیان و پاکبوونەوەی ئینسانە لە هەڵەکانی، بۆیە لە نێو تێکست و کتێبی کەنزا رەبا و لە کولتوور و کەلەپور و نەریتی ئاینی و کۆمەڵایەتی سابیئە، ئاو هەم پیرۆزە و هەم مەرجی نزیک بوونی ئەوانە بۆ بەردەوامی لە ژیان .

هەڵبەت بۆیە لەلای سابیئەی مەندائی ناو نوح هاتووە، یەکەم وەکو رزگارکەری ئینسان و وەکو دەستپێکردنەوەی ژیان و دۆزینەوەی ئاو و پاکبوونەوەی ئینسان لە هەڵە و گوناهەکانی، لەلایەکی دیکەوە نوح ئەو کەسەیە کە بەهۆی ئەوەی لە خودا نزیک بووە، هەروەها لە تێکستەکانی تەورات و قورئانیشدا هاتووە کە تاکە پێغەمبەریشە لەگەڵ خودادا قسەی کردووە، بۆیە لە ئەدەبیاتی سابیئەشدا نوح کەسێکی پیرۆزە و نموونەی باڵایە لەدوای پێغەمبەر یەحیا زەکەریا یە.

لەبارەی ئەوەی کە دوای ئەوان ئاینی مەسیحی واتە کریستیانی هاتووە کە مەسیح پێغەمبەر دایهێنا، ئەوان هەم تێبینی و هەم سەرگوزشتەی خۆیان هەیە بۆ هاتنی خودی عیسای کوڕی مەسیح کە لەلای ئەوانیش بە کوڕی خودا ناسراوە، هەم بۆ ئەو ئاینەی کە مژدەی بە خەڵک دا تاکو لە خاچ درا، بۆیە پرسیارێکیان لێکردووە مادام ئێوە دەتانەوێ ئەمە دوا ئاین بێت بۆ سەر زەوی، ئایا بڕواتان بەوە هەیە کە روبار شوێنی خۆ پاککردنەوە، مەسیح ئەو وەڵامەی داوەتەوە کە لەدەرەوەی رووبار دەکرێت ئینسان خۆی پاکبکاتەوە، چونکە پاکبوونەوە لە روح و دەروونی ئینسانەوەیە نەک خۆ شوشتن، ئیدی بەم وەڵامە سابیئەکان بەتەواوی مەسیح و ئاینی مەسیحییان رەتکردۆتەوە و سەریان بۆ دانەنەواندووە. هەر بۆیە لەدوای ئەو رەتکردنەوە فتوایەکیان هەیە دەڵێ (هەر سابیئەکەیەک بەدەستی

مەسیحییەکان بکوژرێت ئەوا راستەو خۆ دەچێتە بەهەشتەوە بەبێ ئەوەی عەزابی خودا ببینێ لەسەر گوناهەکانی) بۆیە بەپێی مێژووی خۆیان کە نەنووسراوەتەوە و لە میتۆلۆژیای ئەوان هاتووە، دەگێڕنەوە کە خۆیان چوونە بۆلای مەسیح و مەسیحییەکان تاکو سەریان ببڕن تاکو بچنە بەهەشتەوە، بەڵام مەسیح خۆی دوور گرت و وای کرد لەسەر ئاین و بڕوای خۆیان بمێننەوە) دوای ئەمەش ئەوان لە ئاوێکیان خواردەوە کە هیچ تێبینییان نەکردبوو کە ژنەکانیان توشی نەخۆشی نەزۆکی دبن و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی چیدی منداڵ نەهێنن .

دانپێدانان بە مەسیح

ئەوان سابیئە پێیانوایە کە هەروەک چۆن دەستی راست پێویستی بە دەستی چەپە بۆ راییکردنی کاروباری ژیان، ئاوهاش عیسا پێویستی بەوە هەبوو موشەرعێک دان بە مەسیح دا بهێنێ کە ئەویش سابیئەی مەندائی و پێغەمبەر و ئاینەکەیانە .
بەپێی قسەی نوسەرێک بەناوی دکتور (دهیسی) کە زۆرترین روایەت و سەرگوزشتەی کۆنی ئەدەبیاتی سابیئەی لەلایە بەناوی (تعالیم یەحیا)، باس لەوە دەکات کە خودا زیاتر لە سێسەد و شەست کەسی پیرۆزی ناردووە بۆ سەر زەوی تاکو ئینسان هەم خودا بناسێت و چاکە بکات و هەم خاوەنی تێگەیشتن بێت بۆ ژیانی سەر زەوی، یەکێک لەو پیرۆزانەی کە خودا ناردوویەتی یەحیای کوڕی زەکەریا بووە، وەکو خاوەن پلەیەک بۆ ئەم جیهانە، ئەویش دوو مەلائیکە هاوکاری بوونە، ئەرکی ئەوان هێنانە ئارای پادشاییەک بووە بۆ جیهان کە روحی قودس بووە، واتە مەسیح، ئەمەش لەوێوە دەستپێدەکات کە یەحیا زانیویەتی کە "مەریەم منداڵێکی دەبێت و ناوی مەسیح یان یەسوع دەبێت، کتابی هەژدەهەم لە کەزنا رەبا کە لای راستەکەیەتی دوای چواردە ساڵ لەسەر بینای ئۆرشەلیم بۆ مەسیحییەکان ئەویش یەسوعی کوڕی مریەم، گەر مریەم نەبوایە کە یەسووع هات ئۆرشەلیم نابوو بە سەرۆکی مەسیحییەکان، ئەو کەنیسە و گەلەکەی هەڵبژارد، دەستنووسەکان ئەوەش دەسەلمێنن کە (حران کوسا) بە کورتی دەڵێ ئەگەر یەسوع نەبوایە ئەو وشانە هەر لە تاریکیدا دەبوو و روناک نەدەبووەوە و دەبووە بە ئاینێکی دیکە، ئەوان ئەوەی کە لەسەر ئاینێکی دیکە بوون و هەموو دروشمەکان بە (ئەبیسازا) ئەمە بە مانای ئەوە دێت کە هەڵساوە لەگەڵ براکانی لە شاخی سینا و بانگەوازی هەموو خەڵکی کردووە کۆکردوونەتەوە و ناوی ناون کریستینا، یان وشەی نەسارا و ناوی شاری ناسرییەش لەوێوە هاتووە، (نزرتە مندتا ئایەتی 84) بەڵام عیسا و کریستیان لە تێڕوانینی ئاینەکانی تر بە بەمانای لادەر بووە لە لەئاین و دەرچوونە لە ئاینە ناوکیەکان، عیسا کاتی خۆی لە یەکێک لە ئەشکەوتەکاندا بەناوی (یهیا یهیانا) لەوێ خۆی پاک کردۆتەوە دواتر ناوی میللەتە نوێیەکەی ناوە کریستینا، دوای مردنی یەحیا زەکەریا درۆ لە جیهاندا جێگەی دەگرێتەوە، ئەو پێغەمبەرە درۆینە بووە، ئەمە بۆ جیاکردنەوەی گەل بووە، بەڵام ئەوە تێنەگەیشتووەکان بوون کە وایان دەزانی کتابی مەندائییەکان ئەوە ناسەلمێنێ کە کەسێک دێت کە مەلائیکەیەکی نورا دێت". (26). ئەمە ئەوە ددەسەلمێنێ کە لەگەڵ هەموو جیاوازییەکی مەندائی لەگەڵ کریتسانی بەتایبەتی مەسیحیەکانی ناوچەکە، ئەوان خەڵکی تر و ئاینی تر تۆمەتبار دەکەن کە ویستوویەتی یەسوع واتە مەسیح وەکو پێغەمبەرێکی درۆینە و کێشە بۆ ئەو ئاینە بخوڵقێنێ، بەڵام یەحیا زەکەریا هەستی بەمە کردووە و لە ئایەتەکانی کەنزا رەبا سەلماندوویەتی کە کەسێکی پاک و راستگۆ بۆ میللەت و خەڵک دێت کە هیچ کەسێک و نەیارێک ناتوانێ گەلەکانی ئەم ناوچەیە لەیەکتر جودا بکاتەوە .

پرسیاریش دەکرێت ئەی ئەو منداڵە چۆن جێگەی دەبێتەوە و دەژی لەسەر ئەو عەرشە وەردەگرێت، ئەویش وەڵامی داوەتەوە هەروەک چۆن خودا شوێنی مەندای بۆ یەحیا کردۆتەوە و بەهەمان ڕێگە و شوێن. بەپێی قسەی مەندائییەکان گوایە مریەم گوتوویەتی ئەو منداڵە چۆن درووستدەبێت، ئەویش گوتوویەتی دەبێت بچێت لە ئاوی قودس بخۆیتەوە و ئەوەش دەبێتە هۆی درووستبوونی منداڵێک لە تۆ و ناویشی عیسا دەبێت، ئەوەبوو مریەمی دایکی عیسای مەسیح چووە ئاوەکەی خواردووەتە و بە نۆمانگ و نۆ ڕۆژ و نۆ سەعات و نۆ دەقیقە منداڵەکەی بووە و هەر ئەوانیش پاراستوویانە لە دەستی جولەکەکانی ئەوکات. هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی سابیئەکان لەگەڵ یەهودییەکان هاوسەرگیری نەکەن، هەروەها گێڕانەوەکە وایە دوای ئەوەی عیسا گەورە دەبێت دەچێتە لای یەحیای کوڕی زەکەریا، پێی دەڵێت هاتووم خۆم پاکبکەمەوە، ئەویش پێی دەڵێت ناتوانم ئەوە بکەم، چونکە تۆ خەڵکت هانداوە هاوسەرگیری نەکەن کە ئەمە هەڵەیە، هەڵبەت دوای زۆرکردنێک یەکجار تاقەت پڕوکێن یەحیا نامەیەکی لە ئاسمانەوە بۆ دێت کە ئەو پەشیمان بۆتەوە لەو هەڵەیە، ئیدی یەحیا ئەو کوڕە گەنجە کە عیسایە دەبیات بۆ سەر روبارێک و رستەی لەبەر دەکات و دەیشوات و پاکی دەکاتەوە، بەڵام عیسا دوای ئەوەی رووداوەکاتە ئوردن و ڕەنگی رستەکەی بەری دەگۆڕێت و شێوازەکەشی دەگۆڕێت و پارچەی دیکەی پێوە دەلکێنێ، دوای ئەمە دەستدەکات بە موژدە بەخشین بۆ ئاینەکەی کە کریستیانییە، بۆیە لە کۆتاییدا یەهودییەکان لە خاچی دەدەن بەڵام روحەکەی دەچێتە ئاسمان، سابیئەکان بۆیە پێیانوایە یەهودییەکان تەنها جەستەیەکی خاڵی لە روحییان لە خاچ داوە، بۆیە ڕۆژێک دێت دەگەڕێتەوە بۆ سەر زەوی. هەموو ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە جیاوازانەی کە ئاینەکان بۆ خۆیان درووستیان درووە، بەتایبەتی قسەکردن لەسەر پێغەمبەرە ناسراوو و دانپیانراوەکانی وەکو عیسای کوڕی مەریەم و موحەمەدی ئیسلام و یەحیا زەکەریا و هتد، بۆمان دەردەکەوێت کە هاتنی ئەم ئاینانە هیچ پەیوەندیی بە دەسەڵاتی خوداییەوە نییە و بۆ خۆیان خولڵقاندوویانە، بۆیە گومانی بڕوادار و خوێنەری تێکست و مێژووناس و لێکۆڵەرەکان ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر دەبێت. کە ئەمە گومانە لە ئیمان، چونکە ئەگەر کەمێک نویک بینەوە لە متەسەوفیکانەوە خودا لەتەک هیچ ئینسانێک قسە ناکات و یەکجار قسەی کردووە، ئەویش دانانی یاسای سروشتییە و ئینسانی ئازاد کردووە کە چۆن و چی هەڵدەبژێرێت بۆ خۆ بەڕێوەبردن، نەک ئەوەی خودا بە پێغەبەرێک بڵێ بچۆ لەوەی پێش خۆت کەڵک وەربگرە و بەئەویتر نەڵێ ئەو کێشانە دێنە ڕێگات .

سەرچاوە و پەراوێزەکانی پاژی سێهەم

1 :نیقولا سیوفی. الصابئه. عقائدهم و تقالیدهم. الترجمه. عارف ابو سیف. دار التکوین للنشر و الترجمه. گبعه الاولی 2010. ل19

2 :تاریخ ترمیزه العلاو النشمی. اسئله واجوبه. مقال منشور فی الانترنیت. حول الصابئیین و معتقداتهم .

3 :لمحات عن ادیان العالم. ترجمه: صادق عبد علی الرکابی. مکتبه المدبولی قاهره. سنه 2007. ص366

4 :نیقولا سیوفی. الصابئه. عقائدهم و تقالیدهم. ترجمه. عارف ابو یوسف. دار التکوین لتالیف و الترجمه. گبعه الاولی . سنه 2020. ص31

5 :سلیم برنجی. الصابئه المندائیون. دراسه فی تاریخ و معتقدات القوم المنسیین. ترجمه. جابر احمد. دار الکنوز الادبیه. سنه 1997. ص61 و ص63

6 :عەبدوڵڵا قەرەداغی. ئاینی کۆن و کۆچکردن لە کوردستان. لە بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی وەزارەتی رۆشنبیری _ سلێمانی. حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی 2013. ل287
7 :سلیم برنجی. الصابئه المندائیون. دراسه فی تاریخ و معتقدات القوم المنسیین. ترجمه. جابر احمد. دار الکنوز للگباعه. سنه 1997. ص50
8:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل29
9:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل50
10:هەمان سەرچاوەی پێشوو . ل85
11 :رشید خیون. الادیان و المژاهب بالعراق . سنه 2008. ص 28 .
12 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ص35.
13 :خزعل الماجدی. المپولوجیا المندائیه. دار النینوی للنشر. سنه 2010. ص367
14 :نیقولا سیوفی. الصابئه عقائدهم و تقالیدهم. ترجمه. عارف ابو سیف. دار التکوین للتالیف و الترجمه و النشر . 2010. ص 81 .
15 :هەمان سەرچاوە پێشوو ل 81
16 :رشید خیون . الادیان و المژاهب بالعراق. سنه 2008. ص 24 .
17 :نیقولا سیوفی. الصابئه عقائدهم و تقالیدم. ترجمه. عارف ابو یوسف. دار التکوین للتالیف و النشر. 2008 ص29
18 :سلیم برنجی. الصابئه المندائیه. دراسه فی تاریخ و معتقدات القوم المنسیین. دار الکنوز للگباعه. سنه 1997. ص196
19 :نیقولا سیوفی. الصابئه عقائدهم و تقالیده. ترجمه. عارف ابو یوسف. دار التکوین للتالیف و الترجمه و النشر. گبعه الاولی. 2010. ص124
20 :سلیم برنجی. الصابئه المندائیون. دراسه فی تاریخ و معتقدات القوم المنسیین. ترجمه. جابر احمد. دار الکنوز الادبیه. سنه 1997. ص248
21:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل24
22 :نیقولا سیوفی. الصابئه. عقائدهم و تقالیدهم. ترجمه. عارف ابو سیف. دار التکوین للگباعه والنشر. ص101.
23 :خزعل الماجدی. المپولوجیا المندائیه. منشورات دار نینوی للنشر و الگباعه. سنه 2010. ص293 و ص310
24 :الیدی دراور، اساگیر و حکایات شعبی صابیئه، ترجمه، نعیم بدوی و غڤبان رومی ص 13 و 14.
25 :نیقولا سیوفی. الصابیئه عقائدهم و تقالیدهم. ترجمه. عارف ابو سیف. دار التکوین للتالیف و الترجمه و النشر. سنه 2010. ص135
26 :خزعل الماجدی. المپولوجیا المندائیون. دار النشر نینوی للنشر و الگباعه. سنه 2010. ص473

ئەرمەن شوناسێکی ون بوو
لەنێوان نەتەوە و مەزهەبی کریستیانیدا

ئەرمەن یەکێک لەو پێکهاتە ئیتنی و ئاینانەیە کە هەم مەزهەبێکە لە کریستانی و هەم نەتەوەیەکی سەربەخۆن لە ناوچەکە کە پەڕاگەندەی کوردستانی باکور و باشور بوونە و بەشێکیشیان لە وڵاتی سوریا و ئەرمینیا و لوبنان و ئێرانن، شانسێکی باشیان هەیە ئەوان کە کۆمارێکیان لەژێر ناونیشانی نەتەوەیی خۆیان هەیە کەناوی ئەرمینیایە، هیرۆدۆت مێژوونوسی یۆنانی (425_484) پ. ز، کە 9 کتێبێکی نوسیوەوە و بە باوکی مێژوو دادەنرێت، ئەو لە یەکێک لە کتێبەکانی سەبارەت بەم پێکهاتە نەتەوە و ئاینییەی کە ناسراون بە ئەرمەنی کردووە و باسی ئەوەی کردووە کە سەرچاوەیان لەکوێوە هاتوون و چۆن پەرشوبڵاو بوونەتەوە و دەڵێ " ئەم پێکهاتەیە سەرەتا لە ناوچەی باڵقانەوە هاتوون و بە درووستیش لە تراقیاوە هاتوون کە یەکێکن لە هۆزەکانی (فەریجی) و دواتر لە سەدەی 12 ی پ. ز، بۆ ناوچەکانی ئاسیا و رۆژهەڵات کۆچ دەکەن و تاکو لە ئەرمینیا دەگیرسێنەوە". بەڵام بەپێی مێژوونوسەکانی خۆیان بێت ئەوان کۆنترین پێکهاتەی نەتەوەیی و ئاینی ناوچەکەن بەڵام زۆرداری و ستەم وای کردووە پەرشوبڵاو ببنەوە .

"ئەرمەن لەدرێژ زەمانەوە لەچەرخی کۆنەوە، وەکو رەگەزێکی جودا لەخەڵکەکە لەم ناوچەیە ژیاون کە نە ئاری بوون و نە سامی، ئەویش نەوەیەک بوون پێیان دەگوترا (خالدی) دواتر بەو هەرێمە گوترا هالدی، بەهۆی ئەوەی ئەوسا ئەمان دەوڵەتێکی بەهێز بوون لە دەوروبەری دەریاچەی ئارجیش، کە نزیکەی 250 ساڵ ئەم دەوڵەتە بەردەوامی هەبووە، لەنیوەی دووەهەمی سەدەی حەوتەمی پ. ز، ئۆراتۆ لاواز دەبێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ئاشوری لە ساڵی 612 پ ز تیادەچێ، دەوڵەتی ئۆراتۆ وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ بەردەوام دەبێت تا ساڵی 609 پ. ز، ئەوکاتە لەسەر دەستی میدیاکان کۆتایی پێدێت، ئیدی ئەم ناوچەیە دەبێتە هۆی ئەوەی ئەرمەنەکان بۆ گردۆلکەکانی ئەرمینیا کۆچ بکەن و لەوێ نیشتەجێ ببن و دواتر یەکەم دەوڵەتی ئەرمینیا دابمەزرێنن". (1 .(

بەڵام ئەوەی مێژوونووسی ناسراوی خودی ئەرمەنییەکان بەناوی (سیبوس) دەیگێڕێتەوە، باس لەوە دەکات کە لە ساڵی 624 لەرێگەی چیای ئاراراتەوە لەشکرێکی عەرەب هێرش دەکەنە سەر ئەرمەنەکان و هەم ناوچەکەیان و هەم خەڵکەکە بەگشتی داگیر دەکەن، دوای ئەوەش پایەتختی دیبیل داگیر دەکەن و 35 هەزار دیل دەستبەسەر دەکەن و دواتر دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، ئەمە یەکێک لەو ئەگەرانەیە کە تائێستا وایکردووە کە نەهاتونەتەوە سەرخۆیان و مێژوویەکی کۆنکریتی و بێ کێشەیان نییە، بۆیە هەر مێژوونووسێک بەشێوەیەک باس لە هاتن و رەگوریشەیان دەکات .

راستە کە ئەرمەن ئاینی رەسەنن و کولتووری تایبەتیان هەیە و جیاوازن لەگەڵ کلد و ئاشور. بەڵام ئەوان بەر لە ئاشور و کلدانیەکان خاوەن ئاین بوونە، چونکە ئاین مێژوویەکی دوورو درێژتری هەیە و زیاتر لە خوایەک پەرستراوە، سۆمەرییەکان یەکەمین نەتەوەن لەم ناچەیەی کە بە (بلاد مابین النهرین) واتە میزۆپۆتامیا ناسراوە، ئەوان ئەم داتایە پشتڕاست دەکەنەوە و باسی فرە خوایی دەکەن، لەوانەش

1 :ئانوو: ئاسمان خوای مەزن لە شاری ئوروک سوڵتانی کۆن و ئیلاهی بە ساڵاچوو .

2 :ئەنلیل: خواری ژێرەوە، خوای شەڕ و شەڕڤان لە شاری نیپۆر .

3 :سین: خوای هەیڤ. (خوای مانگ) شاری ئور .

4 :بابار کە دواتر بوو بە شەمس: خوای ئاسمان و رۆژ لە شاری لارسا .

5 :ئێنا یان ئەنکێ: خوای ئاو و قوڵایی لە شارۆی ئەریدۆ .

6 :نین تود: خوای مێینه (دایکی هەموان) که به عەشیرەتیش (زۆر له ئافرۆدێتی رۆژهەلاتی نزیک دەچێ) ناسراو به شاری کیش." .(2). ئەرمەنەکان بەهۆی ئەو هەموو جینۆسایدەی بەسەریاندا هاتووه بوونەته بەشێکی دیکه له کەمینەی نەتەوەیی له ناوچەکه، ئەوان ئەوەندەی خۆیان به پێکهاتەیەکی ناسراوی نەتەوەیی عێراقی دەزانن، ئەوەنده خۆیان بەکەمینەیەکی ئاینی نازانن، بەڵکو خۆیان وەکو گروپێکی دیکەی ئیتنیکی دەزانن، هەرچەنده لەسەر کریستیانییەکان حیسابییان بۆ دەکرێ، چونکه ئەوان وەکو کلدانی و ئاشوری بەهەمان شێوه عیسا دەپەرستن و کتێبه پیرۆزەکەشیان ئینجیله و بەهەمان شێوه کەنیسەیان هەیه وەکو پەرستگه، بەڵام زۆرجاریش باجی ئەو ئاین و کولتورەیان داوەتەوه و بووه بەکێشه بۆ ئەنفال کردن و بەجێهێشتنی شوێنی نیشتەجێبوونیان لەشوێنێکەوه بۆ شوێنێکی تر، هەروەک ئەوەی لەتورکیا له دێرسیم دوچاری ئەنفال و قڕکردن بوونەوه و له عێراقیش بەهەمان شێوه، ئەوان لەمێژوویاندا ئەم کارەساتانه وەکو هۆکاری کۆچکردنیان باس دەکەن، چونکه کێشەی ئاین لەکوردستان و لەهەر شوێنێکی دونیا نەماوه و یاساغ نییه. بەتایبەتی دوای ئەوەی که لەیاسا و پرنسیپەکانی نەتەوه یەکگرتووەکاندا مافی کەمینەی نەتەوەی پارێزراوه، ئەوان ئیتر بەئازادی خۆیان دەتوانن وەکو پێکهاته نەتەوەیی تەماشا دەکرێن لەیاسا و لەپارلەمانیش پشکیان هەیه لەرووی سیاسیەوه، بەڵام ئەم بوونه یەکسان نییه بەو حاڵەته کۆمەڵایەتییەی که له کوردستان و لەشوێنەکانی دیکەش هەیه .
کێشەی هەره سەرەکی ئەوەیه که نەتەوەی ئەرمەن لەگەڵ ئەوەدا که سەر بەئاینی کریستیانین، خۆشیان بەرۆشنبیر و پیاوه روحانیەکانیانەوه، بەتایبەتی ئەوانەی له عێراق و کوردستان نیشتەجێن، کۆک نین لەسەر مێژوویەکی زانستی و رەگوریشه و هاتن و سەرهەڵدانیان که لێکۆڵەر بتوانێ پشتی پێببەستێ، چونکه بەر لەوەی سەر بەئاینی کریستیانی بن، نەتەوەیەک بوونه لەدەرەوەی ئاسیا و ناوچەی رۆژهەلات بوونه، بەتایبەتی له کوردستان، بەڵام بۆچوونی جیاجیا لەسەر بوونیان و شێوەی ئاین و خودا پەرستیان و پەرشوبڵاو بوونیان بەسەر رۆژهەلات و رۆژئاوا و ئێران و هتد هەیه، ئەمەش دوو مانای هەیه، یان ئەوەتا ئەرمەنەکان بۆخۆیان کۆچەری بوونه که زۆربەی لێکۆلەرەکان کۆکن لەسەری، یان ئەوەتا ستەم و زوڵمی ئاینه باڵادەستەکانی دیکەی وەکو ئیسلام و یەهودی، پەرشوبڵاوی کردوونەتەوه بەسەر ناوچه و وڵاتان و کیشوەرەکاندا دابەشبوون، "توێژینەوەکان ئەوەیان سەلماندووه که ئەرمەنەکان نزیک به 4 هەزار ساڵ بەر لەزایین، لەگەڵ نەتەوه ئارییەکانی دیکەدا له باکورەوه بەرەو باشوور کۆچیان کردووه ناوی ئەرمەن لەوشەی (ئەرامنەوه) هاتووه که بەمانای (دراوسێ) دێت، لەساڵی 550 بەر لەزایین، مێژوونوسی (یۆنانی هیکاتۆس) وشەی ئەرمەینۆی بەکارهێناوه که لەو وشەیەی ئێستا زۆر نزیکه". (3) بەڵام سەرەنجام ئەوەی که ئێستا هەن و مێژووەکەیان بەو هەموو پچڕپچڕییەوه، وەکو نەتەوەیەکی سەربەخۆ لەناوچەکه هەن و بەپێی ئاینیش بێت سەر بەکریستیانن و مافی نەتەوەیی و کولتووری و ئاینیان هەیه و بوون بەدیفاکتۆ و چیرۆکی هەمیشەیی زوڵملێکراوانی ناوچەکه.

هاتنی ئەرمەن بۆ عێراق و کوردستان

بوونی ئەرمەنەکان دەگەڕێتەوه بۆ چەندین سەده که ساڵی 1222، لەوکاتەدا بەهۆی قۆناغێکی پڕ له ئاژاوەی کارگێڕی و ئەمنییەوه، که کوردستان پێوەی دەناڵاند، کارێکی کردبوو که کەلێنێکی گەوره و فراوان بکەوێته نێوان کورد و ئەرمەن له باکوری کوردستا، ئەمه وای کرد هۆکاری دۆخی نێوخۆیی دەوڵەتی عوسمانی یەکگرتوو بێت، ئەویدیکه دەرەکی بوو که دەوڵەتی عوسمانی پێکهێنا لەگەڵ جەنگی بەرامبەر روسیای قەیسەری له نیوەی دووەمی سەدەی 19 ساڵی (1853 تا 1856) پتەوتر بێت". هوکر گاهر توفيق. الكرد و الارمنيه. 1877+ 1920. دار الفارابی و اراس. سنه 2014. ل72، بەڵام تورکه عوسمانییەکان بەمەشەوه نەوەستان بەهۆی سنووردانان لەنێوان

ئێران و تورکیا و هەروەها بەهۆی خراپ کەڵک وەرگرتن لەو ناکۆکییەی نێوان ئەرمەن و کورد، تورکەکان لە شوێنی ئەرمەنەکان نیشتەجێ بکەن و دەریان پەڕێنن، ساڵی 1856 یەکێک لە ئەسقەفە ئەرمەنییەکان بەناوی خرمیان هایریک کە بە باوکی بچووک ناسراوە، هەستی بەو شڵەژانە نەتەوەییەی ئەرمەن کردووە و بڵاوکراوەیەکی دەرکردووە و بانگەوازی ئەوەی کردووە کە بەرگری بکەن، بەڵام هێزە عوسمانیەکان تونای سەربازییان گەورەتر و فراوانتر بووە و شکستیان هێناوە و قەتڵوعام کراون، بۆیە ئەوان بەناچار بەرەو کوردستانی عێراق بەرێیکەوون و لەوێ لە گوندەکانی نزیک زاخۆ نیشتەجێ بن،
بەڵام ئەرمەنەکان وەکو شەپۆلی کۆچ کردن بەهۆی چەوساندنەوەیانەو هاتنیان بۆ عێراق دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەروەختەی کە لەئەرمینیاوە هاتوون، دواتریش شەپۆلەکە بەهۆی قەتڵ و عام کردنیانەوە لەلایەن تاورکە عوسمانیەکانەوە، بەناچار بەرەو بەغدا کۆچیان کردووە و لەوێ نیشتەجێبوون و لەمدوایەشدا بەپێی ئامارە فەرمییەکان بێت نزیکەی 20 تا 25 هەزار کەس بوونە، بەڵام ئەم پێکهاتەیە بۆ خۆیان، حمید هاشمی لەو کتێبەیدا باس لە سێ تەوەری بنچینەیی ئەرمەن دەکات لەوانەش مێژووەکەیان و شوناس و کولتووریان دەکات. "ساڵی 1638 یان نووسیوە و هەر لەوێش کەنیسەیەکیان بەناوی مریەم عەزرا درووست کردووە، ئەوکات عوسمانیەکان دەسەڵاتداری ئەم نام ناوچەیە بوون، مانەوەشیان لەسەر داوای فەرماندەیەکی سەربازی ئەرمەنی بووە، بەپێی (موفسیس خورینی) بێت کە مێژووناسێکی ئەرمەنییە، ئەرمەنەکان لە سەدەی پێنجەمی لەدایکبوونەوە هاتوون بۆ عێراق، بەڵام هاتنیان بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دەیەم و دواتر لە ساڵی 1915 کە عوسمانییەکان ئەرمەنیان ئەنفال کردووە، بەدەیان هەزار ئەرمەنی بەرەو ئێران کۆچیان کردو و لەوێوە بۆ بەسرە رۆیشتوون، دواتر ساڵی 1947 زیاتر لە 900 ئەرمەنی جارێکی تر لەعێراقەوە بەرەو ئەرمینیا گەڕانەوە" (4). لەناوەڕاستی سەدەی پانزەهەمەوە عوسمانییەکان بوون بە هێزی زاڵ لە ئاسیای بچووک، ئەوان لێماوەی ئیمپراتۆریای بیزەنتییان داگیر کرد و ئیمپراتۆریای تورکی عوسمانیان دامەزراند، کە هێزێک بوو کۆنترۆڵی ناوچەی باڵکان، زۆرینەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئافریقیای کرد، پایەتەختەکەی لە کۆنستانتین بوو، ئەرمەنستانی مێژووی بەتەواوی لەژێر دەسەڵاتی تورکەوە پارچەیەکی بچووکی نەبێت لەژێر دەسەڵاتی داگیرکاری فەرانسە بوو، لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنەکان کۆچییان کرد بۆ وڵاتانی جۆراوجۆر و هەندێکیان پلەو پێگەی بەرزیان لە بواری بازرگانی و پارەگۆڕینەوەدا بە دەستهێنا، ئینجا ئەرمەنەکانی هەندەران گەشەیان سەند و برەویان بە کولتووری ئەرمەندا، لەرێگەی چالاکییەکانیان لە ئەوروپا و لەنێو هەموو شتەکانی تریشدا، سەرقاڵی چاپەمەنی بوون، هۆکارگەلێکی زۆر هەبوون لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کە ئەرمەنەکان جارێکی دیکە بە هۆی رابوونی نەتەوەیی دەرکەونەوە، ئەوەبوو لەنێوان تورک و فارسدا ئەرمەنەکان دابەش بوون، ئەو بەشەی کە لە نزیک شاری ئەرزەرووم و وڵاتی فارسدا هەبوون، پەراگەندەی وڵاتانی دیکەی وەکو عێراق بوو کە کوردستانەکەی بوو، ئەگەرچی ئەرمەن و کوردی موسڵمان دوژمنایەتییان نەبووە بەدرێژایی ئەو چەند سەدەیە پێکەوە بوون، بەڵام دواجار تورکە عوسمانیەکان لەترسی خۆیان، ئەرمەنەکانیان ناچار کرد وڵاتی خۆیان جێبهێڵن، بۆ ئەمەش تورکەکان کەڵکیان لەئینتیمای ئاینی کوردەکان وەرگرت تاکو لەرێگەی گوتاری ئیسلامییەوە ئەرمەنەکان جینۆسایدیان بکەن، وەکو ئەوەی مێژوو باسی دەکات، لەوێوە بەشێکی زۆریان پەراگەندەی باشوری کوردستان دەبن و بەهۆی کشتوکاڵەوە درێژە بەژیانی خۆیان دەدەن، تاکو ساڵی 1863 وەکو ئێتنۆ ئاینییەک ناسران، ئەمە درێژەی کێشا و تا ساڵی 1894 کە پێکدادان لەنێوان کورد و ئەرمەن روویدا و گروپێکیش لە کوردەکان بوون بە جاشی تورک و بەشداریان لە جینۆسایدی ئەرمەن کرد، بەپێی ئەو دیکۆمێنتەی کە فەرماندەیەکی ئەرکانی سەربازی ئاڵمانی بەناوی کوز نووسیویەتی ئەرمەنەکان لەو کاتەدا کە جەنگ بوو لەناوچەکە و بەتایبەتی لەنێوان عوسمانی و روسەکان، گروپێکی مەترسیداریان پێکهێناوە و کورد و تورکیان لێک

جودا نەکردۆتەوە و هەرکەسیان چنگ کەوتبێت سەریان بڕیون،" سەبارەت بە رووس و گروپە ئەرمەنیەکە هەردوکیان هۆکار بوونە لەوەی کورد لەو ناوچەیە هەڵبێت کە کوردستان بووە، بۆیە ساڵی 1916 بەرەو رۆژئاوای ئەنادۆڵ رۆیشتوون، ئەوکاتە رووسەکان هێرش دەبەن و دەگەنە دەرسیم بەپێی راپۆرتەکانی عوسمانی بێت ئەو هێرشەی روسەکان هۆکاری راستەوخۆی خزانی کورد و ئیسلامەکان بووە لەترسی مردن کۆچ بکەن بەرەو ئەوانی تر شوێنیان بگرنەوە، ترسەکەشیان بەتایبەتی لەو گروپە توندڕەوە ئەرمەنییە بووە لەداخی تورکەکانیش هەرچییان دەستکەوتایە سەریان دەبڕین" هوکر گاهر توفیق. الکرد و المساله الارمنیه. 1877_1920. دار النشر فارابی و اراس. سنه 2014. ل610 .

دواتریش مەترسییە گەورەکە بۆسەر ئەرمەن لە سەرتای سەدەی بیست و یەکەوە دەستپێدەکات کە ئەنفال کراون. ئەوان چەند کەنیسەیەکیان هەیە لەعێراق و کوردستان، لەوانەش لە موسڵ و زاخۆ کە ناوی ئەفزرۆکە و لە کەرکوک و بەسەرە وبەغداد هەن، لەوانەش کەنیسەی قەدیس کرابیت ی ئەرسەدۆکسی لەناوچەی کەمپی سارە و کەنیسەی دڵی پیرۆز کە لە کەڕادەی رۆژهەڵاتە لە بەغداد، کەنیسەی بابا گریگۆس لەباب شەرقی و کەنیسەیەک لە جادرییە و کەنیسەی زهور ی ئەرمەن لە لەناوچەی مەیدان کە ئەم کەنیسەیە کۆنترین کەنیسەیی ئەرمەنەکان بووە، بەڵام هۆکاری هاتنی ئەرمەنی بۆ عێراق و کوردستان، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ئەوان لە ترسی کوشت وبڕیان لەلایەن تورکەکانەوە بەناچار هاتوون بۆ عێراق و کوردستان، بەڵام وەکو پێشتر باسمان کرد هۆکاری جەنگی جیهانی و جەنگی نێوان عوسمانییە تورکەکان و روسەکان بووە، بەڵام ئەوان بوونیان مێژوویەکی کۆنترە لەناوچەکە .

ئەگەرچی هیچ مێژووونوسێک و هیچ داتایەکی راست و درووست نییە کە ئەوان لە کوردستانی باشور هەبوونە، بەڵام بۆچوونی جیاواز هەیە کە ئەرمەن لەهەردوو بەشی باشور و باکوری کوردستان هەبوونە و ژیان و بەڵام بەهۆی شەڕو شۆڕ و ئەنفال و ستەمکاری نەتەوە سەردەستەکانەوە لەناو چوون و دەربەدەر بوونە، بەهەرحاڵ بوونی ئەرمەنیەکان لەکوردستان مێژوویەکی هەیە ئەگەر راست یان هەڵە، ئەوان لەسەرەتادا بوونیان لەناوچەی بادینان سەلمێنراوە، گوایە پێشتر بەرلەوەی بکەونە ژێر دەستی دەسەڵاتداریتی ئیسلامەوە کە سەردەمی فتوحات بووە، دواتریش لەلایەن ستەمکاری عوسمانیەکان لەناوچونە، ئەوەی کە ئێمە مەبەستمانە لێرەدا، زۆر گرینگ نییە لە باکوری کوردستان چ کێشەیەکیان هەبووە لەگەڵ کوردی ئەوێ و تورکەکان و چیان بەسەر هاتووە، بەڵکو هانی ئەرمەنەکان بۆ کوردستان باشورە بابەتەکە، بەو مانایەی ئێمە لێرەدا توێژینەوەکەمان لەسەر سەرەتای هاتن و بونی ئەرمەن و پێکەوە ژیانیانە لەگەڵ کورد .

ئەوەی کە ساغ کراوەتەوە ئەرمەن بەر لەجەنگی جیهانی دووهەم لە کوردستانی باشور هەبوونە، چونکە بەر لە 152 ساڵ لەگوندی (ئافزریک) ی سەر بەناوچەی بادینان و بەتایبەتیش زاخۆ نیشتەجێبوونە کە بەپێی سەرچاوەکەی دکتۆر (عەبدوڵلا غفور) کە دکتۆرای لە جوگرافیا هەیە لە زانکۆی سەلاحەدین و گرینگی بەم باسانە دەدات، ئەو نووسیویەتی کاتی خۆی پیاوێک بەناوی (باکۆز) پێشەوایەتی کردوون و شەش برای هەبووە، ئەوان خەڵکی ناوچەی (سیل و نزورای) تورکیا بوونە، لەدوای هێرشی عوسمانیەکان هاتوونەتە ناوچەی زاخۆ، ئەوکات هەموویان بنەماڵەی چوار برابوون و بەهۆی ستەمەوە ناچار بوون بمیننەوە لەناوچەکە و دواتر لە جەنگێکدا نزیکەی 15 پیاویان لێدەکوژرێ، پاشان دەگەڕێنەوە گوندی گەزنەخ، ئیدی میری ناوچەکە زەوی و زاری ناوچەکە بەسەر ئەو چوار برایەدا دابەشدەکات، ئەمە دەبێتە هۆی مانەوەیان لەناوچەکە، دواتر سەنەدیان بۆدەکرێ و لەنێو قامیشێک دەیپارێزن و تائێستاش ماوە و وەکو دەڵێن لەلای ژنێکە کە بەدایکی وارتان ناسراوە و ئێستا لەسوید دەژی .

بەپێی ئەو ریوایەتە بێت کە دکتۆر عەبدوڵلا غەفور بەدەستی گەیشتووە و لە کتێبەکەی خۆی باسی کردووە "پاشای ناوچەکە شەوێک دەچێتە ماڵی یەکێک لەبراکان و دەبینێ جل و بەرگی کوردی پیاوان کەناسراوە بە (شاڵ و شەپک)، هەڵواسراوە بەدارەوە، دەپرسێ ئەو جل و بەرگە چیە؟ ئەوانیش دەڵێن "ئەوە جل و بەرگی پیاوانە و بەشێکە لەعادەتی ئێمە و ناسراوە بەشاڵ و شەپک"، پادشا دەڵێ" من دەمەوێ و حەزم لێیەتی و بەدیاری بێت یان بەزۆر هەر دەیبەم"، ئەوانیش بەناچار دەڵێن "فەرموو پێشکەشت بێت"، پاشان ئێوارێ خاوەنی جلوبەرگەکە دێتەوە ماڵەوە دەبینێ شاڵ و شەپک کەبەدارەوە هەڵواسرابوو نەماوە، لەبەرامبەر ئەمەدا وەکو کاردانەوەیەک کە ناچاریش بووە قەبوڵی بکات، تورە دەبێت، پاشان پێی دەڵێن" پاشا بردوویەتی و دواتر جێگیر دەبن لە ناوچەکە و ژن و ژنخوازی لەنێوان ئەوان واتە ئەرمەنی و کوردەکان درووستدەبێت، ئەم حاڵەتە دەبێتە هۆی تورەبوون و ناوچەکە جێدەهێڵن و دەچنە ناوچەی سلیڤانی و لەوێ کچێکی ئەرمەن مارە دەکات، دواتر دەبن بە بەشێک لەکولتووری کوردی" (5). بەڵام پەیوەست بوونیان بەئاینی کریستیانی و نەتەوەی خۆیان، هەر لەکولتوور و رێساکانیان دیارە، بۆیە ئێستاش بەنەتەوەیەکی جیاوازی وەکو سریانی و ئاشوری و کلدانی خۆیان دەناسێنن، ئەمەش لەیاسا و دەستووری کوردستان و عێراقیش دانی پێدانراوە، بەڵام وەکو پێکهاتەی عێراقی نەک وەکو نەتەوەیەکی جیاواز کە خاوەنی زمان و کلتووری تایبەت بن وەکو کلدو ئاشوری..

ئەگەرچی دەوڵەتی دووهەمی کوردی کە بە دەوڵەتی شەدادی ناسرابوو، کاریگەری ئەرێنی لەسەر شێوەی پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن و دۆستەکی هەبوو، کە لەهەندێک سەرچاوەی عەرەبی بەدەوڵەتی مەروانی ناوی دێت، ئەم دەوڵەتە میری کورد باز کوڕی دۆستەک لە ساڵی 990 دایمەزراندووە، شاری میافارقینی کردۆتە پایتەخەت کە دیارە یەکێکە لە پایتەختەکانی ئەرمەنی کە پادشای ئەرمەنی دیکرانی مەزن درووستی کردبوو ناوی نابوو (تیکرا کیرتا) دەوڵەتی دۆستەکی هەموو خەسڵەتەکانی دەوڵەتی هەبوو پشتگیری هەرسێ دەوڵەتە مەزنەکەشی دەکرد کە دەوڵەتی عەبباسی و فاتمی و بیزەنتنی بوون". (6). هەموو ئەو چیرۆکانە دەیسەلمێنن کە نێوانی کوردی ئەوکات و ئەرمەنەکان پەیوەندییەکی باش و هاوکاری باش هەبووە، تاکو شۆڕشی ساڵی 1812 کە بەدرخانییەکان لەناوچەی جەزیرەی بۆتاندا سەرکەوتن بەدەست دەهێنن و حوکمڕانی دەگرنە دەست، لەدوای ئەو مێژووەوە ژیان بۆ ئەرمەنەکان دەبێتە دۆزەخ .

ناسراوترین کەسایەتییە ئەرمەنییەکانی عێراق

فارتان مالاکیان شێوەکاری عێراقی ئەرمەنی یە و لە ئامریکا دەژی

شانت کندریات ئەرمەنییەکی عێراقی بووە

سلیفا شاکاکیان شاجوانێکی گەند بوو لە ساڵی 2006 ئەو نازناوەی پێدرا .

دسیتا هاکۆبیان گۆرانبێژێکی ئەرمەنی بوو

یەعقوب سەرکیس ناسراوترین نووسەری عێراقی بوو خاوەنی چەندین کتێب و نووسینی کۆمەڵناسانەیە

جوبرا کایایان وەرزشوانێکی عێارققی یە و بڕوانامەی پالەوانێتی لەش جوانی عێراقی پێبەخشراوە لە ساڵی 1994

بیاتریس ئوهانسیان کچێکی عێراقی و بە بنەچە ئەرمەنی بوو

ئارام ئەرمیناک بوخیان موزیک زانی ئەرمەنی عێراقی بوو .

ئازاد وەهی سامۆئیل. ئەکتەرێکی ئەرمەنی عێراقی یە

)کالوست کولبنکیات) یەکێک لە گرینگترین بزنسمانی عێراقی بووە و لە ماوەی ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان هەڵساوە بە کردنەوەی یارگای میللی نیودەوڵەتی عێراقی و گەورەترین وێنەگریش بووە

شکری کرابیت بیروسیان ئەندامی سەندیکای رۆژنامەنووسانی عێراقی بوو و کەسێکی چالاکی چەپ بووە .

ساره ئەسکەندەریان کەسایەتیەکی ناسراوی بزووتنەوەی ژنانە کە ناسراوە سارا خاتوون، ئەوکاتیش کەمپێک بەناوی سارا خاتوونەوە ناونرا .
ئارا جادوور یەکەمین کەسی ئەرمەنە لە دامەزرێنەرانی بزووتنەوەی کرێکاری کۆمۆنیستی عێراقی دەستی هەبووە، یوسف عبدالمسیح ناسراوە بە ساروین و یەکەمین شانۆکاری ئەرمەنی عێراقی بووە، یەکێک لە نووسینەکانیشی بەناوی ئسوڵ ئەدەبی نوێخوازی و کۆمەڵێک وەرگێڕانی تر .

سنووری جوگرافیای ئەرمەن

ئەرمەن لە بنەچەدا لە ئەرمینیای پێشووتری سەر بە یەکێتی سۆڤیەت بوونە و یەکەمین دەوڵەت بوو لە ساڵی 300 میلادی مەسیحییەتیان بە ئاینی دەوڵەت وەرگرتووە، لە 93% ئەرمەنییەکان ئینتیمایان بۆ ئاینی مەسیحی وە بەتایبەتیش مەزهەبی ئەرسەدۆکسی کریستیانی هەیە، ئەگەرچی لە سەدەکانی رابردوو لەلایەن عوسمانلی و تورکەوە ئەنفال کراون و دەربەدەری ئێران و عیراق و وڵاتانی تر بوونە، بەڵام تا ئێستاش زیاتر لە 142 هەزار ئەرمەنی لە تورکیا دەژین و کەنیسەشیان هەیە، بە هۆی شەڕو کوشتاری جەنگە جیهانیەکانی یەکەم و دووهەمە هاتوونەتە ناوچەی رۆژهەلات و ئەرمەن وەکو نەتەوە لەزۆربەی وڵاتانی دونیا هەن، جگەلەوەش جوگرافیایەک هەیە بەناوی ئەرمەنستان، یان ئەرمینیا کە دەکەوێتە قەوارەی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو کە ئێستا وڵاتێکی سەربەخۆیە.
"رابوونی نەتەوەیی ئەرمەن لە ئەوروپاوە دەستپێدەکات، لە ماوەی دوای سەدەی نۆزدەیەم لەگەڵ هاندانی هێزێکی ئەوروپا، رابوونێکی نەتەوەیی لەبەشە کریستییانە ئەوروپییەکەی ئیمپراتۆریاکە دەستی پێکرد، ئەو رابوونە میخنەت و شەڕ و لەدەستدانی هەرێمەکانی ئیمپراتۆریاکەی لەگەڵ خۆی هێنا، دەسەڵاتداران بەدەستی قورس وەڵامی ئەو دۆخەیان دایەوە، بۆ نموونە لە نیسانی 1876 دا لە پرۆسەیەکدا بۆ سەرکوتکردنی بەرهەڵستییەکان لە بولگاریا، تورکەکان کوشتارێکی گەرەیان ئەنجامدا، 12000 تا 15000 بولگارییان کوشت، و بەمەش رای گشتی ئەوروپاییەکان و لەناویاندا ئەرمەنەکانیان شۆک کرد، بەڵام رووژاندنی هەستی نەتەوەیی لە باڵکان بە هۆی پشتیوانی ئەوروپاییەکانەوە بوو، ئەرمەنەکانیش زیاتر لە بەشی ئەنادۆڵ دەژیان، بەڵام بە هۆی ئەوەی کە لە ساڵی 1877 تاکو 1878 شەڕ لەنێوان روسەکان و تورکدا هەبوو، ئەرمەنە شۆڕشگێڕەکان چوونە پشت روسەکانەوە بۆ داگیرکردنی ئەنادۆڵ و پەیوەندییان بە برا ئەرمەنییەکانی خۆیانەوە گرت، دواتر رووسەکان لە ئاداری 1878 چوونە نێو پەیماننامەی سان ستیفانو لەگەڵ تورکەکان، بۆ ئەوەی گرەنتی هەبێت ناوچەیەک بدرێت بە روسەکان، لەبەندی 16 لەلایەن عوسمانییەکانەوە پشتیوانی خراپ مامەڵە نەکردن لەگەڵ ئەرمەنەکان کرا". (7). پێشتر ئەرمەنەکان بەپێی ئەوەی نەتەوەیەک بوونە لەکوردستانەوە نزیک بوونە و پێکەوە ژیاون، سنوورەکەیان تێکەڵ بەیەکتر بووە، " ئەرمینیا سەرزەمینێکی کوێستانی بەرزە، لەباکورەوە دەگاتە دەریای رەش، لە رۆژئاواوە دەگاتە بانی ئەنادۆڵ، لەباشورەوە دەگاتە میزۆپۆتامیا، لە رۆژهەلاتیشەوە هاوسنوورە لەگەڵ دەشتی قەفقاز و دورگەی ئازەربایجان، ئەم جوگرافیایە هەرێمێک دەگرێتەوە کە لەنێوان دریًژایی جوگرافیایی 37 و 5،47 پلەی رۆژهەلات رۆژئاوا 37 و 5،41 پلەی باکوردایە، یەکەیەکی جوگرافی سرووشتی پێکدێنێ، بەپێی بانگەشەی ناسیونالیستە ئەرمەنیەکان رووبەرەکەی 619840 کیلۆمەتر چوارگۆشەیە، ئەم سەر زەمینە پردی نێوان رۆژهەلات و رۆژئاوایە، جادەی ئاوریشم لەرۆژهەلاتی دوورەوە بۆ رۆژئاوا بەناو ئەم وڵاتەدا دەرباز بووە .
"بەرزترین کێوی ئەرمنستان ئاراراتە (دیارە ئەم هەرێمە هەمان هەرێمە کە گەلی کورد داوای دەکات و تێیدا زۆرینەشە و ناوی کوردستانە، واتە شار یان خاکی کورد) ئەرمەنیان بەئارارات دەڵێن ماسی گەورە، 5156 مەتر

بەرزە، بەکێوەکەی تەنیشتی دەڵێن ماسی بچووک کە3914 م بەرزە، کێوەکانی تری ئەرمەنستانیش بریتین لە(ئاراگاتس لەقەفقاس) کە4095 بەرزە، هەروەها (بیوراکن) هەیە کە لەباشوری رۆژئاوای ئەم بانەدا هەڵکەوتووە، هەندێک لەچەمە گەورەکانی ئاسیای رۆژئاوا، لە کوێستانەکانی ئەرمینیاوە سەرچاوە دەگرن، وەکو دیجلە و فورات و ئاراس و چەمی کۆرا". (8 .(

تائێرە ئەوەی کە پەیوەندەی بەشوێن و سەرچاوەی بوون و سەرهەڵدانی ئەرمەنەوە هەیە، بەپێی داتا و ژمارە باسمان لێوەکرد، بەڵام باسەکەی ئێمە لەبەر ئەوەی کە تەنها ئەرمەنەکانی کوردستانی باشوور دەگرێتەوە، پەلوپۆ ناهاوێتە نێو باسی دیکە و جوگرافیای دیکەی دەرەوەی کوردستان، تاکو قسە لەسەر چۆنیەتی و سەرهەڵدانی ئەرمەن بکەین لەسەراسەری دونیا، ئەم باسە لەگەڵ (قەشە سەبری) کە قەشەیەکی کریستیانی بەڕەسەن ئەرمەنی یە و لەعەینکاوە قەشە بوو پێشتر لە کەنیسەی کالیفۆرنیای ئامریکا بووە لە کە ناسراوە بە کەنیسەی رۆژهەڵات، موناقەشەمان کرد و هیچ زانیارییەکی زیاتری نەخستە پاڵ ئەو مێژووەی کە ئەرمەنەکان پێناسەی دەکەن و تەنها ئەوەندەی زیادکرد" ئەرمەن نەتەوەیەکن لەکوردستان و سەر بەئاینی کریستیانین و بە رەسەنایەتی خەڵکی ناوچەکەن و خاوەنی مێژوویەکی رەسەن خۆیانن بەڵام ستەمیان لێکراوە لەلایەن تورکەکانەوە لێکراوە و کێشەکەشیان ئەوەیە کە بەشی زۆریان کولتوور و زمانەکەیان لەدەستداوە". بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم باسە زۆر گەڕاین بەدوای داتای دیکە بۆ سەلماندنی بونی ئەرمەن لە کوردستان و زمان و کولتووری تایبەتیان، تەنانەت نوێنەرەکەشیان لە پارلەمانی کوردستان زمانی ئەرمەنی بەتەواوەتی نازانێ وەکو ئەوەی ئەرەمەنەکانی ئەرمینیا دەیزانن، جگە لەوەش ئەدەبیاتێکیان نییە تایبەتمەندی ئەوانی هەبێت یان گۆڤار یان هەر دیاردەیەکی رۆشنبیری و فەرهەنگی تایبەتمەندی ئەوان بسەلمێنێ، ئەمە کێشەی هەرە سەرەکی ئەرمەنییەکانە لەکوردستان.

جینۆسایدی ئەرمەنەکان

مێژووی ئەنفال و قڕکردن و کوشتنی بەکۆمەڵ، چیرۆکی زۆری لەپشتەوەیە و بەسەر زۆرێک لەپێکهاتە نەتەوەیی ئاینیەکانی ناوچەی رۆژهەڵاتدا هاتووە و ئەرمەنیەکانیش یەکێکن لەوانە کە بەتەواوەتی مێژووەکە نەنووسراوەتەوە، بەڵام باس لەئەنفال کردنیان بە دەیان شێواز و چیرۆکی جیاواز هەیە کە لەگەڵ سەرهەڵدانی جەنگی جیهانی یەکەم و جەنگی نێوان روس و عوسمانلیەکان رویداوە، ئیدی ئەرمەنەکان وەکو ئێتنیک و نەتەوە و مەزهەبێکی دژە ئیسلام و تورک لەلایەن تورکەکانەوە ناسێنراون بەخەڵک، بۆیە عوسمانلییە تورکە توندڕەوەکان و بەتایبەتی سوڵتان عەبدولحەمید چۆن مامەڵەی نا ئینسانییان لەگەڵ ئەرمەنەکان کردوون و بە قسەی مێژووی نووسراویش بێت، کوردەکانیش بەشدارییان تێداکردووە، هەر لەو ساڵەدا گورپێکی عەشائیر بەناوی (سوارەی حەمیدیی) کە کەسایەتییەکی ناسراوی کوردی باکوری کوردستان بووە و بە هاوکاری گروپەکەی کە پاڵپشتی تورکەکانیان کردووە، لەو قڕکردنەی ئەرمەنەکاندا هاوکاری تورکەکانیان کردووە. بەڵا م بەپێی ئەیو راپۆرتان بێت کە بڵاوکراونەتەوە لە سیبتەمبەری ساڵی 1917 لەلایەن بەدرخانیەکانەوە، لە گۆڤاری رامان ژمارە 17 ساڵی 1997 هاتوە کە لەسەر زاری مالیمیسانژ رۆژنامەنوس و سیاسەتمەداری گەورەی کورد. عەبدولرەحمان بەدرخان وەرگیراوە. " دیارە کێشەی نێوان ئەرمەنی و کورد کێشەیەکی کۆمەڵایەتی و تەنانەت ئابوریش نەبووە، بەڵکو بنچینەی کێشەکە ململانێ لەسەر زەوی و شوناس بووە، بە جیاوازیشەوە کوردەکان تەنازولیان کردووە و هێشتویانە ئەرمەنەکان ئەو زەویانە دابەش بکەن لەنێوان هەردوو گەل، هەروەکو ئەوەی شێخ محمد صدیق کردی وەکو دانانی حوکمی هاوبەش لەنێوانیان هەروەکو ئەوەی لە کاتی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی مەلا سلیم بەتلیسی

رویدا، بەڵام ئەرمەنەکان ویستویان زەویەکانی باکوری کوردستان داگیر بکەن و بەو مەرجەی کوردی تێدا نەبێت، بەجیاوازی مەسیحیە کانی تر کە لەکاتی ئیمپراتۆریای عوسمانلی و بەتایبەتی مەسیحیەکانی باڵقان کە کێشەیان لەگەڵ موسڵمانەکان هەبوو، ئەوان کاری توندڕەویان کرد بۆ ئەوەی موسڵمانەکان کۆچ بکەن و ناوچەکە بەجێ بهێڵن، ئەوە بووەتە سەرەتای کێشە لەنێوان کورد و ئەرمەنی، کە کامل بەدرخان بڕیاڕی داوە ئەرمەنی لەو ناوچەیە نەهێڵێت". ئەم ڕاپۆرتە لەلایەن یەکێک لە کەرتە سەربازیەکانی روسی مقدم شاردی لی نوسراوەتەوە، وەکو لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە کامل بەدرخان گوتوویەتی کورد دژی ئەرمەنەکان نەبوون تاکو جەنگیان لەگەڵ بکەن، ئەی چۆن دەچن مناڵ و ژنیان دەکوژن، بەڵام کە گروپە توندڕەوە ئەرمەنییەکان هەڵساون بە کردەوەی توندڕەوی دژی کورد، کوردەکانیش ناچار بوونە بەرگری لە خۆیان بکەن، ئیتر دەبێ بەرگری کردن لە جەنگی ئەوکاتەدا چۆن بوو بێت کە هەردوو گەلی ئەرمەن و کورد، یەک دوژمنی سەرسەختیان هەبووە ئەویش تورکەکان بوونە .

لەلایەکی ترەوە زۆر لەمێژووناسان و ڕۆژنامەی کوردستان کە بەدرخانیەکان وەکو زمانحاڵی کورد لەسەدەی نۆزدە دەریان دەکرد، باس لەوە دەکەن بەهۆی نزیک بوونی هەردوو نەتەوەی ئەرمەن و باڵادەستی دەسەڵاتی عوسمانیەکان لەناوچەکە، هەردوولایان واتە بەدرخانیەکان عوسمانیەکان تێوەگلاون بەجینۆساید کردنی یەکتر، بۆ نموونە سەفەویەکان هەردوو نەتەوە رەوانەی ناوەڕاست و خوارووی ئێران کردووە، زۆرجار بەپێی لێکۆڵینەوە مێژووییەکان ئەرمەن قەتڵوعام کراون، ئەمەش لەوێوە هاتووە گوایە ئەرمەنەکان ویستوویانە دەسەڵاتی سوڵتان (عەبدولحەمید) لاواز بکەن، ئیدی ئەوەبووە کە لەساڵی 1909، 25 هەزار ئەرمەنی لەشاری ئەدەنە کەوتونەتە بەر هەڵمەتی کۆکوژی لەلایەن عوسمانیەکانەوە، " ئەو خاڵە هاوبەشەی نێوان سوڵتان عەبدولحەمید و لاوانی تورک، ناوەندی یەکێکیان پێکهاتبوو لەئەنجومەنی ڕاوێژکارانی کۆشک و دووەمیشیان حزبێکی پلانگێڕی بوو لەئاستێکی باڵادا، لەنێو فیرقەی ئیتیحادو تەرەقی کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو، لەهەردوو خاڵەکەشدا توانیان دەوڵەت بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە، هەڵبەت بەتێپەڕبوونی کات رەوشی ئەرمەنەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و تێکچوونی ڕێکەوتنی نێوان تورک و ئەرمەنیەکان بووە، ئەمە هاوکات بوو لەگەڵ لەدایک بوونی میللی گەرایی کە لەنێو فیرقەی ئیتیحاد و تەرەقی پەسەندکرابوو". هەروەها لەمەش گرنگتر لەنێو چەند ساڵێکدا د. بەهادین شاکر و محەمەد نازم و زیاگۆک ئالپی کە ئیدۆلۆژیستی ئیتیحاد و تەرەقی بوون، دەیسەلمێنن کە لەشەڕی جیهانی یەکەمدا بەئەندازیاری سەرەکی ئەرمەنیەکان ناسراون، ئەو کۆکوژییە درندانەیە لەساڵی 1912 لە مەکەدۆنیا پەیڕەوکرا، ئەمەش بووەتە جێگەی ناڕەزایەتی هاوڵاتییە کۆنە عوسمانیەکان و رۆم و سرب و بولگاریا و ناکۆکیەکانی خۆیان وەلانا کە لەسەر مەکەدۆنیا هەیانبوو، ئیدی لەنێو چەند هەفتەیەک سوپای عوسمانیەکان شکستیان هێنا و دەسەڵاتیان لەناوچەی باڵکان کۆتایی هات، بەڵام لەناوخۆی تورکیا، لەساڵی 1913 فیرقەی ئیتیحاد و تەرەقی بەکودەتایەک توانیان دەسەڵاتی عوسمانیەکان کۆنترۆڵ بکەن " (9 .(

ئەمە جگە لەوەی ناوی سوارەی حەمیدی وەکو جاشی تورکەکان دێت کە دژی ئەرمەن و بۆ قڕکردنیان، هاوکاری تەواوی عوسمانیەکانیان کردووە تائەو جێگەیی کە قەتڵوعام کراون بە چاوساغی کوردەکان، هەروەک ئەوەی یەشار کومال لە رۆمانی (بڕوانە فورات خوێناویە) باس لە جینۆسایدی ئەرمەنەکان دەکات کە چۆن کوردەکان هاوکاری تورکەکانیان کردووە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە دوای چەند سەدەیەک ئەم کوردەی ئێستا بەرپرس بێت لەو جینۆسایدەی بەسەر ئەرمەنەکاندا هاتووە، سەرەنجام پرسیارکە ئەوەیە کە بۆچی ئەرمەن لەهەموو سەردەم و لەژێر دەسەڵاتی هەموو ئیمپراتۆریەتەکاندا جینۆساید کراوە و ئەنفال کراوە، بۆچی ئەم ئەزموونە هەمیشە وەکو کورد بەسەریاندا دووبارە کراوەتەوە و بەرگەیان نەگرتووە وەکو چۆن ئێزیدییەکان بەرگەیان گرتووە، بۆ دەبێ ئەم ئەم گرووپە ئاینی خۆیان هەبێت و دیکۆمێنتێکیان نەبێت جیاواز لە دیکۆمێنتێک کە لەسەریان هەیە، لەکاتێکدا قەتڵوعام کردنیان لە ناوچەی دەرسیمی تورکیا لەلایەن عوسمانیەکانەوە، ترسناکترین کردەوەی دژە ئینسانی بووە

دەرهەق بەم پێکهاتەیە کە لە بنەڕەتدا سەر بە ناوچەی کوردستان نین و لە شوێنێکی دوورە دەستی وەکو ناوچەی باڵقانەوە هاتوون و نەیانتوانیوە خۆیان بپارێزن .
ئەگەرچی بەدرخانیەکان بەهۆی نزیکبونەوەیان لە عوسمانیەکانی ئەوکات کە ئەرمەنەکانیان جینۆساید کردووە، ناوی ئەوان وەکو لایەنگری لە عوسمانیەکان دێت، لەکاتێکدا هەموو چیرۆکەکان دەڵێن کردەوەکە وەکو نەتەوە نەبووە بۆ پاڵپشتی عوسمانیەکان، بەڵکو وەکو هەوڵێکی ناشرین و ناشیرین کردنی نەتەوە بووە لەلایەن چەند کەسێکەوە، واتە هەوڵەکە تاکە کەسی بووە نەک نەتەوەی کورد بەگشتی، ئەمە مێژوونوسی بەناوبانگی کورد دکتۆر کەمال مەزهەریش لە کتێبی کوردستان لە ساڵەکانی جەنگی جیهانی یەکەم باسی دەکات و دەڵێ" کەمو زۆر لە هۆشیاریەوە و بە هاندان و لە خشتەبردنی لایەنێکەوە کورد بەشداری لەم کۆکوژییەدا کردووە، بەڵام بەشدارییەکی تاکە کەسی بووە، یان گروپێک بوونە نەک نەتەوەی کورد بە شێوەیەکی گشتی، هەروەها دەڵێ لە زمانی عەزیز یامولکی یەوە ئەگەرچی ئەرمەن لە ئەنادۆڵ مابن و لە مردن رزگاریان ببوبێت، ئەوا سێ لەسەر چواریان لەسەر دەستی کورد رزگاریان بووە، بەڵام بەپێی مێژوونووس ف. کوردلیفسکی دەڵێ" هیچ کات بەهۆی ناکۆکی موسڵمانی بوونی کورد و کریستیان بوونی ئەرمەنەکانەوە، ناکۆکی روونەداوە و بەپێچەوانەوە موسڵمانەکان هاموشۆی کەنیسەیان کردووە و ئەرمەنەکانیش هاموشۆی مزگەوتیان کردووە و ساڵح زاهیریش لە کتێبەکەیدا بە ناونیشانی (ئەرمەنی وەکو گەل و کێشە) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کورد و ئەرمەن هەمیشە بە ئارامی و ئاشتی پێکەوە ژیاون هاوپەیمانێتی نێوانیان هێزێکی رێگر بووە لەبەردەم داگیرکردنی هەرێمەکانی رۆژهەلات لەلایەن عوسمانیەکانەوە". (10). ئەگەرچی ئەو سەرچاوانە زۆر ناچنە نێو مێژووە خوێناویەکەوە، بەڵام هەم مێژووی عوسمانیەکان کە نوسراوەتەوە چییان کردووە و چۆن کوردیان بەکارهێناوە و بەتایبەتی ماڵباتی بەدرخانیەکان، هەم بۆ خۆیان ئەرمەنەکان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کە کوردیش بەشدارییان کردووە لە جینۆسایدی ئەرمەنەکان و حاجی قادری شاعیری کوردیش بەشێوەیەک لە شێوەکان بە شیعرێک دانی بەوەدا ناوە کە کورد بەشداریان کردووە و باسی ئەوە دەکات کە ئەرمەن خەریکە وڵاتی کوردان داگیر دەکات و هانیان دەدات پارێزگاری بکەن لە خاک و نیشتیمان و دەڵێ .

"خاکی جەزیرەو بۆتان یەعنی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان
وا رێگەتان دەبەسرێ عێلاتی جاف و بلْباس
گەر مردوون لە گەرمێن مەمنووعە بچنە کوێستان
هیچ غیرەتێک نەماوە سەد جار قەسەم بە قورئان
پەیدا بێ ئەرمنستان نامێنێ یەک لە کوردان" (11 .(

ئەم شیعرەی حاجی قادری کۆیی رێک بەمانای ئەوە دێت کە کورد بەشێک بوونە لە جینۆسایدکردنی ئەرمەنەکان و کەسانی وەکو حاجی هاندەری جینۆسایدکردنی ئەوان بوونە، رەنگیشە حاجی لەوە ترسابێت کە ئەرمەن کارێک بکەن گەرمیان کوێستان لە کوردان جودا بکەنەوە و کورد لەوە بەدبەخت تر بێت کە هەبووە، بەپێی قەسیدەکە بێت هاندانی کوردە بۆ جینۆسایدکردنی ئەرمەنی، هەروەک چۆن جینۆسایدی ئێزیدیش کراوە، دیسان هەروەک چۆن بەقسەی پاشای کۆرە و بابانەکان چەندین جار ئێزدییەکان ئەنفال کراون، هەروەها مانای وایە کە کورد هەمیشە لەدژی خۆی بەکار هاتووە، کەچی لەدژی کورد مامەڵەی کردووە، هەروەها لەدژی دوژمنی دوژمنەکانی وەکو هێزێک بەبێ شوناس و بەرگری لە شوناسی خۆی بەکارهاتووە کە ئەمە لەرووی فکریشەوە هەروایە، بۆ نموونە ئیبن تەیمیە کە ناودارێکی فکریی توندڕەوی ئیسلامی بووە و دژی کوردیش بووە، تەنها لەبەر ئەوی پێی گوتراوە

پاڵەوان. ئەمە گومانی ئاینی ئەم ناوچەیەیە کە هیچی بەسەر هیچەوە نییە وەکو مێژوو، چونکە بەتەواوەتی بەلەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی نەتەوە و کێشەکانی تر نوسراوەتەوە.
هەڵبەت یەشار کەمال رۆماننوسی ناسراوی تورکیا لە رۆمانی ئاوخواردنەوەی مێرووڵەیەکدا، بەاشکرا باسی ئەوە دەکات کە کوردەکان هاوکاری تورکەکانیان کردووە بۆ قەتلوعام کردنی ئەرمەن، وەختێک لە ئەدەنە و ناوچە سنوورییەکان ستەمیان لەسەر بووە، کوردی ناوچەکەش پشتگیرییان لە سوڵتانی ئەوکاتی تورک کردووە، ئیدی ئەوە ناچاری بووە یان مەسەلەکە پەیوەندیی بە ئینتیمای ئاینی هەبووە، یان کێشەیەکی بزرکراو هەیە لەنێو ئەو ددوو نەتەوەیە، بەهەر حاڵ بەشێکی زۆر لەو ستەمە مێژووییەی کە بەسەر ئەرمەنەکانەوە هاتووە و پەرستاگایان نەماوە و لەرووی چەندایەتییەوە کەم بوونەوە و پەراوێزخران لە ژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیدا، بەشێکی زۆری خەتاکە یەخەی کورد دەگیرێت و بەتایبەتیش سوارەی حەمیدی کە تائێستاش ئەو مۆرکە بە نێوچاوانی مێژووی کوردەوەیە .
لەنێو ئەرمەنییەکان ئەو بووچوونە هەیە کە کوردانی ئەوکاتی سەردەمی عوسمانلییەکان لە چوارچێوەی ئەو هێرشانەی بەسەرۆکایەتی ئاغا و سەرۆک عەشیەرتە کوردەکان کراوەتە سەر ئەرمەنی و ئێزدی کارێکی بێ بەرنامە نەبووە، بەڵکو رێکخراوبووە لەلایەن عوسمانییە تورکەکانەوە کە ئەمە لەشاری یەریڤانی ئەرمینیا لە تابلۆیەکدا تۆمارکراوە، باشترین سەلمێنەریش ئەوەیە کە جاشە کوردەکان هە ندێکیالن بە بیانووی ئەوەی کە چاوپۆشی یان کەمترخەمییان کردووە سزا دراون، ئەمەش بەهۆی ئەوەوە بووە کە گوایە ئەرمەنییەکان بەتاوانی ئەوەی کە هاوکاری سوپای روسیان کردووە بۆ سەر رواندوز و پاشان لەگەڵ شۆرشی ئوکتوبەر و بە بڕیاری لینین کشاونەتەوە، بەڵام دوای ئەوەی سۆڤیەت نامێنێ و ئەرمینیا سەربەخۆ دەبێت، ئەرمەنەکانیش ئەو دۆسییەیە دەکەنەوە و برینەکان دەکولیننەوە، ئێستا کوردەکان خەمی ئەوەیانە چۆن ئەو مێژووە چارەسەر بکەن کە هەمیشە ناوی سوارەی حەمیدی و بەدرخانیەکان و پاشای کۆرەی رواندوز لە سەرەوەی لیستی رەشە لەلایەن ئەرمەنی و ئێزدییەکانەوە کە باس دەکرێن. جنێوسایدی ئەرمەنیەکان بەیەکەم جنێوسایدی سەدەی بسست دادەنرێ، لەنێوان ساڵانی بۆ ماوەی یەکەم جەنگی جیهانیدا روویداوە لەلایەن ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییەوە بەشێوەیەکی سیستماتیک فیزیکی ملیۆن و نیوێک ئەرمەنی لە ناو دەبرێن و جێنۆساید دەکرێن، بەگشتی جینۆسایدەکان لە کاتی جەنگەکاندا روویانداوە، چونکە ئەمە هەل و دەرفەتێکی باشە بووە بۆ شاردنەوەی ئەو تاوانە و کردنی بەشێوەیەکی ئاسانتر و رەوایەتی پێدانی، هەر بۆیە هێزێکی بیچگانە بەشداری تیدا دەکەن، تاکو هیچی دیکە ئەرمەنییەکان بونییان نەمێنێت، ئەمەش بۆ ئەوە بووە کە تورکەکان دوژمنە ناوخۆییەکانیان کە کریستیان بوونە لەناوی بەرن، لەلایەکی دیکەوە لەرێگەی برسیکردنەوە لەناویان بردوون". (12)

بەمەسیحی بوونی ئەرمەن

زۆربەی گەلان و دەوڵەتان بەشداریان لەبڵاوکردنەوەی رۆشنبیری هەبووە، ئەوە مەعلومە کە حیسییەکان لەناوەڕاستی ئەنادۆڵ سەریانهەڵداوە، ئیمپراتۆریەتێکی گەورەیان بونیاتنا کە ناوی "حاتوشا" بوو، ئەمە لەساڵەکانی (1200_200 لەدایک بوونە) دواتر کۆنترۆڵی باکوری سوریایان کرد، ئیدی بنکەی جەماوەریان پەرشوبڵاو بووەوە بۆ وڵاتی فەراعنەکان واتە میسری کۆن و داگیرکردنی بابل لەساڵی 1530 لەسەردەمی شوبیلیولیما لەساڵی (1341_1382) دواتر دابەشبوونە سەر چەند مەملەکەتێک، وەکو حیسییە بچووکەکان و بەئیمپراتۆریەتی ئاشوری کۆتایی هات، لەم سەرو بەندەدا ئاشوریەکان دەگەڕێنەوە بۆ شاری ئاشور کە نزیکی شاری موسڵە و

هاوکاتە لەگەڵ سەردەمی مەملەکەتی ئور سومەریەکان، ئەم مەملەکەتە لەسەدەی نۆزدەی بەر لەدایک بوون بووە کە لەسەر دەستی ئیلیوشوما لەساڵی (2088_2104) دامەزراوە" (13). ئەم مێژووە بۆ ئەرمەنەکان ساغ نەبۆتە کە ئایا لەدوای درووستبوونی ئەو دەوڵەتە هێرش بۆسەریان بوون بەمەسیحی، یان ئەوەتا خۆیان ئینتیمایان کردووە و لە بنەچەدا مەسیحی بوونە، بەڵام پێدەچێ ئەرمەنەکان لەدوای ئەو مێژووەوە بووبن بەکریستیانی، چونکە بەر لەئەوان هیچ کەنیسە و پەرستگایەکی لەو جۆرەیان نەبووە کە ئێستا هەیانە، یان ئەوەی هیچ ئاین و کتێبێکی دیکەیان نییە کە دەستنووس یان قەولێک هەبێ، بیسەلمێنێ پیش بوونیان بە کریستیانی ئاینێکی دیکەیان هەبووە یان نا؟ باشترین سەلمێنەریش ئەو کۆنە ئاسەوارەیە کە بەکەنیسەی تەنگی زاخۆ ناسراوە و کۆنترین کەنیسەی ئەرمەنەکانە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام وەکو لۆژیک ئەوە دەسەلمێنرێت ئەرمەنەکان دوای هاتنیان بۆ کوردستان و ناوچەکە بوونە بە کریستیانی، ئەگەرنا ئەوان کریستیانی نەبوونە، چونکە هیچ کەنیسەیەکیان نەبووە تاکو مۆرکی ئەوانی پێوە دیاربێت وەکو ئەوەی لە سنووری زاخۆ هەیە، بۆیە پێدەچێت چۆن خەڵکی کوردستان و ناوچەکە بەگشتی لەژێر کاریگەری ئیسلام و فتوحاتی ئیسلامی کە هێزی گەورەیان هەبووە، بۆیە بەناچار خەڵک لەژێر زەبروزەنگی ستەمکار بوونە بە ئیسلام و تائێستاش بەهەمان شوناسەوە بەلەبەرچاوگرتنی شوناسی نەتەوەوە، ئەوان بە گوتاری ئاینی خۆیان نمایش دەکەن .

ریەایەتێک هەیە دەڵێ ئەرمەنییەکان بەر لەوەی رووبکەنە ئاینی مەسیحی، گوایە ئەوان بتپەرست بوونە، خواوەندە بەناوبانگەکانی ئەرمینیا بریتی بوونە لە (ئارامازد، ئاناهید، ئاستقیک، ڤاهاگن)، گەلێک شوێنەوار لە ئەرمەنستان ماونەتەوە کە نیشانەی بتپەرستی ئەم نەتەوە و پێکهاتە ئاینی یەن، بۆ نموونە پەرستگای گارنی لە جوگرافیای کۆماری ئەرمەنستاندایە، یەکێک لەو شوێنەوارانەیە کە هەندێک تایبەتمەندی شارستانی هێلینیشی هەڵگرتووە، لەسەدەی یەکەمی زاینیەوە، مەسیحیە سەرەتاییەکان بۆ برەوپێدانی ئاینی مەسیح رویانکردە ئەرمەنستان، پارتۆ قیمۆس و تادیۆس لەبانگەشەکەرانی سەرەتایی ئاینی مەسیح بوون کە بۆخۆیان بەشاگردی مەسیح لەقەڵەمدەدەن، ئەم کەسانە لەلایەن بتپەرستانی ئەرمینیاوە کوژراون و دواتر لە کوشتارگاکانیاندا چەند کڵێسەیەک بونیاتنراوە، بەڵام رەوتی گەشەسەندنی ئاینی مەسیح لەئەرمینیا تاسەدەی سێهەمی خایاندووە". (14 .(

پێدەچێ ئەرمەنەکانیش وەکو هە ر نەتەوەیەکی دیکەی ناوچەکە دوچاری کێشە بووبن، بۆ نموونە دابەشبوونە بەسەر دوو مەزهەبی جیاواز، مەزهەبی گریگۆری و کاسۆلێکی، " گریگۆری لەسەد ساڵی یانزەهەمی رابردوو سەریهەڵداوە و دواتر گەشەی کردووە و بەنێو ناوچەکانی کوردستاندا دابەشبوونە، ئیدی لەسەدەی حەڤدەی زاینی بووە بەئاینی فەرمی، ئەمانە زیاتر لە شارەکانی موسڵ و هەولێر و هەندێ شوێنی دیکە کە بریتین لەچەند خێزانێک بوونیان هەیە، مەزهەبی کاسۆلیکی کە پەیڕەوانی سەر بەکەنیسەی ئەسقۆفیایەن و لەساڵی 1708 لەماردینی سەر بەتورکیا دامەزراوە". (15). بەم پێیەش بێت ئەرمەن هەم بوونیان بەکریستیانی مێژوویەکی دوور نییە، هەم دابەشبونیان بۆ سەر دوو مەزهەب کاسۆلیک و گریگۆر مێژوویەکی دوور نییە، کەواتە مانای وایە تەمەنی ئەم نەتەوە سەر بەکریستیانە زۆر دوور نییە، بەڵام کە وەکو خۆی نەنووسراوەتەوە، بەقسەی خۆیان پەیوەندیی بەو هەموو ئەنفال و کۆمەڵ کوژەوە هەبووە کە بەسەریاندا هاتووە و شوینەواریان لێتێکداون، ئەمەش وایکردووە کە نەتەوانن وەکو هەر پێکهاتەیەکی تری لێقەوماو خەریکی خۆ نووسینەوە بن و ئەرشیفیان هەبێت، ئەمە جگە لەگومان لە ئاینەکەیان و کولتوورەکەیان کە تێکەڵاوە لەگەڵ کلدو ئاشورییەکان، بەڵام کە مێژووەکەیان نەنوسراوەتەوە، جێگەی گومانی بڕوادارانی هەمیشەیی ئەوانە وەکو هەر ئاین و ئاینزایەکی تری ئەم ناوچەیە .

نوێژی ئەرمەن

هەڵبەت ئەرمەنەکان بەجیاوازییەکی کەمەوە باسی نەریت و عادات و خوداپەرستی خۆیان دەکەن، نوێژکردنیان یەکێکە لە جیاوازیەکان، ئەرمەنەکان لەرۆژێکدا سێ نوێژی جیاجیا دەکەن، ئەرمەنی سێ دان لەرۆژێکدا نوێژدەکەن،

دانی بەیانی کاتژمێر هەشت و دانی ئێوارە کاتژمێر سێ و دانی شەوانیش دوو نوێژی دیکە دەکەن، بەڵام ئەم نوێژە بەئارەزووە و دەتوانن لەکاتی دیکەدا بیکەن و فەرز نەکراوە لەکاتی خۆیدا بکرێ وەکو نوێژەکانی موسڵمانان .

ئەوەی جێگەی تێبینییە تێکستی نوێژەکە لەبری ئەوەی بەزمانی ئەرمەنی بنوسرێتەوە، بەزمانی بەعەرەبی نوسراوەتەوە، ئەمە نەک ئەرمەنی بەڵکو تەواوی ئاینەکانی دیکەی دەەرەوەی ئیسلام بەهۆی زاڵبوونی گوتاری زمانی عەرەبی لەناوچەکەدا، هەموو ئاینەکانی دیکە و نەتەوەکانی ناوچکە بە ئێرانی فارسی و تورکی تورکیاشەوە لەژێر کاریگەری زمانی عەرەبی بوونە، بۆیە زمانەکەیان ئێستاشی لەگەڵ بێت موفرەدەکانیان پڕە لە عەرەبی و بەکاریش دێت لەزمانی رۆژانەیاندا، بەڵام ئەم داتایە قەشە سەبری درکاندوویەتی و ئەو گرێی عەرەبی نووسینەکەی بۆ کێشەی زمانی دایکی ئەرمەنەکان گەڕاندییەوە و پێیوایە" چونکە زمانی دایکیان بیرچۆتەوە بەهۆی ئەو کارەساتانەی بەسەریاندا هاتووە، بۆیە بەناچار بەعەرەبی نوێژ دەکەن و تێکستەکان دەخوێنن". ئەمەش تێکستی نوێژەکەیە .

"ابانا الذی فی السموات
لیتقدس اسمك
لیات ملكوت
لتكن مشیئیتك كما فی االسماء كذلك علی الارض
خبزنا كفانا اعطنا الیوم
واغفرلنا ذنوبنا كما نغفر نحن ایظا للمذنبین الینا
ولاتدخلنا فی تجربة
لكن نجنا من الشریر
لان لك الملك و القو والمجد
الی الابد. امین".

بەپێی ئەو تێکستە بێت ترسی هەر گەورەیان لە نەتەوە زاڵەکان بووە وەکو عەرەب کە هەرچی نەتەوە و زمانی دیکە هەیە خستویەتیە ژێر رکێفی خۆی و زمانەکەی نەهێشتۆتەوە، هەروەها شێوەی پاڕانەوەکەشیان لە خودا بۆ رزگار بوونیان لە برسێتی و نەهامەتی، هەر بریتییە لەو ترسەی هەیانە کە گوایە رزگاریان بووە لە شەڕ و بەرەو چاکە بچن، تاکو بۆ هەمیشە لە ئارامیدا بژین .

بەڵام لەبیر چوونەوەی زمانی دایک هیچ پاساوێکی دیکەی بۆ نییە و نابێت بەو مانایە بەکاربێت کە گوایە ئەوان لەژێر زەبروزەنگی عەرەب بوونە، بۆیە زمانی دایکیان لەبیر چۆتەوە، لەحاڵێکدا هیچ زمانێک بەبارتاقەی کوردی و جولەکە و ئەمازیغی لەژێر هەڕەشە نەبوونە، کەچی تائێستا بە زیندوویێتی ماونەتەوە و ململانێ دەکەن و خەریکن کاریگەریش درووست دەکەن .

مەراسیم و مردوو ناشتن لەلای ئەرمەن

ئەرمەنەکان وەکو کریستیانەکانی دیکەی کوردستان و دونیا، مردوو لەگۆڕستانی خۆیان دەنێژن و دواتر دەیبەنە کەنیسە و لەوێ (دێر هایر) کەپیاوێکی روحانیە، ئینجیلی لەسەر دەخوێنێ و بەگوێیدا دەچرپێنێ و لەخوا دەپاڕێتەوە و بۆی، بەر لەوەی خۆڵ بەسەر مردووەکەدا بکرێ و لەگۆڕەکەدا داپۆشرێ، هەندێ کەس لە ئامادەبوان و کەسوکاری مردووەکە، مشتێک خۆڵ بەسەر مردووەکەدا دەکەن، فلەبارەی ئەوەی مردو وچۆن و بەچ شێوازێک دەنێژرێت، ئەوان مردوو لەسەر پشت رادەکشێن و دەستەکانی لەسەر سنگی دەخەنە سەر یەکتر، سەری لەرۆژئاوا

و پێیەکانی روو لە رۆژهەڵات دەبێ، ئەمە بەشێک لەنەریتی مردوو ناشتنە لەلای ئەرمەن جارێ کێشەی هەر گەورەی ناوچەکە و ئاین و کولتوور و نەتەوەکان، مەسەلەی زمانە کە تائێستا جێگیر نەبووە و چارەسەر نابێت، ئەرمەنەکان کە هەم خۆیان بە نەتەوە و هەم خۆیان بە ئاینێکی تایبەت دەناسێنن، تائێستا نە زمان و نە کولتوورێکی تایبەتیان پیشان نەداوە، بەڵام تەنها شتێکیان کردبێت ئەوەیە کە خۆیان وەکو مەزهەب و نەتەوەیەک لە پارلەمانی کوردستانی پێناسە کردووە .

****

سەرچاوە و پەراوێزەکانی پاژی چوارەم

1 :فارس عوسمان. کورد و ئەرمەن. پەیوەندییە مێژووییەکان. وەرگێرانی. خالید هەرکی. بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فکری و ئەدەبی نما. ساڵی 2012. ل11 .

2 :شاروخ حەسەن زادە. مهاباد هیوا، کۆنترین بەیتی کوردی. حماسەی گلگامێش. 1394. انتشارات هیوا مهاباد ل12 .

3 :ئەرمەنۆساید، سەدەیەک لەپەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن، مامەند رۆژە. دەزگای سەردەم بۆ پەخش و بڵاوکردنەوە. ساڵی 2010. ل15 و ل16 .

4 :د. حمید الهاشمی. الارمن العراقیون. دراسه انپروبولوجیا والاقلیات. تاریخ الپقافه الهویه. دار روزنامه للنشر. جنیف القاهره سنه 2016

5 :ئەرمەنییەکانی باشوری کوردستان، لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی. د. عەبدوڵڵا غەفور کۆلیژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین. ساڵی 2008 .

6 :فارس عوسمان. کورد و ئەرمەن. پەیوەندییە مێژووییەکان. وەرگێرانی. خالد هەرکی. بڵاوکراوەکانی سەنتەری فکری و ئەدەبی نما. ساڵی 2012. ل35

7 :پرۆفیسۆر یار ئاروون. جینۆساید کۆمەڵکوژی ئەرمەنەکان. وەرگێرانی بۆ کوردی. مهاباد قەرەداغی. چاپکراوی سەنتەری جینۆساید لە زانکۆی ئەربیلی نێودەوڵەتی. ساڵی 2018. ل37

8 :گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، ژمارە 3. ل 117 .

9 :د. ڤاهاکن دادریان. قۆناغەکانی کۆکوژی ئەرمەنەکان لەمێژوودا، وەرگێرانی، هەوار ئیسماعیل، گۆڤاری واتە ژمارە. 3. ساڵی 2010 .

10 :فارس عوسمان. کورد و ئەرمەن. پەیوەندییە مێژووییەکان. وەرگێرانی. خالید هەرکی. لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فکری و ئەدەبی نما. ساڵی 2012. ل82

11 :دیوانی حاجی قادری کۆیی. لێکۆڵنەوەو لێکدانەوەی. سەردار حەمید میران و کە ریم موستەفا شارەزا. بڵاوکردنەوەی کوردستان سنە. ساڵی. 2012. ل93

12 :ئیسماعیل حەمەئەمین. لێکۆڵینەوەیەک لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنەکانەوە، سایتی کولتوور مەگەزێن .

13 :تالیف ابراهیم الداقوقی العلویین. اصحاب الدین جدید ام گریقه تصوف او مڑهب السیاسی لعصر العولمه.. تقدیم فلکدین کاکایی. ص 164.

14 :مامەند رۆژە . ئەرمۆنۆساید. سەدەیەک لەپەیوەندیەکانی کوردو ئەرمینیا. ل32 .
15 :د. عەبدوڵڵا غەفور. ئەرمەنەکانی باشوری کوردستان، لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی. کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین. ساڵی 2008

هەققە لە تەریقەتێکی ئایینییەوە
بۆ بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی

ئاینی ئیسلام بەدرێژایی مێژووی خۆی، بەهۆی جیاوازی فکری و جیاوازی جوگرافیا و جیاوازی دەسەڵاتی خەلافەتی دوای محەمەد پێغەمبەری ئیسلامەوە، هەروەها بەهۆی تێگەیشتنەکان لەم ئاینە جێکەوتەیە بەتایبەتی بۆ نەتەوەکانی دیکەی غەیرە عەرەب و بەتایبەتی تریش لەکوردستان کە کورد نەیتوانیوە بەگشتی لەم ئاییینە تێبگات یان بەهۆی نەزانینی زمانەکەوە نەیتوانیوە لە تەواوی بنەچەی ئاینەکە شارەزابێت، هەروەها بەهۆی خوێندنەوەی جیاواز بۆ تێکست و ئیجتیهاد لەلایەن شیخ و شارەزا لە ئاین و هتد. دەیان مەزهەب و لق و پۆپ و گروپی کۆمەڵایەتی ئاینی جیاوازی لێبۆتەوە. شافعی و حەنەفی و مالیکی و حەمبەلی و هتد، ئەمە جگە لە گروپی ئیسلامی کە بوون بە مۆتەکە بەسەر موسڵمانی خاکی کوردەوە کە جگە لە خودا پەرستی چیتریان نەزانیوە .
لەدوای هاتنی بیری نوێ بۆ ئاینی ئیسلام لەهیندستان و پاکستانەوە کە بنەچەی بیری نوێی تێڕوانینی ئاینین بۆ ئیسلام، لەمبارەیەوە بیری نوێ بۆ نێو کۆمەڵگەی کوردیش هات، ئیدی لەدوای هاتنی ئەو ستایلە فکرییانە بۆ کوردستان، جۆرەها گروپی ئاینی و کولتووری ئاینی سەریانهەڵدا، بەشێکی ئەم جیاوازیانە بەهۆی ئەوە بووە کە تیکستەکە بەزمانی کوردی نییە و تا ئەوکاتیش وەرنەگێڕدرابۆوە سەر زمانی کوردی، کە دواتر مام هەژاری شاعیر بەهاوکاری چەندین زانای ئاینی تێکستی قورئانیان کرد بە کوردی، هەروەها ئیشکالیاتێکی تر ئەوەیە کە دەقی قورئان لەم ناوچەیە لەدایک نەبووە و کەسایەتیی ئاینی تیاهەڵنەکەوتووە و کورد نامۆ بووە پێی، بۆیە بەناچار ئاین پەروەر و موسڵمانەکان شوێن کەوتووی ئەو کەسانە بوون کە لەجوگرافیایەکی دیکەوە رێگەیەکی دیکەیان بۆ هێناون یان لە فتوحاتەکانەوە بەناچار بوون بە موسڵمان بەبێ ئەوەی بزانن ئیسلام و تێکستەکەی بەزمانی عەرەبی چییە و مەبەستی لەدەسەلات و گرتنی ئەو ناوچەیە چییە، بۆ نموونە لەنێو کورددا، شێخەکان و کەسایەتی و شارەزایانی ئاین و سوڵتانەکان ناسراوترن لە پێغەمبەرەکان و ئەسحابەکانی مێژووی ئیسلام، چونکە لەدوای فتوحاتەوە ئەو کەسایەتی و سەید و شێخ و پیاوماقوڵ و کەسایەتیانە لەلایەن سوپاسالاری ئەوکاتەوە دانراون کە زۆرەبەیان عەسمانی یان سەفەوی دیانناون بوون بە ئەمری واقیع، بۆیە لەلای کورد نامۆن.
نموونەی هاتنی مەولانا خالید کە خاوەنی رۆشنبیری نوێی تەسەوف و خویندنەوە و ئینتیما بووە بۆ ئاینی ئیسلام بەشێوە کوردییەکەی، نموونەیەکی مەعریفی بووە کە داهێنانی تێدابووە، ئیدی ئەوەبووە کە هەردوو تەریقەتی نەقشبەندی و قادری هێناوە وەکو دوو قوتابخانەی فکری و عیرفانی و سۆفیگەری کە تائێستاش بەردەوامە کاری پێکراوە و قوتابخانەی لێ بەرهەمهاتووە، هەرچەندە مەولانا لە کوردستان چەندین جار رووبەڕووی بوونەتەوە لەلایەن میرانی بابان و تەریقەتی قادری بە رێبەری (شیخ مارفی نۆدێ) و گروپی دیکەی دژ بەو ڕۆشنبیرییە ئاینی یە، بەڵام مەولانا سووربووە لەسەر بڵاوکردنەوەی رێبازەکەی، ئەمە سەرەڕای ئەو هەموو دژایەتییەی کە بۆ هاوردەکردنی فکرەکەی کراوە، مەولانا توانیویەتی دوای یانزە ساڵ درێژەدان بەکارەکەی لە سلێمانی و بەغداد

بمێنێتەوە و لەکوردستانیش خەڵکێکی لەدەور کۆببێتەوە، بەرهەحاڵ تەریقەتەکە لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەزێدی نیشتیمانی کوردی خالید دا بەهێزتر بوو، لەوێشەوە بەو وڵاتە دراوسێکانیدا بڵاوبۆیەوە، بەتایبەتی لەو ناوچەنای کە تورک پێی دەڵێن ئەنادۆڵ، چونکە پێش ئەوەی فکرەکە بگاتە ئەستەنبوڵ و بەشەکانی دیکەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، پێشتر لە کوردستان هەبووە، بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی پاشان هەتا ئەندەنوسیا رۆیشت، ئیدی مەولانا وەک کەسێکی کاریزمای کاریگەری ئاینی و مەعریفی لەسەر کۆمەڵگە و دەوروبەرو کەسایەتی کاریگەری سیاسی و کۆمەڵایەتی دەرکەوتووە، جگە لەمەش سەددان نامە بەدەستخەتی خۆی هەبووە بەزمانەکانی فارسی و عەرەبی و فارسی کە بۆ کاربەدەستانی ناردووە".(1). ئیدی مەولانا بەمەشەوە نەوەستاوە بۆ زیندووراگرتنی تەریقەتەکان و مەعریفەت و خوداپەرستی بەشێوەی کوردایەتی لەناوچەکە بەشێوەی وەرگرتنی ئاین لەلای کوردان، بەڵکو کاریگەرییەکی وەها دانابوو لەسەر شێخەکان و کەسایەتییە ناسراوەکانی ناوچەکە، بۆ نموونە کەسانی وەکو شێخ عەبدوڵڵای نەهری بوون بە شوێن کەوتووی و رابەرایەتی بزووتنەوەی نەتەوەیەک کە ئەویش کورد بووە، چونکە لەلایەن دوژمنەکانیەوە بەردەوام چەوسێنراوەنەتەوە، بۆیە خەڵک ئەوکات شێخ عەبدوڵڵایان تەنها بە شێخێک و شوێنکەوتووی مەولانا نەزانیوە، بەڵکو بە پیاوێکی روحی کاریزمایەکی نەتەوەیی زانیوە، بۆیە شوێنکەوتوانی درێژەیان پێداوە و دواتر هەر ئەو تەریقەتانە بوونە بە کولتوور و پێناسەی گروپێکی دیاری کۆمەڵگە کە نموونەیان هەققەیە و دواتریش بوون بە بزووتنەوەیەکی کولتووری جەماوەری تایبەت .

هۆکارێکی دیکەی سەرهەڵدانی گروپی جیاوازی خوداپەرستی بەناو تەریقەتەوە، ئەوەبوو کە لەناوەڕاستی سەدەی 18 و هاتنە پێشەوەی سەدەی 19 رابردوو، جوڵانەوەی جۆراوجۆر لە بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی لەپەنا ئایندا هاتنە ئاراوە، داگیرکاری ئینگلیز و هاتنی بۆ عێراق بیروباوەڕی نوێی خوڵقاند، شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە و مانەوەی وەکو خۆی، هەم باشتر لە شێخەکانی دیکە کە چووبوونە پاڵ ئیمپریالیزم و روحیەتی نیشتیمان پەروەرییان نەمابوو، هەم بیروڕاکەی جیاواز بوو لەڕووی کۆمەڵایەتی و یەکسانیخوازی و موڵکییەتەوە بۆ گشت نەک بۆ تاک کە جیابوو لەوانی تر، هەروەها تێگەیشتنیشی بۆ داگیرکەر رۆشنتر بوو لەخەڵکی تر، چونکە دەیزانی کە هاتنی ئەوان بۆ ناوچەکە لەخۆڕا نییە و لەخزمەت خەڵک نامێننەوە، (رەشاد میران) مێژوونووسێکی ئەکادیمی کوردبوو ساڵی 1917 کۆچی دوایی کرد، لەبارەی بزووتنەوەی هەققەوە لەکتێبی رەوشی نەتەوەیی و ئاینی لە کوردستاندا نووسیویەتی "هەققە دیاردەیەکی فکری و روحی و کۆمەڵایەتی بووە، لە ساڵی 1920 لە ئەنجامی پەرەسەندن و گەشەکردنی باوەڕ و ناوەڕۆکی تەریقەتی نەقشبەندی لە ناوچەی سورداش سەریهەڵدا، شێخ عەبدولکەریم رۆڵی تێدا بینیوە"، (2). بۆیە شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە بەهاوکاری جوتیارانی ناوچەکە گەشەی بەو بزووتنەوەیەدا و تەشەنەی کرد بەتەواوی ناوچەکانی جافایەتی و مەرگە و پشدەر و ناوچەی قەڵاسێوکە و شوان و شێخ بزێنی و بەشێکی دەشتی کۆیە و تادەگاتە کەرکوک، هەموویان بە بڕوایەکی تەواوەوە لەگەڵ ئەو بڕوایەی شێخ مانەوە و بوون بە هەققە " لەکاتێکدا ئیدمۆنز راوێژپێکراوی وەزارەتی ناوخۆی ئەو سەردەمەی عێراق کە دوو جار بەم نیازە چووەتە شەدەڵە، جاری یەکەم بەنهێنی و جاری دووهەم بە ئاشکرا، تاکو قەناعەت بە شێخ بهێنێ رووبکاتە میری کە حکومەتی عێراق لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا بوو، زۆر تەماعی خستبووە بەردەستی شێخ، بەڵام شێخ بەهیچ شێوەیەک سەری بۆ نەلەقاند". (3 .(

هەڵبەت لەلایەک گەشەسەندنیان لەناوچەکانی مەرگە و جافایەتی و ناوچەی کەرکوک وەکو پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ بزووتنەوەکە، لەلایەکی تریشەوە ملنەدانی بەو پێداویستیە سیاسییەی کە (ئیدمۆنز) * وەکو نوێنەری ئینگلیز دابوی بە شێخ، مایەی نیگەرانی بوو کە هیچ شێخ و خاوەن عەشیرەتێک و هیچ دەسەڵاتداریتیەکی بنکە فراوانی کۆمەڵایەتی نەبوو بەو شێوەیە ئیمتیاز و موڵک و ماڵ و دەسەڵاتی گرینگتر رەتیبکاتەوە، بۆیە ئینگلیزەکان لەوێوە

تەواو تێگەیشتبوون لەوەی ئەمانە لەئایندەدا دەبن بە مەترسییەکی دیکە ئەلتەرناتیڤی دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی بۆ ئەوان. (4 .(
هەققە بەرلەوەی کۆمەڵە خەڵکێکی جیاواز لەخەڵکی موسڵمانی ناوچەکە، یان بە بزووتنەوەیەکی جەماوەری بن، گرووپێکی دیار و بەرچاو بوون لەنێو خەڵکی موسڵمان. بەڵام لەسەر تەریقەتی مەولانا خالید، چونکە شێوەی خوداپەرستی و رێورەسم و نەریتیان جیاوازبووە لەگەڵ ئاین پەروەر و خەڵکانی دیکەی ناوچەکە، بۆیە هەم بەراستی لەچاو خەلچکی عەوامی ئەوکات کەمینە بوونە و قسەیان لەسەر کراوە بە شێوەیەکی نێگەتیڤ، هەم بۆخۆشیان خۆیان بەکەمینە زانیووە، هەڵبەت ئەمانیش وەکو کاکەییەکان هەندێکیان پێکەوە ژیاون و هەندێکیان کە پەراگەندە بوونە بۆ ئەو شوێنانەی کە هەققەی لێنەبووە وەکو گروپ و هێزی کۆمەڵایەتی، هەر لەبەر ئەمەشە نەیانتوانیوە بەتەنها بژین لەترسی تانەی خەڵک و سەرکوتکردنیان، بەڵام ئەوەی کە جیاوازی نێوان ئەمان و مەزهەب و ئاینزاکان هەیە.
ئەمان کەمینەیەکی نەئاینین و نە نەتەوەیی، بەڵکو بەشێوەیەک لە شێوەکان وەکو کولتوورێکی کۆمەڵایەتی لە جۆرێکی پێشکەتووی موسڵمانی نوێ، خۆیان نمایش کرد و نموونەیەکی نوێیان بە کۆمەڵگەی کوردی بەخشی کە تاڕادەیەک شاز و هەرس نەکراو بوو، بەتایبەتیش پێکەوە کارکردی ژن و پیاو و نەمانی موەڵکییەتی کشتوکاڵی و بەرووبووم و خاکێتی و سادەیی لە رەفتناری رۆژانەیاندا و بەیەکسان تەماشا کردنی هەمووان .
)مارتن ڤان) لە کتێبی ئاغا و شێخ و دەوڵەت سەبارەت بە شێخ عەبدولکەریم گوتوویەتی ئەم شێخە خۆی سەر بە تەریقەتی نەقشبەندیە بەڵام ئەوەندە ی لەو رێبازە دوور کەوتۆتەوە، دەکرێت بە رێچکەیەکی ئاینی تایبەت ناو ببرێت، .
)دکتۆر رەشاد میران) لە کتێبی رەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا دەڵێ" بزووتنەوەی هەققە دیاردەیەکی فکری و روحی و کۆمەڵایەتییە، لە ساڵی 1920 لەئەنجامی پەرەسەندن و گەشەسەندنی باوەڕی تەریقەتی هەققە لەناوچەی سوورداش، شێخ عەبدولکەریم رۆڵی تێدا بینیووە کە مەبەستی لە کرانەوەی کۆمەڵەکەیە و جیاوازن لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە .
هەققە یان مامەرەزایی نازناوێکی دیکەی بزووتنەوەکە بووە، جۆرێکی دیکەی ئەهلی هەققە کە قوتابخانەیەکی جیاوازی خوداپەرستییە، ئەم بیروڕایە وەکو مەزهەبێکی جیاواز لەوانی تر هاتەپێشەوە بەڵام لە شێوەی شیعەو ئەحمەدی قادیانی و حەمبەلی و هتد نەبوون، بەو مانایەی کە لەسەر بنچینەی ئاینی ئیسلامەوە ئەم لقە ئاینییە سەرچاوەی گرتووە، نەک ئەو ئەهلی هەققەی کە کولتوور و ئاینی خۆیان هەیە و هەندێکیان پێیان دەڵێن عەلەوی، یان عەلیوللا، یان ئیسماعیلی و هتد، هەڵبەت ئەوانی دیکە بەتایبەتی گروپی عەلی وەلی و الله. حەزرەتی عەلی وەک کارێکتەری عەلی کوڕی تالیب بەپیاوانی ئەفسانەیی و روحی خودایی تەماشای دەکەن، هەروەک ئەوەی کە کریستیانەکان تەماشای عیسای کوڕی مەسیح دەکەن و بە ئینسان نایشوبهێنن، ئەمە زیاتر لە سیانەی خوداییەوە پێناسەی وەرگرتووە، واتە (پالوپ). کە ئەمە باسەکەی ئیمە نییە لێرەدا. بۆیە وردەکاری و لێکۆڵینەوەی تێدا ناکەین و ناچینە نێوەخنێوە .
بەڵام هەققە یان بزووتنەوەی هەققە، بە جیاواز لە ئەوانی تر واتە ئەهلی هەق، رێچکەیەکە لەسەردەمی سەدەی 18 لەلایەن مەولانا خالیدەوە وەکو رۆشنبیریەک و جۆرێک لەخودا ناسی و تەسەوف هاتۆتە کوردستان " مەولانا خالید کوڕی ئەحمەدی کوڕی حوسێنی عەشیرەتی ناسراوی جافی میکایلیە، لەساڵی 1193 کۆچی کە دەکاتە بەرامبەر بەساڵی 1779 زاینی لەشارۆچکەی قەراخی سەر بەشاری سلێمانی لەدایک بووە، لە1242 کەدەکاتە 1827 زاینی لەشام کۆچی دەوایی کردووە، خوێندنی مەلایەتی لەسەر دەستی مەلا گەورەکانی ناوچەی بابان تەواو کردووە، بۆ وەرگرتنی تەریقەت چووە بۆ هیندستان و لەوێ لەسەر دەستی (شا عەبدوڵلەی پێهلەوی)

خوێندوویەتی و تەریقەتی وەرگرتووە کە ئەو کات شا عەبدوڵڵا خاوەنی قوتابخانەو تەریقەتەکە بووە، دواتر کە خوێندن تەواو دەکات بۆ ئیرشاد گەڕاوەتەوە بۆ کوردستان، پاشان بەهۆی ناکۆکیەوە لەگەڵ میرەکانی بابان، بەیەکجاری کۆچ دەکات و دەچێتەوە بۆ شام". (5 .(

ئەم تەریقەتە نەقشبەندیە و ئیرشادە و بڕوایان بەزیکر هەبووە لەخانەقا و لەسەر کاریش، بۆیە لەگەڵ خانەقاکانی دیکەی نەقشبەندی لەهەورامان و ناوچەی بارزان پەیوەندیان هەبووە، چونکە سەر بەیەک ڕێچکە و تێگەیشتنی خودا پەرستی بوونە و جیاوازیان لەگەڵ تەریقەتی قادری هەبووە و ئێستا هەیانە، بەڵام جیاوازیەکەیان لەگەڵ ئەوانیشدا، لەوێدایە کە تەنها خەریکی زیکر نەبوونە و بۆ قیامەتی دوای دونیا کاریان نەکردووە، بەڵکو لەپەنا خودا پەرستی، لەسەر ئەرزی واقیع کاریان بۆ یەکسانی و دادپەروەر و پێشکەوتن و هەرەوەزی کۆمەڵایەتی کردووە، یان ئەوەی بڕوایان بەهاوپشتی هێزە سیاسییە نیشتیمانییە یەکسانی خوازەکان هەبووە، بڕوایان بەتوانای تاکەکەس هەبووە، بڕوایان بەیەقین هەبووە بەرامبەر بەبوونی خودا و جۆری پەرستنی یەکتایی، واتە (التوحید). بۆ ئەمەش وتەیەکی بەناوبانگی مامە ڕەزای کوڕی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە گوتوویەتی مادام لە قورئاندا ئەوە هاتووە کە دەفەرمووێ (اتقی لربک حتی یاتک الیقین) کەواتە ئێمە یەقینمان هەیە خودا هەیە و خاوەنی هەموو زەوی وە ئاسمان و یاسایەکی سروشتە، کەواتە پێویست ناکات چیتر ئەو جۆرە تەقوایە بکەین و گومانمان لە بوونی خودا هەبێت کە بەپێچی ئەو داتایانەی ڕۆژانە دەیبینین، خودا هەیە و خوداش پێویستی بە تەقوای ئێمە نییە، کەواتە لێرە بەدواوە شتێکی تر گرینگتر هەیە، ئەویش سەر زەمینە کە پێویستی بە دادپەروەری و یەکسانی هەیە، ئیدی ئەم قسەیەی مامە ڕەزا کە خۆی نوێژی کردووە و بینیویانە و ڕەنگە وەکو موسڵمانی توندڕەو نەبووبێت، بەڵام کەسێکی خوداپەرستی مموتەسەووف بووە بۆیە ئەو قسەیەی کردووە، هەر بۆیە ئەو قسەیەی مامە ڕەزا دەبێتە کۆجیتۆی جەماوەری هەققە و تا ئێستاش کە پاشماوەیان ماوە بڕوایان پێیەتی و کاری پێدەکەن .

ئەوان واتە هەققە ئەگەرچی نوێژ و ڕۆژوو ناگرن و سرووشتی ئیسلام و موسڵمانیان نییە وەکو کوردەکانی دیکەی موسڵمانی تەقلیدی واتە لاساییکەرەوەی عەرەب، بەڵام گومان لە موسوڵمان بوونیان نییە، تەنها ئەوە نەبێت کە جیاوازیان لە کولتوور و ترادیشتنی کۆمەڵایەتیدا هەیە، بەتایبەتیش یەکسانیخوازی نێوان ژن و پیاو و بڕوا نەبوون بە موڵکایەتی کە ئێستا بەهۆی بارودۆخی گواستنەوەی ژیان لە گوند و لادێ وە بۆ شار کە کار و شێوەی بەرهەمهێنان و پەوەندییەکانی بەرهەمهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتی دەگۆڕێت، بۆیە وەکو جاران ناژین تاکو بە ڕەفتار هەققە بناسرێتەوە و لەگەڵ خەڵکی تر جیاواتر بێت .

سەرهەڵدانی هەققە

دوای ئەوەی مەولانا خالید هەردوو تەریقەتی نەقشبەندی و قادری وەکو ڕۆشنبیرییەکی نوێی ئاینی لەهیندستانەوە دەهێنێتە کوردستان و ئیدیعای بۆ دەکات، لەوێ شێخ ئەحمەدی سەردار دەناسێ لە شەدەڵە و دواتر بەڕۆشنبیرییەکە ئاشنا دەبێت و تەریقەتی نەقشەبەندی لێوەردەگرێ، شەدەڵە کە شوێنی یەکەمی ئەو تەریقەتەیە و دەکەوێتە ناوچەی دۆڵی جافایەتی و نزیک بە شارۆچکەی سورداشی سەر بە شاری سلێمانی، گوندێکە دەکەوێتە ناوچەی سورداش و نزیک گوندی سەرگەڵوەوە، کە بەدۆڵی جافایەتی ناسراوە و ناوبانگی ڕۆیشتووە و خانەقای گەورەی هەققەکانیش هەر لەو گوندە بوونە و مەڵبەندی سەرهەڵدان و ناساندنی ئەو تەریقەتەیە کە تائێستا گوندەکە ئاوەندانە و بارەگا یان مەزارگە سەرکیەکەش هەرماوە و خەڵکی سەردانی دەکەن، بەڵام ئێستا خانەقا لەو

گونده نەماوە و لەگوندی کەلکە سماقی سەر بەشارۆچکەی دوکانە و شێخ هاوڕێ کە کوڕی کاکە حەمەی مامەڕەزایە سەرپەرشتی ئەو خانەقایە دەکات و تائێستا پاشماوەی ئەو پیر و دەروێشە متەسەووفانەی لێیە کە لەپەنجەکانی دەست تێپەڕنابن، بەڵام ئەوانەی کە بڕوایان بەو تەریقەتە و پاشماوەی خاوەن تەریقەتە هەیە، لەهەموو شارو شاروچکەکانی کوردستانەوە سەردانی خانەقا و شێخ هاوڕێ دەکەن و جەژن و بۆنەکانیان لەرێوڕەسمێکدا بەسەر دەبەن و هێشتا سۆزیان ماوە وەکو ئینتیما بۆ تەریقەت و رەوتە فکرییە کۆمەڵایەتییەکە، بەڵام مەرقەدی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە هەر لە شەدەڵەی سەر بەناوچەی جافایەتییە و ئاسەوارەکەشی ماوە و خەڵکی سەردانی دەکەن، بەڵام رێڕەسمی ئاینی و کەلەپوری هەققە لەوێ ناکرێت .

ئەگەرچی شێخ سەردار یەکەمین کەس بووە ئەو تەریقەتەی وەرگرتووە، بەڵام سەرەتا نەناسراوە لەنێو خەڵک، دواتر شێخ قادر کە بەشێخ قادری سوور ناسراوە، تەریقەتی داوە بەخەڵک، پاش ئەویش شێخ رەزای عەسکەری تەریقەتی داداوە، ئەویش شێخ محەمەدی ئەڵڵایی کردووە بەجێگری خۆی، لەدوای ئەویش شێخ مستەفای حاجی شێخ رەزا تاکو ساڵی 1915 تەریقەتی داداوە لە گوندێک بەناوی میرزا رۆستەم کە دەکەوێتە ناوچەی رانییە کە ئێستا کەوتۆتاە ژێر گۆلی دوکانەوە، بەهەرحاڵ هەر لەو ساڵەدا کۆچی دوایی کردووە، لەسەر وەسێتی حاجی شێخ مستەفا پاش ئەو شێخ مەلا ئەحمەدی گەڵنێری، تەریقەتی داوە و ساڵی 1919 کۆچی کردووە، پاش ماوەی ساڵێک شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە لەساڵی 1920 دەستی کردووە بەئیرشاد و خەڵکێکی زۆر لەناوچەی سورداش و مەرگە و میرزا رۆستەم و بەری کۆیە و ناوچەی ئاغجەلەر و شوان تەریقەتیان وەرگرتووە و بوون بەموریدی ئەم تەریقەتە کە جیاواز لەتەریقەتی قادری و بریتیە لەزیکر و تەهلیلە و تەسبیحات، نەک لەخۆدان بە شیر و خەنجەر و شیش و هتد، تەنها خانەقایان هەبووە و هێند تەقوایان کردووە بەهێنانی وشەی (هەق هەر هەقی خوایە)، ئیدی وشەی (هەق) بۆتە وێردی سەر زاری هەموو هەققەکان و بەهەققە ناوبانگیان دەرکردووە". (6 .(

ئەم باوەڕدارانە ئەگەرچی هەمیشە لەبەردەم سوکایەتی پێکردن بوونە لەلایەن موسڵمانی کوردی توندڕەوەوە، بەڵام چاونەترسانە ئەوان بڕوایان بە تەریقەت و شەریعەت هەبووە کە نەریتی بیروباوەڕەکەیان بووە و رووبەڕووی هەموو ئەو کەسانە دەبوونە کە گاڵتاجاڕیان پێدەکردن، هەڵبەت هەموو ئەو سوکایەتیانە لەپشتیەوە هاندان هەبوو، چونکە ئەوان بڕوایان بە دادپەوەری و یەکسانی ژن و پیاو کۆمەڵایەتی بوونی گشت هەبوو بەبێ لەبەرچاوگرتنی نێر و مێ و رەگەز و ئاینی دیکە و دەوڵەمەندی و هەژاری و هتد .

زۆر جار جگە لە تۆمەتی ناڕەوا و قسەی ناشیرینیان بەباڵادا بڕ ٍاوە، بەڵام بەر لە هەر کەسێک و هەر موفتییەکی ئیسلامی توندڕەو، مەلا مستەفا سەفوەت فتوای توندی بەسەردا سەپاندوون، جەمال نەبەز لە یاداشتەکانی خۆیدا نووسیویەتی مەلا مستەفای سەفوەت کە باوکی دکتۆر عەزەدین مستەفار رەسول و فاروق مەلا مستەفایە، یەکەمین کەس بووە فەتوای کوشتنی هەققەکانی داوە، بە بیانووی ئەوەی کە ئەوان لادەرن و نوێژ ناکەن، دواتر مامە رەزا دەچێت بۆلای مەلا مستەفا و نیگەرانی خۆی دەردەبڕێت بەرامبەر ئەو فتوایە و گووتوویەتی ئێمە نەوەی مەولانا خالیدین نەدەبوو ئەو فتوایە بدەی و بە ئێمەی بڵێیت، لە وەڵامدا مەلا مستەفا گووتوویەتی (مامە رەزا ئێوە دەبێت حوکمی ئیسلامتان بەسەردا بسەپێنرێت، چونکە موسڵمان نین و لاتانداوە لە نەریتی باوی ئیسلام   .(

بەڵام بەهەموو تێبینییەکانەوە لەسەر بوونی ئەم گرووپە بەناوی هەققەوە، خۆیان لەنێو خۆیان بەهۆی ئازادییەکی بێ سنوورەوە، هەرکەس لەلای خۆیەوە بای ئەوەندە بنکەی کۆمەڵایەتی بەهێز بوویێت، ئیدی خۆی جوداکردۆتەوە لە بنکە فراوانەکە و بوونە بە لقێکی دیکە، ئەو لقانەش برتین لە سێ گروپ یان سێ رەوتی جیاواز، لەوانەش رەوتی یەکەم: رەوتی حەمە ئاغاییەکان، ئەم رەوتە بۆ حەمە ئاغای پشدەر دەگەڕێتەوە، ئەو گرووپە هەر لەدوای مردنی شێخی گەورەوە سەرەتا گوندی شەدەڵەیان جێهێشت و وەکو چینێکی دیکەی موڵکخوازی خۆیان جودا کردەوە، بەڵام دوای مردنی حەمە ئاغا وەکو دەرەبەگێک لەناو جوتیارە هەققەکان، ئیدی ئەو رەوت و گرووپە

کۆتاییان پێهات و نەمان، ئەمە سەرباری ئەوەی کە هەندێک موریدیان هەبوو بەر لەمردنی جیاوازی بیروبۆچونی هەبوو کە تەنها نارەزایەتی هەبوو لە بنەماڵەی رەسەن و نەیاندەواتی تەعبیرەکە بسەلمێنن و خۆیان جودا بکەنەوە، ئەم نەریتە وەکو ئینشیقاقی حیزبی بووە، هەتاکو کەسێک نەبووبێت بە پێشرەوی ئەو جوداخوازییە وەکو رەوتێکی جیاواز، خەڵکە عەوامەکە نەیتوانیوە وەکو تەعبیری تاکەکەس یان گروپی بچووک رایبگەیێنن.
رەوتی دووهەم: رەوتی شێخ مستەفای عەسکەری کە زۆربەی لایەنگریانی ئەو رەوتە خەڵکی گوندی عەسکەری سەر بەناحیەی ئاغجەلەری سەر بە پارێزگای سلێمانی بون، ئەو خەڵکە هەر بۆ خۆیان جیاوازیان هەبوو لەرووی کۆمەڵایەتیانەوە بەرامبەر بەو خەڵگەی لە گوندەکانی دیکە کە بروایان بەوە نەبوو پشتی کەسایەتی سیاسی بگرن بەناوی رەوتی جیاوازەوە، چونکە ئەوان بروایان بە دادپەروەری کۆمەڵایەتی و ئازادی هەبوو. بەڵام ئەو رەوتانەی تر هەموو خەونەکەیان ئەوەبووە لەنێو هەقەکاندا بگەن بە دەسەڵات و رکێفی دەسەڵاتداریتی بزووتنەوەکە لەدەستی کاکە حەمەی مامە رەزا دەربهێنن و رادەستی کەسایەتی سیاسی دەرەوەی خوداپەرستییەک بکەن و بیکەن بە رەوتێکی دونیایی، ئەمان بۆیە ئەو رەوتەیان درووست کرد، چونکە سەر بە گروپ و بەرژەوەندی دەرەبەگ بوون و دژی رەوتەکەی تر بوون کە لەگەڵ شیوعیەکان نزیک بوون و ئەوانیش لەگەڵ حیزبی نەتەوەیی و ناسیونالیستی بوونە، جیاوازاییەکەش هەر ئەمە بووە .
رەوتی سێهەم: رەوتی حەمە سوورییەکان بوون کە ئەمان تەواو جیاوازیان هەبوو لەگەڵ رەگوریشەی بزووتنەوەکە، ئەویش بەهۆی ئەوەبوو کە حەمە سوور لە بنەماڵەی شێخ عەبدولکەریم نەبوو و بێکەس بووە، بۆیە هەرچی موریدی ئەو هەقەی شوێنکەوتووی حەمە سوور بوو بێکەس بوون و بروایان بە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی نەبوو وەکو رەوتەکانی تر، هەر بۆیە وەرگرتنی جڵەوی رەوتەکەی بۆلای خۆی وەکو مەسەلەیەکی چینایەتی تەماشاکرا، چونکە ئەم پیاوە هەر لەسەرەتاوە خۆی بەدەستی خۆی پەروەردە کرد و بوو بە بەرهەڵستکاری بنەماڵە رەسەنەکە و ملی بۆ ئەو بیروباوەرە کەچ نەکردبوو کە بەرەو سیاسی بوون دەچێت و لە حیزبی شیوعی نزیک دەبێتەوە و دەبێتە ئۆرگانێکی کۆمەڵایەتی لە شیوعیەکان، ئەم ململانییەش دوای ئەوە دێت کە هەردوو حیزبی شیوعی و پارتی دەکەونە ململانێی سیاسییەوە لە عێراق و کوردستان .
بەڵام شێخ هاورێ پێیوایە ئەمانە هەموو بەپشتگیری ناحەزان بوو بۆ لاوازکردنی هەقەکان بەناوی جیاوازی رەوتی جیاوازی نێو هەقەوە، لەراستیدا هەقە هەر یەک رەوت بوو کە بروایان بە رەگوریشەی ئەو بناغەیە هەبوو کە شێخ عەبدولکەریمی شەڵە دایناوبوو، ئەویدیکە هیچ بنەمایەکی نەبوو جگە لەدەستێوەردانی ئەملاو ئەولا کە دژی رەوتەکە بوون .

باری کۆمەڵایەتی

بەهۆی ئەو بیرورا جیاوازەی کە مامەرەزا باری هێناو سەرەتاییترین بابەتیش، یەکسانبوونی ژن و پیاو بووە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە، نەک وەکو ئەوەی کە تەشیرییان پێکراوە و قسەی نەشیاو لەبارەیانەوە گوتراوە، ئەوان واتە هەقەکان، بەهۆی ئەوەی کە بەشی هەرە زۆریان لە خەڵکی جوتیار و زەحمەتکێشی کوردستان پێکهاتبوون، بەرەو ژیانی هاوبەشی و تەبایی ناو کۆمەڵ دەرۆیشتن، لەسەرەتادا پیاوی خوێنەواریان زور کەم بوو، بەرادەیەکی وا نەبوو بتوانن جوڵانەوەکەیان بەهەنگاوی خێرا بەرەوپێش بەرن، لەبەر ئەوەی کاتێکی زۆریان بە لێکۆڵینەوە و قسە و گفتوگۆ بەراوردکردن بەسەربرد، پاشانیش کەوتنە بەر گیروگازی حکومەت و خرانە بەندیخانەو لەناوچەکانی خۆیانا بەربەرەکانی کران". (7 .(

هەڵبەتە ئەوەی کە بڕوایان بە دەوڵەمەند و هەژار نەبوو وەکو جیاوازی چینایەتی، ڕەنگدانەوەی هەبوو وەکو سەرخانێکی فەرهەنگی جیاواز لەباری کۆمەڵایەتییەوە، بۆیە بایەخدانی هەققەکان لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵەکەیاندا کە زۆربەیان لە دوورترین گوندەوە بۆ سەنتەری خانەقا یەکترییان ناسیوە، هەروەها ئامادەی هاوکاری و هەرەوەزی بوونە بۆ ڕاییکردنی کاری یەکتر. ئەوان یەکێتی و تەبایی نێوانیان بۆتە گرێ کوێرەی سەر دڵی خەڵکانێک کە دژی ئەو بیروڕایەی ئەوان بوونە، بۆیە هەمیشە دیعایەی خراپیان بۆ کردوون و زۆرجار دەستکاری باری ڕەوشتیان کراوە بە ناجوور و نابەجێ .
یەکسانی و نەمانی جیاوازی لەنێوان ژن و پیاوی هەققە، کاریگەری ئەرێنی وەهای خستبووە سەر ئەوانی تر کە خەڵکی تر هەبوون لەناوچەکە دژیان بوون، تائەو جێگەیەی بڕوایان بە ژن هەبێت گوناح نەبێت و عەیب نەبێت لەگەڵ مەجلیسی پیاواندا شەو بە شەوچەرەو و گاڵتە و گەپ و گێڕانەوەی چیرۆک و کاڵەمستانێ و هتد بەسەر بەرن، بۆیە بە هەققەکان دەگوترێت کۆمەڵە، چونکە هەموویان ئەندام بوونە وەکو ڕێکخراو، بۆ ئەمەش وەکو حیزب کە چۆن ئابوونە دەدات وەکو پرنسیپی حیزبی، بەهەمان شێوە ئابوونەیانداوە، ئەو ئابوونەیە دەدرا بە سەرتەکیە کە کارێکتەرێکی ناسراوە و بە دیموکراسیانە دادەنرا. واتە بەدەنگدانی گشت کەسێک هەڵدەبژێردرا و دەبوو بەسەر تەکیە نەک لەخۆڕا، هەروەها پرس و ڕایان بەیەکتر کردووە بۆ هەر کارێکی کۆمەڵایەتی کە کێشەی تێدابووە، کۆکردنەوەی ئەو ئابوونەیەش بۆ خانەقا بووە و بۆ ئەوەبوو کە ئەگەر کەسێک لێێ قەوما یان ڕووداوێکی ناخۆش ڕوویدا، ئەو پارەیە خەرج بکرێت.
لەبارەی ژن و ژنخوازیشەوە ئەوان بڕوایان بە خۆشەویستی هەبوو بەر لەوەی جیاوازی ژن بکرێت، هەرگیز بڕوایان بە توندوتیژی دەرهەق بە ژنان و کچان نەبووە بە بیانووی ناموس پەرستیەوە، بۆیە تاکو ئەو ئەندازەیەی ژنخوازیش نە مارەیی و نە شیربایی و نە پاڵەپەستۆ لە بنەماڵەی زاوا نەدەکرا بۆ تەدارەکی ژنهێنان و زەماوەند و هتد. ئەمەش یەکێک بوو لە نەریتە جوانەکانیان کە لە ناوچەکەدا ببوو بە وێردی سەرزاری خەڵک، چونکە جیاواز بوون لە خەڵکی موسڵمانی ئاسایی، بەڵام کاریگەری ئەرێنیان هەبوو لەسەر خەڵک و دژی هەموو توندوتیژییەکیش بوون، هەڵبەت ئەوکاتەی کە هەققەکان ئەو دابونەریتە ناحەزەی کچیان بە پلە دوو و بە شیربایی دەفرۆشت ڕەتکردەوە، ئیدی لەوێوە کە دژی گوتاری ئاینی ئیسلامی توندڕەو بوون، ئیدی کەوتنە بەر قسەی ناشیرینی مەلا نەخوێنەوارەکان و بوون بە کۆمەڵگەیەکی ناحەز و قسەی ناشیرینیان پێدەگوترا هەروەک بە کامەیی و ئێزدییان دەکوت، بەڵام ئەو تەشیرەی بە هەققە گوتراوە، جیاواز لە کاکەیی و ئێزدیاتی، چونکە ئەوان دوو گورپی کۆمەڵایەتی ئاینی بوون و بڕوایان بە یەکتاپەرستی هەبووە، بەڵام هەرچی هەققە بوو کە بڕوایان بە یەکسانی و ئازادی بۆ ژن هەبووە و بڕوایان بە موڵکییەت نەبووە، لەوێوە ترسیان لێنیشتیووە، چونکە تەواو هەڵکۆ ّڵین و ئینسان دۆستی بوو نەک سەردار و ئاغا و چینایەتی .

شۆڕشی یاروەلی

مامەڕەزا بەو پێیەی کەبزووتنەوەکەی دژی نادادپەروەری بووە کە دەرەبەگ جوتیاریان دەچەوساندنەوە، ئیدی مەلاکان هەم وەکو ئەوەی دژی ئەو تەریقەتە بوونە، هەم وەکو ئەوەی لایەنگری دەرەبەگ بوونە، بۆیە دژایەتی مامەڕازایان کردووە، دژایەتی کردنەکەش زۆر لایەنی هەبووە، یەکەم ئەوەبووە کە هەققەکان بەهێناوەی ئەو ڕستەیەی کە لەقورئان لە سورەتی الحجر ئایەتی 99 هاتووە و دەڵێ "اعبد لربک حتی یاتک الیقین". نوێژو ڕۆژوویان نەگرتووە و زۆر جیاوازبوونە لەئیسلامی ئاسایی، هەروەها دژایەتی دەرەبەگ و حکومەتیان کردووە و سیستمی هاوبەشیان هەبووە بۆ ژیان، ئەمە لەئیسلامدا نییە، بۆیە دژایەتییەکە دوولایەنە بووە، یەکەمیان جیاوازی

نەریت بووە، ئەویتر دژایەتییەک بووە کە مەترسی سیاسەتی لێکراوە کە ئەم گرووپە وەکو کارتێکی فشاری کۆمەڵایەتی لەدژی دەسەڵاتی حکومەت و دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی ئەوکات بەکاربهێنرێن، بەمەش مەلاکان و دەرەبەگ زیانیان لێکەوتووە و پێیان خۆش نەبووە کە خەڵک هۆشیار بێتەوە، لەمبارەیەوە شێخ هاوڕێ کە کوڕی گەورەی کاکە حەمەیە و ئێستا بزووتنەوەکە و خانەقا لە کەلکە سماق بەڕێوەدەبات و دەڵێ" مەلاکان مەزبەتەیان لەمامەڕەزا کرد لەلای حکومەتی ئەوکات کە لەژێر هەژموونی ئینگلیزەکان بوون، ئەوەبوو لەلایەن حکومەتی ئەوکاتی عێراق دەستگیر کرا، ئیدی لەبەرامبەر ئەم کارە، هەموو هەققەکان لەهەموو ناوچەکانی کە جەمەوارێکی زۆریان هەبووە، کاردانەوەیان هەبوو و هەروەها هەڵوێستیان لەدژی دەستگیر کردنی مامەڕەزا دەربڕی، بەرەو کەرکوک بەڕێکەوتن و لەبری جلوبەرگ گونییەیان لەبەر کردبوو و دارێکی بچوکیان بەدەستەوە گرتبوو وەکو سیمبول کە هەڕەشە بووە لەحکومەت، حکومەتیش لەترسی ئەو لێشاوە خەڵکەی کە لەخۆپیشاندان هێرشی سیاسی دەچوو، جا بۆیە حکومەتی ئەوسا ترسا و بەناچار مامەڕەزای ئازاد کرد". ئەو نارەزایەتیە یەکەمین نارەزایەتی جەماوەری جوتیاری و یەکسانیخوازی بووە لەدژی داگیرکەرێک کە لەترسی گەورەترین پێگەی کۆمەڵایەتی سەرکردەیەک دەستگیر دەکات بەبێ ئەوەی بزانێ چ مەبەستێکی سیاسیی هەیە و بۆیە پەشیمان دەبێتەوە و شێخ ئازاد دەکات .

سەبارەت بەوەش کە بەدارەقوڵە ناسراون، خەڵک دەگێڕنەوە کە دوای دەستگیرکردنی مامە رەزا لەلایەن حاکمی ئەوکاتەوە، هەققەکان بەدارێکی بچووکەوە کە لەکوردیدا پێی دەڵێن(داری کوڵ) ئیدی بەو دیاردەیە ناسران بەدارە قوڵە، ئەوان بۆ تەحەددا و سنووردانان بۆ کردەوە ناشیرنەکانی حکومەت و نەیارەکانیان لەبری ئەوەی جل و بەرگی ئاسایی لەبەر بکەن، هەڵسان وەکو نارەزایەتیەک گونێ واتە گوشیان لەبەر کردبوو و دارێکی بچوکیان بەدەستەوە بووە بۆ دژایەتی کردنی دەوڵەت کە گوایە بەو دارە دەوڵەت دەڕوخێنن و دواتریش دارەکە بوو بە سیمبولی شۆڕشەکە، هەڵبەت شێخ هاوڕێ ئەوەی دووپات کردەوە کە ئەو دارە بچووکە هۆکاری نەزانینی خەڵک و موریدەکان نەبووە، بەڵکو سیمبولی شۆڕشەکە بووە خەڵکەکەش هەر بەو بیانووە بۆ ناسینەوەیان دارەکەیان بەدەستەوە گرتووە .

"سەبارەت بەوەی چەند کەس بوون ئەوانەی لە شۆڕشی یاروەلی بەشدارییان کردبوو بە ژن و پیاوەوە، "زیاتر لە 12 هەزار کەس بەشداری ئەو خۆپیشاندانەیان کرد کە هەریەکەیان دارێکی سووری بەدەستەوە بووە کە هەندێ ناحەز ناویان نابوون دارە قوڵە، بەڵام بە ئاشتیخوازترین خۆپیشاندانی سەدەی بیست و جوڵانەوەی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان ناسراوە، هەروەها جێ پەنجەی غاندی رابەری هیندی و فەلسەفەی هیندی بە ئاشکرا بە هەڵوێستی تەسەووفانەی هەققەکانەوە دیاربوو لەو جوڵانەوەیەدا". (8). بۆیە دەشوبهێنرێ بە شێوەی شۆڕشەکەی گاندی هیندستان کە ئەویش دژی ستەمی ئینگلیز بوو بۆ سەر هیندیەکان، چونکە زۆر هێمنانە بەرگریان لە شێخەکەیان دەکرد، جگە لەوەش ئەوان لەسەر هەق بوون و ململانێکان لەرێگەی ئەوانەوە دەستی پێنەکردبوو، پاشان ئەوان ئیدیعای ژیانێکیان دەکرد کە دژی چەوساندنەوەی هەژارەکان بووە، بەڵام بەرێگەی تەریقەتی نەقشەبەندی کە رابەرایەتیان هەبوو و شێوەیەک لە رێکخراو بوون و لە سیستمی ژیانی خەڵک جودا بوون، بۆیە مەلا و شێخ و کوێخا و دەرەبەگەکان دژیان بوون .

ساڵی گونییە لەبەرکردن

بۆچی ساڵی 1940 بە ساڵی گونییە لەبرکردنی هەققەکان ناسراوە؟، بەپێی قسەی مەلا ساڵحی عەسکەری کە یەکێک لە موریدە بەناوبانگەکانی هەققە بووە لەکاتی خۆیدا کە زۆرترین کەسی چالاکی وەکو مەلا ساڵحیان هەبووە

بۆ تەبشیری واتە موژدە بەخشی هەققەیی، ئەو گوتوویەتی کە گونییە لەبەرکردن جۆرە پەیڕەوییەک بوو لە ئەهلی تەسەووفی کۆن کە بەرگی خورییان لەبەردەکرد و دەستیان لەدونیا دەشت و گوێیان بە جلوبەرگ و خۆراک نەدەدا و خەریکی خوداپەرستی بوون، هەروەها لەبارەی ئەوەی کە ئایا ژنەکانیشیان گونییەیان لەبەر کردبوو، (مەلا سالّح) دەڵێ (نەخێر ئەوان واتە ژنان، بەجلوبەرگی ئاسایی خۆیانەوە هاتبوون بۆ هاوکاری پیاوان کە نەریتێکی یەکسانیخوازی بوو و فەرقیان لەنێوان ژن و پیاو نەهێشتبوو، جلوبەرگی ئەوکاتی ژنیش زۆر کوالێتی بەرز نەبوو)، بەپێی قسەی هەققە کۆنەکان بێت هیچی لە گۆنییە زیاتر نەبوو کە جیاواز بکرێتەوە .
بەڵام بەشێکی دیکەی گونییە لەبەرکردن بۆ رووبەڕووبونەوەی ئەو دەستگیر کردنەی مامە رەزا بوو لەلایەن میریەوە کە بە پاڵپشتی ئینگلیزەکان کردیان، ئەمە جگە لەوەی موتەسەریفی ئەوکاتی سلێمانی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ بوو، کێشەی زەوی و زاری لەگەڵ شێخەکانی سەرگەڵو هەبوو، بۆیە بە بیانووی ئەوەی لەنێو خەڵکدا بڵاوبوونەتەوە، واتە بنکەی جەماوەرییان خەریکە روو لەزیادبوون دەکات، لەرێگەی بڕیارێکەوە شێخ عەبدولکەریم و مامەڕەزا و چەند کەسێکی تری لێگرتن و ناردنییە کەرکوک، تاکو لەوێ بدرێنە دادگا، بەڵام موتەسەریفی ئەو سەردەمەی کەرکوک مەعروف راوی کە دۆستی شێخ ئەحمدی خانەقای کەرکوک بووە، بڕیاری شەش مانگی بۆ گیراوەکان دەرکردبوو، ئەگەرچی شێخ ئەحمەدی خانەقا لەگەڵ هەققەکان و تەریقەت و بیروباوەڕەکەی شێخ عەبدولکەریم رازی نەبووە، بەڵام بەخاتری خزمایەتی و دۆستایەتی ئاسان کاری بۆ کردبوون و هاوکاری کردبوون. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە زەبروزەنگی حکومەتی ئەوکات کەم بووە، بەڵکو هەققەکان لەهەموو گروپ و عەشیرەت و خەڵکێکی تر زەبروزەنگیان لەسەر زیاتر بووە .
ئەو زیاتر بوونەی زەبروزەنگ لەسەر هەققەکان، هەر لەو مەسەلەی چینایەتییەوە سەرچاوەی گرتووە کە ئوان بەو شیچوەیە پەروەردەکران و ترسیش هەر لەو شێوە تێگەیشتنە هەبوو. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نەبوو کە هەوادار و بڕواداریيان گومانیان لە پێڕەوشتکردنی کولتوور و سیاسەتەکە نەبووبێت، چونکە بەشێکی زۆریان هەستیان پێکردبوو .

هەققە و بزووتنەوەی نیشتیمانی

لەگەڵ ئەوەی کە پێشتریش سۆفیزم وەکو حاڵەتی فەردی واتە تاک هەبوو لە کوردستان، بەڵام بەڕوونی لەدوای سەدەی 19 وە تەریقەتەکانی نەقشبەندی و قادری هاتنە کوردستانەوە و ئەویش لەلایەن مەولانا خالیدەوە سەرچاوەی گرتووە، ئەم دوو تەریقەتە هەردوکیان بەڕاستەوخۆ پشتگیری و بەشداری بزووتنەوەی ناسیونالیزمی کوردییان کردووە، شێخ مەحمود لەناوچەی سۆران و شێخ سەعیدی پیرانیش لە ناوچەی بادینان، " لە ساڵانی جەنگدا شێخ مەحموود وێڕای هەوڵدان بۆ یەکخستنی ریزی کوردان و پەیوەندیکردن بە تورکیا و ئێران و روسیا، هەوڵیشیداوە لەگەڵ ئەو سەرکردانە پەیمان ببەستێت کە ئەو رۆژگارە ریبەرایەتی جوڵانەوەی رزگاری گەلەکانیان لە دەسەڵاتی عوسمانی دەکرد، دیارترین ئەو پەیوەندییانەش لەگەڵ شەریفی حوسێنی مەککە و کوڕەکانیدا بوو بەمەبەستی یەخستنی خەبات و تێکۆشانی هەردولا دژی دەسەڵاتدارانی ئیتیحاد و تەرەقی و لەم پێناوەشدا چەندین نامەی بۆ ناردوون، بۆیە رۆڵی سەرەکی بەشداریکردنی گەلی لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی گەلی کورددا لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم و پاشەکشەی تورکەکان لە شاری سلێمانی رێگەنەدان بەوەی فەرمانڕەوایی شارەکە بکەن، شێخ مەحمود بوو". (9). هەر لەدوای ئەوەش کە ئینگلیزەکان لەرێگەی کوردەکانی ناوچەکەوە کە پشتگیریان لە

داگیرکاری ئینگلیز دەکرد و شێخ مەحمودیان بە دیل گرت، ئەو لەدادگاییەکەیدا نکوڵی لە پشتگیری خەباتی گەلی کورد ناکات، بەڵام نکوڵی لە دڕاندنی ئاڵای بەریتانیا دەکات، بەڵام بە دڕندە و ستەمکار دژی کورد ناویان دەبات .
نموونەیەکی دیکەی بەشداری و پشتگیری کردنی تەریقەتی نەقشەبندی بۆ بزووتنەوەی نیشتیمانی و کوردایەتی لەلایەن شێخ سەعیدی پیرانەوە کە لەساڵی 1865 لە ناوچەی پالۆی کوردستانی باکور لەدایک بووە، دواتر لە ناوچەی خنس لە ئەرزەرووم خانەقای نەقشەبەندی دروستکردووە و دواتر وەکو شۆڕشگێڕێکی بزووتنەوەی ناسیونالیستی ناوی هاتووە جگە لە شێخایەتییەکەی، "شێخەکانی پیران بنەماڵەیەکی ناوسراو و بەناوباگی باکوری کوردستان بوون، پێویست دەکات ئاماژەیەکی کورت بە کەسایەتی شێخ سەعیدی پیران و بنەماڵەکەی بدەین، چونکە نە راپەڕینی ساڵی 1925 بەبێ شێخ سەعید ناوی دێت و نە شێخ سەعیدیش بەبێ راپەڕینەکە ناوی دێت". (10). دوای ئەوەی مامەڕەزا لەلایەن دەسەڵاتی ئەوکاتەوە دەستگیر دەکرێت، هاوڕێ فەهد سکرتێری ئەوکاتی حیزبی شیوعی عێڕاقی پەیوەندیی لەگەڵدا دەگرێت، وەکو ئەوەی نیشتیمانپەروەرێک، نەک وەکو ئەوەی بزووتنەوەی هەققە ببێتە بزووتنەوەیەک و پاشکۆیەکی جەماوەری و کۆمەڵایەتی سەر بەحیزبی شیوعی عێراق، شێخ هاوڕێ لەبارەی پەیوەندییەکانی هەققە و بزووتنەوەی نیشتیمانی کوردیەوە پێیوایە "هەققە نەک هەر لەگەڵ حیزبی شیوعی عێراق هاریکاری کردووە، بگرە لەسەردەمی کۆماری مەهابادیش، هاوکاری ماددی و مەعنەوی کردووە و پێشمەرگەی رەوانەی ئەو شۆڕشە کردووە بۆ پاڵپشتی شۆڕش و کۆمارەکە و لەگەڵ قازی محەمەدیش پەیوەندییان هەبووە، ئەمە بەفەرمانی مامەڕەزا بوو، هەروەها هاوکاری شۆڕشی ئەیلولیشی کردووە، بۆیە بابەتەکە تەنها پەیوەندی بەشیوعییەتەوە نییە، بەڵکو زیندووبوونی روحی کوردایەتی و حەماسەت و شۆڕشگێڕی هەققەکان بووە بەرامبەر بەزوڵم و نادادپەروەری و ستەمکاری ."
بەڵام ئەمە هەموو دانپیانانەکە نییە بۆ بەشداری کردن لەسیاسەت، چونکە ئەو پەیوەندیەی کە هەققەکان هەیانبووە لەگەڵ حیزبی شیوعی، خاڵێکی هاوبەش بوو، دروشمی (برایەتی و هاوبەشی و دادپەروەری کۆمەڵایەتی) هیچی لەدروشمە سیاسیەکانی حیزبی شیوعی کەمتر نەبووە کە یەکسانی و سۆسیالیستی و دادپەروەری بووە بۆ چینەکان، بەتایبەتی چینی جوتیار کە ئەوکات دەرەبەگەکان زاڵبوون بەسەر جوتیارەکان و چەوساندنەوە مابوو، ئیدی ئەگەر حیزبی شیوعی بەتیۆر باسیان لەو دروشمە کردبێت یان هەوڵی نەهێشتنی چەوساندنەوەی دابێت لەڕێگەی شانە حیزبیەکان و پێشمەرگەکانیەوە، یان لەرێگەی کادرەکانیەوە کە هۆشیاریان بڵاودەکردەوە، ئەوان واتە بزووتنەوەی هەققە بەهۆی بڕوابوون بەو دروشمانە وەکو کوولتورێکی بەجێماو لەلایەن ریبمایی‌کردن لەلایەن شێخەوە، ئیدی بە پراکتیک سەلماندویانە و کاریان بەو دروشمانە کردووە، بۆ نموونە هیچ هەققەیەک بڕوای بەموڵکیەتی تایبەتی نەبووە، تاکو ئەوکاتەی کە شۆڕشی نوێ دروستبووە لەدوای شکستی شۆڕشی ئەیلول، ئیدی زەوی لەهەموو گوندەکانی کوردستان دابەش کرا، ئەوەبوو هەققەکانیش لەهەموو گوندەکان وەکو هەر هاوڵاتیەکی تری موسڵمانی کورد، پارچە زەوی خۆی وەرگرت، بەمجۆرە موڵکیەت بوو بەیەکێک لە پرنسیپەکانی ژیانیان کە پێشتر لە بەرچاو ناگیرا، بەڵام پێشتر جگە لەتوتن و ترێ و مێووژ کە یەکێک بوون لەو بەروبووم و سەرمایە و داهاتی ئەو گوندانەی هەققەیان تێدابووە، هیچ جۆرە بەروبوومێکی تریان نەفرۆشتووە، یان ئەوەی بەبێ یەکتر هیچ شتێکیان نەخواردووە، بەیەکتریان گوتووە خوشک و برا، تائەو رادەیەی کەچی لەلای ئەوان وەکو پیاو کارەکتەرێک بووە لەنێو پیاوان و کاریان کردووە و هیچ جیاوازییەکیان نەبووە .
سەرەنجام ئەم تەریقەتە واتە هەققە نەقشبەندییەی کە پاشماوەی رۆشنبیرییە هاوردەکەی مەولانا خالید بوە کە لەهیندستانەوە هێنابووی، بۆیە وەکو خاوەنداری فکرەکە خاوەنی بووە و شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە پێشڕەوایەتی کردووە و بووە بە مەزهەبێکی جەماوەری، بەڵام دواتر بوو بە بزووتنەوەی جەماوەری و نەرتێکی یاخیگەرێتی سیاسی و کۆمەڵایەتی و بووە بە جێگەی گفتوگۆی رۆشنبیری کۆمەڵایەتی .

مولکییەت لەلای هەققەکان

هەققەکان بەپێی ئەو بڕوا یەکسانیخوازیەی کە مامەڕەزا وەکو بڕوا پێی بەخشیون، مولکیەت لەلای ئەوان ریایی ژیانێکی بێمانایە و پێویست ناکات ئینسان بڕوای بە مولکیەتێک هەبێت کە بەهۆیەوە شەڕو شۆڕی لەسەر بکات و ئینسانەکانی دیکەی لەسەر بکوژێت کە بڕوایان بەو شێوە ژیانە هەیە، ئەمە بۆ مەسەلەی کۆمەڵایەتیش هەر وابووە کە پیاوان ژنەکانیان بە مولکی خۆیان نەزانیوە و نەیانتوانیوە لەژن بدەن و لێیان تورە ببن یان جیاوازییان لەگەڵ بکەن، ئەمە مانای ئەوە نییە کە ئەوان رەوشت و ئاکارییان ناحەز بووبێت و بەربەڕەڵا بوون، بەڵکو لە خەڵکی تر و کوولتووری تر زیاتر پەیوەست بوون، بەڵام بەهۆی یەکسانیخوازییەکەیانەوە ژن و پیاو جیاوازیان نەبوو، باشترین سەلمێنەر بۆ ئەو نەبوونی جیاوازییە ئەو ژن پیاوانە بوون کە لەخانەقا پێکەوە لە ژورێک بوون و سڵیان لەیەکتر نەدەکردەوە .

لەبارەی مولکی زەوی و زاریش، هەققەکان تاکو ئەمدواییەش کە نزیکەی ساڵی 1985 بڕوایان بە مولکی زەوی نەبووە و بڕوایان بە بەرهەمی کشتوکاڵی نەبووە تەنها بۆ خۆیان بێت، تا ئەو راِدەیەی تەنها توتن کە یەکێک بووە لە سەرچاوەی داهاتیان کە بردوویانە بۆ شار و لەلایەن میرییەوە فرۆشتوییانە بۆ پەیداکردنی پێداویستی ساڵێک لەشار کڕویانە و هێناویانەتەوە بۆ لادێ، ئەگەرنا میوە و گەنم و جۆ و بەرووبووم و تەنانەت ئاژەڵیش بە مولکی خۆیان نەزانیوە. ئەوان ئیستاش شانازی بەو رابردووەوە دەکەن کە باب و باپیریان وەکو کوولتوورێکی شارستانی بەرکاریان هێناوە و بۆتە چیرۆک لەلای ئەو خەڵکانەی کە لەگەڵ هەققەکان ژیاون. چونکە ئەوان میوە بەتایبەتی ترێ و هەنجیر و خۆخ و سێو و بارێزە و هتد باشیان هەبووە، بەوپێیەی کە لەکوێستانەکان و لەنزیک شاخەکاندا ژیاون، بەڵام نەیانبردووە بۆ شار بۆ فرۆشتن وەکو دەستکەوتێک بۆ کڕینی پێداویستی ژیان، هۆکاری ئەمەش یەکەم بەهۆی ئەوەی بڕوایان بە مولکییەت نەبووە و خاوەنی عەقلیەتێک نەبوونە کە بۆیان بەجێماوە لە شێخەوە، دووهەم بە هۆی ئەوەی کە گوندەکانیان لەنزیک شاخ بووە و دووربوونە لە شارەوە و جادەی باشیان نەبووە تەنها گوێدرێژیان هەبووە و لەرووی جەستەییشەوە کاریکتەری شاریان کەم بووە بۆ ساغ کردنەوەی ئەو بەرهەمانە، تاکو بەرهەمەکەیان ببات بۆ شار بۆ فرۆشتن و یەکلاییبکەنەوە، بۆیە هەر بۆ خواردنی خۆیان و بۆ دیاری بووە بە خزم و دۆستانیان بە خێر بۆ خەڵکی هەژار بووە .

هەرچی حەمە سوورییەکان بوو بەو شێوەیە نەبوون، ئەوان وەکو جوداکارییەک دەرهەق بەو هەققەیەی مامەرەزا کارییان پێدەکرد، ئەوان سیستمی ژیانیان رێکخستبوو وەکو ئەوەی ژیانی هاوبەشی پێویستی پێیەتی، ئەوان بەرووبوومی ساڵانەیان دەبرد بۆ شار و لەرێگەی کەسە کارگێڕییەکانیانەوە ساغ دەکرایەوە و دەکرا بە پارە و شتومەک و پێداویستی رۆژانەیان پێدەکڕی و دەیانهێنایەوە بۆ گوندی کڵاوقوت کە مەنزڵی گشتیان بوو. ئەم دابەشکردنی کار و ژیان و وەکو یەک پێناسە و شوناسی ئینسانییە، لەلای گروپی مامە رەزاییەکان نەبوو، بۆیە بەوان دەگوترا کۆمۆنۆنەی پاری سیان سۆڤیەتی بچووک کە لەگوندێکدا خولْقاندبوویان، وەکو ئەوەی کە فریدریک ئەنگلس هاوڕێی مارکس لە کتێبی (اصل العائله وملکیه خاصه و الدوله) دا دەڵێ، بەشێکی کۆمەڵگەی بەشەریی بەتایبەتی ئامریکیەکان بەبێ ئەوەی بزانن کۆمۆنیزم لەرووی تیۆرییەوە تێگەیشتبن، ئەوان بۆ خۆیان دونیای ۆمۆنیزمیان پی کهێناوەو و کار بەو سیستمە ژیانە دەکەن و هیچ لەژێر فشاری تیۆری ئێمە نین، بەڵام هەققەکان بەراستیەکەی ئەگەرچی بۆخۆیان لەدوای هاتنی تەریقەتەکە هەر وابوون، بەڵام دواتر لەژێر کاریگەری هاورٍِێیەتی فەهد و مامە رەزا لەزیندانِدا، بیروباوەڕی یەکسانیخوازی بوو بە پرنسیپ بەبێ ئەوەی خۆیان بزانن کاریگەری کۆمۆنیزمی سیاسییە   .

حەمە سوور پیاوە یاخیەکەی هەققە

حەمە سوور پیاوێکی مسکێن بوو لە بنەماڵەی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە نەبوو، بەڵکو پێشتر کە بەرهەزەکاری هاتبووە شەدەڵە، بووە بە گاوانی ماڵی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە و بۆ ماوەی زیاتر لە 5 ساڵ، پاشان لەگەڵ سۆفی و موریدەکانی تردا تەریقەتی وەرگرتووە و نزیک بۆتەوە لەفکرەکە و بە زیرەکی خۆی هەم شت لەوانەوە فێربووە و هەمیش توانیوویەتی لە تەسەووف و هەققایەتی تێبگات و ئیرادەی خۆی بەکاربهێنێ بۆ سەرکردەیەکی ئاینی و باوەڕ بەخەڵک بهێنێ کە ئەویش پیاوێکی روحانییە، بەڵام وەکو پیاوە بەتەمەنەکانی هەققە دەگێڕنەوە، پیاوێکی زیرەک بووە و ئەو رۆشنبیرییە ئاینییەی هەرز کردووە و زوتر لەموریدەکانی تر تێیگەیشتووە، بەوجۆرە وردە وردە دەردەکەوێت، چونکە دەکەوێتە موناقەشە و گفتوگۆیی چڕوپڕی لەگەڵ شێخ گەورە، دواتر دەبێتە یەکێک لەپێشەواکانی هەققە بە ستایلێکی تر کە لەشێوەی کۆمۆنە بووە، بەڵام بەشێوازێکی تر کە شەریعەتی لەفەرهەنگەکە کردۆتە دەرەوە کە ئەوە یەکێکە لە جیاوازیە جەوهەریەکانی حەمە سوور لەگەڵ خودی تەریقەتەکەی مامەڕەزا .

حەمە سوور وەکو دەگوترێت و هێشتا ساغ نەبۆتەوە بەتەواوەتی، خەڵکی لای ناوچەی ئالان و سیوەیلی ناوچەی شارباژێر بووە، یان لەدەرەوەی کوردستانەوە هاتووە، چونکە بە سیما کە پیاوێکی سوورە بووە و چاو شین و قژ زەرد و رەفتاریشی لەکورد نەچووە، بەڵام کوڕێکی نەخوێنەوار بووە، دوای ئەوەی خۆی بەمورشیدی تەریقەتی هەققە و نەقشبەندی دەزانێ و لەشەدەڵە جیادەبێتەوە لەسەر تەریقەت و شەریعەت کە لەگەڵ شێخ عەبدولکەریم موناقەشەیان دەبێت، بەو بیانووەوە دوور دەکەوێتەوە و بانگی سەربەخۆیی دەکات و کۆمەڵێک خەڵکیش بەدوای دەکەون، ئەوان پێش ئەوەی شەدەڵە بەجێبهێڵن، سندووقێکیان درووست کردوو پوڵێکی زۆریان کۆکردەوە، ئەوەبوو چاخواردن و جگەرەکێشانیان وەکو کولتوور و کردەیەکی نەگونجاوی کۆمەڵایەتی و مەسرەفگەرایی، بەمانای وشە قەدەغەی کردبوو، هەروەها جلو بەرگی سادە و ساکاریان لەبەر دەرکرد و ریشیان دەهێشتەوە و خۆیان جیاکردەوە لەهەققە راستەقینەکە کە مامەڕەزا پێشەوایەتی دەرکردن .

دوای ئەوە حەمە سوور لەگەڵ کۆمەڵێک هەققە و مورید و و سۆفی، شەدەڵە جێدەهێڵێ دەچێتە گوندی کلاوقوتی سەر بەناوچەی ناوشوانی سەر خاسە و سەر بە شاری کەرکوک و لەوێ شوێنێک درووست دەکەن و ژن و پیاو پێکەوە بەهاوبەشی دەژین، ئیدی سیستمەکەیان دەقاو دەق کە برایەتی و هاوبەشی و دادپەروەری وەکو خۆی پراکتیک کردووە .

دابەشکردنی کار

ئەوان بروایان بەوە هەبووە کە کەسێک ناتوانێ بەتەنها بەهەموو کارێک رابگات و فریا بکەوێت، بۆیە کارەکانی رۆژانەیان دابەشکردووە و هەرکەسێک بەکارێک هەڵساوە و کاری ئەویتری نەکردووە، بۆ نموونە یەکێک لەداهاتەکانیان تەزبیح فرۆشتن بووە، ئیدی بۆ ئەمەش کەسێک قەزوانی چاندووە بەحوکمی ئەوەی قەزوان چاندن یەکێک بووە لەو سەرمایەیەی کە بیریان لێکردۆتەوە، چەند کەسێکی تر قەزوانیان کردووە و پاکیان کردۆتەوە، هەندێکی تر کردویانە بەتەزبیح، کەسێکی تر بردوویەتی بۆ شار و فرۆشتوویەتی، پاشان بەو پارەیە کەرەستەی تایبەت و جل و بەرگ و خواردەمەنی پێکڕیوە کە بۆ هەمووان چوون یەک واتە (یەکسان) بووە .

ئەوان رەفتارێکی جودایان درووست کرد لەگەڵ هەققەکانی تر کەسەر بەخانەقای مامە رەزا بوون، ئەویش ئەوەبوو کە بەپێچەوانەی هەققەکانی سەر بە مامە رەزا، ژن و ژنخوزابیان نەکرد، بەو پێیەش منداڵیان نەدەبوو، چونکە خێزانیش هەبوایە منداڵیان نەدەخستەوە، ئەوەبوو دوای مردنی حەمە سوور ئیدی هێواش هێواش هەوادار و موریدی حەمە سووری کەمدەبوونەوە و دەمردن و دواکەسیشیان لەساڵی 1988 لەشاری چەمچەماڵ کۆچی کردو رەچەڵەکیان نەما وەکو تەریقەت .

ئەگەرچی دۆخی ئەوان دوور بووە لەگەڵ بنەچەی تەریقەتەکە کە هەققە رەسەنەکان بوونە و سەبارەت بە هاوبەشییەکەیان کە جیاواز بووە لەوانی تر، بەڵام شێخ هاوڕێ دەڵێ" حەمە سوور سندوقی هاوبەشی درووست کردووە، تەنها ئەو جیاوازیەشی هەبووە و هیچی تر، ئەگەرنا خاوەنی تەریقەتەکە شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە بووە، خانەقاکەشی لەخانەقای مامەڕەزا و پێش ئەوانیش بچووکتر بووە، ئەو ئەسڵەن بەهۆی ئەوەی کە هەموو کەس حاڵی نەبوو لێی ئایا خوداپەرستی دەکات یان کارێکی دیکەی نهێنی، بۆیە هەوادار و موریدی سنووردار بوو".
بەڵام پێدەچێ ئەو جیابوونەوەیەی حەمە سوور لەگەڵ شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، تەنها مەسەلەی ئاینداری و خودا پەرستی و جیاوازیەکانی تر نەبووبێت، بەڵکو لەوە دەچێت هێزێکی سیاسی لەپشتەوە بووبێت، چونکە مامەڕەزا پەیوەندیی بەهێزی سیاسی و نیشتیمانپەریەوە کردووە، بەپێچەوانەوە حەمە سوور و حەمە سووریەکان هیچ ئینتیمایەکی سیاسیان نەبووە، ئەمە یەکێکی دیکە لەخاڵی جەوهەری جیاوازییەکان کە نە هەققەکان خۆیان و نە کەسانی لێکۆڵەری ئەم بوارە باسیان نەکردووە.
نهێنی جێکەوتە بوونی فکرەکەی حەمە سوور و مانەوەی لە گوندی کڵاوقوتی سەر بەناوچەی شوان، بەتەنها و بەبێ پشت و پەنا کە ئەمنیەتێکی وەهایان هەبێت و موسڵمانەکان نەتوانن کێشەیان بۆ درووست بکەن، هەروەها نهێنی ژیانی کۆمەڵایەتیان لەنێو خۆیان دەرنەچێتە دەرەوە، ژن و پیاو پێکەوە لەو حەسارەدا بژین و منداڵ نەهێنن بۆ سەر ژیان و بیر لەوە نەکەنەوە کە بەهۆی نەزۆکیانەوە دوچاری ئینقراز واتە لەناوچوون دەبن لەرووی کۆمەڵایەتییەوە، لەوانەش گرینتر ئەوەیە کە چۆن توانییان بڕوا بەخەڵکی دەوروبەری بهێنن کاربکەن و موڵکیەتیان لەبەرچاو نەبێت و هێز و توناییان بەکاربهێنن بۆ سندووقی هاوبەشی کە موڵکی هیچ کەس نەبوو، جگە لەموڵکی گشتی کە هەققەکان نێو ئەو حەسارەبوو .
ئەو خاڵەش گرینتگرە کە حەمە سوور نەترساوە لەهیچ هێزێکی دیکەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی کە شێخ و سەید و مەلا و کەسایەتییە ئاینیەکانی ناوچەکە و میری دژایەتی بکەن و لە ئاستی کۆمەڵایەتی دووچاری کێشەی بکەن، هەروەها لە ئاستی سیاسیش نەترساوە کە سوپا و چەکدار بێنە سەری و کێشە بۆ حەسارەکەی درووست بکەن، ئەمە جگە لەوەی کە دەوڵەتی بەعس باش دەیانزانی کە پیاوانی لایەنگری هەققە دەچوونە نێو شارە گەورەکانەوە و شتە دەستکردەکانیان دەفرۆشت و کەرەستە و پێداویستی ماڵ و خواردنیان دەکڕی و دەیانهێنایەوە بۆ حەسارەکە و وەکو یەک بەهرەمەند دەبوون لەو بەرهەمانە، مەبەست لەو هاوبەشییە بوو کە وەکو فکرێک لەنێو کۆمەڵگا و لەنێو سییاسەت و حکومەتیش رەتکرابۆوە و بەشێوەیەک لە شێوەکان یاساغ بوون کە حەسارەکانی حەمە سوور دایهێنابوو. "ساڵی 1957 حکومەتی پاشایەتی حەمە سوور دەگرن، بەڵام دوای شۆڕشی 14 ی تەممووزی ساڵی 1958 ئازاد دەکرێت ".
سەرەنجام هەققە ئەو کێشە گەورە و نهێنییە پڕ مەترسییە نییە کە خەڵکی نەیاری ئەم بزووتنەوە کۆمەڵایەتیە بەهەموو هێزێکیانەوە دژی بووەستنەوە، بەڵکو ترسەکە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە ئەوان شیرازەی کۆمەڵایەتی کولتووری ئیسلامی توندڕەو تێکدەدەن و هیچی تر نەبووە، لە ئاستی سیاسیش ئەو مەترسییە بووە کە لەدژی سیستمی سیاسی نادادپەروەری بوونە و هیچ تر .
هەرچەندە بەقسەی شێخ هاوڕێ زۆر کەس و لایەن و نەیاری ئەم بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە گەرەکیان بووە کێشە لەنێوان گروپی هەققەی رەسەن و گروپی حەمە سوور درووست بکەن، بەڵام هەم سەرچاوەی خانەقا و هەم موریدەکانی مامە رەزا گوێیان بەو قسەو باسانە نەداوە، تێگەیشتوون کە دەستێک هەیە بۆ تێکدانی بزووتنەوەکە و ناشیرن کردنی هەققە، بۆیە دواتر هەموو هەوڵەکان نەزۆک دەرکەوتوون، لەمبارەیەوە هەمزە عەبدوڵڵا دەڵێ شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە مرد، حەمە سوور جبە و مێزەرەکەی شێخی لەبەر کردووە و گوتویەتی ئیدی من شێخی هەققەم، بەڵام شێخەکانی پاشماوەی هەققە لەوێ دەریدەکەن و لەوێوە دەچێت بۆ گوندی کڵاو قوتی ناوچەی شوان

و لەوێوە درێژە بە رابوونی ڕەوتەکەی دێنێت و سەرەنجامیش سەردەگرێت و دەمێننەوە وەکو ڕەوتێکی جیاواز لە هەققەکانی دیکە .

****

سەرچاوە و پەراوێزەکانی پاژی پێنجەم

1 :کاریگەری خێڵ و ئاین لەسەر بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد. لە نێوان ساڵەکانی 1847_1881. بڵاوکراوەکانی دەزگای جەمال عیرفان بۆ چاپ . ساڵی 2014. ل141

2 :د. رەشاد میران. رەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا. گۆڤاری سەنتەری برایەتی هەولێر ساڵی 2000

3 :مستەفا عەسکەری. ئاوڕدانەوەیەک لە بزووتنەوەی هەققە. پیاچوونەوە. محەمەدی مەلا کەریم. لەچاپخانەی علا ساڵی 1983 لە چاپ دراوە. ل24 .

4 :ئیدمۆنز حاکمی موتلەقی ئەو سەردەمەی داگییرکاری بەریتانی بوو، جگە لەوەی لەگەڵ کێشەی کورددا تەبا نەبوو و چارەسەری پێنەبوو، بەپێی گێڕانەوەی مێژوو زوڵمیشی لەگرووپە کۆمەڵایەتیەکان کردووە، زوڵم کردن لە شێخ عەبدولکەریم و شێخ مەحمودی نەمر و باشترین سەلمێنەریش ئەوەیە فایەق بێکەس بە شیعرێک وەڵامی ناهەقییەکانی داوەتەوە .

5 :مستەفا عەسکەری، ئاوڕدانەوەیەک لە بزووتنەوەی هەققە، پیاچونەوەی. محەمەدی مەلا کەریم. لەساڵی 1983.لەچاپخانەی علا لە بەغدا چاپکراوە. ل11 .

6 :هەمان سەرچاوەی پێشوو ل11

7 :مستەفا عەسکەری. ئاوڕدانەوەیەک لە بزووتنەوەی هەققە. پیاچوونەوەی. محەمەدی مەلا کەریم. لەچاپخانەی علا لە بەغدا لە چاپدراوە. ساڵی 1983. ل50

8:هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل59

9 :د. جەعفەر عەلی. سۆفیزم و کاریگەری لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا (1880_1925) ئەندێشە بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەدەبی و فکری. ساڵی 2013. ل198

10 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل218

قەرەج .. جیبسییەکان

گرووپە بێ شوناسە یاخییەکەی جیهان

قەرەج یان کاولی یان مانۆشی یان جیبسییەکان کە چەندین ناوی جیاوازیان هەیە لەسەرتاسەری جیهان هەیە، لەهەر ولاتێک و هەر جوگرافیایەکی جیاواز و هەر زمانێک ناوو نازناوێکیان لێناون و بەو ناوەوە ناسراون .
لەهەموو دونیا کۆمەڵێک خەڵک هەن بەناوی کۆمەڵگەی جیبسی. یان قەرەج، یان غجر یان کاوەلی یان دۆم یان بە ئاڵمانی زیگونەر یان بەروسی تسیگانی، بەپێی قسەی دکتۆر هارولد بێت کە کۆمەڵناسێکی مۆدێرنی ئامریکییە، تێرمی قەرەج لە جیپسیزی میسرییەوە هاتووە، ئیجیپپستکە بەئینگلیزی میسرە، بەپێی قسەی دکتۆر مستەفا جەواد بێت کە کۆمەڵناسێکی عیراقییە، کاوەلی لە وشەی کابولەوە هاتووە کە پایەختی ئەفغانستانە و کابولییە، هەر ئەم ریشەی وشەیەیە کە وایکردووە قەرەجەکانی عێراق ناویان نراوە کاوەلی .
قەرەج ئەو گرووپە کۆمەلایەتییەن کە هەم زمان و هەم کولتوور و هەم بێ خاک و نیشتیمانن و هەم جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ تەواوی کۆمەڵگەکانی دیکەی دونیا هەیە، هەم یاخیگەرێکی جیهانین و دژ بەهەموو دەستووری دەوڵەتانی دونیان، لەهەموو دونیا کۆمەڵێک خەڵک هەن بەناوی کۆمەڵگەی جیبسی. یان قەرەج، ئەم گرووپە کە خاوەنی ستایلێکی تایبەت بەکولتووری کۆمەلایەتی خۆیانن و لە تەواوی دونیا بە ئاشکرا و بەنهێنی دەژین و لە کوردستانیش بەگرووپی جیاواز هەن، بۆیە هیچ لێپرسراوێتییەکی نیشتیمانی و ئەخلاقی و نەریتی گشتی و یاسا و دەستوور ناخەنە سەر شانی خۆیان، یەعنی شانی خۆیان خاڵی کردۆتەوە لەهەموو بەرپرسیارییەکی حکومڕانی و سیاسی و تەنانەت ئاینیش، ئەم دۆخەیان لەهەموو دونیادا بۆیان چۆتە سەر و هەر بەو نەریتەوە دەژین .
لەولاتانی رۆژئاوا کە زۆر جەخت لەسەر بوونی خۆیان دەکەنەوە لەژێر عینوانی (شتاتسلوس) واتە (کۆمەڵی بێناونیشان و بێ ولاتەکان) ناسراون، جەنگی فەرهەنگی و سیاسی و تەنانەت کۆمەلایەتیش دەکەن و بەرگریکردنیان لەخۆیان لە ستایلی هیچ گروپێکی ستەمدیدەی دونیا ناچێت کە مافیان خوراوە یان بە چاوی جیاوازەوە تەماشا دەکرێن و مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت، هەموو لێکۆڵەرە سۆسیۆلۆژیەکان لەسەر ئەوە رێکەوتوون کە قەرەج لە بنەچەدا هندین، مەبەست لەم لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە لە لایەنە ئەفسانەییەکەیان بهێنین و بچینە سەر بنەچەکەیان، چونکە بەشێکی زۆریان قەبوڵ ناکەن لە رەسەنایەتیەکەیان بپێچیتەوە، بۆیە ئێمە لێرەدا دەیانخەینە بەردەم روناکی تیۆری زانستی، چونکە زۆرترین ئەفسانە و خەیاڵ و وەهمی جیاوازیان هەیە، سفری تەکوینی تەورات باس لەوە دەکات بۆیە نەفرەت لەم هابیل کراوە و دەڵێ " متى عملت الارچ ل تعود تعگیک قوتها، تائها و هاربا تکون فی الارچ سفری تکوین الاصحاح الرابع عدد 12، چونکە ئەم گرووپە لەو رۆژەدا لەدایک بوونە ئەو رۆژەی کە لەبەردەم بایەکەدا تاکو هەڵیبمژێت" (1). بەدەر لە گەڕانی ئەنترۆپۆلۆژی بۆ ئەم گرووپە نێودەوڵەتییەی کە لەتەواوی جیهاندا هەن، بەلام کێشەی بوونیان جگە لە شوناس بۆ خۆیان یان مەسەلەی نیشتەجێبوونیان کە کێشەیەکی گەورەی یاسایی و دەستووری و دیموگرافی و دیزانی جوگرافیشی خولقاندووە، بۆیە هەمیشە ئەو کۆمەڵگا پەرشوبلاوە خەمی یەکگرتنەوەی نییە، بەقەد ئەوەی خەمی پاراستنی شوناس و کولتووری خۆیەتی، ئەم یاخیگەرێتییەش وای کردووە بەزۆر ناچار بکرێن لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێک بگوازرێنەوە کە جارێکی تر یاخیگەرێتی سەرهەڵدەدات و سیستمی ئەو دەوڵەت و کۆمەڵگەیە نەشێوێنن" لە ئەنجامی بەهێزبوونی رژێمی رەهاخوازی پروسیا لە سەرەتای سەدەی هەژدەمەوە هەڵسوکەوتی تاوانکارانە و سزای قورس لە دژی جیبسییەکان و ئەوانی تر بە تایبەتی بێنەواکان دەستی پێکرد، پاساوی ئەو چەوساندنەوەیە شێوەکانی کۆچەری ئەمانە بوو نەک ناسنامەی جیبسیبوونەکەیان، کۆچبەری ئەوان نەک ناسنامەی جیبسی بوونەکەیان، دەسەلاتداران نەک تەنها بە فرت و فێڵ تۆمەتباریان دەکەن، بەڵکو بە دزی و ئاگربەردان و کوشتن تۆمەتباریان دەکردن، بۆیە ئەو بڕیارانە لەلایەن رژێمە رەهاکانەوە لە دژیان دەرکران". (2). کە بڕیارێکی زۆر نامرۆڤانە بوو .
بەپێی قەناعەتی ئەوان خودا لەسەروەختی خۆی سێ جۆر ئینسانی درووست کردووە، یەکەمیان رەشپێستەکان بوون، ئەوان کەوتنە کیشوەری ئافریقیا و ئەوانی دیکە سپی پێستەکان بوون کەوتنە ئەوروپا، سێهەم رەگەزی

بەشەری قەرەج بوو کە دەڵێن باب و باپیرانی ئێمە بوون، کە بە کین ناسراون، ئیدی بەهۆکاری چەوسانەوەوە پەرشوبڵاوبوونەوە، بەڵام چیرۆکێکی تری جیاواز هەیە کە لەچیرۆکی ئەفسانە دەچێت، پێیوایە قەرەج بەهۆی ئەوەی بزماریان درووستکردووە و بۆ لە خاچ دانی مەسیح بردوویانە و خودا ئیتر تورەبووە لێیان و بەوشێوەیە ژیانی بۆ دابین کردوون، واتە غەزەبی لێگرتوون، بەهەرحاڵ هەموو ئەو تێگەیشتنە کۆمەڵناسیانە دەرکەوتووە کە ئەوان هەمیشە هەڵوێستێکی ناجێگیرییان هەبووە بەتایبەت بەرامبەر مەسیحییەکان .

ئەوان لەجیهانێکی بێسنووردان و لەهەر جوگرافیایەک بن بروایان بەنیشتیمان نییە و بروایان وایە بوونەتە قوربانی ئەو ناونیشانەی کە شانازی پێوەدەکەن، بۆیە لەهەر وڵاتێک بن، کوردستان و رۆژهەلات و رۆمانیا و بولگاریا و فەرانسە و ئیسپانیا و وڵاتانی عەرەبی و تورکیا و ئەورووپای رۆژهەڵات و ئێران و تادەگاتە کیشوەرەکانی دیکەی وەکو ئامریکا و ئامریکای لاتینی کە مەکسیک و ئەرجەنتین و بەرازیل، ئەوان بەگشتی ماڵەکانیان لەگەڵ ماڵیٚکی قەرەجی کوردستانی کە هیچ زەمانەتێکی کۆمەڵایەتی و تەندرووستی و یاساییان نییە، جیاوازی نییە، جگە لەو کەرەستانەی کە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازن، بۆیە لەرووی ئسلوبەوە هەمان شێوەن، بەڵام چونکە لە ئەوروپا خیوەت و رەشماڵ نییە، بەڵکو شوقە هەیە و سیستم دابینی کردووە. کەوابوو جیاوازیشیان نییە لەگەڵ ئەو ژیانەی کە لەئیسپانیا هەیانە، یەعنی هەمان شێوە ژیانیان هەیە لە هەموو کایەکاندا .

ئەم کۆمەڵە خەڵکە جیاوازە لەهەر وڵاتێک بن، بەهۆی رەفتاری نامۆ بەخەڵک، واتە جیاوازی ژیانی رۆژانەیان لەگەڵ دەورووبەرەکەیان وەکو کەمینە، بەو هۆیەوە بەهاوڵاتی پلە سێهەم دەستنیشان کراون، یان بەمانای ناحەز ناسراون، بەتایبەتی کۆمەڵگەی ئیسلامی لەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەراست .

هەرکەسێک ناحەز بێت لەرووی کۆمەڵایەتیەوە، پێی دەگوترێت (دەڵێی قەرەجی)، ئەمانە بەهۆی سەربەخۆییانەوە لەژیان هیچ جۆرە پشتگیرییەک ناکرێن لەلایەن حکومەت و سیستمی حوکمرانی هیچ دەسەڵاتێکی دونیاوە، هەروەک چۆن لە ساڵی 1925 فشار خرایە سەریان بۆ ئەوەی وەکو هاوڵاتی ئاسایی کار بکەن و ئەرک و ماف بەپێی دەستووری ئاڵمان و یەکێتی سۆڤیەت وەربگرن، ئاوها جارێکی تر لەساڵی 2010 لەفەرانسە دوور لەهەموو بەهایەکی ئینسانی لەژێر فشاری دەستووری فەرانساو تەواوی ئەوروپا، بەپێی یاسای وڵاتەکان لە کەمپەکانیان و شوێنی ژیانیان دەرکران و جارێکی تر ژیانیان لێتێکچوو و تارادەیەکیش شار بەدەرکران، بەڵام دواتر لەژێر گوشاری نێودەوڵەتی حاڵیان کەمێک باشتر بوو، بەڵام هەروەکو چۆن لە کوردستان ئەو گرووپە کۆمەڵایەتی یە خراپ دەژین لە رووی مافەکانیانەوە یان بەهۆی شێوەی ژیانیانەوە، ئاوهاش لە ئەوروپا و ئەسکەندەنافیا دەژین.

بەشێک لە لۆژیکی ئەوان بۆ ژیان ئەوەیە کە مادام هەمیشە لەژێر ستەمی بەردەوامدان، ئیدی پێویست ناکات خزمەتی ئەو وڵاتانە بکەن کە نە خاک و نە نەتەوە و نە زمان و نە کولتوورەکەیان موڵکی ئەوانە، بۆیە هەمیشە لە دۆخی یاخیگەرێتی دەژین .

رێژەی قەرەج بە ژمارە

قەرەج لەتەواوی دونیا بوونیان هەیە، ئیدی بەپێی رێژەکانیان کەمو زیادیان هەیە لەهەر وڵاتێک و هەر ژمارەیەکیش دانرابێت وەکو سەرچاوە، تەنها نزیکەی یان تەقریبی دانراوە، چونکە ساڵ بەساڵ لە زیادبوونن و هیچ سیستمێکی جیهانیش ناتوانێ ئاماری تەواوی ئەو گرووپە جیهانییە وەربگرێت، ئەویش بەهۆی ئەوەیە کە ئەوان جێگیر نین لەوڵاتێک، بەڵام بەحوکمی ئەوەی کەمتر لەهاوڵاتی ئاسایی ئەو وڵاتانە و بەپێی ئەو رێسایەی کە خۆیان

بۆ خۆیانیان داناوە و بووەتە بۆماوە بۆیان، هەمیشە دوچاری کێشە دەبنەوە، هەروەک بەپێی مێژوو لەتەواوی دونیا دوچاری کێشە و ستەمی میللی بوونەتەوە کە نموونەی بەریتانیا و ئالْمان و فەرانسە و روسیا و لە میسر و ئێران و هیندوستان و هتد تا ئەو جێگەیەی ستەمی گەورەیان لێکراوە .

هەڵبەت ئەوان بەپێی رێژەیان لەتەواوی دونیادا کە زۆرن و پەرشوبڵاون ئەگەر یەک بگرن، دەتوانن داوای قەوارەیەکی سەربەخۆیی نیشتیمانی بکەن، بەلام بەحوکمی ئەوەی بڕوایان بەسنوور و جوگرافیای تایبەتی نییە، تائێستا نەبوون و هیچ دەوڵەتێک یان وڵاتێکی سەربەخۆ بەناوی جیبس یان (قەرەج) نییە. جگە لەوەی بەناوی کۆمەڵگەیەکی یاخی لە ژیانی ئاسایی ناویان دێت، بەمەش کاریگەری لەسەر ژیان و زیادبوونیان کەوتووە، بۆ نموونە رێژەی قەرەجەکان تاسالی 2010 بریتی بووە لەم ئامارە. (3 .(

هەڵبەت تاکو ئەوکاتەی ئەم توێژینەویەە ئامادە کراوە، رێژەی جیب سیان قەرەج کە پشتی بەراپۆرتی نەتەوە یەکگرتووەکان بەستووە، لە وڵاتانی ئەوروپای رۆژهەلاتی کە 90.4% مەسیحین و 4.4% ئیسلام و 5.1 بەبێ ئاینن و دابەشی سەر کۆمەڵێک وڵاتی جیاوازی سەر بە کیشوەرەکان بوونە. لەوانەش

1 :ئەلبانیا 720000 کەس هەن

2 :ئەرژەنتین 3500000 هەزار کەس هەن

3 :بۆسنییە 176000 هەزار کەس هەن

4 :بەرازیل 732000کەس

5 :بولگاریا 18000 کەس

6 :هیرڤانستان 14000 کەس

7 :چیک 12000 کەس

8 :فەراسنە 300000 کەس

9 :فێللەندە 10000 کەس

10 :ئالْمان 100000 کەس

11 :یۆنان 200000 کەس

12: مەجرستان 190046 کەس

13: ئێران 110000 کەس

14 :مەکەدۆنیا 53879 کەس

15 : ئامریکا 1550000 کەس

16 :پۆرتەکیز 40000 کەس

17 :رۆمانیا 2000000 کەس

18 :روسیا 183000 کەس

19 :سلۆڤاکیا 92500 کەس

20 :ئیسپانیا 800000 کەس

21 :تورکیا 1500000 کەس

22 :ئینگلتەرا 1000 کەس

23 :ئۆکرانیا 48000 کەس

24 :فەلەستین و ئوردن. 283000 کەس

- ئەمە رێژەیەکی تری قەرەجە لە هەموو دونیا

- ئامریکا
- 1،000،000
- (0.32%)
- بەرازیل
- 800،000
- (0.41%)
- ئسبانیا
- 650،000
- (1.62%)
- رومانیا
- 621،573
- (3.3%)
- تورکیا
- 500،000
- (0.72%)
- فەرنسا
- 500،000
- (0.79%)
- بولگاریا
- 370،908
- (4.67%)
- هەنگاریا 205،720
- (2.02%)
- یۆنان
- 200،000
- (1.82%)
- سلۆڤاکیا
- 189،920
- (1.71%)
- روسیا
- 182،766
- (0.13%)
- صربیا
- 147،604
- (2.05%)
- إیگالیا

- 130،000
- (0.22%)
- ئاڵمانیا
- 120،000
- (0.15%)
- بەریتانیا
- 90،000
- (0.15%)
- مەکەدۆنیا
- 53،879
- (2.85%)
- مەکسیک
- 53،000
- (0.05%)
- سوید
- 50،000 - 100،000
- ئۆکرانیا
- 47،587
- (0.098%)

پورتوگال
- 50،00030،000
(0.3%)

بەگشتی ئەم کۆمەڵگایە، واتە جیبس یان ئەوەی کورد پێیان دەڵێت قەرەج، کۆمەڵگا بێناوو نیشانەکانن و ڕێژەیان زیاتر لە 15 بۆ 20 ملیۆن کەس، ڕێژەکەش هەمیشە روو لە زیادبوونە، بەهۆی ئەوەی کە بەردەوام بەبێ فلتەر لەزاو زێدان و بڕوایان بە زۆبوون هەیە لەرەووی قەوارەی کۆمەڵایەتییەوە هەم بۆ خۆیان و هەم بۆ کولتوورەکەیان و هەم بۆ شێوەی بەردەوامی ژیانیان، بڕوایەان وایە ئەگەر زیاد نەکەن نامێنن و لە ناودەچن، هەڵبەت ئەو ئامارە لەگەڵ زیادبوونیانە وەکو هەر کۆمەڵگەیەکی تری بەشەری بەعینوانی نەتەوەیی، یان هەر شوناسێکی دیکە، لە تەواوی عێراق وەکو لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی هەیە لەلایەن ڕێکخراوی مافی مرۆڤی عێراقییەوە کراوە، ڕێژەی قەرەجەکانی عێڕاق بەوانەشەوە کە بەکاوەلی ناسراون کە لەخوارووی عێراق و دیالە و هتد هەن، سەرەتا ڕێژەکەیان بۆ 50 هەزار کەس بوونە و دواتر زیادیان کردووە بۆ نزیکەی 70 هەزار کەس، ئەگەرچی ئەمانە بەشێکی زۆریان رەوییان کرد بۆ ئێران و تورکیا و دەرەوەی عێراق وەکو هەر کۆچەرێکی دیکە، لەکاتێکدا ئەوان باوەڕیشیان بە نیشتیمان نییە، کەچی هەمیشە داوایان کردووە بۆ مانەوەیان لەم وڵاتە تەنها ئەوە بووە بەئاشتی بژین و ڕێگەیان لێنەگیرێت کولتوور و رەفتارە کۆمەڵایەتییەکەیان تێک نەچێت، هەروەک ئەوەی کە لەلایەن مەلای ئیسلامەوە لە زۆر شوێنی عێراق ناچار بە چۆڵ کردنی ناوچەکەیان بن و لەو کارەش گەڕێن کە بەکاری سەما و سێکس و دەرۆزەکردن و دزو کوشتن ناسراون ئەوان، ئەم تۆمەتانە پێشتر لەلایەن ئەورووپاوە دەرهەق بە جیبسەکانی رۆژئاوا دەگوتران .

بەهەر حاڵ ئەوان بۆیە بەگشتی ئەم گرووپە کۆمەڵایەتییە خاوەن کوولتووورە جیاواز و یاخییە لەهەموو رەفتارێکی باوی کۆمەڵگا جیاوازن. چونکە خاوەنی سەنتەرێکی بڕیاردانی ئاینی و سیاسی نین تاکو بەرگرییان لێبکرێت لە ناوەوەی وڵات و لەدەرەوەی وڵات، خاوەنی سەنتەرێک نین بۆ کۆکردنەوەیان و ئامارێیان ساڵانە نوێبکرێتەوە تاکو بزر نەبن لەنێو کۆمەڵگاکانی دیکە، هەر ئەمەشە کە ئامارێکی دروستیان نییە لەدونیا، مەگەر سەنتەرە تایبەتەکانی سۆسیۆلۆژیای جیهانی، یان نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو رێکخراوانەی کە بەگرینگییەوە تەماشای ژیانی گرووپە بێناونیشانەکان دەدەن، ئەوان ئەو ئامارانە نمایش دەکەن بۆ میدیاکان و سەنتەرە سۆسیۆلۆژییەکان، تاکو خویندنەوەیان بۆ بکرێت، ئەم جۆرە سەنتەرەش لە کوردستان نییە، تەنها لە رۆژئاوا هەیە ئەویش بۆ لە قاڵبدانی جیبسییەکان واتە قەرەجەکانە کە هیچ شوناسێکیان نییە و ناشیاندەوێ شوناسی دەوڵەتیان هەبێت، وەختێک هەر کۆمەڵگەیەکیش دەوڵەتی نەبوو کێشەی ئامار دروست دەبێت، بۆیە نەزانراوە ئایا چەند زیادیان کردوە و چۆن زیادیان کردووە و چۆن شێوەی ژیانی ئاسایی و هاوسەرگیرییان گۆڕانیان بەسەر هاتووە و چۆن لەگەڵ ژیانی کۆمەڵگەی جێگەوتە کە کۆمەڵگەی ئیسلامیە، بووەتە بەرپرسی ژیانی ئەوان، ئەمە پرسیارێکە هێشتا وەڵامی جددی وەرنەگرتووە کە حەتمەن ئەوانیش وەکو کەمینەکانی دیکە لەژێر فشاری گوتاری باوی ئاینی و کولتووری کۆمەڵگەدان، جگە لەوەش خۆیان بەشێکن لە هۆکاری بزر بوون و لەناوچوون و بێ مافی ئینسانی پلەیەکی عێراقی، چونکە ئەوان بڕوایان بە نیشتیمان نییە تاکو خزمەتی بکەن و دەوڵەتیش بەبێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازی کولتووری بەرگرییان لێبکرێت .

کۆچکردن دیاردەیەکی جیهانی

بۆ ئەوەی لقی جیاواز نەکەینەوە و پرسیاری دیکە نەخەینە سەر ئەم گروپانە و وڵامەکەی قورس بێت و ئاڵۆزی بۆ خوێنەر دروست نەکەین، تەنها لەوێوە دەستپێدەکەم کە کۆچ چییە و بۆچی قەرەج لەرێگەی کۆچەوە پەرشوبڵاوبوونەوە .

کۆچ دیاردەیەکی جیهانییە و لەوەتەی کێشە و ململانێ هەیە لەنێوان چینەکان و گرووپە کۆمەڵایەتییەکان و کۆمەڵگە کان و هەموو ئەوانەی کە لەسەر کێشەی زەوی و زار و موڵک و سامان یەکتر، هەروەها ترس لە دەسەڵاتی زۆرینە و دەسەڵاتی گوتاری زاڵی ئاین و زۆرینەی کۆمەڵگا کە رێگەیان لە ئازادی ئەوانی دیکەی کەمینەی بەرتەسک کردۆتەوە، مەسەلەی کۆچ تا هاتووە زیاتر بووە بەرەو ئەو شوێنانەی کە ئومێدێک هەبووە بۆ ئاشتی و ئارامی و ئاسایشی کۆمەڵایەتی بۆ ئەوانەی کە شوناسیان ناسراو نییە، یان بەهای کەمترە لەو شوناسانەی تر کە لەلایەن دەوڵەتەوە ناسراوە و ئیعتیباری هەیە .

"بەزۆر کۆچ پێکردن یان دەرکردنی جیبس یان قەرەج لەتەواوی دونیا یەکێک لە هۆکارەکانی یاخیی بوونیانە دەرهەق بە سیستم و دەستووری وڵاتان، (لە نێوان ساڵانی 1497 و 1774 146) بڕیار لە دژی جیبسییەکان دەرکرا کە زۆربەیان داوای ئەوەی دەکرد جیبسییەکان لەو شوێنانە دەربچن کە نەتەوەی ئاڵمانی تێدا نیشتەجێن".(4). بەڵام پێدەچێ جیبس واتە قەرەج وەکو کولتووری هەمیشەییان کە یاخین لە هەموو یاسایەکی نێودەوڵەتی، ملیان بەو بەزۆر کۆچپێکردنیان نەدابێت کە لەسەرساتەری دونیادا ناچاریان کردوون، هەروەک ئەوەی کە لە کوردستانیش ئەو یاخیگەرێتییە هەبوو کە شوێنە ئارەزوومەندانیەکانیان لێسەندرایەوە و قەبوڵ نەکرا و بووە بە کێشە، چونکە ئەوان بڕوایا نبە یاسای سەر زەمین نییە، واتە دەستوورێک نییە کە سنووری جوگرافیای کێشاوە و ئەمانیشی خستۆتە نێو ئەو سنوورە جوگرافیایەوە، بۆیە یاخی دەبن لەو بڕارە یاساییانە .

بەو هۆیەوە کە قەرەج خاوەنی کێشەی شوناسیان هەبووە بۆیە گەڕاون بەدوای شوناسێک کە دونیا بیانناسن، ئەوەی کە ویستوویانە لە دۆخی کشتوکاڵی و جوتیارییەوە بیگوازنەوە بۆ نیمچە سەرمایەداری کە قۆناغەکان

خۆیان دەگواستەوە ئیدی" ناچار بوونە بەدوای کاریکەوە بن کە جیاواز لە کاری کۆمەڵگەکانی تر بێت، ئەوانەی تا ئێستا کاری دەستی و درووستکردنی خۆشی بۆ هەژارانی هیند، ئەگەر سێ بەردەکە وەکو دیاری کراوە و بەپەنجەکانی دەست بانگەوازی بۆ دەکرا، هەروەک ئەوەی کە بە خەڵوزی گیایی وەکو نەوت بەکار دەهات، بەمەش راهاتوون کە وەکو ئاسنگەری سەرەتایی رەفتاری خۆیان لە ئاسیای ناوەڕاست و شەڕی نەسر بپارێزن هەروەک ئەوەی کە جەنگیزخان پێویستی پێ بووە، ئەوانیش کردوویانە". (5). ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ئاستی دونیادا بۆ ئەم کۆمەڵگا بێ شوناسەی کە بە هێزی کاری خۆیان و بەدەستی کاریان کە ئینسانیان کردووە بە کاڵایەک بە بەرهەمهێنانی بەشەری و بەدەستهێنانی هەرچی زیاتر ماڵیات و بە مولکیەت کردنی هەموو ئەو دونیایەی کە ئەوان خەونی پێوەدەبینن، سێ گروپی لە باسێکی گەورەدا جێگەی دەبێتەوە، بەڵام لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە قەرەجەکان هەمیشە بۆ ئەوی خۆیان بپارێزن و زیاتربن لەوەی هەن لەسەر ئاستی دونیادا، بۆیە بەناچار دەستیان بردووە بۆ سەنعەت، هەر ئەوەی کە هونەری کەرەستەکانی رۆژانەی منداڵ بەخێو کردن و هونەری گۆرانی بێژی و دانسازی و فاڵگرتنەوە، بۆیە بەناچار دەست بۆ سەنعەتی ئاسنگەری و زێڕنگەریش دەبەن، لەکاتێکدا دەرکەوتووە کە تەنها سابیئەکان خەریکی دۆزینەوە و چاککردن و جوانکردنەوە و دیزانکردنی زێر کاریان کردووە، نەک کۆمەڵگەیەکی تر، بەڵام بەحوکمی ئەوەی کە قەرەج و هیندەکان کۆنترن لەو گروپانەی تر، بەپێی ئایینناسی و بەپێی تێکستەکەی خۆیان، بەڵام لەراستیدا قەرەج کۆنترین گروپ و کۆمەڵگای ئەم ناوچەیەن کە بەرۆهەڵاتی و نیمچە ئەورووپی ناسراون .

جیاوازی بنەچەیی هەن کە دەیسەلمێنن جیبس یان قەرەج، لە ئەنجامی کۆچەوە گەشەیان کردووە و دواتر ململانێ کەوتۆتە نێ،ان ئەو تیرە سەرەکیەی ئەم گروپە، ئەوانیش قەرەجی کالدیراش و خیتانو و مانوشین .

قەرەجی کالدیراش: ئەمانە قەرەجی رەسەنن وەکو خۆیان ئیدیعای بۆ دەکەن، بەر لە هەرشێک ئەمانە مەنجەڵ پاککەر و زەڕەنگەر بوونە، کالدێر مانای مسە و بە ئیسپانیاکەشی کە ئەو ناوەیان بەسەردا دابڕاوە، لە فەڕانسییەوە هاتووە، ئەوان لە ناوچەی باڵکانەوە هاتووە و دابەشی سەر پێنج گرووپ بوونە .

:1 لۆڤاری: ئەمانە هەنگاری بوون چونکە لە هەنگاریا بەشی زۆری ژیان لەوێ بەسەر بردووە و

2 :بۆیهاس: بەر لە جەنگی جیهانی یەکەمەوە لە ترانسلڤانیاوە هاتوون و زۆربەیان ئاژەڵ بەخێو دەکەن و بەتایبەتیش لە فەرانسە بوونە و ئەسڵیان ئەوێسە .

3 :لۆری و ئولولی: ئەوان فردۆسییان پێدەگوترێت و لە هیندەوە سەرچاوەیان گرتووە .

4 :چوراری: ئەوان لە دووری کالدیراش دەچین و ئاشورراشیان پێدەگوترێت .

5 :ئەوانەی ئامریکایان جێهێشت: ئەمانە ناوێکی سەیریان بەسەر دەسپێنرا، چونکە لە تورکیاوە بەرەو ئەوروپ چووبوون .

مانووش: ئەمانەش گروپێکن بریتین لە چەند گروپێکی بچوکتر، ئەوانیش بە ڤالیسکان کە خاوەنی شانۆکاری گەڕۆکن و گایگیکان کە گوندنشینی ئەوروپی و بە داب و نەریتی خۆیانەوە ماونەتەوە و پیامونت کە ئیتاڵیین". (6). ئەمە جگە لەوەی گروپی دیکە هەن کە لەژێر ناو و ناونیشانی جیاواز ناسراون و دەژین، کە هەندێکجار تەشیرییان پێدەکرێت و بە فاڵچی و خەڵکی خراپ ناسراون، لەکاتێکدا هیچ خاڵێکی هاوبەشی لەنێوانیاندا نییە و تەنها ئەو شێوە ژیانە نەبێت کە بڕوایان بە نیشتیمان و خاوەندارێتی نییە، هەر وەها لیستێکی تر کە 14 گروپی ترن و ئەوانیش هەمان سیفەتیان هەیە و خۆشیان بە قەرەج دەزانن .

شێوەی هاتنایان بۆ کوردستان

بەپێی تێڕوانینی کۆمەڵناسەکان و رۆژهەڵاتناسەکان بێت، قەرەجەکان یان ئەو گرووپە بێناونیشانەی کە زیاتر لە ناوێکیان هەیە، لەسەدەی بیستدا لەهەردوو رێگەی سنووری ئێران لەلایەک و لە سوریا لەلایەکی ترەوە هاتوونەتە

عێراق و ناوچەکە، ئەم کۆمەڵەیە لەئێران و ڕۆمانیاوە هاتوون بۆ عێراق و پێیان دەوترێت هیندۆ ئەورووپی و بڕوایەکیش هەیە لەرووی مێژووییەوە لە هیند و ئەفغانەوە هاتوون و لەگەڵ دانیشتوانانی ناوچەکە کە ناوچەی عەرەبییە تێکەڵ بوون و لەوان منداڵییان بووە و بەو هۆکارەش شێوەی دەموچاویان گۆڕاوە .
قەرەج لەهەر چوار پارچەی کوردستان بونیان هەیە، بۆ نموونە لەکوردستانی ئێران زیاتر لە 745000 هەزار کەس دەبن بەشێوەیەکی پەرشوبڵاو کە بەردەوام روو لەزیادبوونن و زیاتر لە هەر کۆمەڵگا و نەتەوەو پێکهاتەیەک منالیان دەبێت و بەشێوەیەکی نا ئاسایی زیاد دەکەن، تا ساڵی 2004، لەکوردستانی تورکیا 15000 کەس هەن بەهەمان شێوە دەژین، لەکوردستانی سوریا 45000 کەس هەن زۆرترن لە پارچەکانی تر، لەکوردستانی عێراق نزیکەی 3000 کەس هەن و دابەشبوونە بەسەر هەر چوار پارێزگای دهۆک و هەولێر و سلێمانی و کەرکوک و بە پێچەوانەی بەشەکانی تری کوردستان روو لە کەم بوون دەکەن، ئەمە لەکاتێکدا لە شارەکانی دیالە و دیوانییە و باشوری بەغدا و ناسرییە هەن، بەڵام لەوێ بە کاولی و زەت ناسراون، بەڵام لەبەر ئەوەی ئامارێکی تەواو لەبەردەستدا نییە ساڵانە سەرژمێرییان بۆ بکرێت، بۆیە بەوردی نەزانراوە بەگشتی چەند کەس دەبن لەکوردستان و چۆن دابەشبوونە و چەند خێزانیان جێگیر بوونە لە ناوچەکانی کوردستان و عێراق، بەپێ تێگەیشتنی مێژوونووس و کۆمەڵناسی عێراقی (علی عبدلحمید و رزاق حکیم) کە لە زانکۆی بەغدا وانە دەڵێنەوە، بەپێی گواستنەوەی ماڵ و حاڵیان و بەپێی ئەوەی کە ناچنە بەردەم ئاماری گشتی وڵات و ناپەیوەستن بە یاسای وڵاتەکەوە، بۆیە بە تەواوەتی نەزانراوە چەند کەسن و چۆن دەژین و لە کەمی دەدەن یان زیاد دەکەن، بەڵام رەگوڕیشەیان لە هیندو وڵاتانی میسر و دەرەوەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستەوە هاتووە، لەدوای سەدەی چواردە و پانزەوە هاتوونەتە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دابەشی سەر وڵاتانی وەکو تورکیا و عێراق و سوریا و میسر و لوبنان و هتد بوونە و نیشتەجێبوونە، ئەوان کە زیاتر لە 150 هەزار ساڵ دەبێت هاتوونەتە عێراق و بوون پێکهاتەیەکی ناسراوی کۆمەڵایەتیی و لە تەواوی شارەکانی عێراق بەناوی قەرەج و کاولی و کۆچەر لەگەڵ پێکهاتەکانی دیکەی عێراق دەژین، ئیدی بەهۆی ئەو پیشە بۆ ماوەییانەی کە لەباب و باپیرانەوە بۆیان ماوەتەوە، وەکو سیحر و فاڵ گرتنەوە و هونەری دەهۆڵ و زوورنا ژەنین و سواڵ کردن و هت دبە قەرەج و دۆم ناسران و بەردەوام بوون لە ژیان تاکو ئێستا .
پێشەیەکی دیکەی نهێنییان هەیە کە سیحر و فالگرتنەوە و دەست خوێندنەوەیە بۆ ئەو کەسانەی کە نیاز و مەزارێکیان هەیە و نەهاتۆتە دی، ئەو پیشەیە وەکو ئاشکرایە بۆ کۆمەڵناسەکان کە لە وڵاتی هیند کە وڵاتێکی پڕ لە نهێنیی و ئەو هونەرەیە لەوێوە هاتووە بۆ رۆژهەڵات و بۆ عێراق، ئەوان هێندە مومارەسەی ئەو سرووتەیان کردووە و ئەوەندە ئەزموونیان لە کێشە هاوچەشنەکان وەرگرتووە، دەتوانن نهێنی کەسەکان بزانن و بەناوی دەست خوێندنەوە وە خەڵک هەڵبخەڵەتێنن و پوڵ پەیدا بکەن، "یان ئەوەی شروبێک بەکار دەهێنن بۆ خەواندنی کەسێک ئەگەر بیانهەوێ دزی بکەن لەماڵەکە یان لەو دوکانەی مەبەستیانە و کە ئەمە رووی داوە، ساڵی 1445 سەرەتای چوونە ژوورەوەی قەرەجەکان بۆ فەرانسە، حوکمی سوتانییان بەسەر کۆمەڵێک قەرەج دا، ئەویش بە هۆی ئەوەی کە زانییان پیاوێک هەیە بەناوی (جیل مالدیتۆر) کە چۆنییەتی ئامادەکردنی جورعەیەک لە دەرمان کە دەرکەوتووە ئەوەی بیخواتەوە دەیخەوێنێ و وەکو مردبێت، ئەمە کە سیحر بووە لە پێناو دزین و وەشاندنی زیانێک بەو کەسەی کە دەوڵەمەندە یان شتێکی هەیە، یان ئەوەی جارێک شەعوەزە بەواتای فاڵی بۆ کەسێکی ئاسایی گرتۆتەوە و پێڵاوەکانی لەبەرچاو کردووە بە ئاژەڵ و دواتریش دەرکەوتووە ئەوە پێڵاوەکەی خۆیەتی، ئەمە بۆتە ئەزموون و دواتر لەسەر ئەمە حوکم دراوە". (6). ئەم پیشەیە کارێکی گەرۆکە و بەنێو ماڵان و بەتایبەتی ژنان موشتەری ئەوەن و لە بازاڕیش دوکاندار و شوێنی پیشەگەرەکان .

بەهەر حاڵ قەرەجەکان لەدوای ئەوەی کۆمەڵێکیان لەکوردستان دەگیرسێنەوە، ئیدی هەر بەکۆچەری و بەکارێکی تایبەت و سەربەخۆوە خەریک دەبن، هەندێ لەو خێڵانە خۆیان بەموکری دەزانن، هەندێکیان لەسەردەمی کۆماری کوردستان لە موهابادەوە واتە لەدوای ساڵی 1945 وە لەئێرانەوە هاتوون بۆ کوردستانی عێراق، سەردەمێک وەکو سەرباز بەکارهێنراون، لەساڵی 420 بەر لەدایک بوون لەکتێبی فیردەوسیدا هاتووە ئەم نموونەیە، قەرەج 21 هەزار کەس بوونە و لەوڵاتی هیندستانەوە بڵاوبوونەتەوە و مێژووەکەیان پەیوەندیی بەچاخی ناوەندەوە نییە، "گروپێکی دیکەی جیبسی واتە قەرەج ئیتنیکی پێکدەهێنن کە رەگەکەی دەگەڕێتەوە بۆ باکوری هیندستان، پێدەچێ یەکانگیربوون و دەرکەوتنیان وەکو گروپێکی ئیتنیکی جیاهەڵکەوتوو لەدوای ئەو کاتەوە بێت کە هیندستانیان جێهێشت، هەرچەندە تەنها لە نەوەکانی ئێستایاندا هەوڵیاندا نیازپاکی هۆشیاری مێژووییان گەشە پێبدەن، ئەوان کولتوورێکی نووسراویان نییە، واتە رابردووی ئەوان لە هیندستان سڕاوەتەوە". (7). کەسێک بەناوی فەتاح موکری کە خۆی قەرەجە و شارەزای بڕێک لە مێژووی خۆیانە و لەبادینان دەژی و بۆ مێژوو دەڵێ" قەرەج کۆچەری ناوچەی بەرواری ژوور و بەرواری باڵا و بادینان هەیە، ئێمە کارمان دارتاشییە، ئێمە لەئەسڵدا موکورین و خۆشمان بەموکری ناوچەی رۆژهەڵاتی کوردستان دەزانین". واتە بەقسەی ئەم پیاوە بێت ئەوان کوردن و تەنها جیاوازیان ئەوەیە کە کۆچەرین و هیچی تر، بەڵام بۆ سەلماندنی ئەم قسەیە هیچ لە مێژوونوسانی کورد ئەوەیان نەسەلماند کە ئایا راستە ئەوان موکریین، یان نا؟ وەڵامەکە رۆشن نییە .

هەندێکی دیکە لەو خێڵانە شێوەی کارکردنیان جیاوازە، بۆ نموونە خێڵی (جیڤوتسەر) کە دیکۆری خانوو دروستدەکەن، (جیوباتوری) خێڵێکی دیکەن و کاریان دروستکردن و چاککردنی پێڵاوە، (جوستووراڕی) بنەماڵەیەکی دیکەن کە خەریکی پاککردنەوەی فافۆن و مس و قاپ و قاچاخن، (لیگوڕاڕی) بنەماڵیەکی دیکەن کە خەریکی چەقۆ تیژکردنەوە و کەرەستەی چێشتخانەن، (مەستەری) بنەماڵەیەکی دیکەن کە خەریکی دروستکردنی دەرگا و پەنجەرە بوونە تائێستا، (روگاری) خەریکی دارتاشی بوونە و هەموو جۆرێک کەرەستە لەدار دروستدەکەن و دارەکەش لە بازاڕ دەکڕن یان بەشێوەی نایاسایی پەیدای دەکەن و بەکاری دەهێنن بۆ بژێوی ژیانی خۆیان .

)هاشم عەلی) یەکێکە لەو بنەماڵەیە و باس لەکاری دەستی دەکات و باسی دەستی کار دەکات و دەڵێ" کاری ئێمە دروستکردنی گۆچان و تیرۆک و بێژنگ و لانکەی منداڵانە، ئەم کارە لەباب و باپیرمانەوە جێماوە و خەریکین بۆ منداڵەکانیشمان بەجێی دەهێڵین و فێریان دەکەین". هەڵبەت لەنێو قەرەجیش بنەماڵەی جیاواز هەن کە کاریان جیاوازە، (زالاتاری) بنەماڵەیەکن کە خەریکی دۆزینەوەی زێڕن، (زەوتاریش) خەریکی ئامێری مۆزیک و هونەرن،)جەنگیز باهیر) یەکێکە لەو کەسانەی کە لەبنەماڵەی زەوتارییە و لە گفتوگۆییەکی کۆمەڵناسیانەدا و بەهۆی تێگەیشتنی زیاتر لەهەندێکیان کە پێی خۆشە نووسەر لەسەر گروپەکەیان بنوسێت و بکەونە بەرچاو و پەراوێز نەخرێن، ئەو بۆ دۆزینەوەی رەگوریشەی ئەم پێکهاتەیەدا باسی خۆیان دەکات و دەڵێ " من باس لە دیاردەکانی تر ناکەم، بەڵام ئەم پیشەیەمان لەباوکەوە بۆ بەجێماوە و ئێمەش درێژەمان پێداوە و خەریکین منداڵەکانیشمان رادەهێنین لەسەر هونەری زوڕنا ژەنین و دەهۆڵ و موزیک". ئەوان واتە کەسە بەتەمەنەکانیان زۆر جەخت لەسەر کارەکەیان دەکەن وەکو کولتوور و وەکو موڵکایەتیان کە وەکو خۆیان دەڵێن رەسەنایەتیان بەوەوە بەستراوە، ئەگەرنا بزر دەبن و ئەوەندەش نامێنن کە ئێستا هەن، بۆ ئەمەش لەرێگەی منداڵەکانیانەوە خۆیان بەرهەمدەهێننەوە و برەو بە هونەری میللی تایبەت بەخۆیان دەدەن .

ناسنامە و شوناس .

قەرەجەکان بەگشتی لەهەموو جیهاندا بە ئارەزوو خۆیان بەبێ لەبەرچاوگرتنی نیشتیمان سنوور دەبڕن، ئەوان هەر لەسەرەتای هاتنیانەوە بۆ کوردستان واتە لەئێرانەوە بۆ عێراق، هەروەها بۆ کوردستان بەتایبەتی چونکە

زمانەکەیان نزیکە لە کوردییەوە، کۆمەڵێک بوون بەبێ ناونیشان و بێ ناسنامەی یاسایی، تائەو جێگەیەی کە لەڕیزی سوپای عێراقیش کە سوپایەکی بە دیسپلین بوو لەجەنگدا بوو، ئیدی بۆ کەس نەبووە خزمەتی سەربازی نەکات و بەئازادی بژی خۆی بێدەبەربەست بکات واتە ئیلتیزام نەکات، کەچی ئەوان بەهۆی ئەوەی کۆمەڵێکن جیاواز لەخەڵکی تری خاوەن کولتووری دیاریکراو یان ئاینی دیاریکراو یان شوناسی دیاریکراون، بەپێچەوانەی هەموو عێراقییەکەوە لەئاستی دەوڵەت ئامادەیی خزمەتی سەربازی نەبوون و لێبوردنی گشتیان بۆ دەرکرابوو، چونکە وەکو کۆمەڵگەی جیاواز و گروپی جیاواز و کولتووری جیاواز و کاری جیاواز لەخەڵک بە گشتی و بە پێی وەرز لە جوگرافیای جیاواز ژیاون، بۆیە هەر ڕۆژێک لەشوێنێکی جوگرافی باکور یان باشوری کوردستانی نیشتەجێ دەبوون و حکومەتی عێراقی ئەو وەختیش تائەو جێگەیەی کە ئەمنیەتی جەنگی عێراق ئێران تەنگی پێهەڵنەچنی، داوای خزمەتی سەربازی و دەرکردنی ناسنامەی لێنەکردن، بەڵام دوای ئەوەی حکومەتی عێراقی جەنگی لەگەڵ ئێران دەستپێکرد فشاری بۆ هێنان و ناچاری کردن بەپێی دەستووری عێراقی خزمەتی وڵات بکەن .
ئیدی لەساڵی 1981 وە کە جەنگی نێوان عێراق ئێران دەستپێکرد، ئیدی بەفەرمی حکومەتی عێراق داوای لەقەرەجەکان کرد، ئیدی بچن بەرەو دامودەزگای حکومەت و خۆیان ناونووس بکەن و ناسنامە دەربکەن و ببن بە خاوەنی شوناسی عێراقی، ئەوەبوو دوای یاخیبونێکی زۆر، ناچار بەوە کران ناسنامە دەربکەن و بوون بەخاوەنی ناسنامەی باری کەسی و لەو ڕێگەیەشەوە هاوسەرگیرییان لەدادگاکانی حکومەت تۆمار دەکرا کە پێشتر لەهیچ دەزگایەکی حکومی ناویان نەبوو، بەتایبەتیش بەڕێوەبەرایەتی نفوس و ڕەگەزنامەی عێراقی و ئێستاش ناسنامەی عێراقیان هەیە و بگرە ناویان لە ئاماری عێراقیش هەیە مە پیتاکی خۆراکیشیان هەیە و سەر بەو ئامارە گشتیەن کە نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ عێراقیان کردووە. ئەم حاڵەتە لە ئەورووپاش هەبوو کە بەهۆی ملنەدانیان بۆ خزمەتی سەربازی ڕێوشوێنی یاسایی گیرایە بەر، " یەکێک لە نموونە روونەکانی ئەم شێوازە سیاسەتە لەلایەن هامبۆرگ ئیمپراتۆریای هنگاریای ڕۆژهەلات ەوە لە بڕیارێکی ساڵی 1762 کە لەلایەن دادگای پاشایەتی ڤییەنناوە دەرچووبوو، پیادە کرا، تیایدا هاتبوو جیبسییەکان لەم وڵاتەدا هاوڵاتی شەرەفمەندن و داخوازی بەشداریکردنیان لە خزمەتی سەربازیدا کراوە لە ساڵی 1768 دا ژمارەیەک بڕیار لە هەنگاریا دەرچوو، ئامانجەکەش نیشتەجێکردنی جیبسییەکان بوو لە شوێنی بەردەوام و وازهێنان بوو لە پیشە نەریتییەکانی خۆیان". (8). قەرەج و دۆمیش کە دوو گروپی جیاوازن تارادەیەک لەیەکتر، چونکە هەر گروپێکیان لەناوچەیەک ناوێکیان هەیە و بەشێوەیەک مامەڵە لەگەڵ ژیان و لەگەڵ ئەویتردا دەکەن بۆ ئەوەی خۆیان جودا بکەنەوە لەخەڵکی ئاسایی، ئیدی بەهۆی دەرکردنی ناسنامەوە کە بوون بەهاوڵاتی فەرمی عێراقی، شێوەی خاوەندارێتی و کڕینی زەوی و خانوو دەستیان پێکرد و وەک هەر هاوڵاتییەکی دیکەی عێراق، ڕێورەسمەکانیان گۆڕی لەئاستی خاوەندارێتی کە شێوەیەک بوو لەناچاری، چونکە ناچار بە خاوەندارێتی کران لەهەموو بوارێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و ئەخلاقیش، بەڵام سەرەنجام هەر خۆیان بەدۆم یان قەرەج زانییوە، جیاوازییان لەنێوان خۆیان و لە بوونی کەسێتی کوولتووری و قەوارەیی کۆمەڵگە جیاوازەکەیان نەزانیوە .
یەکێک لە کێشەکانی قەرەج نەناسینی مێژووی خۆیان، نەبوونی گۆڕستانیانە، بۆ نموونە ئەوان لەبەر ئەوەی گۆرستانیان نییە کە هۆکارەکەی ئەوەیە "هیچیان لە نێو ڕەشماڵ یان شوێنی کاتی خۆیان نامرن، یان لەسەر شەقامەکان یان لەنێو کۆڵانەکان یان لەشوێنێکی نادیار دەمرن، ئەگەر قەرەجێک نەخۆش بکەوێت دەیبەنە دەرەوەی ڕەشماڵەکە و چەند شاهیدێک بەدیارییەوە دادەنیشن بەبێ ئەوەی نەخۆشەکە شعووری پێبکات، دوای مردنی نەخۆشەکە بە ماوەیەکی دووروو درێژ، پاش ئەوەی جەستەی مردووەکە دەشۆردرێت بە ئاوی سوێر کە خوێی تێدابێت، جلو بەرگی نوێی لەبەر دەکەن و بۆ ئەوەی مورتاح بێت تاکو گەشتێکی دووروو درێژی پڕ خۆشی بکات، پاشان عەشیرەتەکەی دەیهێڵنەوە بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک و پاشان لەگەڵ ئەو شتانەی کە پێویستی پێی بووە و

بەکاریهێناوە لە ژیانی ڕۆژانەی خۆیدا بۆ ژیانی داهاتووی کە جیهانی نادیارە، ئیدی ژێرخاک دەنرێت، لەوانەش چەتاڵ و کەوچک و کەرستەیەکی موزیک تاکو بە حوزنەوە بیژەنێ لەکاتی دڵتەنگیدا و پاشان خێزانی مردووەکە هەڵدەستن بە دابەشکردنی پوڵەکەی بەسەر شاهیدەکاندا تاکو خاوەنی مردووەکە لە بیری بچێتەوە". (9 .(
ئەم نەریتە دوور نییە گشتگیر بێت بۆ هەموو قەرەجەکانی دونیا، بەڵام بەهۆکاری ئەوەی کە ئەوان جێگیر نین و لەشوێنێک نامێننەوە تاکو داب و نەریتی خۆیان بەکار بهێن نیان بە پێچەوانەوە ببن بە پێ:هاتەیەکی تر، بۆیە ئەم داب و نەریتە لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازی هەیە و لە کوردستان لەم بانگەوزا و نهێنیەم نەبیستووە یان نەبینراوە تاکو ئەوان گەواهی بدەن کە لانیکەم ئەو نەرییتەیان هەیە، یان هیچ نەبێ شێوەیەک لەو نهێنییە بزانن، بەڵام تائێستا ئەوەی نهێنییە ئەوەیە کە ئەوان هیچ گۆڕستانێکی تایبەتیان نییە و بڕواشیان پێی نییە، هەروەک ئەوەی کە لە دونیای دەرەوەی کوردستانیش گۆڕستانێکی تایبەتیان نییە تاک پێی بناسرێنەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە ئەوان بڕوایان بە نیشتیمان و بوونی کیانی جۆگرافی هەبێت، هەروەک ئەوەی لە سەرتاسەری دونیادا ئەو ئینتیمایەیان نییە .

ژیانێک وەک خۆی
ئەم کۆمەڵە خەڵکە، لەرووی کۆمەڵایەتییەوە ژیانێکی تایبەتییان هەیە، وەکو خۆیان دەژین و لەهیچ کەسی تر ناچن، ئەگەرچی گروپێکی داخراو نین لە رووی کۆمەڵایەتییەوە بگرە زۆر کراوەترن و فلتەرییان بۆ نهێنییەکانیان و بە ئاشکرا قسەی دڵی خۆیان دەکەن و شانازیش بە قەرەج و دۆم بوونیان دەکەن .
خوێندن لەلای قەرەجەکان زۆر بەکەمی دەبینرێت و وەکو گروپێکی خوێندەوار دەرکەوتوون، بەڵام لەبورای بەرهەمهێناندا لێهاتوون و کاری دەستی دەکەن، نموونەش دارتاشی و درووستکردنی لانکەی منداڵ و ئامێری هونەری وەکو دەهۆڵ و زووڕنا و دەف و بێژنگ و تیرۆک و هتد، بەمدواییە واتە لەدوای ساڵانی 2007 ەوە هەندێکیان بوون بە شارستانی و منداڵەکانیان چوونە بەر خوێندن و رەفتاری کۆمەڵایەتی و شێوەی ژیانیان گۆڕاوە و ناناسرێنەوە کە قەرەجن، هەندێکیشیان تا ئێستا موکوڕن لەسەر ئەوەی کە پێویستیان بەخوێندن و نووسین نییە و منداڵەکانیشیان ناخەنە بەر خوێندن .
قەرەجەکانی کوردستان، کوردستان بەدڵی خۆیان و دونیاش بەوڵاتی خۆیان دەزانن، چونکە ئەوان جوگرافیایەک شک نابەن بەناوی وڵاتێک بۆ قەرەج کە سنووری هەبێت، هەروەک ئەوەی هەمیشە کۆچەرین و زەویی و خاکی تایبەتیان نییە. ئەوان سەر بەهیچ ئاینێک نین لەکوردستان، مەگەر ناچار کرابن خۆیان وەکو موسڵمان پێناسە بکەن، بەڵام لە وڵاتانی وەکو ئیتاڵیا و ئیسپانیا و ئامریکای لاتین و فەرانسە بەشێکیان کریستیانین و لە هیندستانیش بەشێک بێ ئاینن و بەشێک هیندۆسین و بەشێک کریستیانین، بەڵام بەهۆی شێوە ژیان و تێکەڵبوونیان لەگەڵ ئەو ئاینانەی کە لەکوردستان هەن، دابەشبوونە و هەندێکیان سەر بەئاینی ئیسلامن و هەندێک بوونە بەمەسیحی و هەندێکیشیان تائێستا تنها بڕوایان بەخودا هەیە و هیچ ئاینێک نین، بەڵام خودا پەرستن و بەبێ هیچ ئاینێکی دیاریکراو، یان ئەوەی مەلا یان قەشە یان شێخێکیان هەبێ. بەڵام دەم سپیان هەیە واتە پیاوێک بەناوی هەموویانەوە وەکو سەرگەورە مامەڵە دەکات و بەناوی ئەوانەوە دەتوانێ قسە بکات و بڕیار بدات و کێشە کۆمەڵایەتیەکانیان بۆ چارەسەر بکات، یان بڕیار بدات چۆن و بۆ کوێ کۆچ بکەن، لەهەندێک شوێن موختاریشیان هەیە کە هەڵبژێردراوی ئەوانن بەرەزامەندی دەسەڵاتی ناوچەکە، ئەمەش بۆ راییکردنی کاروبارەکانیانە لەدامودەزگاکانی حکومەت .

)بیرادەر) کە ناوی رەسەنی قەرەجە و بەشێک لەو ناوانەی دیکەی وەکو ناوی موسڵمانان و عەرەبی، نازناو یان سەپێنراوە بەسەریاندا، بۆیە ئەم ناوە دیارە کە سەربەخۆییەکی قەرەج و دۆمی پێوە دیارە، ئەو کەسێکە لەسەر قەرەجەکان شارەزایی هەیە و باس لەوە دەکات کە ئەوان شانازی بەخۆیان دەکەن و گوتی" ئەوان کە قەرەجن مانای عەیبە نییە، بەڵکو ناسنامەی نەتەوەیی ئەوانە، وشەی قەرەج لەلای ئەوان مانای ژیانە بەو شێوەیەی ئەوان دەیانەوێ، نەک ئەوەی مرۆڤێکی خراپ بن کە وەکو خەڵک پێناسەی لەو جۆرەی بۆ داناون". لەراستیدا ئەم قسەیە لەهەموو کەسێکی قەرەج منداڵ تا گەورەیان دەبیستریێ، چونکە بەهۆی نەبوونی سەقامگیرییان هێندە سوکایەتیان پێکراوە، تاڕادەی ئەوەی کە گومانیان لەلای نەوەکانیان درووستکردووە کە عەیبن، چونکە وەکو خەڵکی ئاسایی ناژین، بۆیە زۆری جەخت لەسەر ژیان دەکەنەوە.
لە تەواوی دونیا قەرەج بەشێوەیەکی زۆر جیاواز هاوسەرگیری دەکەن، بەهۆی ئەوەی کە ئەوان هەمیشە کێشەی نان و بژێوییان هەبووە و هەیە، بۆیە وەختی هاوسەرگیریی کردنیان پاش ئەوەی کچەکە پارچە پەڕۆیەک وەکو ملپێچ دەکاتە ملی، بەو مانایە دێت کە ئەو رازییە بە کوڕەکە واتە زاوای داهاتوو، ئیدی لەتێک نان دەهێنن و بە خوێنی پەنجە کەڵەیان نانەکە خوێناوی دەکەن و دواتر دەیخۆن، ئەمە مانای ئەوەیە کە هەمیشە خەمی خواردنیان هەبێت و بۆیەکتر خەمخۆر بن تاکو پێکەوە نان پەیدا بکەن، ئەم نەریتە رەنگە لەهەندێک شوین نەبێت، بەڵام نەریتێکی زۆر ناسراوە بۆ قەرەج لەهەموو دونیادا، و دوای ئەم مەراسیمە شایی و سەمای خۆشی دەستپێدەکات و دەبن بە هاوسەری یەکتر .

مردنی قەرەج
قسەیەک هەیە دەڵێت کە هیچ قەرەجێک لەماڵ و لەژێر رەشماڵی خۆیان نامرن، چونکە ئەوان هەمیشە لەدەرەوەی ماڵن و هەمیشە لەسەر شەقامەکانن. " قەرەجەکان لەماڵ و حاڵی خۆیان و ژێر رەشماڵی درووستکراوی ناشیرینی خۆیان نامرن، یان لەنێو ئەو عاربانەیەی خۆیان نامرن کە کاری پێدەکەن لەهەندێک وڵات، بۆ نموونە ئوردن و هیند و فەلەستین، هەر کاتێک خاوەنی نەخۆشێک هەستی کرد نەخۆشەکە نزیکە لە مردنەوە، دەیبەنە دەرەوەی رەشماڵەکە و بەدیاریەوە دادەنیشن و بەبێ ئەوەی هەستی پێبکات تاکو دەمرێت، دوای مردنەکەشی بە ئاوێکی سوێری خوێاوی دەیشۆن و دەیخنە نێو جلوبەرگێکی پاکەوە و بۆ ئەوەی پشوو بدات زو بەرەو سەفەرێکی دوور بڕوات، دوای ئەوە مردنەکە رادەگەێنرێت و هەموو بنەماڵە عەشیرەتەکەی کۆ دەبنەوە، دوای چەند رۆژێک دەمێنێتەوە و دواتر چەتاڵ و کەوچک و هەندێک شتی پێویست بەنان خواردن دەکەنە نێو کفنەکەوە، پاشان موزیکی بۆ دەژەنن و ژێر خاکی دەنێن، بەڵام ئەوان گرینگی نادەن بە شوێنی قەبرەکەی، چونکە بڕوایان بە جوگرافیا نییە".(10). قەرەج هیچ کولتوور و نەریتێکی تایبەتیان نییە کە گشتگیر بێت، بۆیە لە رۆژهەڵات و لەرۆژئاوا هەمان نەریتیان هەیە، مەگەر دەوڵەت و یاسای وڵاتەکە زۆریان لێبکەن نەریتیان بگۆڕن، بۆیە ئاسان نییە بەیەک شێوە خوێندنەوە بۆ هەموو نەریتە کۆمەڵایەتیەکان و کێشە و جیاوازییەکانیان بکرێت، لەگەڵ خەڵکی ئاسایی ناوچەی ئاسیا و ئافەریقا و رۆژئاواش هەمان کێشە هەیە، بەڵام خاڵی هاوبەشیان هەیە لەئێران بن یان هیندستان یان رۆژاوا یان ئافەریقا بێت، بۆیە خوێندنەوە بۆ ئەم گرووپە یاخییە رەسەنە کۆمەڵایەتییە، قورسترە لە دۆزینەوەی بنەچەی ئینسان .
هەڵبەت بەهۆی نەبوونی جوگرافیای سەقامگیرەوە، ناتوانرێت گرووپەکان وەکو یەک تەماشای قەرەج بکەین، بەوپێیەی کە ئەم گرووپە خۆیان هەندێکجار ئیلتیزام ناکەن بە نەریتی خۆیانەوە، هەروەک ئەوەی لەگەڵ ئاڵوگۆڕەکاندا نەوەکان شوناسی خۆیان ناناسنەوە و لێکۆلەریش ناتوانێ ئەو جیاوازیە بکات، بۆیە کێشە بۆ لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسی درووستدەبێت .

دابەشبوونی قەرەج

گەورەترین کێشەی توێژەر یان نووسەر کە بیهەوێ داتا لەسەر قەرەج کۆ بکاتەوە، ئەوەیە کە ئەوان بەهۆی نەخوێندەوارییەوە لەنەوەکانی رابردوویان، هیچ کولتوور و مێژووییەکی خۆیان نەنووسیوەتەوە، واتە بە داتا دەست ناکەوێت، ئەوەش کە دەستدەکەوێت، هەریەکەو ستایلێکە و بەپێی ئەو داتایەی کە نووسەر لە ئاستی جوگرافیاکەیان دەستی کەوتووە، بۆ نموونە قەرەجی ئیسپانیا ناویان بیسکا و خیتانۆیە، قەرەجی ئامریکا و بەریتانیا ناویان جیبسە، قەرەجی عێراق و ئەفغانستان بەکاولی ناسراون، قەرەجی روسی بە چەسد ناسراون، لەفەرانسە بە جیتان و بوهیم و مانوش و رومانیشل و بووم، لە ئەسکەندەنافیا ناویان فین، لە بلوجستان ناویان لوری، لە ئێران بە زەنکی و کاراکی ناسراون، لە یۆنان کانزیفلون و تزیگانو ناسراون .

هەموو ئەم ناوەیان لەخۆیانەوە وەرنەگرتووە، بەڵکو بەپێی ئیدیۆم و نازناو و شێوەی فۆنەتیک و پێناسەی ئەو شوێنەی لێی دەژین ناویان نراوە، جا ئەگەر بۆ دۆزینەوەی ناوێک ئەم هەموو سەرچاوەیە وەربگرین، دەبێ بۆ گۆڕینی کولتوور و مێژووەکەیان و بۆ زمانە جیاوازەکەیان چۆن ئاشکرابێت و دیکۆمێنت بکرێت .

چەند سەرچاوەیەکی تری گەڕیدە و رۆژهەلاتناس و نووسەر و توێژەری کۆمەڵناسی هەن، پێیانوایە قەرەجەکان لەسەرتاسەری دونیادا بەسەر سێ هۆزی سەرەکیدا دابەشبوون، گوایە ئەم سێ هۆزە وەکو ئەوەی پێکهاتەیان جیاوازە و نەریتیشان جیاوازە، ئەوانیش بریتیتن لە قەبیلەی (کاڵدێرا و قەبیلەی گیتانۆ و قەبیلەی مانۆشی .(کەچی لەلایەکی ترەوە پێیان دەگوترێت (فلاکس و کالۆ و دۆمرن)، ئەم گروپانەش دیسان دابەشی سەر سێ گرووپی دیکە دەبن کە پەیوەستن بە ئاین و مەزهەبی جیاوازەوە، بۆ نموونە ئەوانیش وەکو خەڵکی تر ئەگەر مەسیحی بن یان کاسۆلیکن یان پرۆتستانت، ئەگەر ئیسلام بن و لەئێران بن، کەواتە شیعەن و لەسەر ئەو مەزهەبە خودا پەرستی دەکەن، خۆ ئەگەر سوننە بن ئەوا سوونەن و سەر بەمەزهەبی شافیعین، بەڵام ئەگەر بێ ئاین بن و ئیلیتزامیان نەبێت بە هیچ ئاینێکەوە، ئەوا بەمولحد و کافر لەلایەن خوداپەرستەکانەوە ناسراون و بە شەرانگێزیش ناسراون .

)کاڵدێرا) ئەمانە هۆزێکن کە خۆیان بەئەسڵی قەرەج دەزانن، خۆیان بەکاری دەستییەوە خەریک کردووە وەکو بێژنگ و لانکە و تیرۆک و هتد و سەرچاوەی ژیانیانە و بەشێکیشە لە ناسنامەیان تاکو لەوانی دیکە نەچن، جار بەجار کێشەی ناسنامەش لەنێو گرووپە کۆمەڵایەتییەکان درووستدەبێت، چونکە کێشەکە لەسەر رەسەنایەتییە و دیار نییە، بۆیە هەر گروپێک لەوانی دیکە خۆی بەرەسەنتر دەزانێ و شوناسە رەسەنەکە بزر دەبێت .

)گیتانۆ) هۆزێکن کە لەئەسڵدا لەوڵاتانی وەکو ئیسپانیا و باشوری فەرەنسا و باکوری ئافریقا دەژین، بەشێوەزار کەتەلۆنی و ئیسپانی ناوزەدکراون، ئەوان بەهۆی کولتووری تایبەتی خۆیانەوە کێشەی هەرە گەورەیان لەگەڵ خەڵک و ئەوکاتیش لەگەڵ دەوڵەت هەبووە و ئێستاش هەیە بەبەردەوامی، چونکە رێگەیان نادەن سرووتەکانی خۆیان بە ئازادی مومارەسە بکەن .

)مانۆشی) ئەمانەش هۆزێکی دیکەن کە لەئەورووپای ناوەندن و پێیان دەوترێت ئینجی و ئەمانەش لەسێ بەش پێکهاتوون .

1 :ڤالیسکا کە بە شارەزا لە گەمەی سێرک و بازرگانی ناسراون و بەشێکە لە سەرچاوەی بەدەستهێنانی مەعیشەتیان .

2 :گاڵکیۆن ئەڵساسی بەرەسەن ئاڵمانین و کاریان کشتوکاڵییە .

3 :سنتی کە بەرەسەن ئیتاڵین و بنەماڵەیەک هەیە بەناوی بوبلیۆنێر کە لەرووی کۆمەڵایەتیەوە دیاری کراون و هەریەکێکیان خۆی بەقەرەجی رەسەن دەزانێ .
ئەوان جگەلەوەی بەهونەری زورناو دەهۆڵ ژەنین و ئاهەنگ گێران نان پەیدا دەکەن، لەهەندێ بنەماڵە ژنەکانیان هەمیشە لەدەرەوەی ماڵن و بەناوی فاڵ گرتنەوەوە، هاوکاری پیاوەکانیان دەکەن لەپەیدا کردنی بژێوی ژیان، هەندێکیان ددانسازی دەکەن و بەشار و گەڕەکەکاندا دەگەڕێن و بانگ دەکەن، هەندێ جار بەزۆر نان پەیدادەکەن بەهۆی ئەوەی نایاساییین و هەندێجاریش کێشە دەنێنەوە کە کاری قیزەون دەکەن، بەلاّم بەهۆی ئەوەی کە هەم فێربوونە سواڵ بکەن و هەم پیاوانیشیان لەهەندێ شوێن کار ناکەن و پشت بەژنان و منداڵ دەبەستن، بۆیە ژنەکانیان لەرێگەی منداڵەکانیانەوە سواڵ دەکەن و نان پەیدا دەکەن و توشی کێشەی کۆمەڵایەتیش دێن کە ئەمە بۆتە ناسنامەیان، بەو پێیەش بێت ژنەکانیان لەماڵەوە زیاتر قسەیان زاڵە کە جیاوازە لەهەر نەریتێکی دیکە، چونکە ژنەکانیان خاوەن ئابوری سەربەخۆن بەرهە بیانوویەکەوە نان پەیدا دەکەن، بۆیە لەهەندێ شوێنی دیکە کە پیاوەکانیان قەبوڵ ناکەن، رێگە نادەن سواڵ بکەن، چونکە خۆیان بەکەمتر نازانن لەپیاوانی کۆمەڵگەکانی دیکە .
هەڵبەت هاوسەرگیری ئەوان لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە، رەنگە ئەوەی کە لە هیندستان هەیە و ئەوەی لە ئەوروپا و ئامریکا هەیە، وەکو ئەوەی رۆژهەلاّت نەبێت و رێورەسمەکە جیاوازبێت، بۆیە ئەوان بۆ هاوسەرگیری چەند جۆرێکن بۆ ئەو رێورەسمە کۆمەڵایەتییە، ئەوان چەند جۆرە هەڵسوکەوتێکیان هەیە "زۆربەیان رێگەی دزینیی کچەکەیان ئەو رێورەسمەیان بەکارهێناوە، یان کڕینی ژن بە نهێنی، بەو مانایەی باوک بۆی هەیە کچ بفرۆشێت بە نرخی گران، یان رێگەیەکی تر هەیە لەنێوان دوو خێزان بۆ هاوسەرگیری کوڕ و کچ بە نهێنی رێکیان دەخەن، رێگەیەکی تر هەیە کە زۆر قورسە و ئەویش نەزانراوە، ئەویش دەرکردنی ئەو دوو کەسەیە لە عەشیرەتەکەیان، لەو کاتەدا خوێ و نان لەو رێورەسمە بەکار دەێت، ئەم نەریتە لەنێو زۆربەی گروپەکان بەکاردێت، سەرۆکی گرووپەکە نانەکە لەت دەکات بەسەر دوو گروپدا، لەنێو هەر پارچە نانێک برێک لە خوێ دەشارێتەوە و دایدەنێ، بۆ هەریەک لە بووک و زاوا پێشکەش دەکرێت، بۆ ئەوەی روحی شەڕانگێزی نەمێنێ لەنێو هیچیان و بیانپارێزێ لە دەسەلاّت، ئەمە لە زەینی کوڕ یان کچ دا تا تەمەنی بالغ بوون دەمێنێ". (11 .)
هەڵبەت ئەوە لەسەر ئاستی دونیا ئەو هاوسەرگیرییە دەکەن، بەلاّم لە رۆژهەلاّت و کوردستان بەتایبەتی، دەمسپیان هەیە و بۆ کاروباری کۆمەڵایەتی و کێشەی کۆمەڵایەتی واتە پیاوێکی بەتەمەن و خاوەن ئەزموون، ئەو دەمسپیانە چارەسەری کێشە جیاوازە کۆمەڵایەتییەکان دەکەن، ئەم پیاوە دەمسپیانە جێگەی رێزن لەلای کۆمەڵەکە و شەوانە داوەت دەکرێن بۆ خواردن و تادرەنگێکی شەو بەگۆرانی شەو بەسەر دەبەن و ژن و پیاو تێکەڵ دەبن، لەرووی جلو بەرگیشەوە کە خۆیان دەڵێن شێوازی جلوبەرگمان جیاوازە لەهەر نەریت و کولتوورێکی دیکەی دونیا، واتە نەریتی نەتەوەکانی دیکە، بەلاّم بەهۆی تێکەڵبوونیان لەگەڵ نەتەوەکان هاوچەشن بوونە، بۆنموونە لەکوردستان شێوەی جلوبەرگیان جیاواز ناکرێتەوە، تەنها بەدەموچاویاندا جیاوازییەکە دەبینرێ، ئەویش پەیوەندیی بە باری بایۆلۆژییەوە هەیە، یان کرۆمۆسۆمیان بەو شێوەیە وەچە بەوەچە هاتووە، تاکو رەنگێکی دیاریکراوی وەرگرتووە، هەڵبەت ژنەکانیشیان هەمان جلوبەرگی ژنانی کوردستانیان هەیە، بەلاّم هەڵبژاردنی رەنگە گەرمەکان، واتە سووری تۆخ و پەممەیی تۆخ و سەوزی زۆر تۆخ، لەئەو رەنگانەی دیکەی جیادەکاتەوە کە کورد هەیەتی، ئەم ستایلە لەفەرانسە و ئیسپانیاش هەر وایە، بەڕادەیەک کە قسەیەک هەیە دەڵێت ئەمە لەقەشە سارای خوداوەندییانەوە بۆیان بەجێماوە، * (قەشە سارا خواوەندی قەرەجەکانی دونیایە و دەیپەرستن)، بۆیە وەختێک کەسێک ئەو رەنگە تۆخانە بەکاردەهێنێ، پێدەڵێن لەقەرەج دەچی، ئەوان زۆر بەناوی قەرەج و دۆم بێتاقەت نابن، بەلاّم ببینن بەکەسێک بوترێت قەرەج بەو مانایەی کەسێکی ناحەزە، ئیدی بێتاقەت دەبن و تورە دەبن، بەلاّم بەهۆی ئەوەی بەهاولاّتی پلە سێهەم هاتوون، بۆیە وەکو نەتەوەکانی دیکە ناتوانن بەرگری لەمافی خۆیان بکەن .

وەکو خۆیان باسی دەکەن، ئەوان بەهۆی تێکەڵبوونیان، تەنها لەنێو خۆیاندا ژن و ژنخوازی دەکەن، زاوا دەبێ ملپێچێک بە زۆر بکاتە ملی کچە و ئەگەر کچەکە رێگە نەدات ئەوا قبوڵ دەکرێت کە ئەمە رەفتارێکی جیهانییە و مەرج نییە لەنێو هەموو قەرەجەکانی کوردستان هەبێت، ئەمەش یەکەم لەبەر ئەوەی کەس ئامادەنییە تێکەڵ بێت لەگەڵیاندا چونکە بەئینسانی ناحەز و نائاینی و نائاسایی ناسراون، لەلایەکی دیکەوە خۆیان ئامادە نین بۆ ئەوەی ناویان و ناسنامەی کوولتووری و سۆسیۆلۆژیان لەنێوان خۆیاندا هاوسەرگیری دەکەن، بەڵام بەرێورەسمی خۆیان، ئەمە جگەلەوەی مەسەلەی نەبوونی خاوەنداری و کۆچەری و نەبوونی پەیوەندیی کۆمەڵایەتی باوی کوردەواری و گرینگی نەدان بەناسنامە و دیکۆمێنتی فەرمی حکومی و هتد، کارێکی وەهای کردووە کە نەتوانن تێکەڵ بەهیچ کۆمەڵێک بن، بەڵام دەبینرێ ناو بەناو کەسێک کچێکی لەو کۆمەڵە خواستووە، بەو مەرجەی نەریتی خۆی بگۆڕێت و ببێتە کەسێکی ئاسایی و رەفتاری ئەوان لەژیانیدا و لە هەڵسوکەوتی رەنگنەداتەوە .
مەسەلەی جیابوونەوە و تەلاق هەتا هاتنی هەزارەی سێهەم واتە لەدوای ساڵی 2001 ەوە، لەنێو قەرەجەکان مانایەکی نەبووە و کارێکی قیزەون بووە، بەڵام ئێستا بووە بە بابەتێکی کۆمەڵایەتی باو، ئەوانیش وەکو کۆمەڵگای کوردی فێری ئەو کولتووره باوە بوونە، بەپێی ئامارەکانی دادگا ئەوانیش کێشەیان تێکەوتووە و ژن و مێردیان جیادەبنەوە لەیەکتر، رەنگە ئەوان زیاتر لە ئینسانی ئاسایی کۆمەڵگای کوردی ژنەکانیان بەهۆی ئەو ئازادییەی هەیانە، زیاتر داوای جیابوونەوە دەکەن و بەناچار دەچنە دادگا بۆ ئەوەی کێشەی کاروباری حکومییان بۆ نەیاتە پێش .

جۆری قسەکردنی قەرەج

قەرەجەکان لەزۆربەی شوێنی نیشتەجێبوونیان لە دونیا، بەزمانێک قسەدەکەن کە تەنها خۆیان لەیەکتر تێدەگەن، بەشێکیان لە شێوەزاری زازاکییەوە نزیکن، ئەوانەی کە سەر بەرۆژهەڵات و نزیکن لەنەتەوەی کوردەوە، بەڵام بەزۆری کەم کەس لە کوردەکان لێیان تێدەگەن .
ئەوان دەتوانن لەهەر شوێنێک بن بەو زمانە بئاخفن، بۆ نموونە لەفەرانسا بەفەرانسایی قسەدەکەن و لەتورکیا بەتورکی و لەکوردستان بەکوردی سۆرانی و لەهیندستان بەهندی و لەئێران بەزمانی فارسی و لەوڵاتانی ئەوروپی بەزمانی وڵاتەکە و لە ئامریکا بە ئینگلیزی و زمانی جیبسی و هتد. بەڵام ئەوەی کە لەکوردستان دەبینرێن، قسەکانیان لە کرمانجی دەچێت و لەسەر شێوەزاری زازاکییە کە کوردستانی رۆژئاوا واتە لەسوریا ئەو شێوەزارە هەیە.
زۆر لەتوێژەرە سۆسیۆلۆژییەکان باس لەوە دەکەن کە قەرەج لەبنەڕەتدا رۆمانین، بۆیە زیاتر زمانی رۆمانی دەزانن، مەگەر ئەوانەی کوردستان ئەو زمانەیان نەبیستبێت و نەیزانن، ناونیشانیان رۆمینزە، رۆمینز واتە ئینسان. بەڵام بەزۆری رەچەڵەکی خۆیان دەبەنەوە سەر هیندییەکان، چونکە زۆربەی شێوەزارەکانیان بەزمانی هیندییەوە گرێدراوە، زۆربەی شێوەزارەکانیش لە باکورەوە تاکو باشور کە پێیان دەکا، لەزمانی دایکیانەوە هاتووە کە ئێستا نەماوە ئەو زمانە، بەڵام کە هیندی و کجرائی و ماراسی دەبینین، رێزمانی قەرەجیان هەڵگرتووە، بۆیە شی ناکرێتەوە، تەنها لەرێگەی زمانی سانسکریتییەوە شیدەکرێتەوە، ئەمەش سەلمێنەرە کە بەکارهێنانی ناو و ئاوەڵناو و بکەر و هتد، لەزمانی هیندییەوە نزیکن، تەنانەت ئاماژە کردن بۆ رەگەزی مێ، هێ بەکاردێت، بۆن ێریش ها، بەڵام بەگشتی زمانی ئەم گروپە کە هەر رۆژێک و هەر ماوەیەک لە شوێنێک نیشتەجێ دەبن، بەهۆی نەبوونی

سەقامگیرییەوە بە نیسبەت ئەوانەوە، مەبەستم جەنگە، ریشەکەی ناچێتەوە سەر زمانە رەسەنەکە، بەڵام ئەوانەی هیندیش لە ئەفغانستانەوە هاتوون و لەوێشەوە بەرەو رۆژهەڵات و دابەشبوونیان بەسەر وڵاتان بەگشتی، ئەویش بەهۆی نا جێگیربوونی خۆیانە و بەهۆی بەرژەوەندی و فەزای کۆمەڵایەتی و دارایی وڵاتەکەیە، بۆیە سەفەری ئەو شوێنانە زیاتر دەکەن کە دۆخی دارایی تاکیان بەرزە، کەوابوو ئاسان نییە ئەم گروپە لەرووی کۆمەڵایەتی و مێژوو و نەریت و زمانەکەیانەوە پێناسە بکرێن .

)نەواف فایەق) کەسێکە لەئەوان و بە ئیرادەیەکی سەیرەوە و بە شانازییەوە بەرگری لە قەرەجی رەسەن و دۆم ی کوردستان دەکات و پێیوایە " ئەوان زمانێکی تایبەت و نهێنی خۆیان هەیە، بەڵام بەهۆی ئەوەی هەندێ وشە، یان زاراوەیان لەزمانەکانی دیکە دەچێت، بۆ نموونە نەهی واتە نەخێر، یان وشەی پانی واتە بهێنە، ئەمە لەهیندی کۆنەوە نزیکە، بۆیە هەموو شێوەزار، یان زمانەکەیان ئاشکرا ناکەن، نەواف بەشانازییە بەزمانێکی دەوڵەمەندی دەزانێ و کەسی دۆم و قەرەجیش بە کەسی شارەزا و خاوەن ئیرادە و نەترس دەزانێ، چونکە دەتوانێ لەهەموو شوێنێک بەو زمانە قسە بکات کە خەڵکی قسەی پێدەکەن". بیرادەر هاوڵاتییەکی دیکەی قەرەجی شاری دهۆکە و پێیوایە ئەوان بەهۆی ئەوەی ترساون و یان نەیانهێشتووە و یان نەیانویستووە خەڵک تێیان بگات، ئیدی هەندێ وشەیان بۆخۆیان داتاشیوە، بۆیە زمانێک دروستبووە بەناوی زمانی قەرەج". ئەم قسەیە بەشێکی راستی تێدایە، چونکە هەمیشە کەمینە بوونە، کەمینەش بەو شێوەیە کە ترسێنراون و تانەیان لێدراوە و بەهۆی کارەکەیانەوە کەسایەتییان نەماوە، بۆیە بەناچار کۆدەکانیان ئاشکرا ناکەن، بەڵام دەتوانن بە هەموو زمانەکان و شیوەزارەکان قسە بکەن بۆ ئەوەی لەترس رزگاریان بێت و هێندە نەچنە باری بەرگریکردن لە خود و لە کۆمەڵگە پەرشوبڵاوەکەیان .

خوداوەندی قەرەج

قەرەج بەوە ناسراون کە سەر بەهیچ ئاین و مەزهەبێک نین و شێوەی خوداپەرستیشیان ئاشکرا نییە، بۆیە کەم کەس شارەزاییی هەیە لەبارەیانەوە، بەڵام ئەوەی کە لەئاستی کۆمەڵناسی ئامریکیدا ئاشکرا بووە لە بەرازیل و مەکسیک و ئیسپانیا و ئێران و تورکیا و روسیا و هتد قەرەجی رەسەن لەوێن و پەرستاگایان هەیە و خوداکەشییان ناوی سارایە و کچێکی پاکیزەیە. بەشێکی زۆریشیان بوون بە کریستیانی و هیندۆسی و ئیسلام و هەر گروپێک بەپێی هەلومەرجی ژیانی خۆیان بوون بە بڕواداری ئەو ئاینانە .

بەپێی تێگەیشتنی (ئارنۆڵد بیوتی) کە ئەنترۆپۆلۆژیستە و بەپێی جان بول کلیبیر بێت ئەمان هیچ جۆرە نووسینێکیان نییە تاکو بەو رێونووس یان زمانە نووسراوەوە بیانناسینەوە و بەدوای رەچەڵەکەیاندا بگەڕێین، ئەوان هچ گرینگیان نەداوە هیچ شێوە خوێندنەوە و نووسینێک نازانن، ئەمەش بۆتە هۆکار بۆ کێشەی تێگەیشتن لەداب و نەریت و رێساکانیان کە نەوە بەنەوە دەستاودەستی کردووە، هەروەها هۆکاری ئەم نەخوێنەوارییەیان بۆتە هۆی ئەوەی لە کێشەی فەلەک و کەشو هەوا و تەندرووستی سەردەرنەکەن، بۆیە گەلێکی نەخوێنەوارن چونکە بڕوایان بە نووسین و نووسینەوەی مێژووی خۆیان نەداوە، ئەگەر بپرسی بۆچی نەخوێنەوارن و نووسینتان نییە، بەو شێوەیە وڵام دەدەنەوە کە ئەوان ئەفسانەیەکیان هەیە گوایە باب و باپیرانیان لەگەڵ خوێنەوارەکان جەنگیان کردووە و بەو هۆیەشەوە بنەچەیان لەناو چووە، لەو رۆژەوە قەرەج نەبوون بە خاوەن دەوڵەت و قەوارە و دەسەڵات، لەبەر ئەمەیە ئەوان نەفرەتیان لە خوێنەواری کردووە". (12 .(

بەپێی قسەی شارەزایانی ئەم کۆمەڵەیە و کەسێکی رۆمانی کە دانیشتووی فەرانسەیە و لەساڵی 2010 لەلایەن حکومەتی فەرانسەوە دەرکران بۆ وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵات واتە وڵاتانی رومانیا و بولگاریا و سوید و فللەندا

و سوید و نەرویژ و هتد کە بەنەریتەکانیان شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتیان شێواندووبوو. لەرێگەی وەرگێرێکی کوردەوە قسەم لەگەڵ کرد لەبارەی خودا پەرستی و مەرجەعی ئاینییانەوە، (پۆلۆ) کە پیاوێکی سوور و سپی بوو سمێڵێکی گەورەی هەبوو هەمیشە بەدەستێکی جگەرەکەی و بەدەستێکی دیکە جوڵەی دەکرد، دەم بەپێکەنین و بەگاڵتەجارییەوە باسی کۆمەڵگە چەق بەستووەکانی دەکرد، ئەو مەبەستی لە کۆمەڵگەی جێکەوتە بوو لەوڵاتێک یان جوگرافیایەکی دیاریکرا و نەجولێت، کەوابوو ئەو کۆچانەی کە قەرەج دەیکەن لەم وڵات بۆ ئەو وڵات و لوز جورافیا بۆ جوگرافیایەکی تر، ئەوپەری باوەر بەخۆبوون و ئازادییە، وڵات و جوگرافیا چییە ئینسان لەسەر مولتەزیم بێت و گیانی خۆی بۆ بەخت بکات، ئینسان دەبێ هەمیشە بگەرێت و تەواوی گۆی زەوی و بەرووبەمەکەی و خۆشییەکەی بە مولکی خۆی بزانێ، لەبارەی ئەوەی کە ئایا قەرەج خودایان هەیە و خودا پەرست، پۆلۆ گوتی "بەڵێ قەرەج خودایان هەیە و خوداکەشیان کچێکی پاکیزەیە و وەکو ئەفسانە ناوی هاتووە لە مێژووی قەرەجدا، ئەو ئێستا پەرستاگەکەی لە مەکسیکە و خەڵک دەچن بۆ سەردانی کردن و لێی دەپارێنەوە، ئەو ناوی سارا خاتوونە، جل و بەرگی رەنگاو رەنگی لەبەر کراوە و رەنگەکانیش گەرمن، ئەو شێوە پۆشاکە گەرمەی قەرەجیش لەهەموو دونیا بەتایبەتی ژنان، دەگەرێتەوە بۆ ئەو پاشماوە نەریتەی کە قەشە سارا هەیەتی، گوایە سارا بەدوای ژیانێکی بێ چەوساندنەوە بووە و ژن رزگار بکات لەو میحنەتەی لەلایەن پیاوەوە بەسەریدا سەپاوە، ئەو خۆی کردووە بە قوربانی، بۆیە بۆتە سیمبولی قەرەجەکان، بەڵێ قەرەج خودای هەیە دەشیپەرستن و هانای بۆ دەهێنن، بەڵام ئێستا بەهۆی پەرشوبڵاوی ئینسان و کێشەی دیکەی ئابوریی و سەختی ژیانەوە، قەرەجەکان ناتوانن بچن بۆ مەکسیک و زیارەتی ئەو پەرستگایە بکەن". ئەگەرچی ئەم داتایە تەنها لەرێگەی دراماکانەوە سەلمێنراون و هیچ داتایەکی سۆسیۆلۆژی نییە بیسەلمێنێ، بەڵام ئەم قسەیەی پۆلۆ رێی تێدەچێ چونکە نابێت کۆمەڵێکی جیاواز لەنەریت و رەفتار و هیچ ئاینێکیشیان نەبێت و تێکەڵیش بن لەیەکتر داب و نەریت و ئاینەکانی دیکە و ئینتیماش نەکەن بۆ هیچ ئاینێک. بەپێی ئەفسانە و بەپێی ئاینەکانیش بێت کە مەسیح لەخاچ دراوە، لەبەر ئەو خەتایە بووە کە خەڵک دەیکەن و ئەو باجەکەی داوە، "لەلای قەرەجەکانیش هەمان چیرۆکی مریەمی سالومی و مریەمی دایکی مەسیح و مەجدەلی یەک شتن بۆیە ئەم ژنەی لەلای ئەوان دەیپەرستن، لەو سێگۆشەی مێینەیتییەوە هاتووە، بەپێی مێژوونووس رێنی سالح 1448 م، ئەم سارایە هەقیقەت نییە و نابێت بەپیرۆز تەماشا بکرێ کە لەژێر زەمین شاردراوەتەوە، هەر بۆیە کەنیسە ئەو خودایەی حەرام کردووە، بەڵام لەروویەکی ترەوە سارای قەرەج کارێکتەرێکی خیتانی بووە، لەنزیک دەریای رون لەگەڵ عەشیرەتەکەی بووە، یەکەم کەس بووە پێشوازی لەو گەلەی کردووە". (13 (

کەواتە ئەوان خاوەن خودا و پەرستگان، بەڵام خاوەن مەرجەعێکی بەتوانای هێزی سیاسی نین و خاوەن وڵات و ئابوری سەربەخۆ نین تاکو بگەن بە خوداوەندەکەیان، بۆیە بەشی زۆریان ئەم سەرگوزشتە و ئەفسانە هەقیقییەش نازانن، ئیدی بەهۆی نەخوێنەوارییەوە بێت، یان بەهۆی ئەوەی نەگەراون بەدونیادا و کەمتر لایان لێکراوەتەوە، هەرچی قەرەجەکانی کوردستانە، لەبارەی ئەوەی خودایان جیاوازە و خودایەکیان هەیە بیپەرستن، هیچ شتێکی لەو بارەیەوە نادرێکن و دەڵێن ئێمەش وەکو خەڵکی تر موسڵمانن، بەڵام ئەمە لە ترسانە و هیچ راستیەکی تێدانیە، باشترین نموونە ئەو رەفتارانەیە لە رووی کۆمەڵایەتیەوە لەلای خەڵکی موسڵمانی ئاسایی کوردی قبوڵ نییە .

سێ کۆمەڵە بەیەک شوناس

ئەم کۆمەڵە نامۆیە بە خەڵکی ناوچەکە بە کورد و تورکمان و عەرەب و کریستیان و ئەوانی ترەوە، لەهەر شوێنێک ناسنامە و شوناس و پیناسەیەکیان هەیە، بۆ نموونە لە کەرکوک بەناوی خەرات ناسراون، لە هەولێر بە دۆم و لە سلێمانی و شوێنەکانی تر بە قەرەج .

قەرەج: بریتیین لەو کۆمەڵەیەی کە تەنها خەریکی دەهۆڵ کوتانن و ژن و منداڵەکانیشیان پێ کۆنترۆڵ ناکرێت بەهۆی کۆچەرییانەوە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، چونکە بڕوایان بە یەکگرتوویی و یەکێتی کۆمەڵگا نییە و لە شوێنێکدا ناگیرسێنەوە، بۆیە ژن و منداڵەکانیان سواڵ دەکەن لە سەر شەقامەکان و بەشیوەیەک لە شێوەکان دیسپلینی کۆمەڵایەتیان نییە، تەنانەت لەلایەن پیاوانیانەوە کۆنترۆڵ ناکرێن، بەڵام بە گشتی لە گروپەکانی تر جیاوازیان هەیە هەم وەکو ئاین و هەم لەرووی دەمسپییەوە واتە بەرپرسیانەوە، هەم شێوەی ژیانیان کە جێگیر نین لەهیچ شوێنێکونموونەش ئەوەی کە تائێستا شتێک نییە ناوی ئەوەی لێبنرێ تەلارسازی پێکهاتەیەک بەناوی قەرەج و لەوێوە کوولتوری ئەم پێکهاتەیە بناسرێتەوە .
دۆم: کۆمەڵەیەکی دیکەن کە کەسایەتی کۆمەڵایەتییان بەهۆی تێکەڵبوونیان لەگەڵ کوردەکان لە کوردستان، هەروەها بەهۆی کاریگەری نەریت و ئاینی موسڵمان و بەپێی مەزهەب و تایفەش بوون بە ئیسلام، هەروەک ئەوەی لە هیندوستان و فەرانسە و میسر هەن و ئیلتیزامی ئاینییان بۆ خۆیان درووستکردووە، نەریت و رەفتاریان جیاوازە و تەنها پیاوەکانیان دەهۆڵ و زورنا ژەنن و ئاهەنگ سازن و هەندێک جاریش خۆیان بە هونەرمەند دەزانن، بەڵام هەرگیز رێگە نادەن ژن و منداڵیان لەسەر شەقامەکان سواڵ بکەن، هەروەها بڕوایان بەو شێوە ژیانە کۆچەرییە نییە کە قەرەج و خەڕرات هەیانە و زیان بەخەڵکی دەگەیێنن. هەروەها ئەمان شوێنی نیشتەجێبوونیان هەیە و پێکەوە کۆمەڵگایەکی بچووکیان پێکەوەناوە و دەیپارێزن لەناوەڕاستی شاری هەولێر و هەریر و کەڵەک واتە شارۆچکەی خەبات هەن و کێشەیان کەمترە لەوانی تر. ئەمان تاڕادەیەکی باشتر .
بەپێی قسەی بەشێک لە دۆمەکان بێت لە عێراق و کوردستان، ئەوان بەناڕاستەوخۆ گرێدراوی نەریتی ئاینی ئیسلامن، یان بوون بە موسڵمان و ئیلتیزامیش دەکەن، کەسێک بەناوی فورات شەرع کە لەراپۆرتێکی رۆژنامەوانی دانی بەوەداناوە کە ئەوان بەشێکیان بڕوایان بەموسڵمان هێناوە، بۆیە ئینکاری ناکرێت کە توێژێک یان بەشێک لە قەرەجەکان بەدرێژایی کات کە لەعێراق و کوردستان لەگەڵ خەڵکە موسڵمانەکە ژیاون، " ئەو خەڵکەیان بەناچاری بێت یان بەئارەزوو بوونە بەموسڵمان و ئەو نەریت و شێوە ژیانەیان وەرگرتووە، ئەمە بەشێکی پەیوەندیی بەوشەڕو نائارامییەوە هەبوو کە یەخەی وڵاتەکەی گرتوو و ئێستا تێیدا دەژی و قەرەجەکانیش تێوەگلاون چونکە بەشێکن لەو پێکهاتانەی کە هەموو دانیشتوانی عێراق و کوردستان پێکدەهێنن، هەروەها ناسنامەی ئەم پێکهاتەیە عێراقی و کوردییە و لەگەڵ ئەوان دەژین و لە شوناسەکەیان لەلایەن دەوڵەتەوە هیچ نەنووسراوە و لەکوردستان بەکورد ناسراون و لەعێراقیش بێ ناسنامە، بەڵام بۆ مەسەلەی حەرام و حەڵاڵ کە مەرجی رەفتارەکانی رۆژانەیانە، ئەوان ناچارن بەو پێوەرە ئەخلاقیانە مامەڵە بکەن، هەرچی باری کۆمەڵایەتیشە بەو پێیەی کە خەڵکی تر لەگەڵ ئەوان نە ژنیان لێدەهێنن و نە ژنیان پێدەدەن، بۆیە بەرێورەسمی خۆیان پێکەوەژیان و هاوسەرگیری دەکەن، بەڵام لە زۆر شوێن بەنەریتی موسڵمان". (14) ئەم حاڵەتەی مە فورات باسی دەکات، تەنها یەخەی قەرەجی نەگرتووە کە ناچار بن تێکەڵ بەو ئاین و نەریتە زاڵەی کۆمەڵگە بن، بەڵکو لە پێکهاتەکانی دیکەش هەمان دیاردە هەیە، بۆ نموونە لەلای کاکەیی یەکانیش بەشێک لەوان بەهۆی نەبوونی شوناس و دوورکەوتنە لە قەومی خۆیان و بەناچار ژیان لەژێر دەسەڵاتی زاڵی گوتاری کۆمەڵایەتی و ئاینی و نەپاراستنیان لەلایەن دەسەڵاتی دەوڵەتەوە و هتد، بوون بە موسڵمان بەڵام شوناسە رەسەنەکەیان هێشتا هەر بەو ناوەی کۆنە کە پێیان دەگوترێت فڵان کاکەیی یان فڵان قەرەج یان فڵان گاور، ئەمە نەریتێکی نیگەتیڤی ئیسلام و کوردی موسڵمانە لە عێراق و کوردستان کە خەڵکی ناڕەسەن بەو شوناسە ناوزەد دەکات و ناسنامەیان پێنادەن لەرووی کۆمەڵایەتییەوە .
خەڕرات: خەڕرات سەر بە هەمان بەش یان گرووپی قەرەجن کە لەهەموو دونیا هەن، بەڵام ئەم بەشەیان بەناوی عەرەبی هاتووە بەمانای دار نەخشاندن دێت کە کارێکی هونەری شێوەکارییە، هەروەک ئەوەی کە کاری هونەری لەسەر کار دەکەن و دەیفرۆشنەوە، بەڵام ئەم بەشەیان زیاتر لە کەرکوکن و بەمانای کارەکەیان نەناسراون، بەڵکو

بەکارە قیزەونەکەیانەوە ناسراون، هەروەک ئەوەی کە لە تورەبوونە لەژیان و توربوونەکە بۆ بەرامبەرەکەیانە یان لەوێوە هاتووە کە پەراوێزخراون یان ئەوەی کە خۆیان بەو پێکهاتە رەسەنە نازانن کە شوناسی عێراقی یان نەتەوەیەکی دیاری عێراقی هەیە بزانن و پێیان نەدراوە، بۆیە هەمیشە لەهەوڵی ئەوەدان کە بە رەفتاری خراپ و نە هەڵسوکەوتی ناشیرن و تاوان کاری مامەڵە لەتەک ئەوانی دیکەدا بکەن .
خەرپات ئەوانەن کە وەکو گرووپێکی دیکەن لەکەرکوک و هەندێک ناوچەکەی ناوەراست و باشووری عێراق هەن، ئەوان بروایان بەهۆی ئەوەی کارەکەیان نەماوە کە هونەری بووە، بۆیە بروایان بە تۆڵە سەندنەوە هەیە لەوانی تر کە پەروایزیان خستوون و کاریان پێنادرێت و کاریش ناکەن وەکو خەڵکی ناوچەکە، چونکە بە کەمتر تەماشا کراون، واتە پێیانوایە ئەو چارەنووسەی ئەوان هەیانە و بەو ئاستە گەیشتووە کە ناسەقامگیرن، سەرچاوەکەی نەریت و گوتاری زاڵە ئاینەکانی دیکەیە، بۆیە گورزی کوشندە لە و منال و ژنانە دەوەشێنن کە زەفەرییان پێدەبەن لە ماڵەکان، ئەویش بەهۆی ئەوەی ژن و منال لەماڵەوەن و پیاوەکان لەدەرەوەی ماڵ، ئەوان زەفەر بەوە دەبن و دەچن منال دەدزن و دزی قورس دەکەن و تاڕادەی ژن کوشتن و زیانی گەورە، ئەم داتایە هەم خەڵک شاهیدن بەسەرییەوە و باسی دەکەن، هەم دامودەزگای پۆلیس کە ئاشکرایان کردوون و دەستگیرییان کردوون و خەڵکیش شاهید حاڵی ئەو دیاردەیە بوون. ئەمانە گرووپێکن لەهەردوو کۆمەڵەکەی دیکە پڕ کێشەتر و ناتەندرووستترن، هیچ بەهایەک بۆ ئینسانییەت و تەندرووستی و پاک و خاوێنی و رێک پۆشی و ژیانی سەقامگیر و پاراستنی نەک نەریتی خەڵک، بەڵکو نەریت خۆشیان بەهای بۆ دانانێن، وەختێک پرسیارێن لێدەکرێ، یان ئەوەتا وەڵام نادەنەوە و پێدەکەنن، یان ئەوەتا بەتەعلیقەوە دەڵێن خۆ ئێوە باشتر ناژین، ئەوەتا هەموو ژیانتان پرە لەجەنگ و فیتنەیی و رق و کینە لەیەکتر و درۆ لەگەڵ یەکتر دەکەن، ئەوان بەجیاوازی لە گروپەکانی تر، کەمتر پیاوەکانیان دەبینرێت، مەگەر تەنها ژنەکانیان نەبێ لەکۆلانەکان و شەقامەکان دەگەرێن، قسەیەک هەیە دەڵێن ئەم گرووپە مافیای گورچیلە فرۆشتن کەڵکیان لێوەردەگرن و حیزبی بەعسی پێشووتر بۆ نەهێشتن لە بیرکردنەوە لە قەیرانە سیاسییەکان کەڵکی لەو گرووپە تێکدەرە وەرگرتووە، بەپێی دیکۆمێنتە ئەمنییەکان کە گروپێک بوونە بۆ هەر ئامانجێک کاریان کردووە و ئەخلاقیاتی ناسنامەی تایبەتیان لەدەستداوە .

سەرچاوەکانی پاژی شەشەم
1 :جان بول کلیبیر. الغجر. دراسه تاریخیه اجتماعیه فولکلوریه. ترجمه لگفی الخوری. دار الحریه للگباعه. سنه 1982. ل18.
2 :گیلان مارگالیت. جینۆساید و کۆکوژی جیبسییەکان لەلایەن ئاڵمانیای نازییەوە. وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە. مهاباد قەرەداغی.گۆڤاری شیکار. ژمارە 20 ساڵی 201:7 .
3 :گیلاد مارگالیت. جینۆساید کۆکوژی جیبسیەکان لەلایەن ئاڵمانیای نازییەوە. وەرگێرانی لەئینگلیزییەوە. مەهاباد قەرەداغی. گوڤاری شیکار ژمارە 20 ساڵی 2017
4 :رێژەی قەرەج کە پشتی بەراپۆرتی نەتەوە یەکگرتووەکان بەستووە، لە وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵاتی کە 90.4% مەسیحین و 4.4% ئیسلام و 5.1 بەبێ ئاینن و دابەشی سەر خێڵی گەورەی جیهانی بوونە کە لەتەواوی دونیادا بەهوی کولتووری خۆیان و کۆچکردنیان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر و بەهۆی چەوساندنەوەیان کە بروایان بە دەستووری وڵات و سنوور نییە، دابەش بوون و کۆنابنەوە، هەڵبەت ئەم رێژەیە لەکاتی خۆیدا وەرگیراوە و ساڵ بەساڵ گۆرانی بەسەردا دێت و کەم و زیاد دەکەن .

5 :جان بو کلیبیر. الغجر دراسە تاریخیە اجتماعیە فولکلوریە. ترجمە. فوزی الخوری. دار الحریە للگباعە بغداد سنە 1982، ص174

6 :گیلاد مارگالیت. جینۆساید کۆکوژی جیبسییەکان لەلایەن ئاڵمانیای نازییەوە، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە. مەهاباد قەرەداغی. گۆڤاری شیکار ژمارە 20 ساڵی 2017 .

7 :هەمان سەرچاوە پێشوو. ص37

8 :هەمان سەرچاوەی پێشوو .ص42

9 :هەمان سەرچاوەی پێشوو . ص95

10 :هەمان سەرچاوەی پێشوو ص 15

11 :هەمان سەرچاوەی پێشوو . ص15

12 :هەمان سەرچاوەی پێشوو. ص15

13 .:هەمان سەرچاوەی پێشوو ص13

14 :جان. بول کلیبیر. الغجر. دراسە تاریخیە اجتماعیە فولکوریە. ترجمە. لگفی الخوری. منشورات دار الحریە للگباعە. بغداد. 1982. ص243

فەرهەنگی زاراوە ئاینییەکان

)ا (

1 :ئادوور: خوای جوانی. ئەم زاراوەیە لەئاینی زەردەشتیدا هاتووە .

2 :ئەودۆنیس: گەنجێکی جوان بووە لەئەفسانەی یۆنانیەکان، خۆشەویستی خودا بووە کەبەراز کوشتوویەتی، سیمبولی دەرکەوتنی بەهار و گەشەی زەوییشە .

3 :ئامون: زاراوەیەکە بۆ پاشای خواکان و باب مەزنی ئاینی میسرییە کۆنەکان بووە بەکارهاتووە، لەسەردەمی دەوڵەتی ناوەند لەتیبە پەیدابووە، پەرستگاکەی لەکرنکە کە لەئەسکەندەرییەی میسرە.

4 :ئانوو: خوای ئاسمانەکان بووە لەلای سۆمەرییەکان .

5 :ئانانوکی: خوای دونیای نزم بووە لەلای ئەکەدییەکان .

6 :ئارهات: راهیبەیەکی بوزی بووە کە گەیشتە قۆناغی نیرڤانا .
7 :ئارورو: خوای سۆمەرییەکان بووە لە کە لەپورەکەیاندا هاتووە، وەکو لەمێژووەکەیاندا هاتووە، ئارورو ژنێک بووە هاوکاری مێردەکەی کردووە کە بەهاوکاری خودا بەشەری لەقوڕ درووستکردووە .
8 :ئاشتار: ئەشتوورە، (عەشتار) خوایەکی گەورە بووە لەکن سۆمەرییەکان کە بۆ خۆشەویستی و سێکس و هەندێجاریش بۆ جەنگ بەکارهاتووە، کە دواجار بە ئانانا ناوبانگی دەرکرد .
9 :ئاتراخسیس: کارێکتەرێکی ناسراوی داستانی بابلییە کۆنەکان بووە کە سیفەتی مەخلوق و بوونەوەرەکان و بەشەری هەبووە لەهەموو شتێک .
10 :ئاڤێستا: ناوی کتێبی پیرۆزی ئاینی زەردەشت پێغەمبەرە، لەبنەڕەتدا وشەکە فارسییە و بریتییە لەکۆمەڵێک گۆرانی ئاینی و تەسبیحات و نەسیحەت و فێرکاری و خوداپەرستی و هۆشیاری بۆ ئینسان و هتد و تائێستاش لەهەندێ شوێنی وەکو ئێران و کوردستان و هیندستان باوەڕدارانی هەیە.
11 :تانترا. ئەم زاراوە ئاینییە بۆ وێنەی بوزا بەکارهاتووە لەتبت، ئەمەش مانای ئەوەیە کە جەخت لەسەر سیحری بوزا دەکات کە خەڵکی ئەوکات بڕوایان پێی بووە .
12 :براهما. خوداوەندێکی خۆرئاوای هندییە و لەهەندێک شوێندا دەپەرسترێت، هەروەها لەهەندێک کاتدا بۆ رێزگرتن لە هاوسەرگیری و بۆ مۆزیک و کەلام بەکاردێت، چونکە بەپێی ریوایەتەکان قوتابیەکانی ئەم خوداوەندە موزیسیان بوونە بەردەوام لە تاقیکردنەوەدا بوونە .
13 :کشان شادراسن. چاکسازێکی ئاینی هیندۆسییە و لە ساڵەکانی 1838_1884 ژیاوە و لە بانەکانی بەنگال کاری کردووەو دواتر پەیوەندیی کردووە بە کۆمەڵەی براهمای سماج و بوو بە رابەریان و کتێبێکی هەیە بەناوی (ژنی هیندی.(
14 :الساتیر: خوای دارستان لە ئەفسانەی گریکدا بەپێی ئەم خوداوەندە، کلکی هەبووە و گوێچکەی هی ئەسپ بووە، لەم چەشنە بوونەوەرە لەئەفسانەکانی جیهاندا زۆرن، بۆ نموونە لاماسۆ کە گایەکی باڵدارە، هەروەها بوراق کە جەستەی ئاژەڵ و فیگەری دەموچاوی ئافرەتە .
****
)ب (
1 :باخۆس: خوای شەراب خواردنەوە و زەوقە لەلای یۆنانیەکان .
2 :بالی: وشەیەکە بۆ شەیتان بەکارهاتووە لەئاینی هیندۆسییەکان .
3 :باسەفا: چاکسازی ئاینی و لەهەندێ شوێن بۆ شوێنی خۆشی وەکو بەهەشت بەکارهاتووە .
4 :بوزا: (483_563) دامەزرێنەر ئاینی بوزایی بوو، کوڕی یەکێک لەحاکمەکانی ساکاس بوو، بەمانای منەوەر دێت، لەتەمەنی 29 ساڵیدا درکی بەوەکرد کە ئینسان ئازار بە پیری و مردن و نەخۆشییەوە دەبینێ و ئیلهامی لەدارێکەوە بۆهات بەناوی کرا .
5 :ئینجیل: کتێبی پیرۆزی ئاینی کریستیانییە کە سەرگوزشتەو گوتە بەنرخەکانی پێغەمبەر عیسای مەسیحی مەزنە و مەسیحیەکان پەیڕەوی لێدەکەن و بریتییە لەچوار ئینجیلی چوون یەک کە هەریەک لەپۆڵس و یوحەننا و لۆقا و بوترس نووسیویانەتەوە .
6 :برۆتیۆس: خوداوەندێکی بچووکە و لەریزی خوداوەندەکانی دەریادا ناوی هاتووە، پێشتر شوان بووە و ماسی و سەگی سەربڕیووە، لە هۆمیرۆسدا ناوی هاتووە کە لەگەڵ بوزییەکاندا خزمەتی دەریای کردووە و توانای هەبووە لە تەشکیل کردنی بووندا .

7 :ترینتۆ: نیوە خوداوەندێکی دەریاییە و ئەمەش لە ئەفسانەکانی گریکدا ناوی هاتووە و بە جەستە لە پیاو چووە و بە کلکیش ماسی، هەروەک چۆن پەری دەریا هەیە لەئەفسانەی وڵاتانی ئەسکەندەنافیدا .
8 :بربابوس: خوداوەندێکی دەشتایی بە پیت بووە لە زەوی و باخچەکاندا هەبووە، لە ئەنجامی بەیوەندی کردنی دیۆنیس بە ئەفرۆدیت هاتووە دونیاوە، لە هەندێ شوێنی دونیا دەپەرسترێت .
****
)ج (
1 :جانیشا: خوای هیندۆسییەکانە و سەری فیلی هەیە و کوڕی شیفا و برفاتییە و لەفەرهەنگی هیندۆسییەکاندا هەیە .
2 :جاتا: واتە گاتا، بریتییە لەهەڤدە گورانی کە لەئاڤێستای ئاینی زەردەشتیدا هەیە .
3 :گلگامش: گرنگنترین داستانی کۆنە، باس لەچیرۆکی پاشای بابلی ئاراد ئالایە دەکات و بەدوای نەمریدا دەگەڕێ .
4 :جنجا: پەیکەر و پەرستگای خودایەکە لەئاینی شنتۆ کەلەوشەیەکی سانسکریتیەوە وەرگیراوە .
5 :جۆنۆ: خوای رۆمانەکان و مێردی جوبیتەری یۆنانیەکان بووە، بەپێی سەرچاوەکە هێزی سێکسی ژنان لەو وشەیەوە وەرگیراوە .
6 :جیلوە: یەکێک لەکتێبە کۆنەکانی ئاینی ئێزدیاتییە کە شێخ ئادی نووسیویەتی و ئێستا بەپیرۆز دەزانرێ لەلای ئێزیدییەکان و کۆمەڵێک قەول و نەسیحەت و دوعای تێدایە کە تائێستاش کاری پێدەکرێ .
****
)ک (
1 :کێ: خوای سەر زەوی سۆمەرییەکان بووە، وشەکە مانای نزمە، ژنی ئان بووە کە یەکێک لەخواکانی ئەو سەردەمە بووە .
2 :کۆنکۆنیکۆ: گروپێکی ئاینیی ژاپۆنییە و جوتیارێک لەسەدەی 19 دایمەزراندووە کە بانگەشەی ئەوەی کردووە پەیوەندیی نێوان خوادا و ئینسان رێکدەخات .
3 :کریشنا: یەکێک لەخواکانی هیندۆسییە میلییەکان بووە، کۆمەڵێک گروپی جیجیا پەیوەندییان پێوەکردووە و بەمانای (رەش) دێت و خاوەنی کۆمەڵێک وتە و چیرۆک و شیعری تایبەت بەخۆیەتی .
4 :کوشتی: سیمبولی ئاینی زەردەشتییە و لەسفرەکانی یەسنادا ناوی هاتووە.
5 :کاکایی: یەکێکە لەئاینەکان و بەمانای کاکە و بەواتای برا و کۆمەڵی براکان دێت، یاخود یارسانەکان کەخاوەنی کتێبی سەرەنجامن و پێغەمبەرەکەیان (سوڵتان سوهاکە .(
****
)م (
1 :مەزدا: بەواتای خێر دێت، هەروەک ئەوەی لەئاینی زەردەشتییدا ئاهورا مەزدا هەیە و هەندێجار مەزدەکیەت بەکاردێت بۆ کەسانی خێرەومەند .
2 :میترا: خوای رەسەن کە لەئێران هەبووە و دژایەتی ئەو کەسانەی کردووە کە (گا) سەردەبڕن و هاوکاری ئاهورامەزدا دەکات دژ بە ئەهریمەنی زەردەشتیەت .
3 :مین: خوای لاقەکردنی ژنان بووە لەمیسری کۆن کە ژنی دەدزی و خراپی دەکردن.
4 :مەردۆخ: خوایەکی بەهێزە لەئەفسانەی بابلییەکان، لەسەردەمی حەمورابی هەبووە و ناسراوە بە ئەنکی .

5 :مەندا: واتە شوێنی خۆپاککردنەوەی ئاینی سابیئە و هەر لەوشوێنە سرووتەکانی خۆیان مومارەسە دەکەن و پاشگری سابیئەیە کە سوببی ناسراون و لەعێراق و ئێران و چەند وڵاتێکی عەرەبی هەن و بەشێکیشیان لەهەندەران دەژین .

6 :مەسحەفا رەش: یەکێکی دیکەیە لەکتێب و دەسنووسە پیرۆزەکانی ئێزیدیەت و شیعرییەکانی ئاینی ئێزیدیاتییە و ئێزیدییەکان پەیڕەوی دەکەن.

دانراوەکانی نووسەر

1 :تونێلەکانی ئەوین. شیعر. ساڵی 1999

2 :جەنگ و نێوانەکان: بابەتی فکری. ساڵی 2003

3 :هەناسەیەک لەسێبەردا. شیعر. ساڵی 2004

4 :مارکس میتۆد و جیاوازی. لێکۆڵینەوە لە فەلسەفەی مارکس. 3 جار لەسێ ساڵی جیاوازدا چاپکراوە .

5 :ناسیونالیزم و دژەکانی. بابەتی فکری سیاسی. ساڵی 2009 و ساڵی 2018 چاپکراوەتەوە .

6 :ئاین و کەمینەکان: بابەتی کۆمەڵناسی. لێکۆڵینەوە لە ئاینزاناکانی کوردستان. 2010

7 :نامە فەلسەفیەکانی مارکس. وەرگێڕانی تێکستی مارکس و ئەنگڵس. ساڵی 2010

9 :کتێبەکان: شیعر. 2011

10 :الموت. دیوان شعر باللغە العربیە. وەرگێڕانی بۆ زمانی عەرەبی. کۆمەڵێک نووسەر و وەرگێر. ساڵی 2013

11 :رەهەندەکانی مردن. لێکۆڵینەوە لە چەمکی مردن. ساڵی 2016

12 :دەوڵەت چەمکی و تیۆر. ساڵی 2017

13 :ژانرە ئەدەبییەکان. بابەتی ئەدەبی. ساڵی 2019 چاپکراوە .

14 :شار جەنگی جیاوازیەکان. ساڵی 2021 چاپکراوە

15 :ئیستاتیکا دیالیکتیکی زانست و ئەخلاق. ساڵی 2021 چاپکراوە

16 :وەهمی دیموکراسی. ساڵی 2020 چاپکراوە .

17 :ئیستێک لەبەردەم مەعریفەدا. ساڵی 2022 چاپکراوە